ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА ПАВЛА ИВИЋА

Редактор издања
Проф. др Милорад Радовановић

Том
VIII

ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Приредио
Проф. др Александар Младеновић

Ово издање помогли су
Савезно министарство за развој, науку и животну средину
Републичко министарство за науку и технологију

Ресавска банка д.д., Деспотовац

Коректор: Слободан Павловић
Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

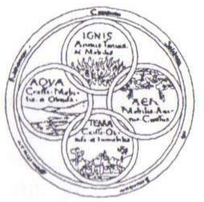
Павле Ивић
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

Редактор издања
Милорад Радовановић

VIII

Преглед историје српског језика

Приредио
Александар Младеновић

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ЗОРАНА СТОЈАНОВИЋА
СРЕМСКИ КАРЛОВЦИ • НОВИ САД
1998

СІР — Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

808.61(091)

ИВИЋ, Павле
Преглед историје српског језика / Павле Ивић ; приредио Александар Младеновић. — Сремски Карловци ; Нови Сад : Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998 (Нови Сад : Будућност). — 344 стр. : илустр. ; 22 cm. — (Целокупна дела Павла Ивића ; т. 8)

Скраћенице: стр. 306—307. — Регистри.

а) Српски језик — Историја

ПОЧЕЦИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА
(ДО ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XII ВЕКА)

Словенски преци Срба говорили су, у доба пре своје сеобе на југ, језиком који се данас назива прасловенским. Тај језик чини део разгранате индоевропске породице, у коју спадају и балтички језици (литавски и летонски), затим германски, романски (настали даљим развојем из латинског), келтски, албански, грчки, јерменски и индоирански. Истој су породици припадали и многи изумрли језици, антички, а у мањем броју средњовековни, који су били у употреби у разним деловима јужне и источне Европе и западне Азије, и о којима је историја сачувала спомен, а у неким случајевима чак и обимну писмену документацију.

Сви ти језици воде порекло од једног језика, праиндоевропског, којим се говорило неколико миленијума пре наше ере у досад неутврђеном пределу, највероватније негде у источној Европи или западној Азији. Тај језик није забележен. Праиндоевропљани нису знали за писменост; уосталом, лако је могуће да се њихова етничка заједница распала још пре него што се игде у свету почело писати. Оно што се зна о језику те заједнице своди се на закључке, више или мање поуздане, изведене путем поређења језика индоевропске породице. Ти су се језици постепено развили из праиндоевропског; време неминовно доноси промене у језику, а расељавање Индоевропљана је ослабило или чак сасвим раскинуло контакте међу њима, тако да је језички развој међусобно удаљених скупина пошао дивергентним правцима.

Ни прасловенски језик није доживео да буде записан. Писменост је почела захватати Словене тек после њихових сеоба на југ, запад и исток. Стога се и прасловенски мора реконструисати методима компаративне лингвистике, на основу података које пружају историјски засведочени словенски језици.[1] Ту је, међутим, наука у много повољнијем положају него онда кад ствара закључке о праиндоевропском. Од растурања прасловенске заједнице до настанка првих писаних текстова на словенским језицима није протекло више од три-четири столећа. Југоисточномакедонски дијалекат на који су Ћирило и Методије око 863. године превели најважније богослужбене књиге био је још увек врло сличан прасловенском, тако да језик тих текстова, који данас називамо старословенским, у многом погледу служи као добар извор обавештења о прасловенском стању. Могу се донекле реконструисати и фазе кроз које је пролазио прасловенски током свог развоја. Наравно, најпоузданија знања имамо о последњој фази, о његовој »коначној« физиономији из доба непосредно пре престанка заједничког развоја. То је уједно и фаза која нас највише интересује, јер од ње полази историја сваког словенског језика.

У области гласовног система, »позни« прасловенски се од данашњег српскохрватског разликовао првенствено тиме што је имао много више разних самогласника. Осим *а, е, и, о* и *у*, ту су били и слоговно *р* и слоговно *л* (оба у по једној »тврдој« и једној »мекој« верзији), затим два носна вокала, слична данашњем француском или пољском назалном *о* и назалном *е*, два редуцирана и врло кратка

[1] У веома обимној литератури која се бави прасловенским језиком и упоредним проучавањем словенских језика централно место данас припада монументалној *Grammaire comparée des langues slaves* A. Vaillant-a (Tome I, Lyon—Paris 1950, II/1, II/2, 1958, III/1, III/2 Paris 1966, IV, Paris 1974, V, Paris 1977). То је дело заменило раније вишетомне компендије Франа Миклошича из друге половине прошлог века и Вацлава Вондрака из почетка овог столећа. Од осталих књига нека овде буду поменуте само A. Meillet, *Le slave commun*, Paris 1924, ²1934. С. Б. Бернштейн, *Очерк Сравнительной грамматики славянских языков, I, Москва 1961, II, 1974,* G. Y. Shevelov, *A Prehistory of Slavic*, Heidelberg 1964, и H. Birnbaum, *Common Slavic, Progress and Problems in its Reconstruction*, Cambridge Mass. 1975, као и три уџбеника из пера југословенских аутора: R. Nahtigal, *Slovanski jeziki*, Ljubljana, ²1952, Р. Бошковић, *Основи упоредне граматике словенских језика*, I Фонетика, Београд 1968, и S. Ivšić, *Slavenska poredbena gramatika*, Zagreb 1970. На српскохрватском је приступачна и књига чешког аутора О. Хујера *Увод у историју словенских језика*, превео Х. Барић, Београд 1935.

самогласника који се данас обично називају тврдим и меким полугласом (ъ и ь), вокал »јери (*ы*), који и данас живи у руском и пољском, и најзад »јат« (*ѣ*), у ствари нека врста дифтонгираног дугог *е*, чији нам тачан изговор није познат. Нигде у словенском свету није се одржао овако сложен вокализам. Он је свугде био упрошћен, углавном тиме што су се одређени самогласници изједначавали с одређеним другим самогласницима (нпр., у српскохрватском »јери« са *и*, назално *е* с обичним *е* итд.). Међутим, партнери у тим једначењима били су у сваком словенском језику други; данашње неподударности међу тим језицима настале су великим делом управо на тај начин.

У консонантизму се прасловенски није битно разликовао од данашњег књижевног српскохрватског: имао је, с малим одступањима, исте сугласнике.

У морфологији се прасловенски одваја од садашњих словенских језика првенствено већом сложеношћу деклинације. Код именица сваког од трију родова постојало је по неколико типова промене, с другчијим низовима падежних наставака. Тако су, нпр., именице мушког рода које данас у српскохрватском гласе *коњ, дом, гост* и *камен* имале у генитиву једнине облике *коња, дому, гости* и *камене*. Придеви су у одређеном виду имали сасвим другчије форме него у неодређеном, док је деклинација придевских заменица била различита од обе придевске. Осим једнине и множине постојала је и двојина — посебан облик за две ствари: једн. *поље*, множ. *поља*, двој. *пољи*, што се сачувало у словеначком. Категорија двојине била је уткана и у глаголску промену. Иначе, та промена није била много сложенија од оне у српскохрватском књижевном језику у његовом класичном, вуковском виду. Најкрупнију разлику ствара чињеница што је прасловенски место глаголских прилога као *плетући* или *рекавши* имао партиципе, дакле облике променљиве по роду, броју и падежу, слично придевима.

У погледу речничког блага, прасловенски је био знатно сиромашнији од савременог српскохрватског — или било којег другог — књижевног језика. Сасвим природно, тада није било израза везаних за развијенију економику и културу, за усавршену производњу и разгранат друштвени строј, за писменост, науку, администрацију итд. Стога је доцнији развој лексике ишао углавном у правцу богаћења, дакле проширења инвентара различитих јединица, у контрасту према гласовном и обличком развоју, где доминира

тежња ка растерећењу наслеђеног система. Наравно, то не значи да је лексички фонд прасловенског био скучен. Као што је нормално, он је био довољан да обележи појмове познате средини која се тим језиком служила. Штавише, на основу речничких података се закључује, прецизније него на основу било којег другог извора, о начину живота старих Словена. У привреди ту на првом месту видимо земљорадњу. *Жито, пшеница, раж*,[2] *јечам, овас, просо, хмељ, тиква, диња, репа, грах, боб, мрква, хрен* и *мак* прасловенске су речи, а исто тако и називи оруђа као *плуг, рало, брана, коса, срп, мотика, лопата, виле, жрвањ, гумно*, а заједно с њима и терминологија делова плуга (*предељ, плаз, лемеш, оје* итд.). Обраде земљишта и плодова тичу се глаголи као *орати, копати, сејати, плевити, жети, косити, брати, млатити, врћи* и *млети*. Сточарство је обухватало гајење *коња, говеда, свиња, коза, оваца*; исто тако биле су познате и речи *гус(ка)* и *кокот*. Текстил се израђивао од *вуне, лана* и *конопље*; технику израде текстила показују глаголи као *стрићи, прести, мотати, плести, ткати, шити, кројити*. Из прасловенског се сачувала и детаљна терминологија делова разбоја. Од воћа су били познати *јабука, крушка, шљива, вишња, орах, лешник, оскоруша*; са југа су се ширили *бресква* и *трешња*. О развијеном слатководном рибарству говоре називи риба (*риба, караш, сом, штука, пастрва, линьак, јесетра, јаз, клен, угор* итд.), као и оруђа: *удица, мрежа, врша, остни*. О пловидби сведоче речи као *лађа, чун, весло, крма*. Сачувана терминологија показује и добро познавање пчеларства. Од метала су стари Словени знали за *железо, мёд* (бакар), *олово, сребро, злато*. Био је развијен и ковачки занат, а поготову дрводељски и коларски. Конструкцију кола илуструју термини као *ос(овина), коло* (= точак), *спица*; из области транспорта су и *воз, са(о)нице, седло, товар, јарам, узда, бич* и глаголи као *јахати* или *возити*. Од музичких интструмената били су познати *гусле, бубањ, пиштаљка, свирала*; прасловенски су и глаголи *свирати, плесати, пе(ва)ти*. Језички подаци нас обавештавају и о многим другим странама материјалне и духовне културе старих Словена, а такође и о природној средини која их је окружавала: о пејзажу, о биљном и животињском свету.

[2] У набрајањима као што је ово полазиће се, ради лакше читаочеве оријентације, од данашњих српскохрватских облика речи.

Стигавши у крајеве где данас живе Срби, Словени су ту затекли углавном романизовано становништво, дакле такво које је говорило месним дијалектима латинског језика. Додуше, у јужнијим деловима Балканског полуострва био се раширио грчки језик, али је северна међа његове области пролазила углавном јужно од данашње границе српскохрватског језика, кроз северну Албанију и северну Македонију ка западној и северној Бугарској. Асимилујући остатке староседелаца, а понегде и једно време суседујући с њима, Словени су примали поједине речи из такозваног балканског латинитета. Добар део тих речи се односи на биљни свет, тако, нпр. *босиљак* (лат. *basilicum*),[3] брођ (*bractea*), *цер* (*cerrus*), гуња/дуња (*cydoneus*), ловор (*laurus*), лоћика (*lactuca*), папар (*piper;* од облика *папар* изведена је реч *паприка*), *ротква* (*radix*, акузатив *radicem*). Други се изрази тичу животињског или минералног света: *јегуља* (*anguilla*), копун (*cappo*, акуз. *capponem*), креста (*crista*), мазга (*muscus*), паун (*pavo*, акуз. *pavonem*); мрамор (*marmor*), сумпор (*sulphur*). Појмове из разних области културе, поглавито материјалне, означавају речи као *врт* (*hortus*), врч (*urceus*), коноп(ац) (*canapus*), рака (*arca*), рачун (*ratio,* акуз. *rationem*), сапун (*sapo,* акуз. *saponem*), уље (*oleum*).[4] И народносно име *Грк* преузето је из латинског (*Graecus*). Већина ових позајмљеница означава појмове с

[3] Подаци о пореклу речи у одељцима о језику најчешће су црпени из једног нашег етимолошког речника: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–IV, Zagreb 1971—1974. Taj je речник посмртно издање (Скок је умро 1956). У случајевима потребе вршена су поређења с материјалом у другим етимолошким речницима, поред осталог у *Russisches etymologisches Wörterbuch* M. Vasmer-a, I–III, Heidelberg 1950—1958 (руски превод: М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, перевод с немецкого и дополнения. О. Н. Трубачева, I—IV, Москва 1964—1973), *Български етимологичен речник*, съставили Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов и Ст. Илчев, София, од 1971 (излази у свескама), *Słownik prasłowiański* pod redakcją F. Slawskiego, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk (излази у томовима од 1974), *Этимологический словарь славянских языков, Праславянский лексический фонд*, под редакцией О. Н. Трубачева, Москва (излази у томовима од 1974) и F. Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Prva knjiga, A–J, Ljubljana 1977.

[4] Неки од овде наведених латинских облика у ствари су дијалектизми из тзв. вулгарног (народског) латинског језика позног периода. Неки чак нису ни засведочени у античко доба, него представљају реконструкције изведене на основу доцнијих романских форми или на основу позајмљеница у другим језицима. Уз то, међу овим речима има таквих које у самом латинском потичу из других језика, најчешће из грчког. За нас је овде битно да се у науци сматра да су у српскохрватски језик те речи ушле из вулгарног латинског.

којима су се Словени срели, или ближе упознали, тек у новој постојбини и за које, према томе, нису имали исконски својих речи. Упадљиво је, међутим, да таквих израза има сразмерно мало.[5] Њихов удео у речничком благу српскохрватског језика прилично је скроман. Стиче се утисак да одмах по досељењу Словена није било јаког културног утицаја староседелаца:[6] тек нешто касније су се балкански Словени почели отварати према медитеранској цивилизацији, што се огледа у све чешћем усвајању романских и грчких речи.

Док је непосредни додир словенских насељеника са балканским латинитетом на данашњем српском тлу очигледна историјска чињеница, остаје нејасно да ли је и колико било таквог додира с остацима нероманизованих балканских староседелаца, на пример Илира, Трачана или Келта.[7] Ми данас нисмо у могућности да поуздано одго-

[5] Није увек лако разграничити овај слој позајмљеница од претходног и потоњег. Постоје, наиме, и општесловенске речи преузетет из латинског још у време док су Словени били мање-више у међусобном додиру: *бресква (persica), вино (vinum), млин (molinus), оцат (acetum), рења (rapa), трешња (cerasea)* итд. Знатан део ових речи ушао је у латински из грчког, а за неке се, опет, не може искључити могућност да су у словенски продрле германским посредством (често прелажење из једног језика у други карактеристично је за речи што означавају појмове који припадају одређеној култури и шире се с њом). С друге стране, за многе речи, углавном дијалекатске, извесно је, или бар врло вероватно, да су у српскохрватски ушле из далматског романског језика, о којем ће овде још бити говора.

[6] Неће бити случајно што многе од речи преузетих из балканског латинитета у српскохрватском имају статус дијалектизма. Међу речима забележеним у Вуковом Рјечнику овакве су, нпр., *клак* »креч« (лат. *calx*), *клашња* »врста чарапе, врста одеће« (*calcea*), *комин* »димњак« (*caminus*), *конаша* »некаква винска мјера« (*cannata*), *коспан* (*castaneus*; наш књижевни облик *кестен* преузет је много касније из турског), *куша* »чаша« (*cupa*), *мир* »зид« (*murus*), *йолача* (*palatium;* облик *палаша* је новија позајмљеница), *скудла* »даска што се њом кров покрива« (*scandula*). Није случајно ни то што се већина ових речи говори у југозападним крајевима, ближе мору, тамо где је латински културни утицај био непосреднији и где је романизовано становништво и после досељења Словена наставило да живи не напуштајући своју културу, па задуго ни језик.

[7] Најактуелније дело које се бави језичким стањем у сада српским крајевима у епоси романизације је књига F. Papazoglu *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Djela ANU BiH 30, Sarajevo 1969, а најкориснији општи преглед проблематике античких балканских језика даје R. Katičić, *Ancient Languages of the Balkans* I–II, The Hague – Paris 1976. За илирски језик од основног су значаја H. Krahe, *Die Sprache der Illyrier* I–II, Wiesbaden 1955, 1964, и A. Mayer, *Die Sprache der altten Illyrier* I–II, Wien 1957, 1959. О трачком језику обавештавају, од новијих књига, D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien 1957, I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, Bucureşti ²1967,

воримо на питање у којој су мери Словени овде затекли такве остатке. Нема ниједне речи нити другог језичког елемента за који би се са сигурношћу могло рећи да је у српскохрватски преузет директно из таквог извора, без посредства латинског језика, као што нема ни историјских докумената који би изричито сведочили да су Словени игде на овом тлу затекли нероманизовано предримско становништво. Па ипак, врло је вероватно да је таквих сусрета било. У суседству Срба и данас живи албански етникум, о којем, додуше, нема вести из доба насељавања Словена и из неколико следећих векова, али који је за све то време несумњиво постојао. У каснијем средњем веку он се помиње у данашњој Албанији, али и у неким деловима Црне Горе, као и на југозападу данашње косовске покрајине (средњовековна албанска колонизација у Грчкој и јужној Италији за нас овде није од значаја). У науци је раширена претпоставка да се у доба насељавања Словена албански говорило на много ширем земљишту, које се простирало далеко на североисток и исток. Главни аргумент за то пружа промена гласа *с* у *ш* у именима градова *Ниш* и *Штип* (антички *Naissus, Astibos*), што представља паралелу одговарајућој промени у албанском језику. Ово тумачење носи у себи знатну меру вероватноће, али о некој извесности не може бити говора, будући да је претварање *с* у *ш* могло бити и особина доцније ишчезлих романских говора на овом тлу, који су је могли развити и у заједници са својим балканским суседима или под њиховим утицајем. У осталом, реч је о честој гласовној промени, која се јавља и у многим другим језицима. Питање остаје неразјашњено, утолико пре што је у науци спорно и порекло самих Албанаца — од Илира или од Трачана.[8]

И. Дуриданов, *Езикът на траките*, София 1976, и В. Георгиев, *Траките и техният език*, София 1977. Треба, уосталом, напоменути да су схватања о распростирању некадашње илирске и трачке језичке области у последње време доживела брз развој, тако да је данас увелико спорно да ли се илирски односно трачки говорило у свим областима које су неки од наведених аутора сматрали илирскима односно трачкима.

[8] Првобитно се у науци сматрало да Албанци несумњиво потичу од Илира, чија је некадашња постојбина обухватала већину области где Албанци живе данас. Поткрај прошлог века појавило се гледиште (C. Pauli, H. Hirt) по којем је албански језик потомак трачког. У новије време ту су тезу подржавали и развијали, у разним варијантама, Х. Барић, Д. Дечев, В. Георгиев, И. Поповић и други. Њихова извођења су се ослањала на неколико аргумената који нису за потцењивање, иако ниједан од њих нема снагу доказа. У самој Албанији наука данас чврсто стоји на

За неколико десетина српскохрватских речи, делимично дијалекатских, изражено је у науци мишљење да у крајњој линији потичу из предримског балканског језичког супстрата. При том углавном остаје несигурно да ли су те речи првобитно припадале илирском или трачком, или можда делимично и једном и другом, или неком трећем балканском језику. Највеће тешкоће ствара оскудица података о самим тим језицима. О њима знамо понешто углавном из натписа постављених у римском периоду, где се појављују лична и породична имена која очито нису ни латинска ни грчка, затим из забележених односно до данас сачуваних географских имена и из ретких напомена античких аутора, који су ту и тамо записали, нпр., понеку илирску или трачку реч. Све је то довољно да се утврди да су сви ти језици били индоевропски и да се уоче, не баш поуздано, извесне њихове гласовне, реће и морфолошке особине, али је савршено недовољно за идентификацију извора из којих су потекли сачувани старобалкански изрази. Уосталом, за многе речи из овог циклуса изнесена су и другчија тумачења, према којима би оне потицале из грчког, латинског или словенског. Расправљање међу етимолозима траје и даље, мишљења су врло несагласна. Па ипак, за неке од ових речи врло је вероватно да су заиста старобалканског порекла. Овамо спадају *балеīа, баљав/баљасīи* »црне главе, нпр., во или коза« (по Вуку), *бач* »планински овчар« (отуда *бачија*), *блавор* »нека велика змија«, *ваīра, коīиле, сīруīа* »врста тора«, *урда* »грушевина«, *чука* »(стрмо) брдо« и још неке. Карактеристично је да се већина ових речи својим значењем везује за балкански планински амбијент и за пастирски живот у њему. Најчешће се исте речи појављују и у румунском или албанском језику, или чак у оба та језика. Свакако су оне биле продрле и у балкански латинитет, онда кад су староседеоци Балкана примали латински језик. Словени су их могли примити из латинског, а и касније из румунског, што не искључује могућност да је било преузимања и из албанског. За неке изразе, као што су *каīун* »планинска сточарска насеобина« или *шиљеī* »млад ован«, *шиљеже* »јагње од године дана«, чак је готово сигурно да представљају старе позајмљенице из албанског, док су, нпр. речи *фрула* и *чоīи* »(заобљен) брег« свакако ушле у наш језик из румунског. Врло много расправљања изазвала је групица речи које се тичу појава из кршевитог динарског пејзажа: *īудура, крас, шкраīа* итд. Многи научници виде у њима остатке из прастарог предилирског језичког слоја, који су затим, приликом сваке смене језика у овим крајевима, преузимани у језик који је освајао земљиште: у илирски, па у латински и најзад у словенски.[9]

Ако се све ово сабере, остаје ипак чињеница да је удео балканских предака данашњих Срба у речничко благо нашег језика прилично ограничен, како по броју речи тако и по обухваћеном значењском кругу. Показује се да Словени од староседелаца у унутрашњости Балкана нису имали тако много да науче.[10] Само у планинском сточарењу ови су били искуснији од Словена. Што се тиче земљорадње, а и разних других области људског живота и делатности, однос је обрнут: и албански и румунски језик садрже многе старе позајмљенице из словенског.[11] Нарочито кад је реч о румунском, овакве су речи уопште кудикамо бројније од оних које су преузете у супротном смеру. Из овог следе јасни закључци. Догађаји у бурној епоси сеобе народа, а посебно аварско-словенски упади, пустошење и насељавање, прекинули су континуитет касноантичке цивилизације у унутрашњости Балканског полуострва. Кад су словенски дошљаци успоставили додире с остацима староседелаца, ти су остаци већ били одвојени од градског живота и од писмености, па чак углавном и

позицији илирског порекла албанског језика, поткрепљујући ту тезу донекле новим разлозима (вид., нпр., E. Çabej, *L'illyrien et l'albanais, questions de principe*, Studia albanica 7—1 (1970) 157—170). Овом гледишту данас нагињу и поједини научници ван Албаније (W. Cimochowski, P. Катичић и други).

[9] Преглед и анализу географске терминологије у српскохрватском језику садржи монографија J. Schütz-a *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen*, Berlin 1957. У поглављу *Der Karst und einige sog. Reliktwörter* (стр. 86—101), аутор заузима негативан став према схватању већине других аутора о супстратском пореклу речи из поменуте скупине и предлаже словенске етимологије за сваку од тих речи.

[10] Сасвим одвојено треба посматрати приморско романско становништво, вично поморству и риболову, које је сачувало и одређену традицију урбане цивилизације.

[11] Најзначајније студије о словенским речима у румунском: G. Mihăilă, *Împrimuturi vechi sud-slave in limba româna, studiu lexico-semantic*, Bucureşti 1960, и D. Gămulescu, *Elemente de origine sîrbocroată ale vocabularului dacoromân*, Bucureşti i Pančevo 1974. Основно дело о словенским елементима у албанском је А. М. Селищев, *Славянское население в Албании*, София 1931. Наравно, словенске речи нису улазиле у поменуте језике само из српске средине. Албански је преузимао и из македонских говора, а румунски и из бугарских и украјинских.

од земљорадње, и већином сведени на планинске сточаре. Планине су и у ово време пружале најбољу заштиту од опасности; оне су послужиле као збегови у којима је наставио да живи стари балкански (тј. албански) и романски (тј. румунски) етникум.

Утицај асимилованих староседелаца опажа се и у понеким гласовним и граматичким особинама српскохрватског језика. Међу појавама које се у науци овако тумаче, најважнији је потпуни нестанак словенског умекшавања сугласника, онога које, на пример, руском језику даје тако карактеристичан звук. У овом погледу српскохрватски делује помало као словенски језик изговорен на несловенски начин. Логично је претпоставити да се такав изговор појавио онда кад су балкански староседеоци прихватили језик освајача. Међутим, највидљивији и најзначајнији језички остаци из предсловенских времена живе до данас у географским именима.

Наше веће и средње реке носе претежним делом и данас своја античка имена, очигледно предримског порекла: *Дунав (Danuvius), Драва (Dravus), Вука (Ulca), Сава (Savus), Пек (Pincus), Тимок (Timacus), Купа (Colapis), Уна (Oineus), Врбас (Urbanus)* и његова притока *Плива (Pelva), Дрина (Drinus),* и с њом *Тара* (у области племена *Autariates), Босут (Basuntius), Тамиш (Tibissus), Дрим (Drinus), Бојана (Barbanna);* ту се придружују и понеке мање реке као *Цијевна (Cinua)* и *Буна (Bunnos)*.[12] Имена *Тиса, Морава* и *Неретва* настала су словенском прерадом облика *Pathissus, Margus* и *Naron* (овако се звао антички град близу ушћа Неретве). Иако не располажемо писменим сведочанствима из старог века, можемо са сигурношћу сматрати предсловенским и имена као *Корана, Босна, Пива, Лим, Прача, Рзав, Колубара, Љиг, Ибар, Лаб, Клина, Млава, Рама, Лика* итд. Непрекинут живот ових имена сведочи да се Словени нису населили на пустој земљи, да су ту затекли староседеоце, и то у довољном броју да би њихова саопштења о именима река дошљаци сматрали меродавним.

Судбина имена градова била је сасвим другчија. Од бројних имена урбаних насеља у континенталним пределима садашње територије српскохрватског језика сачувало

[12] Излагање у овом одељку ослања се претежно на материјал скупљен у књизи A. Mayer-a *Die Sprache der alten Illyrier II, Wörterbuch*, Wien 1959.

се сразмерно мало: *Naissus = Ниш, Ulpiana = Липљан, Arsa = Рас, Delminium = Дувно, Siscia = Сисак;* име *Sirmium* се одржало у обласном називу *Срем*. Поготову је скроман број мањих насеља која носе сачувана античка имена. Тако се, на пример, име села *Товрљане* код Прокупља тумачи као *Tauriana*, а *Врчин* под Авалом као *Orcinum*, док се *Болеч* изводи од *Bolentium*.[13] У погледу неких од ових етимологија, у науци су изражене и сумње. Али, и ако те сумње не би биле оправдане, малобројност оваквих случајева показује да је у животу насељених места словенска најезда најчешће значила прекид. Чак и тамо где су Словени дизали своје градове на рушевинама некадашњих, обично тада није више било никога ко би се сећао имена разореног града. Ипак, овде морамо издвојити једну област где су прилике биле битно другчије. То је јадранско приморје, у којем многа насеља до данас чувају имена из доба Римског Царства, понекад и из још раније епохе. У јужном делу обалског појаса овакав је, нпр., случај *Улциња (Ulcinium), Будве (Butua), Рисна (Risinum), Молунта (Maluntum)* и *Стона (Stamnes)*; имена *Макарска* и *Башка вода* изведена су од *Макар* и *Баст*, која, опет, потичу од *Muccurrum* и *Bistum*. Име *Пераст* се изводи из античког племенског назива *Pirustae*, Цавтат је одавно идентификован као *Civitas*, а за име предела *Грбаљ* се претпоставља да је изведено од *Acruvium*. По свему судећи, предсловенска су и имена *Бар, Кртоле, Тиват, Прчањ, Котор, Шумет, Брīат, Груж* и многа друга. У области око Скадарског језера одржали су се називи као *Scodra (Скадар), Doclea (Дукља), Medeon (Медун)*. И готово сва јадранска острва носе и данас своје античке називе: *Лопуд (Elaphopoda?), Мљет (Melite), Ластово (Ladesta), Корчула (Kerkyra), Хвар (Pharos), Вис (Issa), Брач (Brattia)* итд.[14] Као што је нормално, континуитет у именима овде иде напоредо с континуитетом насеља, њиховог становништва и

[13] Видети о овоме нпр. рад И. Поповића *Bemerkungen über die vorslavischen Ortsnamen in Serbien*, Zeitschrift für slavische Philologie 28 (1959) 101—114.

[14] Топонимији на јадранском острвљу посвећено је фундаментално дело П. Скока *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Toponomastička ispitivanja* I—II, Zagreb 1950. Скок је иначе најплоднији и најзначајнији међу проучаваоцима топонима у српскохрватској језичкој области. Топонимијом отока у Дубровачком приморју бави се посебно M. Karaś, *Toponimia wysp elafickich na Adriatyku*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968.

културе. Чак се и романски говор сачувао у знатном броју приморских градова још неколико векова после досељења Словена. Стога није извесно да су сви набројени називи у приморју преузети у словенски говор одмах по досељењу Словена; неки можда представљају касније позајмљенице из тзв. далматског романског.

У прво време по досељењу, језик Словена на Балкану мало се разликовао од прасловенског. У седмој деценији IX века, Константин (Ћирило) и Методије превели су најважније хришћанске обредне књиге са грчког на словенски дијалекат којим се тада говорило у солунској околини. Ти се преводи нису сачували у оригиналима, него у преписима, од којих најстарији потичу из доба око 1000. године, дакле из епохе четири столећа млађе од пресељења. Упоредна словенска лингвистика углавном је тачно утврдила списак не тако бројних иновација којима се језик тих списа, који данас називамо старословенским, разликовао од прасловенског. У тим појавама откривамо почетке језичке диференцијације и гранања словенског света. Ни у једној од ових особина старословенски језик није усамљен; с њим се сваки пут слажу пространи делови словенске језичке територије. Неке од ових промена зачеле су се, по свој прилици, још у доба док су Словени били на окупу. Као и сви други језици на свету, и прасловенски је имао своје дијалекте. Друге су разлике настале свакако нешто касније, док су се словенске масе кретале ка југу, или можда већ онда кад су се оне усталиле на Балканском полуострву. Није увек лако одредити у коју од ових трију категорија спада нека иновација. У расправљању о овоме наука се креће помало у магли, без сигурних података на које би се могли ослонити аргументи. Сналажење је сразмерно најлакше тамо где географска распрострањеност појаве сугерира да је она старија од прекида додира између Јужних Словена и главнине Словенства, која је остала на северу (и коју делимо на источнословенску и западнословенску скупину). Тако сви јужни и сви источни словенски језици имају две заједничке иновације у сугласничким групама. Групе *кв* и *гв* испред вокала јат (*ѣ*), које су се сачувале у западнословенској области (пољски *kwiat, gwiazda*, чешки *květ, hvězda*[15]), прешле су у *цв* и *дзв* односно *зв* на словенском истоку и југу: руски *цвет, звезда*, старословенски цвѣтъ, звѣзда, буг. *цвят, звезда*, макед. *цвет, ѕвезда*, српскохрв. *цвет/цвијет, звезда/звијезда*, словен. *cvet, zvezda*. Исто тако, старе групе *тл* и *дл*, неизмењене у западнословенским језицима (пољски *plotła, radło*, чешки *pletla, radlo*) свеле су се на *л* у источнословенској области (руски *плела, рало*) и у јужнословенским језицима (старослов., буг., мак., српскохрв. *плела, рало*, словен. *plela* поред *pletla* с обновљеним *тл, ralo*). Извесна обавештења о старини појединих појава црпемо и из словенских месних имена заосталих у простору кроз који су се Јужни Словени некад кретали ка југу, а који је касније престао бити словенски. Кад се у том простору — а то значи у садашњој Аустрији, Мађарској или Румунији — нађу трагови неке јужнословенске особености, то очигледно значи да је та појава постојала још док се у тим земљама говорило словенски. Слично сведочанство о старом језичком стању пружају словенска имена места у Грчкој и јужној Албанији. Те је области у VII веку запљуснуо снажан талас словенског насељавања, али кад су касније тамошњи Словени били асимиловани, многа насеља задржала су имена која обавештавају о њиховом језику.

У славистици се много расправљало о проблему прајужнословенске језичке заједнице. Јесу ли Јужни Словени сачињавали посебну дијалекатску — а то унеколико значи и етничку — формацију још пре своје сеобе на југ, или су се издвојили тек фактом те сеобе? Формулисан лингвистички, проблем се своди на питање да ли постоји знатнији број језичких иновација које би задовољавале истовремено ове услове: да су општејужнословенске, да су непознате Словенима који су остали на северу, и да су уз то довољно старе да би се могле сматрати прасловенским дијалектизмима. Одговор на овако заоштрено питање није једноставан.[16] Очевидно је да има, и то у приличном броју,

[15] У чешком се сугласник *g* претворио у *h*.

[16] О овом питању изражавали су се на разне начине многи аутори. У начелу позитивне одговоре, додуше неједнако нијансиране и често са значајним оградама, давали су поред осталих V. Jagić, *Einige Streitfragen*. — 2. *Verwandtschafsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen*, Archiv für slavische Philologie 20 (1898) 13—53, Р. Бошковић, *Развитак суфикса у јужнословенској језичкој заједници*, Јужнословенски филолог 15 (1936) 1—154, N. van Wijk, *Les langues slaves, de l'unité à la pluralité*, 's-Gravenhage 1956, А. Белић, *Периодизација српскохрватског језика*, Јужнословенски филолог 23 (1958) 1—15, I. Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960, F. Sławski, *Zarys dialektologii południowosłowiańskiej*, Warsza-

особина познатих свим или скоро свим јужнословенским говорима, а тућих свим или готово свим севернословенским, али је јасно и то да се добар део тих појава развио тек накнадно, током каснијег заједничког живљења Јужних Словена, док понеким иновацијама није лако одредити доба настанка. Ипак, има и таквих за које је врло вероватно да су се јавиле већ у прасловенским дијалектима, или је тада створен бар њихов заметак, који је предодредио даљи развој, чији се крајњи исход налази данас пред нама. Набројаћемо овде најважније појаве из тог циклуса.

На словенском југу налазимо почетно *ра-* односно *ла-*, а не *ро-* или *ло-* у речима као старослов. ѓавьнъ, лакъть, буг. *равен, лакът*, мак. *рамен, лакот*, српскохрв. *раван, лакат*, словен. *raven, lakat* према руском *ровный, локоть*, пољском *równy, łokieć*, чешком *rovný, loket*.

Неки падежни облици имали су на југу друкчије наставке него на северу.[17] Разлике у овом погледу, јасно видљиве у средњовековним текстовима, доцнијим развојем су увелико замагљене.

Везник *да* се употребљава и у зависним реченицама на југу, али не и на северу.

На југу су у творби именица у неким категоријама обичнији наставци са сугласником *ц*, а на северу са *к*. Тако према старосл. гѓадьць, буг. *градец*, мак. *градец*, сх. *градац*, словен. *gradec* имамо рус. *городок*, пољ. *grodek*, чеш. *hradek* и *hradec*; слично томе према старосл. ѓъıбица, буг. *рибица* и *рибка*, мак. и сх. *рибица*, словен. *ribica* стоји рус. *рыбка* и *рыбица*, пољ. и чеш. *rybka*.

Има и иначе приличан број речи чија је област распрострањености ограничена на словенски југ. Овамо спадају поред осталих *божур, већа/вјећа, газити, гуска* (са суфиксом *-ка*), *десни* (придев), *додијати, дрпати, јарам* (а не *јармо*), *кућа, лош, лубеница, лутати, млак, опанак,*

wa 1962, и П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971. Са много скепсе односили су се према проблему нпр. F. Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, Ljubljana 1936, и К. Мирчев, *Историческа граматика на българския език*, София[2] 1963. (Радови набројени у овој напомени сви су тематски шире постављени; они се убудуће неће наводити сваки пут кад буде реч о неком предмету о којем они говоре, већ само тамо где ставови изражени у њима имају посебан значај.)

[17] Ово се односи на инструментал једнине већине именица мушког и средњег рода, на генитив једнине и номинатив и акузатив множине именица типа *душа*, на акузатив множине именица типа *крај*, као и на номинатив једнине мушког и средњег рода партиципа презента.

охол, пазити, питати, стуба »степеница«, *топао* (а не *тепао*), *шупаљ* (речи су овде наведене у српскохрватском облику; оне редовно имају и словеначке и бугарске еквиваленте, а најчешће и македонске).[18] Понеке су речи на јужнословенском тлу развиле значења друкчија него што их имају на северу. Тако *бистар, брати* и *јак*, на северу, уколико се употребљавају, значе »брз«, »узимати« и »какав«. Јужнословенску особеност чини и придев *вредан* »способан, достојан, радљив«, упор. руски *вредный »штетан«*.

Судећи по остацима у географским именима у Аустрији, Мађарској и Румунији, као и по позајмљеним словенским речима у данашњим језицима тих земаља, углавном су јужнословенски били и изумрли словенски говори у тим земљама. То је и природно: живаљ заостао у областима кроз које су Јужни Словени пролазили пут југа и сам је припадао јужнословенској грани.[19] Анализа расположивих података, додуше често двозначних и спорних, води нас и ка закључку да је на земљишту Аустрије и Мађарске било и прелазних говора, таквих који су се одликовали истовремено неким северним и неким јужним особинама. Штавише, и у централнословачким дијалектима уочљиве су појаве, обично зване југославизмима, каквих иначе нема на словенском северу. Ови су говори некада свакако сачињавали ка северу истурени клин прелазне зоне, с територијом данашње Мађарске као залеђем. С друге стране, у словеначким говорима, па и у северозападним хрватским — кајкавским и чакавским — има врло старих особина чија се подручја продужују на западнословенском, првенствено на чешком земљишту, што би значило да су ти говори чинили крајњи јужни део прелазног појаса на његовом западном крилу. Насељавање Мађара у Панонији, као и Немаца у Аустрији, раскинуло је географски континуитет словенског живља и одредило доц-

[18] Ово, наравно, не значи да се свака од ових речи обавезно јавља у свим јужнословенским дијалектима. Битно је то да свака од њих на словенском југу заузима широко земљиште које се простире преко територија већине јужнословенских језика, а да их нема на словенском северу или да се тамо јављају само по изузетку, евентуално у друкчијим значењима.

[19] Проблематици некадашњег односа између јужнословенских и севернословенских језичких типова посвећена је студија И. Поповића *Die Berührungen des Südslavischen und des Nordslavischen in Noricum, in Pannonien und in Dazien*, Die Welt der Slaven 7 (1962) 68—96, 113—145.

нији историјски пут ових дијалеката. Следећих десет векова једностраних контаката било је довољно да се првобитни прелазни говори у Словачкој укључе сасвим одлучно у круг западнословенских, а они у словеначким и хрватским крајевима у круг јужнословенских.

Недавна истраживања у карпатским пределима Украјине показала су да се тамо употребљавају многе речи које су иначе распрострањене само на словенском југу, или чак само у неким јужнословенским говорима, обично српскохрватским или бугарским. Међу тим речима налазе се и *доста, заиртати, кућа, навиљак, нашше срце, полазник, слепи миш, стаја, уштипак, чедо, читав* — разуме се, све у ликовима који одговарају гласовним особинама тамошњих дијалеката.[20] Очигледно су се те речи тамо употребљавале, као прасловенски дијалектизми, већ у време кад су преци Јужних Словена оданде кретали на југ, па су се задржале и кад су исељеници отишли.

Језичке споне између словенског југа и севера огледају се и у распрострањености српског и хрватског етничког имена. Прво од тих имена и данас је живо код Лужичких Срба у Немачкој. Међутим, језици Лужичких Срба, горњолужички и доњолужички, немају неких посебних сличности са српскохрватским или са његовим српским дијалектима. Ово значи да дијалекатска диференцијација прасловенског језика још није била извршена у доба док су Срби, у ширем смислу тог имена, били на окупу. Уосталом, трагова српског имена налазимо, у географским називима и у историјским изворима, и на другим странама где Словени живе или су живели: у деловима Пољске и Чешке, у некадашњим словенским крајевима у Немачкој и Грчкој, у Егејској Македонији, па и у имену места Срб у Лици, које је старије од досељења садашњег српског живља у том крају. Слично стоје ствари и са хрватским именом, које пратимо такође по деловима Пољске, Чехословачке и Немачке, као и далеко на југу у Грчкој. Међутим, у тим земљама се нигде није сачувало хрватско име као жив етнички назив који би био пандан имену Лужичких Срба. Што се тиче порекла имена Срби и Хрвати, оно је у науци спорно, што, уосталом, важи и за име Словени.

Византијски цар Константин Порфирогенит забележио је у X веку предање о томе да су Срби и Хрвати дошли из закарпатских предела тек после 626. године, умећући се између других Словена нешто раније насељених на Балкану. Језичке чињенице не дају сигурну потврду за овај податак.[21] У језику Срба и Хрвата нема севернословенских особина којима би се они издвајали међу својим јужнословенским суседима.[22] Постоје, додуше, многобројне заједничке српскохрватске или штокавско-чакавске особености, али се не може доказати да су те језичке одлике донете са севера. Највећим делом то су очигледне иновације из доцнијих епоха. Ипак, неколико речничких појединости могле би бити прасловенски дијалектизми.

Констатовали смо да су јужнословенски језици повезани одређеним заједничким фондом особина и да међу тим особинама има и несумњиво старих. Из тога не треба закључити да су Јужни Словени стигли у своју садашњу постојбину као јасно обележена језичка група, са мање-више једнаким говором. Напротив, по свему судећи, они су још пре доласка на Балкан били издељени значајним дијалекатским разликама. Пажњу истраживача привлачи нарочито једна језичка међа која Јужне Словене предваја на западнојужнословенску, и источнојужнословенску грану. Та линија иде од ушћа Тимока преко источних подножја планина дуж српско-бугарске границе до Осогова, а затим у широком луку кроз североисточну Македонију

---

[20] Најзначајнију збирку оваквог материјала пружа *Карпатский диалектологический атлас I—II, Москва 1967* (ауторски колектив: С. Б. Бернштейн, В. М. Иллич-Свитыч, Т. П. Клепикова, Т. В. Попова, В. В. Усачева). Анализу те грађе са гледишта јужнословенских паралела садржи приказ П. Ивића у Зборнику за филологију и лингвистику 13—1 (1970) 276—284.

[21] Закључке који су били извлачени из далекосежних интерпретација Константинових саопштења уверљиво је побио В. Јагић, *Ein Kapitel aus der Geschiche der südslavischen Sprachen*, Archiv für slavische Philologie 17 (1895) 47—87 (превод на српскохрватски *Jedno poglavlje iz povijesti južnoslavenskih jezika* у књизи: V. Jagić, Izabrani kraći spisi, Zagreb 1948). На основу нових аргумената, које је пружио географски распоред јужнословенских термина за делове плуга, покушао је да обнови стару теорију Б. Братанић, *Uz problem doseljenja Južnih Slavena, Nekoliko etnografsko-leksičkih činjenica*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1 (1951) 221—250. Братанићеве опсервације заслужују пажњу, али он своју тезу није успео да докаже.

[22] Нема лингвистичких доказа ни за схватање, чији је најистакнутији поборник Реља Новаковић (вид. његову књигу *Одакле су Срби дошли на Балканско йолуосшрво*, Београд 1977), о томе да су се Срби доселили из области Лужичких Срба. У кругу словенских језичких типова лужички и штокавски говори спадају у међусобно најудаљеније по особинама.

до Овчег поља и Скопља и даље јужно од Тетова ка албанској етничкој територији око Шар-планине. Овим се правцем протежу границе многих језичких појава, наравно, с мање или више одступања у појединостима, нарочито на македонском земљишту. Западно од поменуте црте изједначила су се два словенска полугласа, тако да имамо исти вокал у речима као *дьнь* и *сънъ* (сх. *дан* и *сан*), док је на истоку такво једначење углавном изостало (буг. *ден*, али *сън*).[23] На западу се носни вокал *ǫ*, губећи назалност, претворио у *у* или сличан глас, а на истоку се од њега развио тврди полуглас (старо *рǫка* гласи у сх. *рука*, а у буг. *ръка*). Прасловенско умекшавање сугласника *т* и *д* дало је на западу *ћ* и *ђ* или сличне гласове, а на истоку групе *шт* и *жд* (*ноћ : нощ* [= ношт], *међа : межда*). На западу је некадашње *-іо* у завршетку заменичког генитива замењено са *-іа*, што је на истоку изостало (сх. *њеīа :* буг. *него*). На западу су у множини садашњег времена уведени облици на *-мо* у првом лицу и без *-т у* трећем лицу; на истоку се чува *-м* и *-т* (сх. множина *тресемо, тресете, тресу*, буг. *тресем, тресете, тресът*). Све ове различитости потичу из дубоке старине, свакако не мање од једног миленијума, а бар неке од њих су постојале, макар само у рудиментарној форми, још у доба кад су Јужни Словени наступали ка југу.[24] Имена места у данашњој Румунији садрже трагове који говоре да су источнојужно-

[23] Примери се на овом месту наводе само из данашњих књижевних језика, српскохрватског и бугарског, који су узети као типични представници двеју језичких грана Јужних Словена.

[24] Подробни спискови ових појава и анализе њиховог настанка и значаја налазе се у неколико радова П. Ивића, поред осталог у следећим: *Дијалектологија српскохрватског језика, Увод и штокавско наречје*, Нови Сад 1956, *Die serbokroatischen Dialekte, ihre Entwicklung und Struktur, Erster Band, Allgemeines und Die štokavische Dialektgruppe*, 's-Gravenhage 1958, и *Значај лингвистичке географије за упоредно и историјско проучавање јужнословенских језика и њихових односа према осталим словенским језицима*, Јужнословенски филолог 22 (1957—58) 179—206. У свим тим радовима говори се и о другим разликама и повезаностима међу јужнословенским језичким типовима, као и у кругу српскохрватских дијалеката. Сличне су теме обрађене, додуше другачијим, статистичким методом, и у раду истог аутора *Hijerarhija srodstva medu jezičkim i dijalekatskim tipovima na slovenskom jugu*, Филозофски факултет у Новом Саду, Реферати за VII међународни конгрес слависта у Варшави, Нови Сад 1973, 15—38. — Ни ови радови неће бити навођени систематски сваки пут кад је реч о неком проблему којим се и они баве (уп. напомену 16). Исто важи и за друге радове са ширим темама који ће се даље наводити у појединим одељцима у овој књизи.

словенске гласовне особине захватале и највећи део некадашњих словенских дијалеката у тој земљи, а да се западнојужнословенски говорило само у њеним најзападнијим крајевима.[25] Стиче се утисак да су језичке неподударности већ постојале у време кад су се Јужни Словени у паралелним струјама кретали ка југу — западна грана кроз Панонију, а источна кроз Дакију, захватајући ту и подручје у луку Карпата, данашњи Ердељ. Изгледа да су те две струје на византијску границу избиле одвојено, једна западно од Бердапа, а друга источно од њега, и то зато што су их раздвајале планине које се са северне стране надносе над Бердап. Са својим равничарским и земљорадничким навикама и умењима, тадашњи Словени су имали довољно разлога да избегавају задржавање у висинским пределима. Прешавши тако преко Дунава као засебне скупине, западни и источни Јужни Словени су наставили да продиру ка Јадрану и Егејском мору, што би значило да данашње оштре језичке разлике на црти ушће Тимока—Осогов—Шар-планина сведоче о некадашњем размеђу између двеју етничких лавина. Уосталом, изгледа да и после насељавања обеју грана Јужних Словена на Балкан између њих у почетку није било приснијег додира. Најстаријим језичким разликама окупљеним око поменуте линије придружиле су се и многе друге, такође старе, али ипак сигурно млађе од стабилизације словенског етникума на Балкану. Рекло би се да је насељавање захватило испрва углавном равнице и речне долине, остављајући висинске пределе за каснију експанзију, која је дошла на ред тек онда кад се словенски живаљ по низинама намножио толико да се појавио популациони вишак, и кад су Срби већ били довољно прилагођени поднебљу и балканском начину сточарења. У међувремену су по планинама и висоравнима боравили једино остаци староседелаца, влашки, а понегде свакако и албански пастири, који су се испред освајача били повукли у мање приступачне крајеве. Има индиција да је овакав живаљ испрва испуњавао простор између двеју грана Јужних Словена. Топонимија источне Србије и западне Бугарске пружа обилате податке о некадашњем живљењу Румуна у тим крајевима. Имена као Бербатово, Букуровац, Бучум, Валуниш, Корбевац, Маржини, Мерцелат, Сврљиг,

[25] Радови најзаслужнијег истраживача у овој области Емила Петровича скупљени су у књизи: E. Petrovici, *Studii de dialectologie şi toponimie*, Bucureşti 1970.

Сурдулица, Тумба, Цепа у сливу Јужне Мораве и Горњег Тимока, а такође и Банаиз, Банишора, Бов, Вакарел, Гавнос, Пасарел, Урсул и др. у софијском крају, несумњиво су румунског порекла. Доцније су у овај простор ипак ушли и Словени, претежно они западнојужнословенске гране, а староседеоци су делом одлутали са својим стадима, а делом постепено усвојили словенски језик. Хронологију ових збивања нисмо у могућности да пратимо, а и многе појединости остају неосветљене или спорне. Па ипак, очигледна је чињеница да се на линији ушће Тимока—Осогов—Шар-планина налази дубока бразда која дели јужнословенске дијалекте. У словенском језичком свету само једна географска црта надмаша ову линију по броју и значају језичких разлика концентрисаних на мање- -више истом месту. То је међа између западнословенске и источнословенске језичке области, другим речима, црта која одваја пољске и словачке говоре од белоруских и украјинских. Може се без претеривања рећи да су већ у најраније доба по досељењу Јужни Словени били у већој мери издељени језичким разликама него повезани заједничким особеностима.

Овај се утисак само појачава ако узмемо у обзир и не баш тако малобројне старе појаве које спајају најсеверозападније јужнословенске говоре са западнословенским језицима, пре свега са чешким. Сваки од ових феномена има другчију област распростирања. Један од њих (остатак изговора *дл* у типу *модлити* место *молити*) јавља се, уколико је реч о словенском југу, само у најсевернијим словеначким говорима. Неке друге особине захватају западне словеначке и најсеверозападније чакавске дијалекте, а има и појава још раширенијих, таквих које заузимају цело словеначко и хрватско кајкавско земљиште, као и део чакавског. Неподударање граница ових језичких црта показује да се не ради о некој оштрој дијалекатској међи из давних времена, као што је она на потезу од ушћа Тимока преко Осогова до Шар-планине, него о широком појасу прелаза од једне језичке стварности ка другој. Ипак се на том подручју сразмерно јасно оцртава прелом на линији која одваја словеначки језик, заједно са хрватским кајкавским говорима, од чакавско-штокавске области. Наравно, за нас је овде од првостепеног интереса ова друга област: српски етникум се у њу цео уклапа.

Неподударности међу јужнословенским дијалектима, знатне од самог почетка, током времена су расле и наго-

милавале се. И данас су јужнословенски језички типови међусобно различитији од западнословенских, а ови од источнословенских.

У најстаријим сачуваним преписима старословенских текстова, с краја десетог века или из почетка једанаестог, затичемо прве трагове крупних промена које су се тада вршиле у словенским говорима на Балкану.[26] Од тих најранијих преписа за српскохрватско земљиште се везују, са мање или више вероватноће, две глагољицом писане пергаментне књиге: Маријинско јеванђеље,[27] за које је изражена претпоставка да је настало негде у близини српско--македонске границе, и Клочев зборник, по свој прилици из чакавских предела.[28] О тадашњем језику у нашим крајевима из тих извора сазнајемо сасвим мало, и то на основу понеких писарских одступања од старословенског језичког узуса. Још мање обавештења о језику пружа ћирилички Темнићки натпис из XI века на једној каменој плочици нађеној 1900. године у селу Горњем Катуну у Поморављу.[29] Из врло кратког текста, који се готово сав своди на набрајање несловенских имена десет севастијских мученика, не види се чак ни то да ли се ради о старословенском језику (што изгледа вероватније) или о домаћем дијалекту. Натпис не садржи ниједну реч у којој би та разлика могла доћи до изражаја. Више података нашло се у латинским и грчким списима из оног доба у којима се помињу имена наших људи или географска имена с нашег тла. Додуше, и тај материјал има мноштво слабих страна. Ни латински ни грчки алфабет нису садржали сва слова потребна да се

---

[26] Аутори најзначајнијих граматика старословенског језика су A. Leskien, V. Vondrák, P. Diels, N. van Wijk i N. S. Trubetzkoy (на немачком), А. М. Селищев (на руском), A. Vaillant (на француском) и H. G. Lunt (на енглеском). На српскохрватском језику имамо четири приручника: С. Кульбакин, *Старословенска граматика*, Београд 1930 (скраћени превод с француског); J. Hamm, *Staroslovenska gramatika* Zagreb, [2]1958; П. Ђорђић, *Старословенски језик*, Нови Сад 1975; С. Николић, *Старословенски језик* I—II, Београд 1978, 1976.

[27] Издање с расправом: V. Jagić, *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus*, Берлин—Санктпетербург 1883 (фототипско ново издање у Грацу 1960).

[28] Издање и расправа с преводом на чешки и с текстовима грчких и латинских изворника: A. Dostál, *Clozianus, staroslověnský hlaholský sborník*, Praha 1959.

[29] Издање и расправа: Љ. Стојановић, *Темнићки натпис*, X—XI век, Јужнословенски филолог 1 (1913) 4—20.

обележе словенски гласови, те је њихова репродукција најчешће остајала непрецизна чак и онда кад су писари добро познавали словенски језик. Осим тога, многи од тих докумената допрли су до нас у много каснијим преписима, што значи да су имена могла бити деформисана. Најзад, по својој природи ти су подаци неизбежно фрагментарни и сасвим једнострани. Због свега тога они досад нису у потпуности искоришћени за историју српскохрватског језика. Ипак је и површан увид у податке довољан за констатацију да се и на овом земљишту прасловенски вокалски систем чувао углавном комплетан, тј. да су се још увек изговарали и они гласови који ће доцније ишчезнути из језика.[30] Примери као *Μοντίμηρος* (= *Мѫтимиръ*, данас *Мутимир*) и *Τσέντινα* (= *Цѣтина*, данас *Цетина*) показују да носни вокали још нису били изгубили свој носни изговор, облици као *Nemusclo* = *Немыслъ* потврђују да се глас *ы* разликовао од *и*, форме као *Tirpimirus* = *Тр'тимиръ* сугерирају да се »меко« слоговно *р* разликовало од тврдога, итд. Нарочито јасан доказ да су се носни вокали некад изговарали и у нашим крајевима налазимо у именима цркава, брда и насеља, углавном у Приморју, која данас почињу слогом *су-* или *сут-*, а некада су почињала латинским придевом *sanct-* »свети«: *Сутоморе* од *Sancta Maria*, *Сутвара* од *Sancta Barbara*, *Сушћепан* од *Sanctus Stephanus* итд. Самогласник *у* је могао постати од романског *ан* само преко словенског носног вокала *ǫ*.

У X и XI веку наилази талас великих промена у вокализму. Полугласници *ь* и *ъ* једначе се међу собом, а у неким положајима, пре свега на крају речи, просто се губе: *даръ* се претвара у *дар*, што доводи до разних других процеса. »Меко« слоговно *р* изједначило се са »тврдим«; паралелно једначење је остварено код слоговног *л*. Носни вокали се престају изговарати кроз нос. При том *ę* прелази у *е*, а *ǫ* у *у*. Тако су се, нпр., облици *мęсо* и *рǫка* претворили у *месо* и *рука*. Збир ових промена одредио је основну

[30] У малобројне радове о језичким појавама на српскохрватском тлу које се огледају у најстаријим изворима (на страним језицима) спадају: V. Jagić, *Woher das sekundäre a*, Archiv für slavische Philologie 4 (1879–80) 397–411; P. Skok, *Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena*, Starohrvatska prosvjeta, Nova serija 1 (1927) 60–76 и 161–196; исти, *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogenetes*, Zeitschrift für Ortsnamenforschung 4–3 (1928) 213–244; Р. Бошковић, *Евентуални трагови депалатализације р вокалноја у јужнословенским језицима*, Јужнословенски филолог 30 (1973) 251–259.

карактеристику штокавско-чакавској области. Ниједан други словенски језички тип нема исту комбинацију особина. Ово се односи и на суседне говоре, словеначке, па углавном и кајкавске с једне стране, и македонске и бугарске с друге. Од тренутка кад су се ове промене завршиле, а то је било свакако негде у XI веку, можемо говорити о посебном српскохрватском језику. Све до тада прасловенски је настављао да живи пресељен на ново тле, а тада је почињао самостални живот српскохрватског, као и других словенских језика. Од тога времена стално ће се повећавати разлике између прасловенског и тих језика, а такође и њихове међусобне разлике.

Ниједан језик није без дијалеката; тако су и у српскохрватском одмах од почетка постојале неподударности између говора у разним пределима. О тим првобитним разликама не знамо много, али је извесно да оне нису биле дубоке. Најважније појединости можемо и именовати: на западу, у чакавским крајевима, па и у неким западнијим штокавским, говорило се већ тада *j* место прасловенског јотованог *dj* (нпр. *меја*), док се другде изговарало *ђ* (*међа*). Исто тако западним облицима са *шћ* као *оīњишће* или *īушћер* супротстављају се источни са *шт*. Сами називи »штокавски« и »чакавски« новијег су порекла, али су засновани на једној врло старој појави: место заменице *што* чакавци од давнине говоре *ча*; кајкавци употребљавају у истом значењу облик *кај*.

У средњем веку се чакавска дијалекатска област углавном поклапала с подручјем тадашње хрватске државе (regnum Croatiae), које код аутора нашег времена често носи име Далматинске Хрватске, за разлику од »Панонске Хрватске« у севернијим крајевима (у средњем веку regnum Slavoniae), где се развио кајкавски говор. Тематски оквир ове књиге захтева да се даље не задржавамо на чакавском, а ни на кајкавском језичком типу. Додаћемо ипак толико да све до наиласка Турака између чакавштине и штокавштине није стајала оштра граница, већ појас постепеног прелаза и да су у том периоду обе те дијалекатске области још увек заједно преживљавале многе језичке промене.

ДОБА НЕМАЊИЋА (ОКО 1170—1371) — УЗЛЕТ СРПСКЕ ПИСМЕНОСТИ И УЧВРШЋЕЊЕ ДИГЛОСИЈЕ

Крајем XII века, у измењеним, очигледно повољнијим околностима, у штокавским крајевима је нагло оживела културна делатност. То је прва епоха из које нам је остао знатнији број словенских писаних текстова с овог тла. У језику тих текстова истовремено су се појавила два паралелна тока: српска редакција црквенословенског језика, често називана и српскословенским језиком, и уз њу народни језик, дакле штокавски говор у писменој употреби.[1]

[1] Првенствено историји књижевног језика посвећена је студија И. Грицкат *Језик књижевности и књижевни језик — на основу српског писаног наслеђа из старијих епоха*, Јужносл. филолог 28, св. 1—2 (1969) 1—35, као и књиге истог аутора *Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима*, Београд 1972, и *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд 1975. Историја српскохрватског језика као целине, додуше схваћена на веома различите начине, предмет је којим се баве књиге: P. J. Schaffarik, *Serbische Lesekörner oder historisch-kritische Beleuchtung der serbischen Mundart*, Pesth 1833; А. А. Майковъ, *История сербскаго языка по памятникамъ писаннымъ кириллицею въ связи съ исторіею народа*, Москва 1857; V. Jagić, *Iz prošlosti hrvatskog jezika*, Književnik I, Zagreb 1864, 332—358, 447—485 (прештампано у: V. Jagić, *Izabrani kraći spisi*, Zagreb 1948, 19—98); А. Белић, *Основи историје српскохрватског језика, I Фонетика; Историја српскохрватског језика*, књ. II, св. 1: *Речи са деклинацијом*; књ. II, св. 2. *Речи са конјугацијом* (све три књиге су Белићева универзитетска предавања, објављена више пута у издању Београдског универзитета у годинама после Другог светског рата); И. Поповић, *Историја српскохрватског језика*, Матица српска, Нови Сад 1955; М. Павловић, *Примери историског развитка српскохрватског језика*, Београд 1956; I. Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960; П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971; J. Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika, I dio, Uvod i fonetika*, Beograd 1973. Развитку деклинације и конјугације посвећена је *Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека* Буре Даничића, Београд 1874, а судбину гласовног система разматра М. Могуш у књижици *Fonološki razvoj hrvatskog jezika*, Zagreb 1971. Сажети прегледи историје српскохрватског језика налазе се и у *Enciklopediji Jugoslavije* IV, Zagreb 1960, 500—501 и 511—528 (аутори A. Belić, P. Đorđić, J. Hamm, Lj. Jonke, M. Stevanović i M. Hraste), као и у *Opštoj enciklopediji Larousse*, Beograd 1971, 419—426 (аутор је А. Младеновић).

Тако је на самом почетку код Срба створена диглосија — стање у којем се једно друштво служи двама језичким типовима, функционално диференцираним тако да се један од њих осећа као »виши«, оплемењен, отменији и ученији, а други као »нижи«, народски и једноставнији. Слична је диглосија у средњем веку владала и код других православних Словена, док је код Румуна јаз између говорног језика, романског, и књижевног, словенског, био неупоредиво дубљи. У католичкој половини Европе, у улози вишег језичког слоја налазио се латински, док је у највећем делу византијских области та функција припадала тада већ архаичном новозаветном грчком, без обзира на то да ли је месни говорни језик био грчки или не. На сличан начин исламски свет се служио класичним арапским, а јужна и југоисточна Азија санскритом. Овакво језичко двојство одговарало је пре свега интересима свештенства, друштвеног слоја у којем се писменост неговала више и систематичније него у било којем другом. Богослужбене књиге, као и само богослужење, смели су бити само на »вишем« језику. Сакрална употреба тог језика чинила је у очима пука и сам тај језик светим, а његова неразумљивост се доживљавала као тајанственост. Тако је тај језик доприносио културној и психолошкој надмоћи свештенства над непосвећенима. Међутим, основна побуда цркве за упорно чување архаичног језика лежала је у потреби да се верски списи репродукују без измена. Једном написани, односно преведени, ти су се текстови сматрали неприкосновеним; свака реч у њима била је важна, толико чак да су се расколи и јереси често темељили на различитој интерпретацији једне речи или једног пасажа у светим књигама. Модернизовање језика или превођење на нове језике угрозило би, у очима средњовековних црквених отаца, аутентичност текста и отворило путеве погрешним тумачењима. Што се тиче објективног интереса

културног развоја друштва, диглосија је била штетна утолико што је постављала једну преграду више између развијеније културе и ширих маса, а почешће и феудалаца, који нису сви владали »вишим« језиком. С друге стране, за културну узајамност међу народима било је драгоцено то што се истим књижевним језиком сваки пут служило више народа. Тиме се проширивало и културно тржиште: културни стваралац, који је због непросвећености највећег дела народа могао рачунати само на мален број читалаца на подручју свог матерњег језика, у накнаду за то био је читан и ван тога подручја. Уз то је тај стваралац располагао књижевним језиком који је био разграната и истанчано оруђе израза развијано вековима у круговима најучењијих људи у многим земљама.

Ћирилометодски старословенски је од самог почетка поседовао прилично богат речник и синтаксу осетно прилагођену потребама књижевног израза. За ово су заслужни мудрост и таленат двојице браће Солуњана, али је нарочито срећна околност што су они очигледно још од детињства одлично владали и грчким и словенским језиком. Тамо где им је требао израз којега у словенском није било, они су пресађивали грчку реч или, још много чешће, стварали нову словенску по грчком калупу. Исто тако, они су празнине на које су приликом превођења наилазили у синтаксичким могућностима мање развијеног језика дотад неписмених Словена редовно попуњавали конструкцијама пренесеним из грчког књижевног језика. Истим путем наставио је да се развија и црквенословенски језик, настао из старословенског накнадним прилагођавањем на земљишту појединих словенских језика — руског, бугарског, српскохрватског итд. Грчка култура је остајала узор за све православне Словене, културно најуздигнутији слој свештенства по правилу је знао грчки, на грчком се много читало и са грчког се много преводило, што је све чинило да утицај траје и да се продубљује.

Српскохрватска редакција црквенословенског језика у суштини је била старословенски језик изговорен на српскохрватски начин. Гласови који се у нашим крајевима нису разликовали по изговору, престали су се разликовати и у писању. Тако се уместо два разна полугласа почео писати само један, а уместо носних вокала *ǫ* и *ę*, обични вокали *у* и *е*. Иначе је језик остајао углавном истоветан са старословенским; неслагања у граматичким особинама и у

речничком благу по правилу су другоразредног значаја.[2] На одговарајући начин развиле су се и остале редакције црквенословенског језика.

Међу средњовековним књижевним језицима црквенословенски је спадао у оне који се понајмање разликују од народног говора у средини где се употребљавају. Данас је, додуше, разлика између црквенословенског и, рецимо, живог српскохрватског језика врло знатна, али је то великим делом резултат каснијих промена у српскохрватском. У средњем веку, сам српскохрватски је био много архаичнији него данас. Наравно, човеку из народа црквенословенски текстови су и тада свакако били тешко разумљиви, али не због неке удаљености у погледу гласова, облика или основног речничког фонда, него због садржине текстова и зато што су му били непознати апстрактни и други учени изрази, и што му је била туђа гломазна, вештачки скована црквенословенска реченица. У словенским земљама у средњем веку црквенословенски се није осећао као страни језик, битно различит од домаћег, већ као виши стил домаћег језика. Стога се у многим словенским текстовима мешају елементи црквенословенског и домаћег језика, док би таква мешавина латинског с тадашњим живим европским језицима била незамислива.

Црквенословенски језик се у средњем веку писао двема азбукама, глагољицом и ћирилицом. Глагољица је самостална творевина, углавном независна од других алфабета, и по својој прилици је прва настала, у тренутку кад су солунска браћа приступила превођењу црквених књига са грчког на словенски. Нешто млађа ћирилица је у суштини ондашње грчко писмо допуњено словима за словенске гласове којих нема у грчком. Тако ћирилица — као и глагољица — садржи слова за сугласнике *ш, ж, ч* и *ц* и за вокале као »јат« (ѣ), полугласи (ъ и ь), налази (ѫ и ѧ)

[2] Карактеризација српскословенског језика у целини даје се у радовима: Вук Караџић, *Примјери срйско-славенскоīа језика*, Беч 1857 (прештампано у збирци Граматички и полемички списи Вука Стеф. Караџића, књ. III, св. 2, Београд 1896, 365—437); P(etar) Đ(ordić), *Književni jezik na osnovi staroslovenskog jezika u srpskoj književnosti do Dositeja, Enciklopedija Jugoslavije* 4, Zagreb MCMLX, 511—514; А. Младеновић, *Најомене о срйскословенском језику*, Зборник за филологију и лингвистику 20—2 (1977) 1—20. Редакцијским језиком у широј перспективи баве се Н. И. Толстой, *К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян*, Вопросы языкознания 1 (1961), 52—66, и H. Kuna, *Redakcije staroslovenskog kao literarni jezik Srba i Hrvata*, Slovo 15—16 (1965) 183—199.

или »јери« (ъı). Обе словенске азбуке састављене су, дакле, за сам словенски језик и готово у свему одговарају његовом гласовном саставу. У томе је њихово преимућство над латиницом, подешеном према језику античких Римљана, али неподесном за касније европске језике, романске, германске, келтске, словенске, угрофинске и друге, који сви садрже бар неколико »прекобројних« гласова, таквих за које латинска азбука нема посебног слова. Отуда су произлазили озбиљни проблеми, решавани у разним европским језичким срединама на различите, често врло несавршене начине. Глагољица и ћирилица нису стварале овакве невоље, али се током историје словенских језика, и то већ на столеће или два после стварања тих азбука, њихово богатсво у словима почело претварати у ману: развој је посвуда водио ка смањењу броја различитих гласова, тако да су поједина слова, нашавши се без функције, постајала баласт.

Иако обе словенске азбуке углавном једнако адекватно одсликавају гласовни систем старословенског језика, ћирилица је од глагољице много практичнија, и то из два разлога. Нацрт слова је много простији, што олакшава и писање и читање, и уз то су слова већим делом идентична са грчкима, што је ћирилици давало улогу моста ка богатој грчкој култури. Отуда је у ривалству са глагољицом ћирилица била јачи партнер. Током времена, углавном до краја XII века, ћирилица се уопштила код православних Словена. Глагољица је трајно наставила да живи само у једном делу хрватског подручја, дакле у католичкој средини.

Из доба пре коначног опредељења српске средњовековне писмености за ћирилицу преостала су два глагољска одломка Дела апостолских, Гршковићев и Михановићев, чији језик недвосмислено показује да су настали на српскохрватском тлу, а чији садржај сведочи да су били намењени употреби у православној цркви.[3] Из каснијих столећа оваквих текстова нема. Додуше, располажемо доказима да је још два-три столећа иза тога погдегде у српским црквеним круговима живело познавање глагољице: или се у некој ћирилској књизи налази која глагољицом написана реч односно пасаж, или су празнине у старијој

[3] Оба ова споменика издао је и пропратио расправама V. Jagić: *Građa za glagolsku paleografiju*, Rad 2 (1868) 1—35 (о Мих. одл.); *Gršković ev odlomak glagolskog apostola.* Starine (1893) 33—161.

глагољској књизи попуњаване ћирилицом. При том је, по свему судећи, глагољица на истоку била потпуно заборављена знатно раније него на западу.

Изгледа да је ћириличка писменост бар делимично продирала у српску средину кроз југоисточне српске крајеве. На такав нас закључак упућује једна гласовна појава коју налазимо у неколико најзначајнијих српских црквених књига из најранијег периода: у Мирослављевом[4] и Вукановом јеванђељу,[5] у Братковом минеју, у Београдском и Хиландарском паримејнику, у Зборнику попа Драгоља, дакле у текстовима с краја XII и XIII века, и то претежно из његове прве половине. У свима њима јављају се примери за писање *лу* у речи *слунце*. Таква особина постоји и данас у српским говорима дуж границе Македоније, од призренског краја преко јужног Косова до јужноморавске долине. Стиче се утисак да су управо тамо настале прве српскословенске верзије тих списа. У каснијим српским преписима истих текстова овај дијалектизам изостаје. Он је, очигледно, свесно уклањан редакторским интервенцијама јер није одговарао српскословенској норми која се усталила током XIII века, а ни стању у главнини српских говора.

У богослужбеним књигама и другим штивима верске садржине старословенски је био једини језик који се смео употребити. Али поље његове употребе било је далеко шире. И највећи део средњовековне српске књижевности, оригиналне и преводне, био је исписан тим језиком.[6] То је и језик меморијалних натписа на зградама, чији је подигнути тон захтевао употребу свечаног стила. Српскословенски преовлађује и у надгробним натписима, као и у записима по књигама,[7] који најчешће потичу од монаха. Ипак

[4] Луксузно фототипско издање (с расправом): Љ. Стојановић, *Мирослављево јеванђеље*, Беч 1897.

[5] Фототипско издање (с расправом): J. Врана, *Вуканово еванђеље*, Београд 1967.

[6] Овде треба напоменути да из немањићког периода потиче најстарије дело из области науке о језику код Срба: сачуван је српскословенски текст трактата о осам врста речи у препису из средине XIV века. Рад је превод са грчког, а садржај је донекле прилагођен граматичким особинама српскословенског језика. Вид. о томе: E. Weiher, *Die älteste Handschrift des grammatischen Traktats »über die acht Redeteile«*, Anzeiger für slavische Philogie 9—2 (1977) 367—427, i tamo navedenu literaturu.

[7] Главнина записа и натписа сабрана је у збирци Љ. Стојановића *Старији српски записи и натписи* I—VI, Београд одн. Ср. Карловци 1902—1926. У вези с натписима располажемо и књигом Г. Томовић *Морфоло-*

се тај језик често меша с домаћим језичким елементима, очигледно зато што многи од записивача нису у потпуности владали црквеним језиком. У правним документима стање је било сложеније. Законици су у овом погледу подељени: српскословенски је језик преведених текстова, док је Душанов законик, настао у српској средини, редигован претежно народним језиком, с нешто примеса црквеног. У повељама српскословенски су по правилу уводи (аренге), који образлажу побожне побуде издаваоца документа, док у самој диспозицији преовлађује народни језик. У владарским даровницама манастирима аренге су опширне, теолошки фундиране и брижљиво стилизоване у складу с правилима византијске реторике. По садржају, тону и језику, те аренге стоје у истој равни с биографским и хагиографским делима старе српске књижевности. С друге стране, народни језик је суверено господарио у пословним списима световног карактера: у писмима, у имовинским документима, па углавном и у повељама које су српски владари издавали Дубровнику. Овакви су документи настајали најчешће у канцеларијама владара или феудалаца, где су административне послове махом водили лаици. Ти су списи морали бити потпуно разумљиви свима заинтересованима, а они најчешће нису имали ону врсту образовања која би им омогућавала да се снађу у замршеностима црквеног језика и стила.

Највише података о живом језику Срба у средњем веку дају нам повеље и писма.[8] Повеље су исписиване у

ција ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974. Уп. и M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I–IV, Sarajevo 1962—1970.

[8] Међу издањима у којима је сабран већи број средњовековних повеља, писама и других докумената најважнија су: *Сербски сйоменицы...* собрани трудомь Павла Карано-Твртковића, *часть йрва, у Бѣоіраду 1840*; F. Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae 1858 (репринт 1964); М. Пуцић, *Сйоменици срйски*, у Београду 1858. и 1862; Љ. Стојановић, *Сшари срйски хрисовуљи, акши, биоірафије, љешойиси, шйшици, йоменици, зайиси и др.*, Споменик 3 (1890) 1—226; К. Јиречек, *Сйоменици срйски*, Споменик СКА 11 (1892) 117; С. Новаковић, *Законски сйоменици срйских држава средњеіа века*, Београд 1912; *Actes de Chilandar. Deuxième partie. Actes slaves publiés par B. Korablev*, Византійскій Временникъ. Приложеніе къ XIX тому. Петроградъ 1915; А. Соловјев, *Одабрани сйоменици срйскоі йрава (од XII до краја XV века)*, Београд 1926; Љ. Стојановић, *Сшаре срйске йовеље и йисма I, Дубровник и суседи њеіови*, Београд—Ср. Карловци, Први део 1929, Други део 1934. Обимна литература о повељама писана с позиција историјске науке овде се, разуме се, неће наводити, иако је њено познавање неопходно и за језичка проучавања. Од радова чији су аутори лингвисти општији карактер имају: Л. Деже, *Текстоло-*

разним облицима, у зависности од обима текста и његове намене. За краће повеље био је довољан лист пергамента или хартије, а обимније су изискивале цео свитак, дуг понекад неколико метара, или чак рукописну књигу од преко стотине страница. Посебан је случај повеља манастира Жиче[9] и Грачанице,[10] које су нам познате по преписима изведеним фреско-техником почетком XIV века на зидовима тих храмова. Повеље о оснивању манастира одликују се дужином текста, што значи и богатством података о језику. За ономастичка проучавања драгоцена су набрајања дарованих насеља и њихових међа, а исто тако и спискови људи поклоњених заједно са селима или катунима где су живели. Од немањићких исправа из овог циклуса располажемо и повељама манастира Хиландара (Немања[11] и затим Стефан Првовенчани[12]), Бањске (»Светостефанска хрисовуља« краља Милутина[13]), Дечана (Стефан Дечански и краљ Душан[14]) и касније разореног манастира Св. арханђела Михаила и Гаврила код Призрена (цар Душан).[15] За неке од тих задужбина имамо и повеље каснијих владара који су потврђивали или проширивали њихове поседе и повластице. Хиландарска збирка је у овом погледу најкомплетнија. Документи такве врсте постоје и за многе друге храмове. С друге стране, веома

шка анализа сшаросрйскохрваших йовеља, Јужнословенски филолог 33 (1977) 179—202, и P. Ivić, *Die mittelalterlichen serbischen Urkunden als Dokumente über Sprache und Kultur*, Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik 45–3 (1978), 257–268.

[9] Најновије издање (са снимцима и расправом): Е. Фекете, *Учешће св. Саве или њеіових сарадника у изради Жичке йовеље*, Зборник за филологију и лингвистику 2 (1959) 76—87.

[10] Најновије издање (с расправом и снимком): М. Павловић, *Грачаничка йовеља*, Гласник СНД 3 (1928) 105—141. Уп. и *Грачаничка йовеља*. — Београд (Свети архијерејски синод Српске православне цркве), Београд, 1944.

[11] Најновије издање: В. Ђоровић, *Сйиси св. Саве*, Београд—Ср. Карловци 1938, 1—4.

[12] Издање (с расправом и снимком дела документа): А. Соловјев, *Хиландарска йовеља великоі жуйана Сшефана (Првовенчаноі) из іодине 1200—1202*, Прилози КЈИФ (1925) 62—89.

[13] Издања: V. Jagić, *Svetostefanski hrisovulj kralja Stefana Uroša II. Milutina*, Beč 1890; Lj. Kovačević, *Svetostefanski hrisovulj*, Spomenik 4 (1890).

[14] Најважнија издања: М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД, Друго одељење, књ. XII, Београд 1880; П. Ивић—М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976 (фототипија, с расправом).

[15] Издање: Янко Шафарикъ, *Хрисовуля Цара Сшефана Душана, коіомъ оснива монасширъ св. Арханіела Михаила и Гаврила у Призрену*, Гласник ДСС 15 (1862), 266—317.

много материјала је изгубљено неповратно. Са циклусом манастирских повеља по важности за језичку историји може се мерити једино скупина повеља српских (и босанских) владара упућених Дубровнику. Сваки нови владар је потврђивао, а често и модификовао, повластице које су Дубровчани уживали за владе његовог претходника.

Сачувана средњовековна писма су обично краћи састави пословне садржине, често у ствари међудржавне дипломатске ноте. До нас није допрло готово ниједно приватно писмо, пријатељско, сродничко или љубавно. Очигледно се таква писма нису чувала с онолико пажње као она од значаја за материјалне интересе примаоца. Осим тога, та писма нису улазила у званичне архиве, а из српског средњег века није нам остала ниједна приватна архива.

Најстарији сачувани ћирилски правни документ са нашег тла у ствари није цео акт, већ само два потписа с кратком формулом заклетве. Имена великог жупана Стефана Немање и његовог брата кнеза Мирослава записана су под латински писаним уговором са Дубровником из 1186. Године 1189. издата је чувена повеља босанског бана Кулина Дубровнику. Од ње су до данас допрла три примерка, од којих су бар два нешто млађи дубровачки преписи.[16] Из 1190. потиче опет један Мирослављев потпис на латинској исправи, из 1198—99. Немањина повеља Хиландару, а отприлике из 1200. повеља његовог сина Стефана истој задужбини. Углавном у ту епоху уклапају се прва два позната јеванђеља у српској редакцији, Мирослављево и Вуканово, као и неколико натписа по црквама и надгробним споменицима.

У немањићко доба, подручје ћириличке писмености обухватало је целу српску државу, а такође и Босну. Осим тога, српскохрватска ћирилица се употребљавала и нешто западније од граница најзападније средњовековне српске области, Хума. О томе сведоче два текста настала на Брачу крајем дванаестог века, односно средином тринаестог.

[16] Из обимне литературе о Кулиновој повељи нарочиту пажњу заслужују радови: Г. А. Ильинскій, *Грамота бана Кулина*, Памятники CLXIV, С.-Петербургъ 1906 (и приказ М. Решетара, Archiv für slavische Philologie 29 (1907) 149—154); G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. GZM* 3 (1948) 104—114; J. Vrana, *Da li je sačuvan original isprave Kulina bana*, Radovi Staroslavenskog instituta 2 (1955) 5—57; G. Čremošnik, *Original povelje Kulina bana, GZM, Nova serija* 12 (1957) 195—213; J. Vrana, *Koji je od triju sačuvanih primjeraka originalna isprava Kulina bana*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 4 (1961) 73—86.

Ћирилицом и на српскохрватском језику писало се и у Дубровнику, али само у »словенској« или »српској« канцеларији Републике, основаној ради преписке са суседима у залеђу. На југу и југоистоку су се границе писања српскохрватским или српскословенским језиком размицале упоредо с немањићким освајањима; сама ћирилица је ту и одраније господарила. Српска редакција црквеног језика била је у употреби и североисточно од граница немањићке државе, у западном делу Видинске Бугарске. То је и природно, јер су тамошњи говори, с обе стране данашње српско-бугарске границе, имали штокавску основицу. Међутим, из подунавских и посавских крајева који су припадали Угарској — из околине Београда, из Мачве, из Баната и Срема — не располажемо документима писаним ћирилицом, нити уопште словенски. Деловима тога подручја баве се, међутим, латинска акта угарског порекла. За језичку историју важна су словенска имена која се помињу у тим списима. Карактеристично је да ни у Славонији и хрватским кајкавским пределима стање није било друкчије. Те области, непосредније подређене угарској круни, нису имале словенске писмености, за разлику од јужнијих крајева (»regnum Croatiae«), где је самосталности било сразмерно више и где су глагољаши увелико писали црквенословенски у хрватској редакцији, а временом све чешће и на чакавском народном језику.

Од текстова исписаних у средњем веку међу Србима измакао је уништењу само мали део, свакако мањи него у већини других европских средина. Кривицу за ово не сносе само ратови, многобројни и пустошни, од којих је последњи у овом погледу имао најтрагичније последице, јер је 6. априла 1941. с Народном библиотеком у Београду изгорела најбогатија збирка средњовековних српских рукописа. Културно благо је под османлијском владавином често страдало и у мирно доба. Најдубље су, међутим, биле последице друштвених промена. С пропашћу српских феудалних породица пропадале су и њихове архиве. Тако се догодило да се од докумената који нису били намењени цркви сачувало врло мало изван онога што је било упућено Дубровнику, чији се архиви никад нису нашли на удару разарања. Ван Дубровника једина места где се спасло нешто материјала били су манастири и цркве. Ипак су честа пљачкања и пустошења храмова уништила главину списа који су се затекли ван Хиландара, јединог жаришта српске културе поштеђеног од тешког страдања у тур-

ском периоду. Оно што се до данас сачувало од средњовековне писмене баштине представља, дакле, само мали део некадашњег фонда, али и то је довољно да пружи огромну количину података о језичком развоју почев од краја XII века. Разуме се, садржајна ограниченост сачуваних језичких споменика омеђава и наша сазнања о тадашњем језику: многе речи и обрти из живог говора нису имали приступа у те текстове.

Српскословенски језик се сразмерно мало мењао током времена.[17] Додуше, у свом раном периоду, а то је XII век и почетак XIII, он је сав био у немирном покрету. У њега су улазили, без система и доследности, разноврсни елементи из народног језика, а у појединим текстовима појављују се и македонизми, који могу потицати из македонских предложака при преписивању, а понекад можда и отуда што је међу писарима било и људи родом из Македоније. Та несређеност није дуго трајала. Већ у првој половини XIII столећа језик се стабилизује и пречишћава од наноса који су га сувише удаљавали од ћирилометодских извора. Ствара се норма, која ће затим, уз ограничену еволуцију, важити све до у XVIII век. У својим основним цртама српскословенски је остао старословенски, изговорен на српски начин само у оним случајевима где је старословенски садржао гласове непознате српском изговору. Уједно се српскословенски, као и друге редакције црквеносло-

[17] Међу расправе које се (у целини или делимично) тичу српскословенског језика у раном периоду његовог развоја спадају: Љ. Стојановић, *Мирослављево јеванђеље*, Беч 1897, 203—215; В. Јагић, *Типик хиландарски и његов грчки извор*, Споменик 34 (1898) 1—66; Ст. М. Кульбакин, *Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу*, Посебна издања СКА LII Ср. Карловци 1925; П. Ђорђић, *Прилог проучавању језика у списима Светог Саве*, Богословље 10 (1935) 188—199; А. Белић, *Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика*, Светосавски зборник 1, Београд 1936, 213—276; J. Vrana, *L'évangéliaire de Miroslav, Conribution à l'étude de son origine, 's-Gravenhage* 1961; В. Јерковић, *Одлике српске рецензије у Житију Симеона Немање од Стевана Првовенчаног, Правопис и фонетске црте*, Прилози проучавању језика 1, Нови Сад 1965, 1—30; Ј. Врана, *Вуканово јеванђеље*, Београд 1967. Двају споменика из друге половине XIII в. тичу се студије Ватрослава Јагића *Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovinskih rukopisa. VIII. Krmčaja ilovička godine 1262*, Starine 6 (1874) 60—111; *Zum altkirchenslavischen Apostolus, I. Grammatisches und Kritisches*, Wien 1919 (стр. 12—42 о правопису и језику Матичиног апостола). На текстове из почетка XIV в. односе се запажања Буре Даничића у прилозима *Пролоґъ на кожи*, Гласник ДСС 10 (1858) 340—349), и *Рукописъ архиепископа Никодима*, Гласник ДСС 11 (1859) 189—203 (оба су прештампана у књизи *Ситнији списи Буре Даничића* III, приредио Борђе Трифуновић, Београд 1975).

нословенског у својим срединама, претворио у један од оних језика који су у цркви и ученим списима током векова живели једним посмртним животом, окамењени, у начелу независни од живог језика народа у чијем су окриљу били неговани.

И у правопису српске ћирилице прва половина XIII века је граница између раздобља бурног стихијског развоја и епохе релативне сређености. Посрбљавање изговора црквенословенског језика у претходном периоду одразило се у правопису испрва на разне начине, узајамно противречне и добрим делом неподесне. Уз то су се у српским књигама сусретали и утицаји писмености разних других словенских средина; улога руског узора била је у томе, рекло би се, најзнатнија. Исувише често, а сасвим непотребно, исти знак је у српским књигама означавао два разна гласа. Тиме се писање код Срба удаљило од идеала рационалног графијског система, којем су првобитно словенски текстови били блиски (а који је много доцније код Срба остварио Вук Караџић у завидној мери потпуности). Преуређење у првој половини XIII века донекле је приближило српскословенски правопис оптималном писменом одсликавању изговорене речи. Имамо доста разлога да прихватимо схватање[18] према којем је за ту реформу заслужан Сава Немањић. Сасвим извесно, посао те врсте није се могао обавити без његовог знања и одобрења, али је очевидно и то да је и пре њега местимично било правописних појава које су озакоњене »Савином реформом«. Тај моћни државник и црквени поглавар био је и родоначелник једне књижевности; његовој пажњи свакако није могло измаћи питање начина писања језиком те књижевности. Уосталом, и већ поменуто нормирање самог тог језика, које спада у исту епоху, не би могло проћи мимо Савине воље.

Правописна реформа у првој половини XIII столећа оставила је своје поље непотпуно обрађено. У неким појединостима, као што је обележавање гласова *ѣ* и *ѣ*, та се реформа није ни потрудила да нађе погодно решење, а у

[18] Александар Белић у раду поменутом у претходној напомени. Прилоге разјашњавању овог питања дали су, поред осталих, Ј. Врана (у студији о Мирослављевом јеванђељу такође наведеној у напомени 17) и П. Ђорђић, *Списи св. Саве и филологија*, Свети Сава — Споменица, Београд 1975, изд. Архијерејског синода Српске православне цркве, 245—254.

већини других случајева њена решења нису била примењивана доследно. Код разних писара, а често и у истом тексту, налазимо напоредо с тим решењима и друге начине писања, наслеђене из ранијих времена. Ти старији начини обични су нарочито у западнијим крајевима, куда је реформа допрла у ослабљеном таласу и где су се задржали понеки правописни узуси преузети из глагољице. У једном погледу правописна пракса на западу боље је одговарала гласовном систему српскохрватског језика: док се у Рашкој сугласник *ћ* означавао знаком *ѣ*, на западу се употребљавало посебно слово, слично данашњем ћириличком *ћ*. Додуше, у писању тога знака није било доследности, као што уосталом ни у другим правописним разликама није било оштрог контраста између источнијих и западнијих области. Понеке од неподударности сводиле су се на то да се на обе стране употребљавају иста два начина писања, али је један од њих био обичнији на западу, а други на истоку. У другим случајевима, на једној од двеју страна био је устаљен један поступак, који је и на другој страни био познат, али се поред њега употребљавао и други. Ни у једној појединости није забележена пуна супротност — доследно једно решење на западу, а доследно друго на истоку.

Сачувани средњовековни српски текстови на народном језику сви су ћирилски. Нема ниједног случаја да је макар иједно слово у њима написано глагољицом. Њихов правопис се развијао напоредо са српскословенским, с истом варијацијом зависном од времена и подручја. Може се, дакле, говорити о мање-више јединственом правопису за текстове на црквеном и за оне на народном језику, с тим да су се у првој половини XIII века оцртале две његове регионалне нијансе. Уз западне крајеве српске државе ишла је и Босна, па углавном и дубровачка словенска канцеларија, у којој је, додуше, понекад било и видљивог повођења за рашким узорима.

У погледу облика и изгледа ћирилских слова[19] појавило се у немањићкој епоси двојство каквог раније није

[19] Централно место у литератури о овом предмету припада књизи Петра Ђорђића *Историја српске ћирилице*, Београд 1971. Значајне су и расправе Г. Чремошника *Студије из српске палеографије и дипломатике*, Гласник СНД 21 (1940) 1—19, и В. Мошина *Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici*, Slovo 15—16 (1965) 150—182, као и књига Г. Томовић наведена под 7.

било. У црквеним књигама наставило се писати *уставом*, свечаним писмом строжих црта, у којем је велика већина слова стегнута између двеју паралелних линија, замишљених, а често и излењираних на пергаменту, односно доцније на хартији. Углавном таква слова употребљавала су се и у натписима по црквама и на гробовима. Међутим, у актима и у преписци потези пера постајали су временом све лакши, слободнији, а све више слова почело је задирати у простор изнад горње или испод доње линије. Тако је настао српски брзопис. Слична функционална диференцијација постојала је још од много ранијег доба у грчкој и латиничкој писмености, али је у ћирилици испрва није било јер је та азбука постала прилагођавањем грчког *уставног* писма. Иако се већ од краја XII века запажају први знаци кретања ка брзопису, развој је напредовао полако, тако да се потпуно уобличени брзопис јавља тек пред крај XIII века. У дворској канцеларији краља Милутина он добива и своју калиграфску стилизацију. Такав брзопис преузели су и ћирилски писари Дубровачке Републике, док је у Босни и даље господарио устав, и то веома архаичног лика, све до Тврдковог крунисања за краља.

За историју говорног језика споменици на народном језику дају, наравно, кудикамо обилније податке него српскословенски текстови. Ипак, и ови други садрже понеке појаве које су писари уносили, често и нехотице, под утицајем својих говорних навика.[20] У најстаријем периоду, до нормирања српског црквеног језика у XIII столећу, овога је било много више него доцније. Тако су Мирослављево јеванђеље и Хиландарски типик нарочито значајни као документи о стању говорног језика Срба пред крај XII века. С друге стране, ни сами текстови на српскохрватском језику не одражавају у потпуности стање живог говора у неком одређеном пределу. Језик правних и пословних докумената тежи да се укалупи, избегавајући елементе разговорног стила и дијалектизме који би могли потицати од састављача списа или њихових писара. Ту су честе клишетиране формуле, својствене само канцеларијском језику и у много случајева сковане по старом узору. Отуда ми, иако располажемо знатним бројем сачуваних језичких споменика из немањићке епохе, знамо мало о разликама међу тадашњим дијалектима у српским земљама. Можемо

[20] Податке о овоме пружају радови наведени под 17.

ипак са сигурношћу тврдити да су те разлике још у Немањино доба биле сасвим скромног значаја, а да се до краја немањићке владавине њихов домашај веома проширио.[21]

Језички споменици с краја дванаестог и с почетка тринаестог века приказују нам већ формиран српскохрватски језик, у многоме различит од прасловенског.[22] Број разних вокала био је увелико смањен. Већ поменутим ранијим променама, које су из гласовног састава језика искључиле носне вокале, а по два типа полугласа, слоговног *р* и слоговног *л* свеле на по један тип, сада се придружило и изједначење ъ са *и*, завршено углавном до краја XII века. Тако су од вокала непознатих садашњем српскохрватском књижевном језику остали само слоговно *л*, »јат« (ѣ) и један полуглас који се у средњовековној српској писмености најчешће обележавао знаком *ь*. Али ни положај тих гласова у језичком систему није био стабилан. С краја XIII столећа имамо прве сигурне доказе о томе да је ѣ у једном делу Рашке прелазило у *е* (екавски изговор: бѣше место бѣше, док из прве половине XIV века потичу сведочанста о икавском изговору у једном делу Босне (свидоци место свѣдоци), као и најранији наговештаји претварања ѣ у двоглас *ие* у дубровачком словенском говору (Biela, Brieg).[23] Тада су, дакле, почели процеси који су водили познатој тројној деоби штокавског наречја пре-

[21] Овде треба издвојити Македонију и део југозападне Бугарске око Велбужда, данашњег Кустендила. Те су земље ушле у састав немањићке државе тек накнадно, а тамошњи језички типови су се махом одранише знатно разликовали од српскохрватских говора на првобитном тлу српске државе.

[22] Језиком докумената од XII до XV века, с тежиштем на дубровачким актима, бавс се студије Милана Решетара *Die ragusanischen Urkunden des XIII–XV. Jahrhunderts*, Archiv für slavische Philologie 16 (1894) 321—368, и 17 (1895) 1—47, и *Најстарија дубровачка проза*, Београд 1952. Повеље XIII века проучавао је А. Младеновић: *Графијске, правописне и језичке одлике повеље краља Радослава, Писане у Дубровнику 1234. годинс*, Прилози КЈИФ 37 (1971) 190—207, и *Језик у повељама краља Владислава (прва половина XIII века)*, Зборник за филологију и лингвистику 15—1 (1972) 1—33. Језичких појава у Душановом законику тичу се радови М. Ивић, *ѣ у Душановом законику*. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 1 (1956) 127—145, и И. Грицкат (студије *Језик Струшкоī йрейиса* и *Језик Атонскоī йрейиса*, укључене у књигу *Законик цара Душана, Струшки и Атонски рукойис*, Београд 1975, 125—157, 213—219).

[23] I. Mahnken, *Zur Frage der Dialekteigentümlichkeiten des Serbokroatischen in Dubrovnik im XIV. Jahrhundert.* Opera slavica IV, Vorträge auf dem V. Internationalen Slavistenkongress in Sofia 1963, 37—104.

ма судбини ѣ. У многим другим штокавским говорима ѣ је тада још увек било посебан вокал, по изговору и звуку негде у простору између *е* и *и*. Што се тиче полугласа,[24] у Босни се већ око 1330. на његовом месту појављује вокал *а*: єдань »један« место єдьнь.[25] У овоме су босански говори ишли напоредо са чакавскима, где је претварање *ь* у *а* забележено још 1309. године. Географском положају Босне између српских и хрватских земаља одговара и прелазни положај њених дијалеката у средњем веку, с удруженим штокавским и чакавским особинама.[26] Међутим, доцнији развој давао је босанским говорима све изразитије штокавски лик.

И у области морфологије у најстаријим српским текстовима затичемо већ донекле упрошћен систем. Разноврсни деклинациони обрасци увелико су се сводили на мањи број именичких »врста«; у споменицима из немањићког доба осећа се живо превирање у том погледу.[27]

Речничко благо Јужних Словена почело се по њиховом насељавању на Балкан прилагођавати потребама које су произлазиле из живота у промењеној средини.[28] Већ и сама природа била је другчија него у старој постојбини. Мноштво раније непознатих појмова захтевало је нове из-

[24] Хронологијом замене полугласа бави се рад П. Ивића и М. Грковић *О йочецима замене йолуīласа са* а *у ћирилским сйоменицима*, Зборник за филологију и лингвистику 14—1 (1971) 53—59.

[25] Пример *едань* илуструје и једну правописну појаву у вези с полугласом. Мада се полуглас на крају речи престао изговарати још у X или XI веку, он се по традицији писао у том положају и даље, све до Вукове реформе у XIX столећу.

[26] Језик босанских повеља XIV века описао је Милій Долобко, *О языкѣ нѣкоторыхъ боснійскихъ грамотъ XIV в.*, Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ XIX/3, Петроградъ (1914) 217—260 и XIX/4 (1915) 1—29.

[27] Морфолошким појавама у језику споменика из друге половине XIV века бави се књига: G. O. Svane, *Die Flexionen in den štokavischen Texten aus dem Zeitraum 1350–1400*, Aarhus 1958.

[28] Постоје два велика историјска речника српскохрватског језика: Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина срйских*, У Биограду 1863—1864 (у новије време два фототипска издања) и монументални *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1880—1976, 23 књиге које обухватају 97 свезака (концепцију речника је одредио први обрађивач Бура Даничић; у изворе је донекле укључен и новији период). Значајни су и двотомни речник В. Мажуранића *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, izd. JAZU, Zagreb 1908–1922, Dodatci 1923 (репр. Zagreb 1975), за који је црпена грађа и из српских извора, и дело М. Влајинца *Речник наших старих мера у йоку векова* I—IV, Београд 1961—1974.

разе. Језик је те изразе црпао из два извора: из наслеђеног речничког блага и из затечених или суседних језика.

Наслеђене речи су често добијале нова значења или су служиле као основа за нове изведенице. Поучан је случај појмова везаних за море, с којим су се Јужни Словени срели тек приликом своје сеобе.[29] Изрази као *рт̄, лука* и *брод* постојали су и пре тога сусрета, а постоје и данас у копненим пределима: *рт̄* је издигнути део планине или бар планинске косе, *лука* је ниско земљиште крај реке, а *брод* је плитко место на реци или потоку, где се вода може прегазити. У новој животној средини, на морској обали, старе речи су развиле нова значења. И понеке морске животиње стекле су имена пренета са копнених животиња. Реч *ослић* је настала од старе словенске речи *осьлъ*, која је означавала магарца. Сасвим су провидни називи *морскоӣ јежа* и *ласт̄авице*, рибе која може и да полети изнад воде, док је назив *хобот̄ница* изведен од некадашње речи *хобот̄* »реп«.

И у терминологији планинског и крашког пејзажа у српскохрватском је створено много новога. Од словенских корена образоване су речи као *врлет̄, голет̄, крш̄, пећина, пониква, урвина* и *челопек*.

У развитку речничког фонда у овој области позајмљивање из других језика одиграло је још већу улогу него стварање речи од домаћих корена. Већ смо забележили преузимање латинских речи, као и оних пореклом из језика предримских балканских народа. Овде ћемо додати неколико примера грчког утицаја, опет у области лексике која се тиче природе: *ш̄пиља, крин, праз(илук), спанаћ, цвекла, ш̄корпија*.[30] За неке од оваквих речи претпоставља се да су у српскохрватски ушле можда преко романских говора. То је, међутим, мање-више извесно кад су у питању речи везане за море, такве као *плима, јастоӣ, ципо* (врста рибе) или *сидро*.

Највећи део позајмљеница припада ипак кругу израза који су дошли да обележе многобројне нове појмове из области друштвеног устројства и културе. Разуме се, и ту

[29] Лексику везану за море, додуше углавном ону примљену из романских језика, највише је проучавао Петар Скок, поред осталог у књигама *Naša pomorska i ribarska terminologija (od koga naučiše jadranski Sloveni pomorstvo i ribarstvo)*, Split 1933, и *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split 1934.

[30] Грчким речима у српскохрватском, првенствено онима забележеним у средњовековним српским текстовима, посветио је монографију M. Vasmer: *Die griechischen Lehnwörter im Serbokroatischen*, Berlin 1944.

је напоредо с примањем туђих речи ишло и стварање домаћих. Размера између једних и других у свакој појмовној области сведочи о снази страног утицаја и уделу аутохтоног развоја. Овакве језичке чињенице представљају драгоцен историјски извор, још увек недовољно искоришћен у науци.

У терминологији феудалног друштвеног поретка речи словенског порекла претежу над позајмљеницама. Додуше, три главна словенска назива владара преузета су из западних извора. Реч *цар, цесар* је истог порекла као и немачко *Kaiser* и своди се у крајњој линији на име римског императора Цезара. Слично томе назив *краљ* потиче од имена Карла Великог, док *кнез* долази од старогерманског *kuningaz* (данас немачки *König*, енглески *king*). Осим тога, титуле *бан* и *бољар(ин)* воде порекло из језикâ освајачких народа из турско-татарске породице, међу које су спадали, поред осталих, Хуни, Авари, првобитни Бугари, Кумани и Печенези. Почеци државности, оличене пре свега у функцији владара, очигледно су били подстакнути притисцима споља и страним узорима. Међутим, сам развој феудализма текао је затим углавном као унутрашњи процес,[31] судећи по многобројним словенским речима као *госпо̄дар, прес̄тол, вен'ц*[32] »круна«, *владание* »држава«, *двор, властелин* итд., затим по називима феудалних подложника, као *себр, о̄трок, сокалник* и др., називима феудалних радних обавеза *работа, зӣон, понос* »служба преношења пртљага и пратње«, *градозиданије* итд., феудалних давања, као *дан'к, доход'к, намет̄'к, десет̄'к, оброк, позоб, травнина* итд. Много мање ћемо наћи позајмљеница из грчког, так-

[31] Вид. П. Ивић, *Домаћи и страни елементи у терминологији друштвеној, економској и правној живота у средњовековној Србији*, Међународни славистички центар, Научни састанак слависта у Вукове дане, 6—1, Београд 1977, 253—264. Српску средњовековну терминологију минуциозно проучава Stanislaus Hafner, поред осталог у радовима *Zur Terminologie der politischen Ideologie im mittelalterlichen Serbien*, Opuscula Slavica et Linguistica, Feschrift für Alexander Issatschenko, Klagenfurt 1976, 189—200, и *Zum Wortschatz und zur Phraseologie der Kriegsdarstellung bei Danilo II und seinem Schüler*, Anzeiger für slavische Philologie 9 (1977) 77—91.

[32] Транскрипција речи које се овде и даље наводе као илустрација не одговара сложеном и колебљивом средњовековном правопису, који би створио тешкоће читаоцу, него изговору који се може реконструисати на основу тадашњег писања. При том се полуглас у примерима где се изговарао (и где је касније прешао у *а*) означава апострофом, док је у погледу јата (ѣ) извршено уједначавање. На месту тог вокала пише се по правилу *е*, што одговара развоју који је био почео, али није био завршен, у Рашкој у немањићкој епоси.

вих као што су *кир* »господар, господин« (почасно ословљавање уз име), *деспот, севастократор, ћесар* (разне магнатске титуле), *пронијар* итд. За већину тих термина познато је кад су уведени, заједно с одговарајућом византијском институцијом, делом приликом преузимања затеченог стања у освојеним пределима, а делом као плод тежње српских владара да подражавају Византинцима. Има, уосталом, и термина преведених са грчког, таквих као *самодрж'ц αὐτοκράτωρ*.

И у области права и управе, словенски термини изразито претежу. Велико мноштво речи као *правда, закон, заповед, послушаније, с'грешеније, убиство, вражда, порвица* »туча«, *најезда* »насртај на коњу«, *свада, крађа, невера »издајство«, забава* »ометање, узнемиравање«, *мито, блуд, отровник, тат* »лопов«, *пребеґл'ц, осрамотити, пречути* и *поневедити се* »оглушити се о заповест«, *несправом* »непажњом«, *грехом* »омашком«, *намером* »случајно«, *вољом* »намерно«, *судба* и *судбина* »суђење«, *пороша, рок, јем'ц* и синоним *поручник, исправити* и *расудити* (оба у значењу »пресудити«), *оправити* »огласити правим«, *умирити* »помирити«, *казнити, обесити, мучити, оскупсти* »ишчупати браду«, *осмудити* »спалити браду«, *заточити, суж'њ, из'гнати, ослободити, с'бор, зговорити се* »договорити се«, *упросити »(службено) упитати«, тврд* »поуважан«, *жупа, владал'ц* »управитељ«, *челник, стеґоноша, царина* итд. сведочи о разрађености друштвеног система, који је очигледно црпао из старе словенске традиције и развијао се као резултат прилика у самој земљи, а не као пресађена билька. Било је, наравно, и термина преузетих из грчког, али је њихов удео углавном скроман: *скиптр* »скиптар«, *ћефалија* »управник«, *протовистијар* »државни благајник«, *номик* »нотар«, *поклисар, ґусар* »разбојник«, *педепсати* »казнити« итд. Удео оваквих израза осетно је већи у повељама које се тичу храмова односно поседа у Македонији, на земљишту накнадно освојеном. Изнесена скица односи се на изражајни фонд заступљен у Душановом законику и у диспозитивима владарских повеља. Ту преовлађују народни изрази над српскословенским, осећа се непосредан додир са живом судском и административном праксом. Сасвим друкчија језичка стихија господари у нормативним текстовима преведеним са грчког, таквим као шо су Крмчија (номоканон), типици и

Синтагма Матије Властара. Језик у тим списима је црквени, интелектуализован, а изрази су најчешће књишки: *владич'ствовати, разнствовати* »бити различит«, *сужитељство* »заједнички живот«, *братотворење* (и уз то народни израз *побратимство), клетвопреступљење, двојежен'ц, неуставн* итд. Многи од ових израза скалупљени су по грчком узору: *звездослов'ц = ἀστρολόγος, земљемерије = γεωμετρία* итд.; чак и *народодржаније = δημοκρατία* у осврту на античку историју у предговору Синтагме. Очигледно је да су овакве речи понекад стваране у самом тренутку превођења, а има и трагова несналажења преводилаца у тексу оригинала. Приметан је и крупан раскорак између терминологије у овим списима и оне у текстовима пониклим на домаћем тлу. Тако се према изразима као *крив, сведок, мито*, или *упрос* у изворним српским саставима могу наћи *повин'н, сведетељ, м'здов'зданије, в'прошеније* у преведеним кодексима. Само привидан парадокс чине случајеви као *ґусар : разбојник, клирик* »члан клера« : *прич'тник, хрисовул* »врста владарске повеље« : *златопечатник*, где према страној речи у изворном српском тексту стоји словенска реч у преводу. У ствари је живи језик био отворенији према туђицама него што су то били црквенословенски списатељи, чије је начело било да преведу све што се може превести. Јасно је, у сваком случају, да је превођење поверавано црквеним људима, који су најбоље знали грчки, док су домаће законске текстове писали људи који су их и примењивали, а то су били чиновници и судије световњаци.

За терминологију у преведеним нормативним кодексима карактеристична су супротстављања као *движима и недвижима иманија* »покретна и непокретна имовина«, *в'сходещи и нисходещи сродници* »узлазећи и силазећи, тј. преци и потомци«, *вољно и невољно* убиство итд. У таквим списима први пут су код Срба забележене многе речи које су трајно обогатиле изражајни фонд српске средине: *брак* (у модерном значењу, а не у библијском значењу »свадба«), *супружница, стеґен* (у хијерархији и у сродству), *народни, зајмодав'ц* итд.

Речи за неколико најосновнијих верских појмова преживеле су код Срба, као и код других Словена, прелазак из паганства у хришћанску религију: *боґ, свети, вера, жртва, ґрех*. Међутим, главнину хришћанских верских и

црквених термина преузели су Срби из старословенског језика, који у овој области садржи углавном словенске и грчке елементе.[33] На једној страни стоје речи као *свети дух, богородица, пророк, крститељ, блажен, мученик, мошти, благовештење, преображење, православ'н, благоч'стив* »побожан«, *богоугод'н, причестити се, чрн'ц* и *инок* »монах«, *братство* »сви монаси једног манастира«, *кадилница, одежда, часослов'ц* »врста црквене књиге«, *служба* »богослужење«, а на другој страни изрази као *апостол, анђел, сотона, христијанин* »православац«, *јерес, анатема, патријарх, епископ, калуђер, монах, манастир, ктитор, ћелија, икона, т'мјан, мантија, јеванђелије, псалтир, литурђија, тропар* итд. Многи од словенских израза сковани су по грчком обрасцу, као *богољубив* Θεοφιλής или *благословити* εὐλογεῖν, док међу речима примљеним из грчког има грчких позајмљеница из хебрејског (*сотона, пасха, амин* итд.). Словенски термини преовлађују у области саме религије, док грчки изрази имају видљиву превагу кад је реч о конкретностима црквеног живота, на пример о чиновима у јерархији. Најзад, неколико најраширенијих хришћанских термина ушло је у словенске језике по свој прилици још пре мисије Ћирила и Методија, и то, изгледа, из германских извора (мада те речи, у крајњој линији, махом потичу из грчког или латинског језика): *црква, крст, олтар, пој, пост*. За разлику од већине грецизама, који су се ширили првенствено путем књига, ове су се речи дубоко укорениле у народу.

Док је средњовековна српска терминологија у области права и администрације већим делом ишчезла из језика, тако да нам многи некадашњи термини звуче необично, главнина хришћанских термина се сачувала до наших дана, бар у службеној употреби православне цркве. Ова разлика произлази из историјских околности. Уништењем средњовековног правног и управног поретка одговарајући термини су били предати заборав и обновљена српска држава у XIX веку морала је да ту терминологију ствара из почетка, независно од некадашње. Међутим, црквена организација је успела да кроз турски период сачува континуитет свог живота, своје традиције и језика.

[33] Основна дела у овој области дали су F. Miklosich, *Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen*, Wien 1876, и J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, ²Split 1976 (обухваћена је и терминолошка пракса Српске православне цркве).

Преко цркве су у српски народ ушла латинска имена месеци, која чине део заједничког речничког блага велике већине европских народа: *ћенар, фервар, март* итд.[34] Гласовни ликови неких од тих назива показују да су они прошли кроз грчко посредство. Своје данашње облике ти су називи стекли у XVIII и XIX веку, међу Србима у Хабсбуршкој Монархији, кад је извршено подешавање према изворним латинским облицима (додуше, у немачком изговору, што се види по сугласнику *ц* у *децембар*).

Књижевни језик средњовековних Срба био је богат апстрактним изразима, нарочито за појмове из етичке и психичке сфере. Као илустрација овде ће се навести само неке од мноштва речи оваквог значењског садржаја: *дух, гнев, завет, образ* »начин«, *посех* »журба«, *промисл, разум, смисл, узрок, благодат, љуб'в, моћ, памет* »сећање, успомена«, *печал, твар* »оно што је створено«, *с'блазн, вест* »знање« (и *невест* »незнање«), *с'вест* »савест«, *страст, ч'ст* »поштовање«, *кротост, мудрост, палост, ревност, клевета, надежда, слава, срећа, срџба, утеха, доброта, суџета, јединство, достоинство, неситство, својство, сущт'ство, чувство, безначелије* (од *безначел'н* »који нема почетка«), *лицемерије, недоумење, с'гласије, усрдије, вниманије* »пажња«, *м'чтаније, прегрешење, смирење*.

Стварању овог лексичког фонда много је допринео развој правног система, а поготову верски живот, у паганској и нарочито у хришћанској епоси. Није случајно што је често тешко разграничити овде наведени материјал од раније поменуте јуридичке и религијске терминологије. Међутим, главну улогу одиграли су стварање и разрада старословенског језика. Да би тај језик могао служити потребама цркве, он је морао бити попуњен речима за стотине апстрактних појмова који се срећу у црквеним књигама. При том грчке речи нису преузимане, него су превођене, најчешће новосачињеним речима састављеним од словенских корена и наставака. Тако је старословенски стекао, у значењским областима метафизичког, психичког и етичког, речнички арсенал који је мање-више одговарао грчком и латинском хришћанске епохе, и који је постао и својина књижевног језика средњовековних Срба.

[34] У већини ових назива било је доста варијације у појединостима. Тако поред облика *ћенар* налазимо и *ћенвар* и *јенвар*, поред *фервар* и старији облик *феврар*, итд.

У многим појединостима средњовековни језик је располагао изражајним могућностима које недостају данашњем језику. Као илустрација могу послужити тешкоће на које наилазимо ако желимо да преведемо једном речју изразе као *тварˇ* или *безначелије*. Догађа се и да преводи наоко постоје, али да стара реч има дубље или шире значење од садашње. Реч *љубимик* значила је »вољен човек« (у духовном смислу) и не може се свести на »љубимац«, док је *љубитељ* био »човек који воли«, на пример у вези *љубитељ ништим* »човек који воли сиромашне (и помаже их)«, што значи да је данашња реч *љубитељ* неадекватна као превод. Наш модерни језик поготову заостаје за старим у погледу употребе сложеница, које су у средњем веку обилато стваране по грчком узору:[35] *благоличије, богопостављен, младоум'н, многодневно, различноверни, самовид'ц* итд. С друге стране, у средњовековном језику је било неуједначености штетних по функционисање језика. Тако је реч *владика* значила и владара (а онда и Христа и Бога уопште) и властелинку. У истом тексту, Душановом законику, *потворити* значи час »нарушити, укинути«, час »обедити, лажно оптужити«. Овакве несавршености јављају се обично тамо где терминолошки систем још није у потпуности уходан и кристалисан.

Термински фонд писмености,[36] која уз феудализам и хришћанство сачињава трећу велику новину у друштвеном развоју Срба у средњем веку, био је претежно домаћег порекла. Словенске речи као *писати, писмо, књига* (често у значењу »писмо« или »документ«), *повеља, глава* (у књизи), *писме* »слово«, *писˈц* »писар, преписивач«, *заставити* (књигу златом), *чисти* »читати«, *чтеније* »штиво«, »читање«, *чрнило* »мастило«, *писница* »скрипторија«, *извод* »оригинал с којег се преписује«, *преложити* »превести«, *представљати на српски језик, известити на српски чин* »подесити према српској редакцији преписујући из оригинала писаног другом редакцијом« итд. претезале су бројем и значајем над грчким изразима као *хрисовул, тетраг* »свеска«, *стих, дијак* »писар«, *логотет* и *логофет*

[35] Велико мноштво оваквих сложеница пописао је и анализирао R. Zett, *Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen. Die altserbische Periode*, Köln – Wien 1970.

[36] Значења многих термина из ове области подробно су разјашњена у приручнику Б. Трифуновића *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1974; Београд 1990.

»шеф канцеларије«, *грамотик, хартија* итд. Основно место у овој терминологији припада речима изведеним од корена *пис-* и *чит-*, који у доба пре појаве писмености, наравно, нису значили »писати« и »читати«. Њихова првобитна значења била су »шарати, украшавати«, односно »обраћати пажњу, уважавати, поимати; бројати«. Што се тиче речи *књига*, она је стара словенска позајмљеница из неког од језика који припадају турско-татарској породици.

Напоредо с напретком и све већом разноврсношћу привреде код средњовековних Срба, развијао се и фонд речи у тој области, опет највише грађењем из домаћег језичког материјала, а мање преузимањем из других језика. Карактеристични су називи занатлија и носилаца других делатности: *древоделља, ковач, м'чар* »мајстор који прави мачеве«, *штитар, златар, грнчар* и *лончар, седлар, уздар, ткач, ш'в'ц* »кројач«, *гребенар, зид'ц, рудар, уљар* »пчелар«, *трговˈц* и *тржник, станьанин* »гостионичар«, — *писар, соколар* итд. Из грчког су узети изрази као *мајстор, цесар* »обућар«, *ђеракар* »соколар«, *мађупац* »пекар«. Удео ових грецизама је сасвим умерен у поређењу с огромним мноштвом израза преузетих из турског који су преплавили ову област језика у каснијем периоду.

И међу називима предмета претежу они домаћег порекла. Као илустрацију односâ овде ћемо навести неколико речи које се тичу одевања: *риза* »одећа, одело«, *свита* »тканина, одећа«, *сукња* »вунено одело«, *кожух, багр* »пурпур«, *златно, постав* »тканина«, *влна, л'н, пуце* »дугме«, *запон* »копча«, *појас, обућа, об'нци, чревје* »ципеле«, *скорње* »чизме«, али и туђице као *скрлат, капа* и *капуч, кавад* »врста одеће«, *калиције* »врста обуће«, од којих неке потичу из грчког језика, док су друге примљене из романских извора. Има и израза за које се претпоставља да су веома старе позајмљенице из разних језика, одавно добро уклопљене у домаћи изражајни фонд, или да се у њима укрштају по једна словенска реч и једна туђа: *кошуља, јун, рубе* »одећа« итд. Удео страних речи, обично грчких или романских, није једнак у свим областима привредне терминологије, што открива различиту меру утицаја, односно аутохтоног развоја. Тако је број позајмљеница сразмерно врло висок међу називима посуђа, мера за запремину и тежину и, нарочито, новчаних јединица. У рударству је било веома много немачких речи, о чему ће бити говора касније, будући да је главни извор података

о томе један законски текст из почетка XV века. С друге стране, основне привредне гране, земљорадња и сточарство, остале су поље на којем је домаћа традиција најизразитије господарила. И даљи развој је најчешће полазио од словенског језичког блага, о чему сведоче изрази створени у временима после досељења на Балкан: *водоваћа* »канал за наводњавање«, *извод* »испуст из реке или потока у канал«, *воденица, чрница* »дуд«, *летиште* (за стоку), *зимиште* и *зимовиште, јесениште, најојиште, ланди-ште, јагњило, јагњетина* »јагњећа кожа« итд. Добар део ових речи односи се на реалности којих у прасловенској постојбини није било, такве као што су наводњавање или полуномадско сточарство са сезонским премештањем стада, пастира и њихових станова. Латинске и грчке позајмљенице у овој области су малобројне и делимично врло старе, општесловенске: *млин, врт, ливада, јеривол* »воћњак«.

И у систему личних имена сачувало се код средњовековних Срба много словенске старине.[37] Најстарији, праиндоевропски слој сачињавају имена сложена од двају корена, као *Бранивој, Братонег, Годебрат, Добромисл, Драгорад, Милост, Радослав, Стрезимир, Часлав, Чрномуж* итд. Од оваквих имена, помало гломазних и одвећ свечаних за свакодневну употребу, развила су се скраћена имена образована на разне начине, таква као *Влад, Мил, Рад, Стан, Стрез, Хран* или *Влаћ, Миљ, Раћ* или *Божа, Браја, Деја, Деса,*[38] *Раца* или *Владе, Добре, Миле, Прве, Раде, Храбре*, или *Рако, Стрезо*. У почетку су ово махом биле краће, хипокористичне варијанте пуних имена, употребљаване само у интимнијем кругу, али су се касније осамостаљивале, претварајући се у посебна имена, давана *уместо* дужих облика, а не *поред* њих. Судећи по средњовековним текстовима, још су много чешћа била имена изведена од једног корена помоћу наставка: Добрав'ц, Милад,

[37] Три основна дела у овој области јесу: F. Miklosich, *Die Bildung der slavischen Personennamen*, Wien 1860; T. Maretić, *O narodnim imenima i prezimenita u Hrvata i Srba*, Rad JAZU 81 (1886) 81—146 и 82 (1886) 69—154; М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977.

[38] Као примери овде се наводе само мушка имена, будући да писани споменици из немањићког доба садрже врло мало женских имена. Ипак се може са сигурношћу рећи толико да је систем женских имена био сасвим сличан систему мушких.

Радоје, Милуј, Влатко, Миљак, Гостило, Дејан, Младен, Влкоша, Богуш, Војихна, Мил'ц, Дојчин, Братеш, Скорица, Милош, Негуш.[39] Неки од наставака у оваквим именима створени су тако што је на већ постојећи наставак додат још један: *Драг—ут+ин, Влк—ац+ин*. Нису ретка била ни имена сложена с префиксима: *За*вида, *Не*мања, *Об*рад'ц, *При*бислав итд. Нека имена се своде на трпне придеве глагола који значе угодно физичко или психичко деловање: *Милован, Негован, Радован, Утешен*. Веома распрострањена су била »заштитна« имена за која се веровало да поседују магијску моћ и отклањају зле силе од свог носиоца: *Влк, Лисица, Медвед; Грд, Грубица; Дабижив* (= да би [био] жив). И називи народа давани су појединцима као лична имена: *Куманин, Русин, Сасин, Угрин, Фруг, Хрватин* итд.

Овај се систем имена у начелу одржао до данас, додуше у коегзистенцији са хришћанским календарским именима. Наравно, многе су појединости у међувремену изгубљене. Траг ишчезлих имена често се чува у презименима или у топонимији: *Љубибратић* од *Љубибрат, Братоножићи* од *Братонић, Драгобраћа* од *Драгобрат, Раћевина* од *Раћ, Радујевац* од *Радуј, Милутовац* од *Милут* итд.

С примањем хришћанства почела су улазити у употребу календарска имена: *Васиљ, Дмитр, Бур'ђ, Иван, Константин, Лазар, Марко, Матеј, Петр, Стефан* итд. У народу су и та имена понекад добивала словенске наставке: *Бурђић, Костица, Петреј, Стефоје, Трип'ц*. Име *Стефан* (грч. *στέφανος* »венац«) претворило се у немањићкој епоси у често обележје српских владара. Па ипак, и у кругу династије, и међу властелом и међу феудалним подложницима, словенска имена остајала су далеко обичнија од календарских. Међутим, црквени прописи су захтевали да сви монаси носе календарска имена. Тако су познате личности из историје српске цркве приликом замонашења добиле имена *Арсеније, Данил, Доментијан, Јоаникије, Никодим, Сава, Симеон* и *Теодосије*. Та су имена у оно доба била већином искључиво монашка; приликом крштења деце, она по правилу нису давана.

[39] Наставцима којима су извођена средњовековна имена посвећена је књига: И. М. Железняк, *Очерк сербохорватского антропонимического словообразования, Суффикасльная система сербохорватской антропонимии XII—XV вв.*, Киев 1969.

Презимена су извођења, по старом словенском обрасцу, од очевог имена наставком *-ић: Хранидружић* од *Хранидруї, Хвалчић* од *Хвал'ц, Предихнић* од *Предихна*; облици као *Славичковић, Ивојевић, Адамовић, Беривојевић* стварани су од присвојних придева на *-ов* или *-ев*. Од данашњег стања средњовековно се разликовало у две појединости: од мушких имена на сугласник презимена су тада много чешће него данас извођена непосредним додавањем *-ић* на само име (*Радованић* према данашњем *Радовановић*), а презимена од имена на *-слав* издвајала су се посебним начином творбе: *Бранислаљић, Драїослаљић* итд.

Надимци записани у повељама очигледно су потекли из шала и подсмевки: *Винубрат, Враїооча, Голозло, Живодер, Полуїлав, Штрб'ц*.

Већ је наглашено да је у области географских имена античко стање најбоље сачувано у хидронимији.[40] Све веће реке и данас носе своја предсловенска имена. Ипак, знатан део мањих река заменио је своја некадашња имена (која су у таквим случајевима по правилу остала непозната) новима која су им дали дошљаци са севера. Тако се у документима из доба Немањића помињу нпр., у моравском сливу *Грачаница, Дреница, Ситница, Јелшаница* (данас *Јошаница*), *Студеница, Пешчаница, Кос'лница* (данас *Косаница*), *Топлица, Луїомир, Белица, Лепеница, Јасеница*,[41] а у сливу Дрима три *Бистрице* (Пећка, Дечанска и Призренска), *Кујавча, Рвеник, Топлуха* и чак потоци као *Јагледница* код Призрена, *Јелшаница* код Книне и *Селштица* (данас *Сошница*) код Ораховца. Међутим, много је више имена која нећемо наћи у сачуваним изворима из тог периода, а која су свакако већином постојала већ тада, тако нпр., у моравском сливу *Врла, Гружа, Бетиња, Рача, Блаташница, Ветерница, Јабланица, Лужница, Мутница, Раваница, Рибница, Црница, Чемерница* итд. Понекад су Словени стварали нова имена додајући затеченим именима своје наставке: *Дрим'ц, Дриња ча, Моравица, Ништава, Рашка* итд.

У средњовековним текстовима остало нам је мало забележених имена планина. У повељама се, додуше, често помињу планине, али тај је израз тада означавао висинске пашњаке, а не оно што сада значи. Масиви као целине и њихови врхови слабо су интересовали састављаче повеља. Ипак се још у немањићко доба помињу, нпр., *Котленик, Кома (= Комови), Роїозно, П'стр'ц* (сада *Паштрик* код Баковице) и превој *Превал'ц* источно од Призрена. Врх *Баравица* или *Беравица* у проклетијском масиву забележен је у XIV веку као *Беровица*, што је, очигледно, словенска изведеница од *Беро*, хипокористика од календарског имена *Берасим*. Данас већина планина носи словенска имена: *Бељаница, Озрен, Буковик, Ртањ, Стара планина, Сува планина, Бесна Кобила, Кукавица, Пасјача, Радан, Видојевица, Лисац, Јастребац, Копаоник, Столови, Јухор, Рудник, Венчац, Космај, Сувобор, Медведник, Јагодња, Гучево, Овчар, Каблар, Златибор, Звијезда, Златар, Јадовник, Јавор, Чемерно, Радочело, Троїлав, Голија, Жљеб, Мокра їора, Голеш, Коритник, Проклетије, Бјеласица, Синьајевина, Маїлић, Волујак, Зеленїора, Трескавица, Бјелашница* итд. И ова су имена свакако махом настала врло рано.

Средњовековна имена предела и насељених места[42] позната су нам далеко боље него имена планина. С друге

[40] Скромну полазну тачку за проучавање српскохрватских хидронима пружа рад T. Maretića *Imena rijeka i potoka u hrvatskim i srpskim zemljama*, Nastavni vjesnik 1 (1892) 1—24.

Драгоцене монографије E. Dickenmann-a *Studien zur Hydronymie des Savesystems* I—II, Heidelberg 1966, и I. Duridanov-a *Die Hydronymen des Vardarsystems als Geschichtsquelle*, Köln—Wien 1975, тичу се само маргинално српских земаља.

[41] Нека од ових имена помињу се у ствари као називи жупа, очигледно истоимених с рекама око којих су се налазиле, или као имена насеља, свакако опет на реци.

[42] Од многобројних радова из ове области најшире су постављена и најбогатија подацима дела М. Пурковића *Попис села у средњовековној Србији*, Годишњак Скопског филозофског факултета 4—2 (1939—1940) и Г. Шкриванића, *Именик їеоїрафских назива средњовековне Зете*, Титоград 1969 (у тај су именик укључени топоними са територије далеко веће од земљишта средњовековне Зете). Драгоцене студије М. Динића из историјске географије скупљене су у његовој посмртно објављеној књизи *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, с Предговором С. Ћирковића, који садржи поред осталог преглед литературе из те области. Темеље лингвистичком проучавању словенских топонима поставио је F. Miklosich делима *Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen*, Wien 1864, и *Die slavischen Ortsnamen aus Appelativen* Wien 1872 (обе студије, заједно с оном наведеном под 67, репродуковане су фототипски под скупним насловом *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen*, Heidelberg 1927). Обимна литература о српскохрватским топонимима обухвата, поред многих других радова, и књиге: O. Franck, *Studien zur serbokroatischen Ortsnamenkunde*, Leipzig 1932 (репр. 1968); St. Rospond, *Południowosłowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -itj-*, Kraków 1937; Władysław Lubaś, *Słowotwórstwo południowosłowiańskie nazw miejscowych z sufiksami -ci, -ovci, -inci itp.*, Kraków 1971.

стране, за разлику од хидронимије, словенска компонента ту изразито преовлађује. Додуше, веће регионалне јединице носиле су добрим делом прерађене предсловенске називе (*Рашка, Зета, Босна, Срем*, а изгледа и *Травунија/Требиње*), а ређе домаће (*Хлм/Захлмје*). Међутим, већ су имена жупа и сличних територијалних јединица била најчешће словенска: *Д'б'р, Попово поље, Љубомир, Плав, Будимља, Хвосно, Затрнавска жупа* (код Дечана), *Патково, Љубовићска жупа, Дршковина* (сада Дреница), *Подгор, Средска* (помињана најчешће као село), *Гора* (јужно од Призрена), *Полог, Тополница* (у новобрдској околини), *Врања, Глбочица, Загрлата* (код састава двеју Морава), *Левче, Бор'ч* (у Гружи) итд. (овамо се прикључују већ наведена имена жупа једнака с именима река које су текле кроз њих). И градови, као и друга знатнија насеља, показују исту слику: *Рибница, Брсково, Препоље, Сребреница, Сеница, Трговиште* (данашњи Нови Пазар), *Брвеник, Рудник, Белград, Равно* (данашња Ћуприја), *Крушев'ц, Ново Брдо, Трепча, Звечан, Приштина, Неродимља, Призрен, Хтетово* итд. Поготову су словенска имена обична кад је реч о селима и засеоцима, које је овде немогуће набрајати. И манастири су најчешће познати по именима локалитета где су сазидани: *Врањина, Милешева, Сопоћани, Град'ц, Студеница* (западно од Ибра и друга, доцније разорена, источно од Пећи), *Жича, Грачаница, Дечани*. Од Срба потичу и топоними изведени словенским језичким средствима од несловенских основа: *Подримје, Петрч, Пауни, Пантино, Бањска, Врхлаб* итд.

Географска имена засведочена у немањићко доба најгушће су груписана у косовским и метохијским пределима, најплоднијим и свакако привредно најразвијенијим и најгушће насељеним. Ти су предели, уосталом, у великој мери играли и улогу политичког средишта земље, нарочито у другој половини епохе, а и готово све веће манастирске даровнице садрже податке о имањима у овој области. Због тога смо нарочито добро обавештени и о именима ситнијих објеката: села, потока, извора, делова терена. Предео са словенском топонимијом простирао се и преко данашње границе у североисточну Албанију, где су лежала насеља *Требопоље* (данас *Тропоја*), *Сошане, Бабјане, Лужане, Горане, Радогоште, Влахиња* итд. Осим тога, у већем делу Албаније, нарочито на југу, долазе поједини словенски географски називи. Тако имена градова Корча и Берат потичу од *Горица* и *Белград*. Међутим, живаљ

који је створио та имена махом је рано албанизован. С друге стране, извори из немањићког доба говоре о арбанашким катунима источно од данашње границе, обично на местима која нису далеко од ње. Имена тих катуна и њихових житеља недвосмислено потврђују да је њихово становништво заиста говорило албански. Нема сигурних лингвистичких доказа о присуству албанског етникума у пределима даље ка североистоку у немањићкој епоси.

И у приморју, где се иначе сачувало највише античких месних имена, појавило се и мноштво словенских. У приморским крајевима који су били под немањићком влашћу извори бележе топониме *Живогошше* (= Живогошће), *Дрвеник* (данас Дрвеник), *Крајина* (предео у Макарском приморју), *Посрђница* (на ушћу Неретве), *Дрва* (лука за морске бродове на доњој Неретви), *Стонски Р'т* (полуострво, данас Пељешац), *Поникве* (село на Пељешцу), *Бабино Поље* (село на Мљету), *Трнова, Слано, Ораш'ц, Пољице, Затон, Ос'лник* (данас Осојник), *Рѣка* (дубровачка), *Жрновница* (предео код Дубровника), *Љута* (југоисточно од Дубровника), *Обод* (код Цавтата), *Бѣла* (у Боки), *Крушевица, Леденице, Љута* (у Боки), *Богдашићи, Доброта, Прѣвлака* (садашње »Острво цвећа« код Тивта), *Лушшица, Ластва* (сада Петровац на мору), *Р'т'ц* код Сутомора итд. Већи део обласког појаса био је у то време потпуно пословењен. Романски говор се одржавао још једино у градовима Дубровнику, Котору, Будви, Бару и Улцињу; у околини овог последњег града преовлађивао је албански језик.

Осим топонима записаних у средњовековним документима, и многи други који данас опстоје настали су свакако врло рано, али се стицајем околности не помињу у изворима који нам стоје на располагању. Обично у таквим случајевима није могућно пресудити да ли топоним потиче из немањићког периода или из времена које је непосредно следило, али је сигурно или бар готово сигурно да се ради о именима насталим пре турског доба. Нека од тих имена заснивају се на појмовима карактеристичним за друштвене односе у средњовековној Србији: *Отроци* код Краљева, *Мерошина* (од *Мероштина*) под Јастрепцем, *Берекаре* (= соколари), *Штитаре* и *Штитари* (на више места), *Туларе* итд. Врло је поучан географски назив *Метохија*. Реч *метохија* (грч. *μετόχιον*) значила је у немањићко време »манастирско имање«. Природно је што је тако прозвана котлина чији је највећи део био издељен

између неколико крупних манастирских властелинстава, али је разумљиво и што се исти географски назив јавља на више места, поред осталог у вези с поседима манастира Св. арханђела Михаила, старог седишта зетске епархије, у Боки Которској, и у имену засеока Метохија на Пељешцу код Стона, првобитног седишта хумских епископа. Разуме се, овакви су називи могли настати само док су на тим местима стварно била имања православних манастира. Врло су стара и имена која чувају спомен ишчезлих народа: *Печенеги* и *Печеног* »земљиште у округу смедеревском«, *Печеноге* близу Краљева, итд., *Кумане* код Великог Градишта и у Банату, *Куманица* у ивањичком крају, *Кумани* код Пала у источној Босни, *Куманово* на северу Македоније и код Пирота, *Сасе* у студеничком крају, а исто тако и у вишеградском и сребреничком, *Сасе* и у Срему (старије име Нових Карловаца), *Сащи* код Фоче и код Тутина, *Сашка река* код Мајданпека итд.

Закључак о старини топонима намеће се и онда кад је он изведен од речи одавно нестале из језика. Тако имена *Плещ* (село зап. од Александровца, два брда у источној Србији), *Плијещ* (село код Рогатице), *Плещин* (село на Голији) итд. потичу од старог словенског корена *ѣлѣщ* у значењу »ћелав« или »ћела«: оваква су имена давана најпре брдима голим око врха. У имену села *Теѣовиште* близу Врања чува се траг речи *теѣовиште* »њива«, помињане у повељама. Најкаснији помен те речи, као и придева *ѣлещ* у српским крајевима, пада у XIV век.

Топоними као *Коцељева* или *Гораждe* постали су од прастарих имена *Коцељ* и *Горазд*. На исти начин *Буђево* код Тутина, *Миљевина* код Фоче и *Станьево* код Александровца сведоче о некадашњим личним именима *Буђ*, *Миљ* и *Стањ*. Река *Нехотина* прозвана је по човеку који се звао *Тѣхота*, а село *Љуштен* код Алексинца, врх *Љуктен* на Гочу и врх *Љуботен* на Шари носе имена људи: у средњем веку била су обична мушка имена *Љубтѣн* и *Љуботѣн*.

Радобуђа код Ариља значи »Радобудово село«. Ту су удружена два елемента дубоке старине: мушко име *Радобуд* и начин творбе присвојног придева помоћу јотовања крајњег сугласника. На исти начин топоними *Даљеѣоштa* код Сребренице, *Љубовиђа* у Подрињу, *Радимља* код Стоца, *Брасаљце* код Гњилана итд. воде порекло од присвојних придева од имена *Даљеѣост, Љубовид, Радим* и *Браслав*.

ДОБА ТУРСКИХ ОСВАЈАЊА (1371—1537) — И КУЛТУРА ЈЕ ЖРТВА

О језичким приликама у српским земљама у време после Немањића, а пре пада Деспотовине обавештени смо отприлике једнако колико и о приликама у немањићкој епоси.[1] И саме те прилике биле су исте у том смислу што су у писменој употреби и даље била два језичка израза, српскословенски и народни, с углавном истом функционалном расподелом. Црквени списи, житијна књижевност, ерудитни текстови и преводи са грчког остали су неприкосновене тврђаве српскословенског језика. Он преовлађује и у записима и натписима, али ту његова власт није неограничена, понајвише зато што они који су те текстове исписивали нису увек били довољно вични црквеном језику.[2] Још увек веома виталан, српскословенски је освајао и новоуведене врсте текстова уколико су оне улазиле у широко постављене оквире његове употребе. Кад се круг интересовања образованих људи у српској средини почео

[1] Основна општија литература о историји српскохрватског језика наведена је у 1 у поглављу *Доба Немањића (око 1170—1371) — узлет српске писмености и учвршћење диглосије ове књиге*. Најзначајније шире збирке извора за језичку историју, које обухватају и период обрађен у овој књизи, набројане су у напоменама 7 и 8.

[2] Отприлике од XIV века област стећака, која је обухватала Босну и Хум (касније Херцеговину) с понеким оближњим пределима, све се више издвајала како високим бројем натписа тако и народним језиком којим су они били исписивани. Најобухватнију збирку тих натписа објавио је M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I—IV, Sarajevo 1962—1970 (критичке филолошке напомене: E. Hamp, *Notes on Mediaeval Inscriptions of Bosnia and Hercegovina*, Зборник за филологију и лингвистику 12 (1969) 83—91; приказ с осртом на дијалекат, који је врло често икавски: А. Пецо, ЈФ 26 (1963—64) 614—621).

ширити на све разноврсније предмете, што се догађало напоредо с кретањем ка хуманизму другде у Европи, појавили су се код Срба космографски, географски, терапијски и други учени списи, често обимни, по правилу преведени с грчког, наравно на српскословенски. С друге стране, народни језик налазимо и даље у повељама, актима и писмима, а такође и у законодавним саставима насталим на српском тлу, таквим као што су рударски законик деспота Стефана и градски статут Новог Брда.[3] Тек покоја новина ствара разлику према претходној епоси. Пре свега, земљиште на којем су настајали документи на народном језику сада је шире. Оно сад обухвата и Албанију, из које, уосталом, српских докумената имамо још од Душановог доба, а такође (од 1368) и балшићку Зету. С витешким романом, тим првим истинским световним жанром у српској белетристици, улази у њу и народни језик. Српски превод романа о тројанском рату, познат по препису из XV века,[4] с траговима југоисточног српског дијалекта, један је од најбогатијих извора за познавање живог говора Срба у оно време. Међутим, Александрида[5] је преведена на српскословенски и у њу особине народног говора улазе тек делимично, неједнако у разним рукописима. Од петнаестог столећа, нарочито од његове средине, елементи говорног језика су продирали и у летописе. Додуше, почетни делови тих састава, редиговани српскословенски, и даље су преписивани више-мање онако како су написани,

[3] Издање оба текста: Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд, 1962. Расправе о језику: Д. Јовић, *О језику »Закона о рудницима« деспота Стефана Лазаревића* ЈФ 27 (1968—69) 365—455; W. Steininger, *Die Handschrift des »Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića« (Beschreibung der Orthographie und der Sprache)*, Anzeiger für slavische Philologie 7 (1975) 29—111.

[4] Издање, немачки превод, језичка студија и речник: A. Ringheim, *Eine altserbische Trojasage*, Prague — Upsal 1951. Низ нових погледа износи Ch. Vasilev, *Zur Filiation und Sprache des südslavischen Troja-Romans*, Zeitschrift für slavische Philologie 35 (1970) 271—301.

[5] Темељну студију о српској Александриди написала је Р. Маринковић: *Српска Александрида, Историја основног текста*, Београд 1969. Напомене о језичким особинама — и претпоставке, изведене на основу тих особина, о области где је настао српски превод — налазимо у радовима: Ch. A. van den Berk, *Wo entstand die sogenannte serbische Redaktion des Alexanderromans?*, Slawistische Studien zum V. Internationalen Slawistenkongress in Sofia, Göttingen 1963, 343—358, и Ch. Vasilev, *Der sprachliche Aussagewert des serbischen Alexander-Romans*, Zeitschrift für slavische Philologie 34—1 (1968) 104—124.

али су се у накнадно додате одломке, који се тичу каснијих догађаја, све више увлачиле одлике живог говора.

Српскословенски језик епохе после Немањића у гласовном и граматичком погледу мало одступа од језика претходног раздобља;[6] понегде само можемо наћи трагове појединих промена остварених у међувремену у народном језику. Главну разлику према немањићкој епоси чини даље богаћење речничког фонда. Списи о новим предметима, од астрономије до медицине, обилују речима које раније нису биле забележене. Мноштво нових израза налазимо и у књижевним делима. Многе хиљаде речи, које представљају богату тековину средњовековне српске културе, пале су доцније у заборав заједно са списима у којима су се налазиле.[7]

Писци су намерно тражили и ковали нове речи. У време кад су мотиви и читави садржаји без устезања преузимани из једног књижевног дела у друго, варијација у изразу утолико се више ценила. Још у време Немањића ушао је у обичај, а затим се даље развијао, начин изражавања назван »плетеније словес« (плетење речи),[8] раскошно кићен и претрпан украсима. Подигнутим тоном оваквог

[6] Међу прилозима из ове области треба поменути следеће: М. Г. Попруженко, *»Книги царствъ« въ собраніи рукописей библиотеки Императорскаго новороссійскаго университета*, Одесса 1894; В. Јерковић, *Натпис на мраморном стубу на Косову, Основне карактеристике правописа и језика, Зборник* ИК 10 (1976) 137—146; Б. Јовановић, *Обнављање књижевног језика уочи пропасти српских земаља*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 277—287.

[7] Најважнији речници који обухватају (додуше поред другог материјала и веома непотпуно), и српскословенску лексику јесу: F. Miklosich, *Lexicon Palaeslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae 1862—1865; Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, Београд 1863—64; *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1880—1976. Корисни су, иако садрже само речи из штива обухваћених у одговарајућим издањима, речници на крају књига као што су С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српскословенскога*, Београд[3] 1904; исти, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907; В. Ђоровић, *Списи св. Саве*, Београд — Ср. Карловци 1928; Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*, Београд 1975. Обиман речник садржи студија В. Јагића *Der erste Cetinjer Kirchendruck*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe XLIII, Wien 1894.

[8] Аутор најважнијих прилога о овој теми је M. Mulić: *Srpsko pletenije sloves do 14. stoljeća*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 5 (1963) 117—129; *Pletenije sloves i hezihazam*, Radovi Zav. za slav. filologiju 7 (1965) 141—156; *Srpski izvori »pletenija sloves«*, Djela ANU Bosne i Hercegovine L, Sarajevo 1975, 1—99.

писања истицала се узвишеност предмета, његова издвојеност из људске свакидашњице. Било је то доба кад се гајио смисао за свечано, који је одговарао феудалном друштву и његовој монархији, и смисао за егзалтирано казивање, какав је доликовао епоси мистика исихаста, који су »плетеније словес« посебно неговали.

Углавном током XIV века у српској писмености, као више-мање и другде у европској, догодила се велика промена: пергамент је постепено замењен хартијом, јевтинијом и стога практичнијом. У оно време то је олакшало ширење књиге; нама данас тадашње увођење хартије олакшава датирање рукописа јер су у хартију утискивани фабрички водени знаци, а за сваки од њих се у начелу прилично тачно зна којем времену припада. Што се тиче облика слова, развој устава се углавном завршио крајем XIV века. Врло конзервативан ћирилски устав се употребљавао и у верским књигама исписаним у Босни,[9] поглавито у другој половини XIV века и у првој половини петнаестог. Те су књиге у огромној већини библијског садржаја. Сама редакција текста је архаична, али у преписима јасно пробијају елементи тамошњег изговора, међу којима је најизразитији икавизам. Што се тиче брзописа, он се у српским земљама и даље употребљавао, а кад је Твртко I узео српску краљевску титулу, с претензијама да буде наследник немањићких традиција, он је из Србије довео логотета Владоја, који је на Твртков двор пренео српски канцеларијски брзопис. Тај се брзопис касније развијао у Босни током неколико векова, а одатле је продро и у суседне хрватске пределе: у Макарско приморје, у Пољица, у сплитски крај итд. Одвојен од матице из које је поникао, овај тип писања пролазио је кроз промене, не увек једнаке у свим срединама где се употребљавао. Тако је настала »западна« ћирилица, која је крајем XIX века названа босанчицом. Та се ћирилица, узета као целина, мало разликује од савременог брзописа код православних Срба, али њени поједини варијетети, нарочито они у муслиманским

[9] Највише података о језику тих књига дају радови: Ђ. Daničić, *Hvalov rukopis* (1404), Starine 3 (1871) 1—146 (прештампано у Ситнијим списима Б. Д., књ. трећа, Београд 1975), и В. Јерковић, *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*, Нови Сад 1975. Текст једног јеванђеља из овог циклуса издао је Б. Даничић: *Никољско јеванђеље*, Београд 1864.

беговским породицама и они у Далмацији, показују доста особености.

За доба деспота Стефана и за погледе једног човека, књижевника Константина Филозофа, у науци се обично везивала правописна реформа из које је проистекао ресавски правопис, назван тако по великој скрипторији у манастиру Ресави, данашњој Манасији. Тај правопис, упоређен с »рашким« из претходног периода, не доноси битних корисних новина. Добрим делом инспирисан угледањем на грчке узоре и на тадашњу бугарску праксу, он настоји да врати у живот неке напуштене узусе,[10] а сем тога уводи редовније стављање акцената.[11] Међутим, у новије време је утврђено да се понеке црте »ресавског« правописа јављају већ крајем XIV века.[12] Исто тако се показало да је тврдња о Константиновој улози кодификатора тог правописа у најбољем случају само делимично тачна.[13] У његовом трактату »Сказаније о писменех«[14] главну побуду сачињава враћање на старе добре узоре. Аутор се жали на кварење текстова приликом преписивања и истиче заслуге бугарског патријарха Јефтимија за исправљање црквених књига у »трновским странама«. У Константиновом делу огледа се знатна ерудиција, али су његова схватања често

[10] Сажету карактеристику ресавског правописа даје П. Ђорђић, *Enciklopedija Jugoslavije 4*, Zagreb 1960, 513. Једну од најважнијих иновација тог правописа, поново уведено писање »дебелог јера« прати С. Новаковић, ъ у *srpsko-slovenskoj i bugarsko-slovenskoj književnosti od XV. vijeka na dalje*, Rad 44 (1878) 150—174.

[11] Та пракса даје данашњој науци драгоцена обавештења о старосрпској акцентуацији. Најважнија студија из ове области је књига Р. В. Булатове *Старосебская глагольная акцентуация (Сборник 1509 г. как памятник истории сербского штокавского ударения)*, Москва 1975, где су наведени и други радови, међу којима су најбројнији прилози О. Недељковић.

[12] О. Недељковић, *Проблем рађања ресавског правописа и повеље из доба кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 243—254.

[13] В. Мошин, *»Револуције« у историји српског правописа*, Библиотекар 15—6 (1963), 465—475; О. Недељковић, *Правопис »ресавске школе« и Константин Философ*. Стара књижевност (у серији Српска књижевност у књижевној критици), приредио Б. Трифуновић, Београд 1965, 467—475.

[14] Најважније студије о том делу јесу: Ђ. Daničić, *Knjiga Konstantina filosofa o pravopisu*, Starine 1 (1869) 1—43 (прештампано у Ситнијим списима Б. Д., књ. 3, Београд 1975 и И. В. Ягичъ, *Разсужденія южнославянской и русской старины о церковно-славянскомъ изъ языкѣ*, Изслѣдованія по русскому языку, томъ I, Санктпетербургъ 1885—1895, 287—1067 (стр. 366—581 *Книга Константина Философа и грамматика о писменехъ*, са пуним текстом Константиновог трактата).

произвољна и збуњено изложена. Основне одредбе ресавског правописа код њега нису формулисане, а многобројна излишна правила, претешка за усвајање, махом су остала без одјека у српској писмености. Значај Константинове »реформе« био је, дакле, преувеличан, а ресавски правопис данас изгледа као природан резултат прилика у свом времену, обележеном плимом учености и, у вези с тим, тежњом ка повратку узорима из прошлости. Будући да тадашња учености није била на довољној висини да би омогућила добро сналажење у језичкој старини, обновитељска настојања нису успевала да васпоставе старо, као што нису ни водила напретку. Ипак, преписи из »ресавске школе« одликују се нормираним правописом и високом мером опште сређености и техничке поузданости.

Падом Србије под Турке није престало писање ни на српскословенском ни на народном језику, нити је ишчезла поменута расподела функција тих двају језичких израза. У погледу континуитета традиције, писање на црквеном језику мање је страдало у новим приликама. Не само што су и даље преписивана затечена дела, већ је створено и много новога. Српскословенске су и све старе српске штампане књиге,[15] по правилу богослужбене садржине. Међутим, списа на народном језику насталих међу Србима имамо из овог периода много мање него из ранијих раздобља. Ишчезле су српске владарске канцеларије, из којих потиче главнина сачуваних старијих законика, повеља и писама. Ипак, до нас је допрло нешто докумената везаних за последње чланове деспотске породице Бранковића, као и за понеке друге српске велможе на тлу Угарске. Има и докумената писаних у канцеларијама херцега Стефана и његових наследника, као и повеља зетских господара Црнојевића. Наравно, и Дубровчани су наставили да кореспондирају са Србима ћирилицом, на народном језику.[16] Ћирилица је у Дубровник улазила и преко дубровачких трговаца који су живели у унутрашњости Балкана или су често путовали онамо, и од којих су сачувана ћириличка писма и тестаменти. У околини Дубровника ћирилицом се служио понајвише католички клер на територији која је некада припадала немањићкој држави и у којој је ћирилица за столеће или два надживела православну веру. Поред писама и нотарских аката, из овог циклуса је остало неколико обимнијих побожних састава.[17]

Током XV века ширило се земљиште српске писмености. Док је у XIV веку такво ширење ишло поглавито ка југу, кроз Македонију и Албанију, сада се укључују и севернији предели, на тлу тадашње Угарске. У тај простор ћирилска писменост је ушла заједно с пребеглицама из Србије. Већ из прве половине XV века има нешто података о преписивању српских књига у тим крајевима, а пре краја тога столећа у данашњој Војводини почела су се писати књижевна дела српских аутора и исправе српских феудалаца.[18]

И иначе је писање српским језиком у првом столећу по паду Деспотовине достигло географску раширеност каква није забележена ни раније ни касније. Српски је постао један од дипломатских језика у југоисточној Европи.[19] Њиме су се у својој међународној преписци служили турски султани, везири и обласни заповедници, као и владари и магнати мађарски и румунски.[20] Још од 1396. турски функционери из српских крајева дописивали су се са

[15] Преглед и анализу тих издања даје Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV—XVII века*, Београд 1958; В. Јагић је посветио цетињском октоиху подробну текстолошку и лексичку студију, наведену на крају напомене 7.

[16] Већина докумената из овде поменутих скупина штампана је у збирци Љ. Стојановића, *Повеље и писма* I. Језичким особинама једне мање групе текстова из овога круга бави се рад П. Ивића *О језику писама султаније Маре*, ЈФ 30 (1973) 337—345.

[17] Језиком таквих текстова подробно се бавио М. Решетар, *Језик српског молитвеника од године 1512*, Глас 176 (1938) и *Дубровачки зборник од год. 1520*, Београд 1933.

[18] Б. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност у средњем Подунављу (од XV до XVIII века)*, Годишњак ФФ 2 (1957) 239—270.

[19] Досад најпотпунији увид у ову проблематику (са библиографским подацима) даје књижица М. Костића *Српски језик као дипломатски језик југоисточне Европе од XV—XVIII в.*, Скопље 1924. Турска преписка са Дубровником до средине XVI века касније је прештампана у збирци Љ. Стојановића поменутој у нап. 16; уп. још и: А. Ивић, *Шест српских писама из шеснаестог столећа*, Прилози КЈИФ 5 (1925) 133—140; Г. Елезовић, *Турско-српски споменици Дубровачког архива*, ЈФ 11 (1931) 7—88; Н. Радојчић, *Пет српских писама с краја XV века*, ЈФ 20 (1953—1954) 343—367; Б. О. Унбегаун, *Четири писма турског султана Селима на српском језику*, Xenia Slavica, Papers Presented to Gojko Ružičić, The Hague – Paris 1975, 221—228.

[20] У влашким повељама XV века, чији је језички тип претежно бугарски, ипак има много српских елемената, а има и таквих које су написане на углавном чистом српском екавском дијалекту; уп. С. Б. Бернштейн, *Разыскания в области болгарской исторической диалектологии I, Язык валашских грамот XIV—XV веков*, Москва—Ленинград 1948 (на стр. 128—224 поглавље *Сербские элементы в языке валашских грамот XIV—XV веков).*

Дубровчанима на нашем језику, а од 1420. до средине XVI века и султани пишу српска писма Дубровнику. Та су писма била најчешће екавска, а писари су очевидно били родом из разних предела, понекад и из оних на граници Македоније. Разлоге за овакву праксу наћи ћемо у чињеницама да је Турска, заузимајући некадашње место српске државе као господара дубровачког залеђа, преузела и знатан део њених функција и њене традиције, а да је на турском двору било много достојанственика родом из наших крајева. Свакако је од значаја био и велики углед некадашње српске државе, која је од свих балканских хришћанских земаља пружила Турцима најдуготрајнији отпор, а такође углед српске културе из доба Деспотовине.

Са ширењем турских граница према западу и исламизацијом већег дела босанске и херцеговачке властеле појављују се међу писмима турских заповедника и икавски написани састави. Такви се текстови, наравно, ни у којем смислу не могу сматрати српским. То поготову важи за (такође обично икавска и чак често чакавска) писма команданата са хрватске стране, упућена њиховим турским колегама. Није, међутим, без значаја чињеница да је азбука којом је писана та преписка била ћирилица.

О положају српскохрватског језика на султановом двору сведочи, поред многобројних непосредних вести у изворима о томе да је тамо тај језик био познат, и персијско-арапско-грчко-српски фразеолошки речник, сачињен, по мишљењу турског историчара Цафероглуа,[21] за султана Мехмеда II Освајача. Дело носи наслов *Lugat-i farisî, arabî ve rumî ve sirb* и обухвата шездесетак страница калиграфски исписаних. Из одломка који је изнео Цафероглу стиче се утисак да је превод реченица на српски извршио неки учен Србин, рекло би се јекавац.

Текстови којима располажемо омогућују нам, бар у главним цртама, увид у развој говорног језика у овде разматраном периоду.[22] Најкрупније промене тичу се вокала:

[21] A. Caferoğlu, *Note sur un manuscrit en langue serbe de la bibliothèque d'Ayasofya*, Revue internationale des études balkaniques II/3, Београд 1936, 185—190.

[22] Литература о овом предмету углавном је наведена у напоменама 21, 23, 24, 26 текста *Доба Немањића (око 1170—1371) — узлет српске писмености и учвршћење дипломације*, као у и напоменама 3, 4, 5, 16 и 17 у овом тексту.

у многим крајевима полуглас се претворио у *а* (уместо писања *дьнь, любьвь* појављује се *дань, любавь*), вокално *л* је прешло у *у* (*дуīь* место *дльīь*), а *л* на крају слога дало је *о* (*дао, искао* од *даль, искаль*). Осим тога, на истоку српске етничке територије још више се проширио екавски изговор (*вера, лепо*), а на западу јекавски (писање *виера, лиепо*). Тако је створен самогласнички систем који и данас карактерише главнину штокавских говора. Ту су само »чисти« самогласници, *а, е, и, о* и *у*, као и вокално *р* у примерима као *прст̄*.[23] У морфологији се потпуно изгубило разликовање двојине од множине, које је већ у претходном периоду било поколебано.[24] Број различитих деклинационих образаца углавном се свео на оно што постоји и данас. Због свега тога, крај XIV века и XV век можемо означити као доба у којем је главнина штокавских говора добила, у најважнијим појединостима, свој садашњи лик.

Током XIV и XV века образовали су се, у основним цртама, садашњи штокавски дијалекти. Развитак »јата« (ѣ) створио је екавске говоре на истоку, јекавске на југу и у центру и икавске на западу и северозападу, док је на северу, изгледа, остајао појас говора у којима се глас ѣ још увек разликовао од других вокала.[25] У јужнијим екавским говорима замена тога гласа са *е* остварена је врло доследно. У споменицима из косовских предела читамо примере као *неси, с тујем трīом, на воље* место *ниси, с тујим трīом, на вољи*. Тако је створен заметак дијалекта који се данас назива косовско-ресавским, а чија је колевка у простору од Проклетија код Пећи до Копаоника код Трепче. Насупрот томе, у северним екавским говорима појавило се *и* на месту ѣ у примерима као што су горе наведени. Екавски изговор је продро и у српскословенски језик, и то не само на земљишту где је то одговарало особинама народног говора. Тако нпр. у црквеним књигама штампаним на Цетињу, у Скадру, као и у Горажду у Босни налазимо многобројне »екавизме« — примере који сведоче о изговору *е* наместо старог ѣ. Ово сведочи о угледу и утицају

[23] Уп. чланак П. Ивића *Основные пути развития сербохорватского вокализма*, Вопросы языкознания 7 (1958) 3—20.

[24] О овоме А. Белић, *О двојини у словенским језицима*, Београд 1932, Посебна издања СКА XCI (поглавље *Штокавски дијалекат* 91—146).

[25] О последњим, расутим остацима дијалеката из тога појаса: P. Ivić, *Der Vokal ě als lebendiges Phonem in den serbokroatischen Mundarten*, International Journal of Slavic Linguistics and Poetics I—II, 1959, 38—54.

рашких црквених и културних средишта, а свакако и о уједначености језичке праксе у чврсто централизованој српској цркви. Међутим, у световним текстовима, на пример у повељама из Херцеговине и Црне Горе, јекавски изговор је обилно засведочен.

У јекавским и икавским говорима на тлу Херцеговине појавило се, по свој прилици око XV века, тзв. новоштокавско преношење акцената за један слог ка почетку речи. Облици као *нāрдд* и *тр̄ȉвци* почели су се изговарати *нáрод, тр̄ȉвци*.[26] Ова се појава убрзо почела нагло ширити. На јекавском земљишту она је одвојила говоре у Херцеговини (у њеним границама из доба херцега Стефана) од оних у Зети, у којима новоштокавско преношење акцената по правилу није спроведено. Многи зетски говори остали су незахваћени и претварањем полугласа у *а*. Иста је појава изостала и на истоку и југу Србије, у призренско-тимочким говорима, смештеним југоисточно од црте Дечани—ушће Лаба у Ситницу—Прокупље—Сталаћ—Зајечар, све до македонске и бугарске границе. Тамо се и данас изговара нпр. *дьн* и *сьн* место *дан, сан*, а нема ни промене крајњег *л* у *о*: у источнијим деловима те области чувају се облици као *бил*, а у западнијим се говори *бија*, али не *био*. У тим говорима није у потпуности остварена ни замена вокалног *л* са *у*, те се говори нпр. *длī̄о* или *дльī̄о* или *длуī̄о*, али по правилу не *дуī̄о*. Ови архаизми, као и они у Зети, објашњавају се географским чиниоцима. Често се догађа да периферија неке језичке области остане необухваћена иновацијама које се шире из унутрашњости. Свакако није без значаја била ни околност да је већи део подручја призренско-тимочког дијалекта тек накнадно ушао у састав немањићке државе, а да најисточнији делови тог подручја, као ни његов североисток, никад нису припадали ни тој држави ни Деспотовини. Слабији додир међу становништвом двају предела увек доводи до стварања језичких разлика. Карактеристично је и то да су југозападни говори поменуте области, који су најближи средишту немањићке државе и који су јој најраније присаједињени, прихватили знатно више штокавских иновација него говори даље ка истоку и североистоку. Битно је, међутим, да су сви ти говори без разлике по пореклу чисто штокавски.

[26] Хронологију новоштокавског акценатског преношења разјаснио је H. Sköld у раду *Zur Chronologie der štokavischen Akzentverschiebung*, Lund 1922, Lunds Universitets Årsskrift N. F. Avd. 1, Bd. 18, Nr. 3.

Они поседују све оне одлике по којима се српска језичка стварност од врло давних времена разликовала од бугарске.

С друге стране, у призренско-тимочким говорима распрострањени су и такозвани балканизми — структуралне особине које се иначе по правилу не налазе у другим српскохрватским дијалектима, али су обичне у бугарском и македонском језику. Овамо спадају нпр. битно смањење броја падежа (конструкције као *дадоше на Марка, коīа с моīиком* место *дадоше Марку, коīа моīиком*), непознавање инфинитива (конструкције као *ће доће* место *доћи ће*), компаратив типа *īо млад* место *млађи* и скраћење свих дугих акцената. Исте појаве јављају се и у несловенским балканским језицима, румунском, албанском и новогрчком.

Проблем порекла балканизама је сложен и веома тежак. О њима се у науци расправљало необично много,[27] али су мишљења остала несагласна. Поуздано се зна само толико да су се они често ширили из једног језика у други и да њихов зачетак углавном не треба тражити у словенским дијалектима. Неки аутори сматрају да су они махом настали у грчкој језичкој средини, други их тумаче развојем у крилу балканског романског, тј. румунског, док трећи у балканизмима виде остатке структуралних особина трачког и других предримских језика на Балкану, које су приликом многобројних етничких асимилација на овом тлу прелазиле из једног језика у други. Не може се искључити ни могућност да су те особине управо и настајале у процесу језичке мешавине: сваки пут је реч о упрошћавању језичке структуре, а оно се нормално јавља онда кад се укрсте језици, на пример кад једно становништво напушта свој језик прихватајући други. Најзад, лако је могуће да за поједине међу њима вреде различита објашњења из круга овде поменутих.

Што се тиче балканизама у призренско-тимочкој дијалекатској области, још је почетком овог века показано да они представљају накнадно унете особине и да се не могу узети као доказ о неком старом сродству са бугар-

[27] Темељно дело у овој области је књига K. Sandfeld-a *Linguistique balkanique, problèmes et résultats*, Paris 1930. Новији, веома компетентан преглед и анализу проблематике балканизама у јужнословенским језицима пружа H. Birnbaum, *Balkanslavisch und Südslavisch*, Zeitschrift für Balkanologie 3 (1965) 12—63.

ским и македонским језиком.[28] У тим пределима живели су некад у великом броју влашки пастири, о чему сведоче месна имена румунског порекла као *Балтабериловац, Барбаце, Букуровац, Бучум, Летерија, Маїура, Мачкатица, Мерцелат, Мицор, Сврљиг, Сурдулица, Тумба* итд. Приликом асимилације Влаха структуралне особине њиховог језика ушле су у српски говор који су они прихватили.

То објашњење је добило нове потврде у чињеницама откривеним у међувремену. У говору католичких Карашевака (Крашована) у румунском Банату,[29] насељених онамо вероватно још око 1400. године, сачувао се узорак тимочког говора из доба пре него што је извршено упрошћавање падежног система и уопште пре завршетка процеса усвајања балканизама. Пред нама је веома архаичан старосрпски говор, с изразито штокавским ликом. С друге стране, новија истраживања говора православних Срба у румунском Банату показала су да тамо пред нашим очима настају балканизми под непосредним дејством етничког мешања с Румунима,[30] што даје подршку претпоставци да је румунски утицај некад одиграо исту улогу у призренско-тимочкој области. Наравно, не треба испустити из вида ни могућност да је ширењу балканизама на том тлу могло донекле допринети и суседство с македонским и бугарским дијалектима, у које су балканизми очигледно ушли раније.

Са схватањем о румунском пореклу призренско-тимочких балканизама у складу је претпоставка да су у раном средњем веку Срби од Бугара били одвојени појасом у којем је живело румунско сточарско становништво.[31] Тек доцније, кад се то становништво делом разишло, а делом подлегло асимилацији, дошле су у ближи додир западна и источна грана Јужних Словена. Накнадну потврду овом мишљењу дали су налази лингвистичке географије, која је у новије време утврдила да је на међи тих

[28] А. Белић, у монументалној монографији *Дијалекти источне и јужне Србије*, Београд 1905, Српски дијалектолошки зборник I.

[29] Taj je говор описао E. Petrovici у књизи *Graiul Caraşovenilor*, Bucureşti 1935.

[30] P. Ivić, *Les balkanismes naissants dans les parlers serbes du Banat roumain*, Omagiu lui E. Petrovici, Cluj 1962, 227—235.

[31] N. van Wijk, *Taalkundige en historiese gegevens betreffende de oudste betrekkingen tussen Serven en Bulgaren*, Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, Deel 55, Serie A, N° 3, Amsterdam 1923, 55—76.

двеју словенских формација концентрисан изузетно висок број језичких разлика, од којих су неке старије од досељења на Балкан.[32] Изгледа да је језичка пукотина управо зато дубока што су се обе стране обликовале независно, па су тек касније, пошто су разлике међу њима нарасле, успоставиле географски додир.

Непосредно јужно од границе између Србије и Македоније простире се појас говора сличних призренско-тимочкима. Тај појас обухвата тетовски крај, Скопску Црну гору и пределе око Куманова, Кратова и Криве Паланке. Јужно одатле налазе се македонски дијалекти чије је порекло источнојужнословенско. Доцније гласовни развој је одвојио те дијалекте од највећег дела бугарских, а уз то их је у већем броју појединости повезао са српским говорима. У македонском је скоро свуда нестало умекшавања сугласника, а место типичних источнојужнословенских консонантских група *шт* и *жд* у примерима као *ношт* или *межда* појавили су се на широком простору гласови *ќ* и *ѓ* (*ноќ, меѓа*), веома слични штокавским *ћ* и *ђ*.[33] Тако се догодило да је велики део македонских говора по свом гласовном инвентару готово једнак главнини српских говора, а изразито различит од највећег дела бугарских. Овакво преусмеравање македонског развоја објашњава се утицајем са севера у раздобљу које је почело немањићким продирањем крајем XII и почетком XIV века. Смена политичке власти била је праћена насељавањем српских феудалаца, којима су раздељена властелинства у Македонији. Престиж тих моћника и њихових дворова, свакако пуних људи такође досељених из српских крајева, дао је повод за језичко угледање домаћег живља. У Македонију је ушла и српска црквена организација, а с њом су дошле и књиге на српскословенском језику, које су замениле раније књиге у домаћој македонској редакцији.[34] Тако су и црква и култура почеле разносити српски утицај. То се стање није променило ни кад је Македонија крајем XIV

[32] Уп. поглавље *Почеци српског језика (до друге половине XII века)* у овој књизи, а посебно литературу наведену тамо у нап. 24.

[33] Основна обавештења о македонском језику и његовом развоју даје Б. Конески у *Enciklopediji Jugoslavije* 4, Zagreb 1960, 492—495 (под одредницом *Jezik makedonski*); уп. и књигу истог аутора *Историја македонског језика*, Београд—Скопје 1965.

[34] Експлицитне податке о тој смени садржи нпр. рад В. Мошина *O podrijetlu Mihanovićeve ćirilske zbirke*, Slovo 4—5 (1955) 71—84.

века пала под Турке. У Македонији су се српскословенске црквене књиге преписивале све до XVIII века. Таквом развоју је без сумње допринело и то што је Србија све до 1459. наставила да живи као хришћанска држава и да зрачи неугашеном и чак веома живом културном делатношћу. У периоду који је следио појавиле су се и штампане српске црквене књиге, а кад је 1557. обновљена Пећка патријаршија, под њену јурисдикцију је доспео и знатан део Македоније. У осталим крајевима задржала се грчка црквена власт, тако да су у погледу словенских књига и они били упућени на српску цркву.

Језички утицај који је у македонске говоре уносио особине заједничке са српским дијалектима није био једнаке снаге у свим деловима Македоније. Тај се утицај најјаче осетио у северним и северозападним крајевима, а главни правац његовог продирања била је долина Вардара. Што се даље иде ка југу и истоку, он је слабији. Подручје његовог снажнијег деловања поклапа се отприлике са земљиштем данашње СР Македоније. У пределима Пиринске и Егејске Македоније он је одиграо мању улогу, а у најистуренијим крајевима, на пример источно од Солуна и у долини Месте, није ни дошао до изражаја.

У северозападном делу средњовековне Бугарске, у видинској области, још од XIII века била је раширена српска редакција црквенословенског језика, што је одговарало стању у народним говорима, који су у знатном делу те области имали штокавску, тј. призренско-тимочку основицу. У XV веку употреба српскословенског се́ проширила и на друге бугарске крајеве, очигледно под дејством оних истих чинилаца који су подржавали употребу српскословенског у Македонији и после њеног пада под Турке. Од значаја је свакако била и околност да су у састав Пећке патријаршије улазиле и ћустендилска и самоковска епископија у Бугарској.

Негде у доба турског освајања, или непосредно пре њега, тихо су ишчезли несловенски језици којима су у средњовековној Србији говориле поједине скупине становништва, по правилу издвојене посебним друштвеним статусом: Власи, приморски Романи и Саси.

Власи су били потомци романског предсловенског становништва, али то ипак не значи да су они у средњем

веку били староседеоци свугде где су се налазили. Питање колевке румунског етникума је спорно. По једном схватању, тај се етникум образовао у данашњој Румунији, а по другом јужно од Дунава, у северној Бугарској, а можда и североисточној Србији. У сваком случају, јасно је да су у пределе западно и јужно од североисточне Србије Власи доспели накнадно, као веома покретљиви планински сточари, премештајући се у потрази за испашом. Помене влашких пастира налазимо у повељама такорећи свих српских владара, од Стефана Немање до Ђурђа Бранковића, као и у дубровачким изворима. Та се сведочанства тичу готово свих српских крајева: Шумадије, Поморавља, ибарске области, Косова, Метохије, данашње Црне Горе и Херцеговине.[35] Влаха је, уосталом, било и у Босни, а од XIV века они се помињу и у динарским пределима у Хрватској. Румунску етничку припадност Влаха потврђују многа од њихових имена забележених у изворима, нпр. *Барба̄т, Бун, К'ндед, Мик, Синӣур*. Ипак је већина Влаха носила словенска имена: *Бра̄тушко, Белослав, Војне̄, Дружило, Прибоје, Срамко* итд. Румунска и словенска имена често су се мешала у истој породици, тако да су нпр. браћа носила имена различитог порекла, или је очево име било румунско, а синовљево словенско, или обрнуто.[36] Није јасно у којој мери словенска имена код Влаха треба тумачити као доказ о започетом процесу етничке асимилације, или се радило само о моди, или можда и о политици давања имена коју је водила српска црква. У сваком случају, нарочити правни статус Влаха омогућавао је да се они под српском влашћу чувају као посебна друштвена група. Њихове трагове налазимо и данас у многим месним именима: *Барба̄товце* код Блаца, *Крлӣа̄т* код Косовске Митровице, *Крнуле* код Владимираца, *Мачка̄т* на Златибору, *Не̄рӣшори* у Драгачеву, *Урсуле* код Сјенице, али и код Рековца, *Шарбане* код Уба, затим у Црној Гори *Висито̄р, Дурмито̄р, Корне̄т, Меруља, Мурӣуле* итд.[37] Таквих топонима има, даље, и у Босни, а понешто и у Хрватској.

---

[35] Од обимне литературе о средњовековним Власима и њиховим ономастичким траговима поменућемо само књигу која покушава да пружи синтезу: S. Dragomir, *Vlahii din Nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu*, Bucureşti 1959.

[36] С. Станојевић, *Лично име и народност у Србији средње̄а века* ЈФ 8 (1928—1929) 151—154.

[37] О оваквим топонимима на територији призренско-тимочког дијалекта вид. на стр. 70.

Успомену на Влахе чувају и имена двеју планина *Влашић* (у централној Босни и северозападној Србији), масива *Романија* код Сарајева, предела *Стари Влах*, села *Власе* код Врања, *Власи* код Пирота, *Влашка* под Космајем итд.

Ратови и метежи изазвани османлијском најездом, а исто тако и прилике настале под новом влашћу, угрозили су друштвену посебност Влаха и допринели њиховом мешању с околним становништвом. Власи коначно примају језик тог становништва, а велики део посрбљених Влаха учествује затим у миграцијама динарских Срба ка северозападу. Нестанак етничких Влаха омогућио је да назив *Влах* (односно *влах*) развије два нова значења. Тим именом почели су у многим крајевима називати сточаре, нарочито кад се мислило на друштвени слој, с одређеним обележјима и статусом. Наравно, ти су сточари добрим делом стварно били потомци Влаха. У Хрватској, где су српски насељеници у XVI веку најчешће били сточари, име *Влах* постаје назив за Србина. Очигледно су Власи у српским земљама били језички славизирани још пре почетка миграција. Већ је поменуто да је у Хрватској и одраније било нешто Влаха, који су онамо стигли сељакајући се дуж динарских гребена. За разлику од православних »Влаха« српске народности, затечени Власи су били католици. Уосталом и они су ускоро подлегли етничкој асимилацији, постајући Хрвати. Једино на два места у Истри налазимо и данас румунски говор, а још у XIX веку забележен је такав говор на отоку Крку.

Из језика некадашњих Влаха ушао је у српскохрватски известан број речи, од којих су неке старобалканског порекла,[38] док су друге латинске, као *бешика* (орган код човека и животиње), *мачуга* »батина«, *суџаре* »црно јагње«, а другде »касно ојагњено јагње«, *тршзе* »касно ојагњено јагње«, *чуџура* итд. Није случајно што је већина ових речи на један или други начин везана за пастирски живот.

У другој половини XV века угасио се стари романски (»далматски«) говор у Дубровнику, који се био најдуже одржао у властеоским породицама. У ранијој епоси слично се говорило и у многим другим приморским градовима, међу којима су немањићкој држави припадали Котор,

[38] Вид. *Почеци српског језика (до друге половине XII века)* у овој књизи.

Будва, Бар и Улцињ.[39] Тамо је тај говор ишчезао свакако раније, али ближи подаци о томе недостају. Само на крајњем северозападу, у граду Крку, далматски је живео до пред крај XIX века и стигао је да буде филолошки описан.

Далматски језик је остатак латинског говора који је заштићен тврдим зидинама приморских градова преживео наилазак Словена, а затим још дуго наставио да живи међу градским становништвом, социјално издвојеним од сеоске околине и економски и културно јачим од ње. Ипак се и тај језик најзад постепено угасио: градови нису могли живети без додира с околином, а и градска популација се обнављала пресељавањем из оближњих места. Далматски језик је изумро не остављајући за собом писаних докумената (осим оскудне релативно скорашње грађе из Крка). У ствари, далматски и није био језик писмености. Тамо где се говорило тим језиком, писало се латински или италијански. Стога су далматинске позајмљенице у српскохрватском главни извор из којег наука црпе обавештења о ишчезлом језику. Не тако мали број тих речи ушао је и у књижевни српскохрватски, понекад више у његову западну варијанту него у источну: *блиџва* (лат. *beta*), *џирица* (код Вука *џера*, лат. *gerres*), *дуџин* (*delphinus*), *јарбол* (*arbor*), *лиџња* (*lolligo*, акузатив *lolliginem*), *џрџаџи* (*frigere*), *срдела* (*sardella*), *чемџрес* (*cypressus*) итд. Ове речи махом означавају појмове везане за море или приморје. Међутим, већина речи преузетих из далматског живи само у дијалектима, најчешће у онима дуж обале, евентуално и у суседним пределима, таквима као што су Црна Гора и Херцеговина. Овакве су речи, поред осталих, *кашула* »црни лук« (лат. *capula*), *кимак* или *кимац* »стеница« (лат. *cimex*, акуз. *cimicem*), *мрџиљ* »међа« (лат. *margo*, акуз. *marginem*), *мрча* »мирта« (лат. *myrtus*).

Вероватно негде у XV век пада и нестанак немачког дијалекта којим су у српским земљама у средњем веку

[39] Најважније дело о Романима у јадранском приморју написао је K. Jireček: *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Denkschriften der Kais. Akad. der Wissenschaften, Philol.-hist. Classe XLVIII i XLIX, Wien 1901, 1903, 1904 (превод: *Романи у џрадовима Далмације џоком средњеџ века*, превео С. Стојановић, Београд 1962, Зборник К. Јиречека II). Та књига садржи обиље ономастичке грађе, на основу које писац утврђује етничку припадност становништва. У литератури о далматском језику средишње место заузима студија *Das Dalmatische (I–II, Wien 1906, Kais. Akad. der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission IV, V)*, чији је аутор Giulio Matteo Bartoli.

говорили рудари »Саси«, досељени у XIII столећу из немачких рударских насеобина у Карпатима на тлу тадашње Угарске. И говор Саса је ишчезао незаписан. Ипак у средњовековним текстовима налазимо његове обилате трагове, понајвише у рударској терминологији:[40] *ївар'к* (средњовисоконемачки *gewërke*) »члан рударске дружине, сувласник окна«, *жамкошт* (срвнем. *samkost*) »(укупни) трошак експлоатације«, *килав* »врста рударске алатке« (*kîlhouwe*), *лемшаш* »рударски посао који се обавља у најам« (*lêhenschaft*), *смиачар* »топионичар« (*smëlzer*), *урбор* »порез на експлоатацију руде« (*urbor*), *хушман* »рударски надзорник« (*huotman*), *цауї* »алат, опрема« (*ziuc*), *шихша* »рударско радно време, посао обављен у једној смени« (*schiht*), *шшона* или *шшовна* »хоризонтално рударско окно« (*stolle*). Много мање је било рударских термина изведених од домаћих речи: *рупа* »окно«, *рупник* »рудар«, *коло* »топионица«, *плакаоничар* итд. Заједно са понеким српским изразом, немачки термини су касније прешли из српске у турску рударску терминологију.[41]

Немачких позајмљеница било је и иначе у српском средњовековном језику, углавном у области градског живота и делатности: *ūурїар* »градски већник« (*burgaere*), *шнајдар* »кројач« (*snîdaere*), *шуштер* »обућар« (*schuoster*), па чак и *шпилман* »глумац« (spilman).

Ове су речи касније ишчезле из оптицаја у српској средини. То је очигледно последица пропасти средњовековног рударства у Србији и грађанског сталежа који се почињао стварати у доба пред турског најезду. Чак и кад су поједине речи и касније засведочене у језику (*шихша, шнајдер, шустер*), ради се о новом, много каснијем преузимању, углавном у XVIII и XIX столећу. Међутим, у ономастици је сачувано доста трагова саских речи: *Ушманчићи* и *Ушманска махала* у селу Тамничу код Неготина (од *хушман*). *Ушманци* »стари род у Јасеновику код Новог Брда«, *Шљакне* у атару села Ајновце недалеко од Новог Брда (средњовековно *шљакна*, сада *шљака*), *Шшона* код Такова итд. Оваквих остатака има на много места, чак и тамо где нема писаних извора који би садржали сведочанства о некадашњем присуству Саса или о рударској делатности.

[40] Најнепосреднији извор података о тој терминологији у Србији је рударски законик из 1412. године, чији је текст с речником и студијом објавио Н. Радојчић: *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962. Од раније литературе најзначајнији су књига В. Скарића *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939, Посебна издања СКА CXXVII (углавном на основу турских правних текстова који су преузели српске правне норме и техничке изразе) и расправа М. Павловића *Трагови рудара Саса у српскохрватском језику*, Годишњак ФФ 5 (1960) 99—127. Веома компетентна филолошка тумачења појединих термина дао је J. Schütz, *Germano-Serbica* I, Die Welt der Slaven 2, 1957, 43—48; II, Die Welt der Slaven 4, 1959, 13—20.

[41] В. Б. Джинов, *Немските рударскоправни заемки в балканските редакции на »Саския закон«, Годишник на Софийския университет*, Факултет по западни филологии LXV, 2, София 1972, и тамо наведену литературу.

Себе изазване турском најездом проширили су област настањену Србима углавном у два правца. Срби из Србије тражили су уточиште у севернијим крајевима, прелазећи Саву и Дунав, док су се они из динарских предела, првенствено из Херцеговине у њеним првобитним границама, кретали ка северозападу и настањивали у западној Босни и у Хрватској. На тај начин умногоме је проширено земљиште двају дијалеката: севернијег типа екавског, који данас зовемо шумадијско-војвођанским, и северозападнијег јекавског, чија је матична област у (тадашњој) источној Херцеговини, тј. у области од Неретве до линије Орјен—Пјешивци—горњи ток Мораче—Колашин—Пријепоље. Стога се новонасељени предели одликују дијалекатском уједначеношћу, иза које свакако стоји и једна општија уједначеност етничких обележја.

Пресељени Срби смештали су се махом у просторима опустелим у току ратова, најчешће тако што су се ранији житељи — обично Мађари или Хрвати — повукли у дубину територије под хришћанском влашћу. Извесно је да на северозападу српски насељеници нису затицали никаквo стариначко српско становништво, али кад је реч о северу, о пределима данашње Војводине, питање је сложеније.

Стигавши у панонску равницу крајем IX века, Мађари су затекли Словене, о чему речито сведоче месна имена у Панонији. Процес језичке асимилације тих Словена ишао је постепено и потрајао више векова. Географска имена у средњовековним изворима показују да се ово догодило и у Војводини, бар делимично. С друге стране, крајем XVI века, после српских сеоба, Мађара у данашњој Војводини готово уопште није било. Из ових околности произлази питање да ли је на том тлу било континуитета

словенског живља, или је пре таласа сеоба у XV веку Војводина била етнички потпуно мађаризована. По свему изгледа да историјској истини одговара претпоставка о континуитету, додуше ограниченом. Постојећи гласовни ликови назива *Срем* (од античког *Sirmium*), *Тамиш* (од античког *Tibissus*), *Фрушка гора*[42] и *Земун*[43] такви су да се могу објаснити само непрекинутим животом тих речи у штокавској средини. Додуше, ту се ради о крупнијим географским објектима, познатим надалеко, те се не може искључити могућност да је понеко од тих имена континуирано живело у словенским устима чак и ако словенског говора на самом том месту више није било. Ово, међутим, не важи за мања насеља, као што су сремска села *Грабовци, Каменица, Рача* и *Сланкамен* забележена још знатно пре српских сеоба.[44] Исто тако у XIII или XIV веку помињу се у Срему касније ишчезла места *Дрмановци, Жировци, Јакшинци, Кучетинци* и *Стефановци*.[45] Многа друга

[42] Израз значи »франачка гора«. Византијски писац Никита Хонијат помиње област *Φραγγοχώριον* у Срему.

[43] Име, забележено још 1173. као *Zemlen*, потиче од старог словенског придева *землн* и значи »земљани (град)«.

[44] Најважније збирке података о средњовековним топонимима у данашњој Војводини: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I—III, V, Budapest 1890, 1894—1897, 1913; F. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, Temesvár 1915; Gy. Györffy, *Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza* I, Budapest 1963; L. Matijević, *Hidronimi današnje Bačke u dokumentima iz doba Arpadovića*, Годишњак ФФ 10 (1967) 471—480; G. Heller und K. Nehring, *Comitatus Sirmiensis*, München 1973; K. Nehring, *Comitatus Bachiensis et Bodrogiensis*, München 1974. Расправе о топонимији: Ј. Ердељановић, *Трагови најстаријег словенског слоја у Банату*, Niederlův sborník, Praha 1925, 275—308; П. Скок, *Топономастика Војводине*, Војводина I, Нови Сад 1939, 108—127; исти, *Топономастика Војводине* [текст различит од претходног], Зборник Матице српске, серија друштвених наука 2, Нови Сад 1951, 57—65; B. Eschenburg, *Linguistische Analyse der Ortsnamen der ehemaligen Komitate Bács und Bodrog von der ungarischen Landnahme (896) bis zu Schlacht von Mohács (1526)*, München 1976, Slavistische Beiträge, Band 97.

[45] О архаичним наставцима *-овци, -инци* вид. W. Lubaś, *Słowotwórstwo południowosłowiańskich nazw miejscowych z sufiksami -ci, -ovci, -inci itp.*, Katowice 1971. О топонимијским суфиксима у српскохрватском језику — који су веома значајни за старе етничке повезаности и поделе — постоји и иначе прилично обимна литература, у којој најважнија места заузимају књиге страних истраживача: O. Franck, *Studien zur serbokroatischen Ortsnamenkunde*, Leipzig 1932 (репринт Nendeln/Liechtenstein 1968); S. Rospond, *Południowosłowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -*itj*, Kraków 1937; исти, *Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -ьsk*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969; исти *Stratygrafia słowiańskich nazw miejscowych (Próbny atlas toponomastyczny)*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, Tom 1, 1974, Tom 2, 1976.

месна имена засведочена су само нешто касније, у XV веку, или садрже језичке особености које сугерирају да су рано настала: *Бубановци, Голубинци, Димитровци* (данашња Сремска Митровица, по средњовековној цркви св. Димитрија), *Добановци, Стејановци, Беочин, Крушедол, Обреж, Пазова* (некад *Пазухо*, око села је *Пазушко поље*), *Сасе; Баваниште, Војловица, Вршац, Избиште; Жабаљ, Турија* итд. Поједини међу овим примерима могу се и друкчије тумачити, а коначно рашчишћавање многих питања захтева продубљеније студије, каквима засад не располажемо. Ипак укупност материјала показује да словенски живаљ није био сасвим ишчезао из неких предела у Војводини. То се односи првенствено на Срем, па и на јужни Банат, можда и на делове јужне Бачке. Подршку оваквом закључку даје и околност да се јужна Војводина географски ослања с једне стране на Славонију, у којој је континуитет словенских насеља кроз средњи век сасвим сигуран, а са друге стране на јужни део данашњег румунског Баната, у којем је утврђен слој словенске топонимије са штокавским гласовним особинама.[46]

Изнесени подаци не уклањају чињеницу да из целе Војводине располажемо обилним подацима о мађарским топонимима у средњем веку. Многи од њих преузети су и у српскохрватски језик, у којем живе и данас. Такви су нпр. у Срему *Баношшор, Беркасово, (Петро)варадин, Ердевик, Илок, Ириг, Манђелос, Марадик, Ривица, Черевић*; чак и неки православни манастири као *Гргетег, Кувеждин* и *Фенек* носе мађарска имена. У Банату овамо спадају, поред многих других, *Бечкерек, Кикинда, Ковин, Селеуш, Сефкерин, Фаркаждин*, а у Бачкој *Бечеј, Лок, Мошорин, Футог, Чуруг*. Нису ретки ни топоними словенског порекла који се данас употребљавају у помађареном облику, што значи да нису непосредно наслеђени из словенске старине, него су преузети од Мађара, који су их у своје време примили од Словена: *Бајмок* (од слов. *Бојник*), *Дорослово* (од *Дарослава* или сл.), *Иланца* (старо слов. *Иловница*), *Кањижа* (слов. *Кнежа*, старији облик присвојног придева *кнежева*), *Сонта* (од слов. *сдъ*, данас *суд*), итд. Намеће се закључак да је пре српских сеоба у XV

[46] E. Petrovici, *Studii de dialectologie şi toponimie*, Bucureşti 1970; 138—141, 250—254; чланци су објављени пре тога у Dacoromania 8 (1934—35) 175—180, односно Romanoslavica 10 (1964) 185—189.

веку словенско становништво у Војводини, тамо где се још држало, углавном било помешано с мађарским.

О средњовековним додирима Срба с Мађарима сведочи и известан број речи тада позајмљених из мађарског. Таквима се обично сматрају нпр. *бир* »порез даван свештенику«, *варош* (испрва »подграђе«, тек касније »град«), *кип* »слика«, доцније »статуа«, *мерīек* »мера«, *херцеī*; име *Урош* је, изгледа, начињено на српском тлу од мађ. *úr* »господин«. Мађарских речи било је у то доба много више код Хрвата,[47] па и у Босни. Уосталом од овде поменутих израза *кип* и *херцеī* су забележени у XV веку у Херцеговини, као и у крајевима даље ка западу и северозападу.

[47] Географским и хронолошким питањима у вези с мађарским позајмљеницама бави се L. Hadrovics, *Neki problemi madarskih elemenata u srpskohrvatskom jeziku*, Београдски међународни славистички састанак, Београд 1957, 503—510.

СВЕ СРПСКЕ ЗЕМЉЕ ПОД ТУРЦИМА (1537—1699) — РАЗДОБЉЕ ТАВОРЕЊА ПИСМЕНОСТИ[1]

УПОТРЕБА СРПСКОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА

Настављајући да живи у српској средини, додуше готово искључиво у цркви и међу свештенством, српскословенски језик је и даље обављао традицијом освештане функције.[2] Његов висок углед у друштву заснивао се поглавито на употреби у богослужењу. То је уједно био и језик докумената црквене администрације, на које су, уосталом, захтеви у погледу чистоте старог језика били често примењивани мање строго него на обредне текстове. Уз то је српскословенски служио и као језик највећег дела књижевности, утолико пре што у тешким временима турске владавине није ван цркве било друштвеног слоја који би био у могућности да се бави литерарним пословима или да негује ерудицију. На српскословенском су и даље била састављана нова књижевна дела,[2a] изворна и превод-

[1] Најважнија општија литература о историји српскохрватског језика наведена је у напомени 1 у поглављу *Доба Немањића (око 1170—1371) — узлеī сриске йисмености и учвршћење диīлосије* у овој књизи. Тој литератури треба додати сажет преглед језичких збивања у раздобљу које се овде разматра: A. Vaillant, *Les langues slaves méridionales et la conquête turque*. Byzantinoslavica, XIV, Prague 1954, 123—129.

[2] Општији радови о српскословенском језику набрајају се у напомени 2 у поглављу ове књиге *Доба Немањића*... Периодом о којем је овде реч посебно се бави студија Н. И. Толстоја *Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI—XVII в.)*, Славянское языкознание, Доклады советской делегации, V Международный съезд славистов, Москва 1963, 230—272.

[2a] О тим делима вид. у прилогу Д. Богдановића у *Исшорији сриског народа* III—2, 122—134.

на,[3] додуше не тако многобројна као раније, а увелико су преписивани и наслеђени текстови.[4] Разуме се да је исти језик господарио и у српским књигама штампаним у XVI и XVII веку.[5] С јединим изузетком првог српског буквара, који је изишао у Млецима 1597, све те књиге су верске по садржини, а намена им је махом обредна. Епоха штампарског рада под скученим условима у тадашњим српским земљама потрајала је до 1566, а после тога је само у Млецима с времена на време објављивана или прештампавана понека књига за српско тржиште. Кад се и та делатност угасила 1638. године, био је то очигледан знак све дубљег погоршавања прилика.

Кроз цео XVI и XVII век ипак се настављала и чак је бујала једна скромна форма писменог стварања: монаси и свештеници су записивали, обично на маргинама књига, разне податке, а у ређим приликама и своја осећања или узбуђења. Језик тих записа је претежно српскословенски, али је често видљива преписивачева немоћ да се докраја изрази на том језику, тако да се у многим записима пробијају елементи народног језика, а понекад се речима или реченицама на том језику завршавају записи започети на чистом српскословенском.[6]

Српскословенски језик, који је уосталом у XVI и XVII веку употребљаван и у Македонији и делимично у Бугарској, остајао је у начелу архаичан, веран старини, одбојан према иновацијама. Као и други богослужбени језици у прошлости, он је био отворен једино за нове речи, често туђице, онда кад су оне биле неопходне да би

[3] Углавном је текстолошке садржине, с нагласком на техници превођења, расправа Ватрослава Јагића о једном преведеном књижевном тексту: *Козма Индикоплов по српскому рукопису і. 1649-е (Палеографско-језичка студија)*. Споменик СКА, XLIV, 1922, 1—39.

[4] Једној таквој богослужбеној књизи посвећен је прилог Вере Јерковић *Цветни триод из 16. века, Правописне и фонетске одлике*. Зборник за филологију и лингвистику XI, 1968, 85—96.

[5] Правописним и језичким, углавном фонетским особинама штампаних књига из XVI века баве се два рада Вере Јерковић: *Два четворојеванђеља штампара Мардарија из Мркшине цркве*. Прилози проучавању језика, 6, Нови Сад 1970 (обј. 1972), 1—17, и *Цветни триод штампара Мардарија из Мркшине цркве*. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XV/1, 1972, 89—104.

[6] Већи део сачуваних записа објављен је, односно прикупљен у шестотомној збирци Љубомира Стојановића *Стари српски записи и натписи*, изд. СКА, I—III, Београд 1902—1904, IV—VI, Срем. Карловци 1923—1926. За раздобље о којем је овде реч, најзначајније су прва и четврта књига.

означиле нове појмове за које у наслеђеном језику није било израза. Чак и таква отвореност била је својствена само одређеним врстама текстова, првенствено административним актима и прози световног садржаја. Новонастали обредни текстови, на пример службе Србима светитељима, чували су традиционалну чистоту црквеног језика, не само зато што је то захтевала поетика тог књижевног жанра него и зато што садржај тих састава није изискивао употребу лексике другчије од оне која се још одраније налазила у религиозној књижевности. С друге стране, фонетика и правопис српскословенског језика били су изложени утицају промена у гласовном саставу српских говора. Нестанком појединих гласова из живог изговора ишчезла је могућност да се они изговарају и у црквеном језику, а промене у изговору тог језика обично су после извесног времена долазиле до изражаја у његовом писању. Тако је у XVII веку у многе српскословенске књиге ушао, спонтано и постепено, правопис који се у науци назива посрбљеним.[7] Поједина правописна решења ту су упрошћена, а прилагођавање живом српском говору је потпуније него у ранијим ортографским системима. Екавски изговор се све јаче огледа у писању, а у примерима где се уместо полугласа још од XIV или XV века изговарао вокал *а*, сада се уводило и одговарајуће писање, нпр. *дань* и *сань*, насупрот ранијем *дьнь* или *дънь* и *сьнь* или *сънь*. Таквим развојем је потпуније остварено начело на којем је и настала српска редакција: да се старословенски вокали који су у међувремену нестали из језика више не пишу својим некадашњим словима, већ да се на њихова места стављају слова за оне вокале који су на тим местима стварно били изговарани. Српскословенски је, уосталом, током времена развио и понеке особености својствене само њему. Тако се полуглас у облицима као *вьсе* или о *въсе* (= све) и *вь истинѫ* или *въ истинѫ* у црквеном изговору, пре свега у појању, вештачки чувао, да би се затим претворио у *а*, чиме су добијени облици као *васе* или *ва истинѫ*, који не одговарају ни старословенској норми ни гласовним законима српскохрватског језика.

[7] На тај правопис скренуо је пажњу још Вук Караџић у раду *Примјери српско-славенскоіа језика*, у Бечу 1857, прештампаном у III књ. *Скупљених іраматичких и полемичких списа Вука Стеф. Караџића*, Београд 1896; упор. и Петар Борђић, *Старословенски језик*, Матица српска, 1975, 223.

Што се тиче српске ћирилице, њена свечанија, уставна форма, употребљавана највише у богослужбеним књигама, није се много мењала откако су се појавиле штампане српске књиге. Слова у тим књигама, која су имала уставне ликове, очигледно су служила као узор исписивачима рукописних књига, утичући да они не уносе новине.[8] Ипак је све више у књигама употребљаван такозвани полуустав, писмо мање углађеног изгледа, у којем је било и доста брзописних слова. Што се тиче самог брзописа, он је пролазио кроз много бржи развој. Откако је с нестанком српских средњовековних државних канцеларија ишчезла елегантна калиграфска верзија брзописа, ранг тога писма био је снижен. Оно се употребљавало углавном за белешке и писма.

У доба турске владавине веома се раширило писање записа тајним азбукама, у којима су ћириличка слова најчешће употребљавана у гласовним вредностима другчијим од нормалних (нпр. в = и, г = з итд.).[9] Само у ретким случајевима такво шифровање је имало сврху да од непожељних читалаца сакрије огорчену јадиковку против турских зулума. Иначе су побуде за тајно писање биле различите, а најчешће су тајним словима исписивана имена писара или аутора који, свакако из монашке смерности, нису хтели да истичу своју заслугу — али нису желели ни да се она сасвим заборави.

СПИСИ НА НАРОДНОМ ЈЕЗИКУ

Пословни документи, претежним делом лаички, остали су и даље најсигурније упориште писања народним језиком. Највише таквих списа је остало из једног малог предела који раније није био активан у стварању споменика писмености. Сачувана политичка аутономија под млетачким окриљем омогућила је приморском племену

[8] Преглед малобројних иновација у српском уставном писму XVI и XVII века даје П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971, 114—115.

[9] У литератури о тајном писању најважнији су радови Ђуре Даничића *Тајна буквица у старим рукописима*. Гласник Друштва српске словености, XI, 1859 (прештампано у *Ситнијим списима* Ђ. Даничића, књига трећа, приредио Ђорђе Трифуновић, Београд 1975), и Драгутина Костића *Тајно писање у споменицима српским*, Глас СКА, 53, 1898, 136—166, и *Тајно писање у јужнословенским ћириловским споменицима*, Глас СКА, 92, 1913, 1—62.

Паштровића да води администрацију на домаћем језику.[10] Захваљујући томе располажемо са више од стотину паштровских докумената из друге половине XVI и XVII столећа. Особености месног говора су јасно видљиве у тим списима. Сличних исправа остало је и из Старе Црне Горе,[11] додуше не у тако великом броју. Ту су, даље, акта и писма из Боке,[12] из Грбља,[13] из разних нахија и племена у залеђу Црне Горе[14] и из муслиманских извора у оближњим пределима.[15] Постоји и нешто писама која потичу од херцеговачких Срба.[16] Из севернијих ијекавских предела

[10] Најважније збирке: Александар Соловјев, *Паштровске исправе XVI—XVIII века*, Споменик СКА, LXXXIV, Београд 1936, 1—45; Иван Божић, Бранко Павићевић, Илија Синдик, *Паштровске исправе XVI—XVIII вијека*, Цетиње 1959.

[11] Најважније збирке: Јевто Н. Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685—1782)*, Цетиње 1956; Томица Никчевић и Бранко Павићевић, *Црногорске исправе XVI—XIX вијека*, Цетиње 1964. Једног дела овде обухваћеног материјала тичу се студије Александра Младеновића *О језику писама из Ријечке нахије с краја XVII века*, Јужнословенски филолог, XXXIII, 1977, 203—229, и *Језик у писмима цетињског владике Висариона с краја XVII века*, Зборник за филологију и лингвистику, XX/1, 1977, 1—43.

[12] Само понеки од ових текстова су објављени, вид. нпр. Јован Н. Томић, *Подаци о умиру или вражди из XVII и XVIII столећа*, Споменик СКА XLII, 1905, 43—50. Знатан број докумената из Которског архива искоришћен је за језичка проучавања у радовима А. Младеновића *Јављање јекавског, такозваног најновијег јотовања у неким нашим споменицима*. Зборник за филологију и лингвистику, VII, 1964, 158—159, и А. Младеновића и Д. Петровића *О судбини полугласника у неким зетским говорима и споменицима с освртом на призренско-тимочку ситуацију*. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XVIII/1, 1975, 139—155.

[13] Један такав документ издао је А. Соловјев: *Књига привилегија грбаљске жупе (1647—1767) са Душановим закоником*, Споменик СКА, LXXXVII, 1938, 21—79; рад А. Младеновића наведен у претходној напомени садржи и осврт на једну језичку појаву у неким грбаљским документима.

[14] Известан број оваквих докумената објавио је Ј. Томић у прилогу књизи *Црна Гора за морејског рата (1684—1699)*, Београд 1907.

[15] У Томићевој књизи наведеној у претходној напомени публиковани су и текстови неколико таквих писама, од којих добар део потиче од скадарског везира Сулејман-паше Бушатлије. Неколико писама рисанског диздара Мехмедаге Ризванагића из средине XVII века објавио је, транскрибујући их латиницом, Павао Буторац у књизи *Госта од Шкрјела*, Сарајево 1928, 125—130.

[16] Вид. нпр. Ј. Томић, дело наведено у претходним двема напоменама, 340—341; Алекса Ивић, *Неколико ћирилских споменика из XVI и XVII вијека*, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskoga arkiva XV, св. 2, Загреб 1913, 92—103 (посебно 96—100); Асим Пецо, *Јекавске оазе у западној Херцеговини*, Јужнословенски филолог, XXVII/1—2, 267—

има мање грађе. Осим значајне архиве Сарајевске црквене општине из друге половине XVII века,[17] овамо спадају и малобројни списи Срба из Хрватске.[18] Сиромашно су заступљени и екавски предели. Ово је једина епоха из које је сачувано више српских ијекавских докумената него екавских. Са крајњег југа екавског подручја, из Новог Брда, потичу белешке из 1539—1542. које је поп Недељко уписивао на маргине једног грчког зборника са Есхиловим и Пиндаровим делима.[19] Језик тих бележака показује већ формиране одлике призренско-јужноморавског дијалекта. Светогорски имовински документи[20] такође махом садрже особине екавских српских говора, али се у једном случају среће траг ијекавског изговора, док се у неким другим актима осећа македонски утицај. Очигледно су дужност писара вршили монаси родом из разних области. У повељама које су сваке године Хиландарци издавали Дубровнику за примљени стонски данак установљен још 1333. преплићу се црквени и народни језик, а у овоме екавски и ијекавски изговор.[21] Екавски су писана, без изразитије дијалекатске обојености, пастирска писма пећких патријараха Максима и Арсенија упућена световњацима у

306 (посебно 294—295); П. Буторац, *нав. дело* 134—140 (писма попа Радула из околине Грахова средином XVII века, у латиничкој транскрипцији).

[17] Вид. нпр. Сава Косановић, *Српске старине из Босне*, Гласник СУД, XXXVIII, 1873, 141—192; Владимир Ћоровић, *Босанско-херцеговачка писма, II. Неколико сарајевских писама из XVII и XVIII столећа*. Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини XXII/3, Сарајево 1911, 489—511; Владислав Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву*, Сарајево 1928.

[18] Вид. нпр. А. Ивић, нав. дело, 102—103; Фрањо Рачки, *Дописи између крајишких турских и хрватских частника (наставак)*, Старине, XII, 1880, 1—41 (посебно стр. 5 и 6); међутим, нека од писама поглавара српских насељеника у Хрватској упућена аустријским властима писана су икавски, свакако зато што су писари били Хрвати.

[19] П. Г. Васенко, *Сербские записи на греческой рукописи XV века, принадлежашей Библиотеке Академии наук,* Известия Академии наук СССР, Отд. гуманитарных наук, VII серия, 1982, 27—44; А. В. Соловјев, *Новобрдски записи из почетка XVI века*, Југословенски историски часопис, III, 1937, 313—319.

[20] Те списе је издао Ст. Димитријевић, *Документи хиленадарског архива до XVIII века*, Споменик СКА, 55, 1933, 20—31.

[21] А. Вучетић, *Писма калуђера српских манастира на Светој Гори кнезу и властели дубровачкој (год. 1520. до 1792)*, Старине ЈАЗУ, XVII, 1885, 1—48; Д. Берић, *Света Гора и Дубровник*, Прилози КЈИФ, XXIII, 1957, 82—91.

другој половини XVII века.[22] У тим писмима има елемената црквеног језика, који потпуно господари у многим другим производима патријаршијске канцеларије. Тим су језиком срочене и кратке, много пута понављане формуле у пећком катастигу из 1660. и 1666, бележници у коју су пећки калуђери уписивали прилоге прикупљене у Банату.[23] Ипак, оно што у тим белешкама није стереотипно не спада у црквени језик. То су имена више од сто седамдесет посећених насеља и још много већег броја дародаваца. Мноштво личних имена, међу којима сада има већ знатан део календарских, налази се у поменицима, рукописним црквеним књигама у које су бележена имена покојника.[24] Језик Срба расутих по панонским пределима у XVI веку представљен је са свега неколико кратких реченица у свакидашњем говору српских војника у угарској служби, које је у латиничкој транскрипцији записао мађарски хроничар Борбе Сремац у свом спису на латинском језику.[25] Из доба од 1659. до 1777. године потичу белешке у протоколу православне Црквене општине у Коморану крај Дунава, у данашњој Словачкој, где су се Срби налазили као ратници шајкаши у аустријској служби.[26] Тај протокол је у ствари књига прихода и расхода с повременим записима о смени часника у црквеној општини, што је све довољно да се уоче главне црте већ створеног северног екавског (шума-

[22] Вид. нпр. Вук Караџић, дело наведено у нап. 7, стр. 63—66, 72—73; Јован Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку*, Прва књига, У Новом Саду 1909, 79—80. Међутим, у писму Арсенија III, рођеног у Црној Гори, надбискупу барском, Бокељу Андрији Змајевићу, појављује се ијекавизам (Ciro Gianelli, *Lettere del Patriarca di Peć Arsenio III e del Vescovo Savatije all' Arcivescovo di Antivari Andrea Zmajević*, Orientalia Christiana Periodica, XXI, X. I—II, Roma 1955, 63—78; ијекавски је писано и писмо херцеговачког епископа Саватија, објављено у истом раду).

[23] С. Матић, *Катастиī пећски из 1660—1666*. Гласник Историског друштва у Новом Саду, IV, 1931, 210—223, 447—495; V, 1932, 72—79, 419—422.

[24] Највише грађе из ових извора садржи рад Стојана Новаковића *Српски поменици*. Гласник СУД, XLII, 1875, 1—152 (појединн поменици издавани су и доцније). Обимне спискове имена срећемо и у неким другим радовима, тако нпр. у расправама А. Ивића о насељавању Срба у Хрватску и Славонију.

[25] *Georgii Sirmiensis epistola de perdicione regni Hungarorum*, Monumenta Hungariae historica, Scriptores, I, kiadja a Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottmánya, Pest 1857.

[26] Гаврило Витковић, *Прошлост установа и споменици угарских краљевих Шајкаша*, Гласник СУД, 67, 1887, 243—280.

дијско-војвођанског) дијалекта. Исти дијалекат се огледа и у оскудној грађи из Будима с краја XVII века.[27] Није случајна околност да је највише грађе сачувано из крајева под Венецијом и Аустријом, или у близини њихових граница. На турској територији једва да је било архива у којима би се прикупљала српска документа на народном језику.

Жива преписивачка делатност у XVI и XVII веку обухватала је и одређене списе раније састављене на народном језику, или бар делимично на том језику. Судећи по многобројним преписима, најпопуларнији су били летописи и *Душанов законик*, дела која су подсећала на некадашњу величину и славу. Летописи су и допуњавани белешкама о новијим догађајима, а средњовековно српско законодавство је унеколико настављало да живи као правна норма у Паштровићима и Грбљу. Наравно, у новијим преписима старих текстова долазиле су до изражаја језичке иновације, а и разни дијалектизми.

Из треће четвртине XVI века потиче један препис *Александриде*, углавном преудешен на народни језик,[28] с очигледним одликама источнијих и јужнијих српских говора. Отприлике у исто доба, или нешто раније, настао је познати *Хиландарски медицински кодекс*,[29] такође препис старијег текста, на језику мешовитом, с променљивим уделом српскословенских и српских елемената[30] и са местимичним дијалекатским особинама које упућују на пределе

[27] Максим Лудаић, *Српска стара писма*. Летопис Матице српске 112 за год. 1867, 1868. и 1869. У Новоме Саду 1871, 154—171.

[28] То је тзв. рукопис Српске академије наука, упор. Радмила Маринковић, *Српска Александрида*, Београд 1969, 285—291.

[29] Фототипско издање, са обимним предговором Реље Катића, *Хиландарски медицински кодекс N. 517.*, Београд 1980, Народна библиотека Србије, LXXX + 414 стр. О кодексу постоји знатна научна литература, поред осталог М. Д. Грмек, *Садржај и подријетло Хиландарског медицинског кодекса бр. 517.* Споменик САНУ, CX, 1961, 31—45; Р. Катић, *Хиландарски медицински кодекс* бр. 517, Зборник радова САНУ, LXXI, 1960, 71—119; исти, *Српски превод Liber de simplici medicina dictus Circa instans Matthaeusa Plateariusa*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XXV/2, 193—276. Делови текста *Хиландарског медицинског кодекса бр. 517* објављени су и у низу других радова Р. Катића, од којих је један део у коауторству са Л. Станојевићем; о истом кодексу је често реч и у књигама Р. Катића које су наведене у напомени 31.

[30] Израз »српски језик« употребљава се у текстовима о језику у овој књизи онда кад је реч о српскохрватском језику код Срба; кад се има у виду тај језик као целина, он се увек означава својим пуним именом »српскохрватски језик«.

око Призрена, Новог Брда или Јужне Мораве. Ова два опширна списа су најважнији појединачни извори за познавање говорног језика Срба у XVI веку. Значајно је и то што се у оба текста у више махова истиче да је њихов језик »српски«. *Хиландарски медицински кодекс* је знаменит и по томе што садржи обиље медицинске и ботаничке терминологије, укључујући и многе латинске називе. Сам текст је углавном прерађен превод са латинског. Уосталом, и поједина друга преведена медицинска дела сачувана су у српским преписима из XVI и XVII века, а и из ранијег доба.[31] Језик већине тих списа је српскословенски. Међутим, изводи из неких од њих кружили су, у понародњеном виду, под именом лекаруша.[32] Такви састави су се додиривали с разним бајањима и врачбинама, који су такође остали у рукописима из истог доба. Сасвим природно, у свим тим текстовима долазе до изражаја особине народног говора, а нарочито лексика свакидашњице. Слични језички подаци могу се наћи и у сачуваним хемијским рецептима.[33]

У веома разноврстан садржај *Хиландарског медицинског кодекса* укључена су и два сасвим кратка речника термина, латинско-српски и грчко-српски, од којих сваки захвата по непуну страницу. Из XVI века остао је још један кратак рукописни латинско-српскословенски тематски речник, а из XVII века један мали грчко-српски речник, такође примитиван, у којем се тумаче произвољно одабране грчке речи, а понекад и читаве реченице.[34] Писање латинских и грчких речи ћирилицом је заједничка

[31] Преглед извора дао је Р. Катић у више наврата; упор. његове радове *Тераписки кодекси средњевековне медицине*, Зборник радова САН, 48, 1956, 69—119; *Медицина код Срба у Средњем веку*. Посебна издања САН, књ. CLCX, Београд 1958; *Српска медицина од IX до XIX века*, Посебна издања САНУ, CDXV, Београд 1967. Збирку текстова објавио је V. Jagić, *Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovinskih rukopisa*. Starine X 1878, 81—156 (str. 81—126, *Sredovječni liekovi, gatanja i vračanja).*

[32] Вид. Р. Катић, *О утицају српске средњовековне медицине на постанак новијих тераписких кодекса народне медицине код Срба*, Зборник радова САН, 56, 1957, 99—117.

[33] С. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности, III: Један стари свјетовни зборник ћириловски... из 17-ог вијека*, Гласник СУД, XXV, 1869, 19—63 (посебно 33—36).

[34] С. Новаковић, нав. дело, 27—32 (*Наук грчкога језика*); сажет преглед скромних лексикографских бележака у старој српској књижевности налази се у студији Ирене Грицкат *Поглавља из историје књижевног и писарског рада*, Јужнословенски филолог, XXXIII, 1977, 116—155 посебно стр. 125—126).

особина свих тих малих глосара, који сведоче о одређеном труду око упознавања језикâ, али и о нивоу на којем је тад труд неизбежно остајао.

У XVII веку народни језик је продро и у путописни литерарни жанр, који се иначе у ранијим временима веома слабо неговао код Срба. Анонимни писац сасвим кратког *Пошаствија от Јерусалима на Синајскују їору колико јест конак* из 1654—1656. и патријарх Арсеније III Црнојевић у казивању о свом путовању у Јерусалим употребљавали су и српскословенске и народне речи и облике; у патријарховом путопису, ови други претежу.[35]

У укупном збиру, српских текстова на народном језику из XVI и XVII столећа можда нема мање од оних из претходних двају столећа. Та једнакост ипак не доказује да је некадашњи ниво културе и писмености био сачуван. Нормална је појава да с пролажењем времена пропада све већи део рукописа, тако да приближно једнака количина заоставштине из двеју разних епоха сведочи о вишем нивоу раније епохе. Осим тога, једнакост је у нашем случају одржана у ствари тиме што је народни језик освојио нове просторе у прозној књижевности и у ерудитним списима, ширећи се на рачун српскословенског. Не би било оправдано ако бисмо у том померању граница између двају језичких узуса гледали доказ неког опадања значаја цркве у српском друштву или култури. У доба о којем је реч, улога цркве је била чак већа него раније јер више није било српских феудалаца. Узроци промене су језичке природе. Сваким кораком свог развоја, српскохрватски језик се удаљавао од језичког стања које су својевремено фиксирали Ћирило и Методије. На тај начин је црквенословенски постепено бивао све теже разумљив и људи су га све мање осећали присним. Он је неповратно стицао обележја траженог и чак извештаченог, церемонијалног изра-

[35] Језика путописа тичу се рад А. Младеновића *Особине їрафије и језика їуйойиса йайријарха Арсенија III Црнојевића из 1682. їодине*. Зборник за филологију и лингвистику, VIII, 1965, 133—146, и два рада И. Грицкат: *О неким видовима исйоријскојезичких исйраживања (на срйском маїеријалу с краја 17. и йочейка 18. века)*. Зборник за филологију и лингвистику XI, 39—45, и *Језик срйских йуйойиса из XVII и с йочейка XVIII века*, Стара српска књижевност, САНУ, Зборник историје књижевности, књ. 10, Београд 1976, 297—322; овај последњи рад садржи и преглед путописа у старој српској књижевности. Драгоцени подаци се налазе и у књизи Милорада Павића *Исйорија срйске књижевносйи баројної доба (XVII и XVIII век)*. Београд 1970; иста књига и иначе пружа многа обавештења о српским текстовима из обухваћеног раздобља.

за, а број појединаца оспособљених да се активно служе тим језиком знатно је опао, утолико пре што су услови за књижевно и књижевнојезичко школовање црквеног подмлатка били много неповољнији него раније. Поготову се све теже могло писати српскословенски о темама које нису апстрактне природе. И у витешком роману, и у медицинским приручницима и у путописној књижевности било је кудикамо лакше изражавати се народним језиком. У сачуваним текстовима по правилу има српскословенских елемената, понајвише на почетку састава или његовог одељка, али ауторима није полазило за руком да дуго остану у тесном изражајном простору црквеног језика. Том језику су недостајале речи за многе појмове које је у таквим текстовима требало именовати. Карактеристично је да је и сам патријарх Арсеније III у свом путопису, тематски сведеном на врло прозаичне појединости, прихватио народни језик као основно ткиво свог израза.

Ширење употребе народног језика код Срба у XVI и XVII веку није зашло у област религијских текстова, који су остали неприкосновена тврђава српскословенског језика. У кругу православних нема ничега што би подсећало на лекционаре, молитвенике и разноврсне друге побожне списе које је католичка црква у приморским крајевима још од XV века (па чак и раније) припремала за своје вернике. Ова разлика је пре свега одсјај неједнаких својстава српскословенског језика и латинског, који је готово свуда у католичкој средини обављао службу црквеног језика. Први је био делимично разумљив тадашњим Србима; то што је ипак често звучао тајанствено или бар архаично могло је бити преимућство, а не мана кад је у питању језик који је служио за општење с Богом. Латински је, међутим, био савршено неразумљив пуку, и католичка црква је морала приступити превођењу многих верских текстова на народни језик зато да би верска учења ипак могла допрети до њене пастве.

И поред тога што је народни језик одузео црквеном један део поља његове писмене употребе, ипак у сачуваним текстовима из XVI и XVII века црквени језик далеко претеже. Под турском влашћу није било места за световну администрацију на српском језику, а услови за развитак световне књижевности били су сасвим рђави. Тако се догодило да су највише писане, односно преписиване, црквене књиге, првенствено оне које су биле потребне за

богослужење. На тај начин је турска владавина зауставила природни развој ка народном језику и књижевности.

С друге стране, српски народни језик је у раном периоду турског господарења употребљаван понегде и ван географских или географских граница Српства. Тако је српскохрватски језик средином XVI века још увек био веома раширен у преписци коју су слали турски заповедници, међу њима и они највиши. Писма на екавском српском дијалекту писали су, поред осталих, Хусрев-бег, господар смедеревски и београдски 1535. Мехмед-бег Михалбеговић из Босне 1536, Мустафа, дунавски капетан у Пешти 1536, београдски санџак-бег Мехмед-бег Јахјапашић 1540, Мехмед-паша будимски 1544, беглербег Мехмед Соколовић 1551. и бечкеречки Манкоч-бег 1552. године.[36] Дијалекатски тип ових писама може се поближе одредити као косовско-ресавски, онај исти који преовлађује у српским актима из доба Деспотовине. Знатан део турских великодостојника био је тада српског порекла, али то углавном не важи за хришћанске владаре и велможе којима су писма била упућена. Из тога произлази да је српскохрватски заиста служио као нека врста дипломатског језика у овом делу Европе. Мехмед-паша Соколовић је у писму темишварском угарском команданту Андреју Баторију изричито захтевао: »И што ми посилаш [= шаљеш] листова и све ми српскем језиком посилај.« Друга страна је одиста и слала такве »листове« Турцима, о чему сведоче нпр. три писма угарског краља Јована Запоље из 1537. године.

Уз српски екавски дијалекат, у оваквој преписци се употребљавао и ијекавски, нпр, у дописима потеклим од турских власти у Херцеговини и у потврдима цара Сулејмана Дубровнику о плаћеном харачу. Преписка између заповедника са обе стране на турској граници у Хрватској текла је углавном на икавском. Како се граница двају светова и усталила на том земљишту, тај језички тип се задржао у употреби која се све више сводила на контакте

[36] Ти документи су објављени у издањима: Ив. Павловић, *Српска писма у француским архивама*, Гласник СУД, LI, 1882, 115—117; Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae 1858; A. Ivić, *Neue cyrillische Urkunden aus den Wiener Archiven*, Archiv für slavische Philologie, XXX, 1909, 205—214; исти, *Шест српских писама из шеснаестог столећа*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 5, 1925, 133—140; у истим издањима се налазе и текстови писама угарских и румунских владара поменутих даље у овом одељку. Упор. и књижицу М. Костића *Српски језик као дипломатски језик југоисточне Европе од XV—XVIII в.*, Скопље 1924.

између локалних крајишких команданата. При том је латиница све више потискивала ћирилицу. Праћење ових појава излази из тематског оквира ове *Историје*. Треба, међутим, нагласити да се српскохрватски језик нагло повлачи из праве дипломатске функције после средине XVI века. Удео потурчењака из наших крајева међу турским великодостојницима више није био тако доминантан, а од старог угледа српског господства и културе из доба Деспотовине није више остајало ништа. Ипак, из румунских крајева остала су два значајна српска писма везана за нешто касније време. Молдавски војвода Александар се 1566. обратио Дубровнику писмом које је добром ијекавштином исписао писар Драгомир Србин. Ово писмо је додуше било упућено у средину где се говорило српскохрватски, али то не важи за поруку влашког војводе Михаила великом везиру Азем Ибрахим-паши 1601. године, написану не баш беспрекорно једним источним српским говором.

О животу и развоју српскохрватског језика у муслиманској средини, првенствено у Босни, Херцеговини и околним областима, сведоче сачувана ћириличка и латиничка писма, махом она упућена преко границе за хришћанско подручје (аустријско, млетачко или дубровачко), али и рукописна књижевност написана арапским словима (»аребицом«). У погледу дијалекта, ти списи су двојаки, ијекавски и икавски. Ни на њима се ово излагање неће задржавати.

Исто тако овде се неће разматрати многобројни текстови настали међу католицима штокавцима у XVI и XVII веку, иако ти текстови представљају извор прворазредног значаја за историју српскохрватског језика. Основни језички израз богате књижевности која је у то доба цветала у Дубровнику био је штокавски ијекавски, у складу са особинама народног говора тога града, али је у поезији испрва преовлађивао чакавски икавски под утицајем песничке традиције млетачке Далмације, да би касније ипак добио превагу домаћи дубровачки говор. Међутим, у прози (у актима, писмима и комедијама), тај говор је господарио од почетка. Дубровчани су свој језик најчешће називали словинским, али има и доста примера за назив »lingua serviana« (српски језик), најчешће у службеним документима на латинском или италијанском,[37] а позната су и два-три

[37] P. Ivić, *O značenju izraza lingua seruiana u dubrovačkim dokumentima XV—XVIII veka*. Зборник за филологију и лингвистику, XII, 1969, 73—81.

примера употребе назива »хрватски језик«. У XVII веку почиње и скромна литература бокељских католика на тамошњим говорима зетског ијекавског дијалеката, не без утицаја језика дубровачких писаца. Од истог столећа датира и књижевна делатност коју су босански фрањевци неговали вршећи своју духовничку дужност. У њиховим делима, махом преводима и прерадама с латинског и италијанског, заступљен је и ијекавски и икавски дијалекат. За разлику од дубровачких и бокељских писаца, они су употребљавали претежно ћирилицу, наслеђену из босанске прошлости; тој азбуци се убрзо придружила и латиница. Као и у муслиманској средини, ћирилица је код њих увек била брзописна. Традиционални правопис, на који се пазило у православној цркви, ту је био упрошћен, а облик слова почео се живље мењати јер је нит континуитета с наслеђем била истањена, а писарских школа и скрипторија није било. Не само да су били престали додири са широким православним подручјем узајамности него су и католичка и муслиманска средина биле међусобно изоловане. Исто тако, ћирилска писменост у обалском појасу од Макарске до Сплита развијала се у великој мери независно од оне у Босни. Кад је католичка контрареформација почетком XVII века одлучила да почне штампати књиге за Босну, брзопис је адаптиран да служи као устав за штампана слова (додуше, књига фра-Стјепана Матијевића из Тузле објављена је 1630. у Риму обичном уставном ћирилицом). У другој половини XIX века, за ћирилицу у западним пределима уведен је назив босанчица. Тај термин се и данас употребљава на понеким странама, иако без правог научног оправдања. Он сугерише погрешну идеју да је »босанчица« посебна азбука, на нивоу глагољице, ћирилице и латинице, а не варијетет (или, тачније, скуп разнородних варијетета) брзописне ћирилице. Нема ниједне графичке појединости која би била заједничка за све типове »босанчице«, а истовремено туђа брзопису православних Срба у истом раздобљу. Значајно је да сами босански фратри нису одвајали своје писмо од српске ћирилице. Тако је Матија Дивковић, најзначајнији писац из тога круга, своје писмо називао српским (а језик словинским). Исто тако и у Дубровнику, где је у нормалној употреби била латиница, »западна« ћирилица је често називана српским писмом.

У приморским крајевима од задарске околине до Боке Которске, у католичкој средини, поједини љубитељи на-

родне песме, међу њима и понеки угледни књижевници, бележили су током XVI и XVII века стихове које су слушали.[38] Добар део тако записаних песама настао је међу Србима; о томе сведочи њихов садржај, у којем већ тада налазимо и Марка Краљевића и косовске мотиве, поред неких других, исто тако несумњиво српских. Народни певачи онога времена разносили су песме надалеко и преузимали их једни од других, сматрајући песме и њихове јунаке својима без обзира на разлике међу црквама. Трагови српског порекла појединих песама огледају се и у њиховом језику. То је највидљивије у песми *Девојка и Шишман* и двема бугарштицама певаним »на српски начин«, које је 1555. забележио песник Петар Хекторовић од двојице рибара са Хвара. У тим песмама има немало језичких појединости несагласних са особинама хрватског чакавског икавског дијалекта, каквим је иначе писао Хекторовић.[39] Ту срећемо несумњиве штокавизме, а осим тога и доста екавских облика, у складу са садржајем тих песама, који се сваки пут везује за екавске крајеве. Стога се ти текстови не могу мимоићи кад је реч о језику тадашњих Срба. Штавише, те песме су у недостатку непосреднијих сведочанстава готово једини извор из којега познајемо понешто о песничком изразу оновременог српског народног певача.

УНУТРАШЊИ РАЗВОЈ ЈЕЗИКА

Сачувани текстови пружају податке о променама које су се у језичкој структури одиграле у XVI и XVII веку. У примерима као *браћа* или *робје* извршено је такозвано ново јотовање; резултат тог гласовног процеса су облици као *браћа* и *робље*. У ијекавским крајевима је почео сличан развој и у примерима као *љето* или *недјеља*, који су се претварали у *љето* и *неђеља*.[40] Отприлике у исто време,

[38] Најбољи преглед те делатности, са текстовима одабраних песама, налази се у књизи М. Пантића *Народне песме у записима XV–XVIII века*, Београд 1964.

[39] Најподробније и најпоузданије је о овоме писао А. Младеновић у књизи *Језик Петра Хекторовића*, Нови Сад 1968 (поглавље *Језик народних песама у Хекторовићевом »Рибању«, 151–189).*

[40] О времену кад је вршено ново и ијекавско јотовање постоји у науци неколико радова: А. Младеновић, *Јављање јекавског, такозваног најновијег јотовања у неким нашим споменицима*, Зборник за филологи-

или нешто касније, пада почетак ишчезавања *х* које илуструју примери као *аљина* или *вр*. Облици као *хаљина* или *врх* сачували су се на штокавском тлу само у неколико периферијских предела на југу и југозападу, а осим тога у већини муслиманских говора у Босни, Херцеговини и Санџаку. За именичке облике значајни су даље ширење наставка *-а* у генитиву множине (*ӣрадова, села*, а не више *ӣрадов, сел*) и прва појава изједначених форми датива и инструментала множине, најчешће с наставком *-ма* (нпр. *женама* у оба та падежа, поред још увек обичнијих наслеђених облика датива као *женам* и инструментала *женами*).[41] Тако се гласовна и морфолошка структура језика до краја XVII века већ умногом приближила садашњој.

ДИЈАЛЕКТИ И МИГРАЦИЈЕ

Са гледишта језичке науке, географска расцепканост писмене документације на народном језику из XVI и XVII века има једну повољну страну: иако је количина текстова у ствари прилично скромна, ипак добијамо понешто података о готово сваком крупнијем дијалекатском типу, тако да смо у могућности да пратимо процес све већег дијалекатског гранања, а понегде и резултате снажних миграционих покрета који су увелико испремештали српско становништво унутар његовог историјског подручја и разносили га и далеко ван граница тог подручја.[42] У време о којем је реч, покрети српског живља ишли су поглавито у два правца.

ју и лингвистику, XII, 1969, 226—227; А. Пецо, *Промене нейалаӣалних суӣласника у вези са ј на срӣскохрваӣском йодручју*, Јужнословенски филолог, XXVIII/1—2, 143—187; исти, *Још реч-две о новом јоӣовању*, Зборник за језик и књижевност, Титоград 1972, 73—77.

[41] О развоју деклинације и конјугације обавештава књига Б. Даничића *Исӣорија облика срӣскоӣа или хрваӣскоӣа језика до свршеӣка XVII вијека*, у Биограду 1874, стр. 398.

[42] Основно дело о миграцијама српског народа је књига Јована Цвијића *Меӣанасӣазичка креӣања, њихови узроци и йоследице*, Српски етнографски зборник, 24, Београд 1922, стр. 96. О миграцијама у вези с језиком писао је П. Ивић у радовима *О неким йроблемима наше исӣоријске дијалекӣолоӣије*, Јужнословенски филолог, XXI, 1955—1956, 97—129, *Миӣрације и дијалекӣи Срба јекаваца*, Нови љетопис Српског културног друштва »Просвјета«, I, Загреб 1971, 29—41, и *Balkan Slavic Migrations in the Light of South Slavic Dialectology*, Aspects of the Balkans, Continuity and Change, Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA, October 23—28, 1969, The Hague—Paris, 1972. стр. 66—86.

Бежање испод турске власти водило је ка северозападу, најчешће у оне делове Хрватске који су остајали под хабзбуршким скиптром; исти географски смер имала су и пресељавања становништва која су вршили Турци у новоосвојене крајеве из дубине своје територије. У оба та случаја, Срби нису истискивали старинце, него су насељавали земљу опустошену у ратовима. Дијалекат који се ширио овим путем био је источнохерцеговачки ијекавски, поникао у простору некадашњег источног Хума, између Неретве и границе Зете. Овај талас српских сеоба углавном се смирио пре краја XVII века. У том историјском тренутку, Срби су већ били најбројније становништво у Босанској крајини, у книнској околини, у Лици, на Кордуну и Банији, и сачињавали су знатан део популације у Славонији и крајевима непосредно западно од ње. У језичком погледу, ти Срби су касније извршили јак утицај на своје хрватске суседе, који су чак понегде од њих примили источнохерцеговачки говор. Тај говор су, уосталом, сачували и поунијаћени становници Жумберка. Ваља нагласити и то да су збивања у каснијим епохама, нарочито она у XX веку, знатно смањила удео српског живља у набројеним областима. С друге стране, треба имати у виду да је и хрватско становништво било, и то у великим масама, захваћено сеобама проузрокованим турским пустошењем и освајањем. Хрвати, углавном чакавци или штокавци, ретко кајкавци, премештали су се у западније и северније крајеве хрватских земаља, а често и даље на запад или север, у Италију, Словенију, Аустрију, западну Мађарску и чак у јужне делове Чехословачке. У некадашњим становима тих избеглица настањивали су се, обично после извесног времена, поменути српски насељеници, али у многим случајевима и муслимански или хрватски, по говору увек штокавци. Међу последице тих догађаја спада крупно проширење земљишта штокавског наречја на рачун чакавског и, у мањој мери, кајкавског. Осим тога, стари штокавски говори католика и делимично муслимана у Славонији и већем делу Босне, који су се одраније издвајали многим посебностима, а понекад и особинама које су их приближавале чакавштини, сад су се нашли одвојени од чакавског подручја и опкољени чистим штокавским говорима херцеговачког порекла, а понекад и помешани с њима. Њихов каснији развој је сав у штокавском духу. Ове промене су створиле предуслове да Хрвати у XIX веку усвоје штокавски књижевни језик.

Други покрети људства, о којима располажемо са много мање непосредних историјских сведочанстава, водили су из висинских крајева ка плоднијим долинама и равницама. Најактивније извориште тих српских сеоба био је појас највиших динарских планина дуж вододелнице између јадранског и дунавског слива, од предела јужно од Сарајева преко херцеговачких површи и црногорских Брда, све до Проклетија, па и даље до масива Шаре. Општи смер таквих миграција ишао је ка северу и североистоку, према поречју Саве, Дунава, Мораве и њихових притока. На тај се начин раширио источнохерцеговачки дијалекат по северној и источној Босни, као и северно одатле, а и по западној Србији. У источним деловима Санџака захватао је нове просторе зетски говор, по централној Србији и долини Велике Мораве косовско-метохијски, а по јужноморавским пределима призренски. За разлику од покрета ка северозападу, чији су узроци били политички, ова економски условљена кретања била су трајнија јер су произлазила из једне околности сталне природе — из слабе плодности кршевитих планинских предела. Стога су се те миграције наставиле и у XVIII веку, па чак и у XIX, да би се на измењен начин продужиле у колонизацији Војводине после Првог, односно Другог светског рата. Тешко је просудити колико је земљишта освојио који од поменутих дијалеката пре краја XVII столећа, а колико касније. С друге стране је у главним цртама познато докле је стигао талас српског насељавања на северу, у панонској равници. Тај талас је захватио целу данашњу Војводину, у којој су Срби око 1600. године били готово једини присутни етникум (ако изузмемо тадашње муслиманско становништво), затим скупину расутих насеља западно од Дунава, од Барање до Будима, пределе око Баје, Темишвара и Арада, као и појас северно од доњег тока Мориша (»Поморишје«). Ту, на северу, граница између екаваца и ијекаваца — уколико је реч о Србима — усталила се на Дунаву између Бачке и Барање, а јужно одатле је пролазила кроз најисточнији део Славоније, тако да ијекавска насеља почињу одмах западно од Даља и Вуковара. Без географског додира са главнином српског народа остала је јака група насеобина у северној Угарској, углавном око Будимпеште. У тим пределима је удео српског живља битно појачан сеобом 1690. која је онамо одвела и екавце и ијекавце, док су ранији насељеници изгледа сви били екавци. Доцније се дијалекатска мешавина кристалисала

уопштавањем екавског изговора у огромној већини речи, али уз чување јасних трагова ијекавштине у појединим граматичким облицима.

Ни економски условљене миграције нису захватиле искључиво Србе. Дуж оба бока главног тока српских сеоба ка северу и североистоку текле су паралелне струје двају суседних етникума, хрватског и албанског, у оба случаја мешајући се са српским живљем. Из динарских крајева северозападно од оних који су давали српске исељенике кретала се католичка популација, и то из западне Херцеговине, западне Босне, Далматинске Загоре и Лике ка питомијим севернијим пределима Босне и Хрватске, и чак ка Барањи, северној и западној Бачкој и околини Будима. Уосталом, ни Срби насељени у Босанској и Книнској крајини, у Лици и на Кордуну нису остали сасвим по страни од секундарних покрета овакве врсте. Што се тиче албанских миграција, њихова главна исходишта су била у врлетним планинским крајевима јужно и југоисточно од врхова Проклетија. Исељеници из те области премештали су се ка северу и североистоку, кроз Метохију и Косово све до горње Топлице и врањског краја. И све ове сеобе утицале су на границе српске језичке области и на географски распоред српских дијалеката.

Крајем XVII века, српско етничко подручје било је углавном формирано; касније времена донела су углавном сужавање тог подручја, као и ишчезавање великог дела дијаспоре. За одређивање порекла пресељеничког становништва драгоцени су дијалектолошки подаци, који не изневеравају ни тамо где нема писаних извора, а ни сачуваног народног предања. Ти подаци, на пример, недвосмислено показују да је северозападна српска етничка формација, она која се простире преко западне и северне Босне, као и појединих делова северне Далмације, Хрватске, Славоније и Барање, настала исељавањем из источне Херцеговине (у историјском значењу тог назива који обухвата и северозападну половину данашње Црне Горе). Углавном су истог порекла и Срби у источној Босни и у великом делу западне Србије, све до доњег тока Ибра и до Ваљевских планина, а утицај источнохерцеговачке компоненте у дијалектима осећа се и даље ка североистоку, кроз северну Србију и Војводину. Стварање широког подручја са мање-више уједначеним говором и традицијом допринело је очувању културног заједништва Срба упркос њиховој географској расутости и омогућило касније стварање ву-

ковског књижевног језика са веома широком дијалекатском основицом.

Тамо где подаци о пореклу породица дају сложену слику, дијалектологија показује која је од насељеничких струја била доминантна, бројно или социјално. Тако се, на пример, може рећи да су у долини Велике Мораве, где су се стекли дошљаци из многих крајева, најважнију улогу одиграли косовско-метохијски насељеници. У понеким другим случајевима показује се да се старинци, иако сразмерно сасвим малобројни, нису утопили у мору придошлица, него су их чак језички углавном асимилирали. Значајно је да се у северозападној Србији, у простору између Саве и гребена Ваљевских планина, у основи сачувао стариначки дијалекат тог подручја, мада главнину становништва сачињавају потомци досељеника источнохерцеговачког порекла.

УТИЦАЈИ ДРУГИХ ЈЕЗИКА

Већ од саме појаве Турака у српским земљама почеле су у српски језик улазити турске речи.[43] Међу првим сведочанствима су најпоучнија она у раним турским документима на нашем језику, где налазимо изразе као *султан, бег, кадија, субаша, берат, спахија, харач, ћумрук, кантар, хазна, чоха, мусроманин, хоџа*, све већ у XV веку. С турском влашћу стигла је лексика која се односи на управу, њене функционере и њене функције, а с привредним везама дошли су и изрази за одговарајуће појмове. Упознавање са исламом донело је и термине који се тичу те религије. У столећима која су следила, турцизми су сти-

[43] Најпотпунију збирку материјала у овој области садржи књига Абдулаха Шкаљића *Турцизми у српскохрватском језику*, 3Сарајево 1973; осим тога значајна су дела Ђ. Поповића *Турске и друге источанске речи у нашем језику*, Гласник Српског ученог друштва, 59, 1884, 1—275, и А. Кнежевића *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben*, Meisenheim am Glan 1962. Међу студијама о српскохрватским турцизмима, средишње место имају монографије Станислава Стаховског (Stanisław Stachowski) *Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko–chorwackim*, Kraków 1967, и *Fonetyka zapozyczeń osmańsko–tureckich w języku serbo–chorwackim*, Warszawa–Wrocław–Kraków–Gdańsk 1973; упор. и M. Mladenović, *Die Herrschaft der Osmanen in Serbien im Lichte der Sprache, Südost-Forschungen* XX, München 1961, 159—203; G. Hazai, *Remarques sur les rapports des langues des Balkans avec le turc osmanli*, Studia Slavica, VIII, Budapest 1961, 97—138; М. Адамовић, *О пореклу српскохрватских османизама*, Јужнословенски филолог, XXX/1—2, 1973, 229—236.

гли да прожму све слојеве речничког фонда, од психичког живота до јеловника, од назива разних заната до имена биљака и животиња. Довољно је навести речи као *севдах, баксуз, бекрија, будала, тамбура, аждаја, џамија, каурин, џин, табан, џиџерица, мелем, дуван, ракија, боза, зејтин, пилав, барјак, буздован, тој, спахија, ћата, берберин, терзија, ћевабџија, бакшиш, мираз, дућан, чарапа, јастук, бунар, оџак, капија, долап, бакар, парче, пара* (новац), *сат, аршин, калдрма, јендек, чаир, мајдан, јоргован, кајсија, бедевија, мајмун* да би се схватило да позајмљенице из турског припадају најразличитијим значењским круговима. Главнину ових речи чине именице, али има и глагола као *баталити* или *бегенисати*, придева као *бајат* или *ћосав*, прилога као *бадава, таман* или *џабе* и речца као *јок* или *ем*. Осим лексема правог турског порекла, таквих као *ага, боја* или *таван*, међу овим речима има мноштво оних које су сами Турци преузели из других језика: арапског (*алат, зулум, сакат*), персијског (*дилбер, кавез, пешкир, ћилим*), па и грчког (*ћубре, талас, фуруна*), чак и латинског или романског (*ћумрук, скела*). Велики број места носи имена примљена непосредно или посредно од Турака. То вреди, на пример, за сваки Чифлук или Читлук, за сваки Вакуф, затим за Сарајево, Тузлу, Дервенту, Илицу, Ћуприју, Куршумлију, Багрдан, Авалу, Бердап, Текију, Мајданпек, Аду, Алибунар итд., а такође и за Калемегдан, Дорћол, Теразије, Ташмајдан, Карабурму, Топчидер итд. Нису ретки ни комбиновани називи, такви као Нови Пазар, Бајина Башта, Владичин Хан или Делиград. Многе од тих назива нису дали Турци него сами Срби, који су турску реч (нпр. *читлук, ћуприја, теразије, башта* или *делија*) употребљавали и у свом говору. Из турског су прихваћени и поједини наставци за творбу речи: елементи *-ана, -џија, -лија* и *-лук*, издвојени из турцизама као *аџисана, барутана, алваџија, тобџија. Османлија, шећерлија, аџалук, мезелук*, наставили су да живе у српскохрватском језику, образујући нове речи чија основа није турска: *солана, џиплана, млекаџија, рачунџија, силеџија, Бечлија, Ниџилија, новајлија, режимлија, безобразлук, кукавичлук, несташлук*.[44] По турском обрасцу и са турским првим делом створене су синтагме као *хаџи Тодор, дели Радивој, Кара Борђе* (и сливено *Карађорђе*), а спојеви као *Хасан-*

[44] О овоме вид. Stanisław Stachowski, *Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim*, Kraków, 1961, 16—66.

-аīа, Мехмед-беī, Сулејман-īаша у целини су узети из турског. Из истог извора су примљени и непроменљиви придеви као *īазе, мави* »плав«, *седефли, челикли* и сложенице као *алај-барјак, дуванкеса* или *самур-калīак*. Додуше, већина таквих примера се касније престала употребљавати, а и иначе је број турцизама у српскохрватском нагло почео опадати у XIX и XX веку. Најзад, треба забележити да су турске позајмљенице унеле у гласовни систем штокавског наречја једну нову јединицу, консонант *џ*, у речима као *целаī, џумбус, īенцер* или *īаīлицан*.

Турски утицај по својој снази надмаша све друге стране утицаје на језик Срба, међу њима и грчки, који је био најјачи у претходној епохи, и немачки, најзначајнији у каснијем раздобљу. У домашају утицаја турског језика огледа се, сасвим природно, силина турског утицаја на живот српског народа. Османлијско господарење је трајало дуже него иједна друга туђинска владавина и донело је сасвим другчију цивилизацију, чији су носиоци — у источнијим крајевима ўглавном Турци, а у западнијим претежно муслиманско становништво српскохрватског језика — живели међу Србима у великом броју, обично надмашајући православне економском снагом, просечним нивоом просвећености и кудикамо већом мером урбанизованости. Промене су биле најјаче по градовима, који су у то време добили оријентални лик, а нешто слабије по селима, чија је духовна и материјална култура мање измењена, иако је и тамо деловао неизбежан економски додир са чаршијама по касабама, а поготову онај, не само економски, са агама и беговима у чијем је поседу била земља. Има и географских разлика у погледу броја турцизама који је, у основним линијама, сразмеран трајању турске владавине. Дијалектолошки радови бележе највише таквих израза у косовско-метохијским пределима, у југоисточној Србији, у Санџаку, у Босни и Херцеговини. У некадашњем Београдском пашалуку има их мање, али још увек много. Они уосталом нису ретки ни у областима које су дуго биле под Аустријом, таквима као што су Војводина, Славонија или Лика. Тамо су остали као траг некадашње турске владавине или као нанос који су донеле сеобе. Треба додати и то да је турски језички утицај у говорима исламизованог становништва захватио још шире и продро много дубље, нарочито у лексици која се тиче вере, породице, људских осећања и преживљавања. У већини муслиманских говора у Босни, Херцеговини и Санџаку, и у са-

мом начину изговора српскохрватског језика има појединости, као што су неразликовање *ч* од *ћ* или чување сугласника *х*, које се без угледања на турске (и арапске) обрасце тешко могу објаснити.[45] Та два језика су уживала велики углед међу муслиманима. Турски је, поред осталог, био језик државне управе и војске, а арапски језик школског образовања, Корана и, што је нарочито важно, обавезних свакодневних молитава.

Турско освајање балканских земаља задало је тежак ударац утицају грчког језика на српски. С променом политичког и културног положаја Грка избледео је некадашњи огромни престиж свега што је грчко. Додуше, преузимање грчких речи се наставило, али у смањеној мери.[46] Остале су две области живота у којима су додири и даље били живи: црква и трговина. Турско освајање није одузело Грцима ону нарочиту врсту духовног примата који су они од давнина имали у православној цркви, а истовремено је чак проширило моћ грчког клера. У првој половини XVI века, све до 1557, била је практично укинута Пећка патријаршија и Срби су се поново суочили са грчким архијерејима у својој средини. Речи као *аравос, даскал, меīанисаīи, īрњавор, рипида*, незабележене (бар у том облику) у ранијим изворима, сведоче о продуженом трајању

[45] П. Ивић, *Два īлавна īравца развоја консонанīизма у срīскохрваīском језику*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 2, 1957, 159—184; Јован Вуковић, *Рефлекси међујезичких додира у фонеīском особинама босанскохерцеīовачких īовора*. Радови Научног друштва СР Босне и Херцеговина, XX, 1963, 157—172; А. Пецо, *Уīицај īурскоī језика на фонеīику шīокавских īовора*. Наш језик, нова серија, XVI, Београд 1967, 127—145; Alois Schmaus, *Türkisch k' ~ g', ç ~ c in den Balkansprachen*, Slavistische Studien, München 1968, 170—182; исти, *Појаве īурско—срīскохрваīске језичке инīерференције*, Годишњак АНУБиХ, књ. VI, Сарајево 1968, 121—134; А. Пецо, *Један акīуелан īроблем наше фонеīике (изīовор и īисање фонеме х)*. Наш језик, нова серија, XVIII, 1971, 201—219. Против схватања о утицају турског и арапског језика на чување сугласника *х* писао је Исмет Смаиловић у више махова (нпр. у својој дисертацији *Језик Хасана Кикића*, Rad JAZU, 361, 1971, 465—624).

[46] Грчким лексичким утицајем на српскохрватски баве се Max Vasmer, *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1944, Philosophisch-historische Klasse Nr. 3, 154, и Иван Поповић, *Новоīрчке и средњеīрчке īозајмице у савременом срīскохрваīском језику*. Зборник радова САН, XXXVI, Београд 1953, 199—237, *Грчко-срīске лингвисīичке сīудије II — Грчке īозајмице у савременом срīскохрваīском језику*, Зборник радова САН, XLIV, Београд 1955, 111—115, *Грчко-срīске лингвисīичке сīудије III — Проблем хронолоīије византиских и новоīрчких īозајмица у срīском језику*. Зборник радова САН, XLIV, 117—157.

грчког утицаја на српску цркву.[47] Исто тако, грчки трговци су и даље остали важни посредници за добављање појединих врста робе, нарочито са Леванта. Језик је сачувао траг тих веза у речима као *маџарац, пасшаљ, ђрђија, самар, сшанаћ, сшасаши, шшиљак*. На српском југоистоку, јаче изложеном зрачењу Солуна као економског центра, таквих речи има више него другде; идући ка северозападу, њих је све мање. Распрострањеност грчких црквених термина у начелу не показује овакву разлику; те изразе је усвајала српска црква као целина.

У приморским крајевима, са учвршћивањем и трајањем млетачке власти на зетској обали, растао је утицај италијанског језика, који се огледа у документима из тих крајева. За многе од позајмљеница из овог круга може се са сигурношћу рећи да су преузете из венецијанског дијалекта. У пределима под аустријском влашћу био је отворен пут за примање немачких речи, а Срби на тлу Угарске били су изложени мађарском језичком утицају. О додирима са та три језика биће више говора у следећем поглављу ове књиге.

[47] Непотпуност писмених сведочанстава ствара тешкоће при утврђивању датума преузимања оваквих речи; није искључено да је понека од њих старија или млађа од епохе о којој је реч; исто вреди и за позајмљенице наведене даље у истом пасусу.

ОСАМНАЕСТИ ВЕК (1699—1804) — ЈЕЗИЧКИ ПЛУРАЛИЗАМ НА ВРХУНЦУ[1*]

СРПСКОСЛОВЕНСКИ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК

Срби су у XVIII век ушли са два језичка израза у писмености, српскословенским и народним. То двојство је око 1700. године имало већ петовековну традицију.

Српскословенски језик, који је у XVII веку стекао свој коначан »посрбљени« вид,[2] задржао се у функцији

* Овај одељак написан је у коауторству са Александром Младеновићем.

[1] Књижевним језиком Срба у том периоду бави се B. Unbegaun, *Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes*, Paris 1935 (приказ А. Белића: Јужнословенски филолог XIII, Београд 1933—1934, 191—195); уп. и осталу литературу наведену у напомени 1 у тексту *Доба Немањића...* у овој књизи. Преглед развоја књижевног језика у XVIII веку даје и А. Белић, *Вукова борба за народни и књижевни језик. Расправе и предавања*, Београд 1948, 11—30, као и М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, II. изд., Београд 1975, 25—38. Много података и запажања о књижевном језику садрже и књиге Ј. Скерлића, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1923, и М. Павића, *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)*, Београд 1970. За разумевање улоге црквенословенског наслеђа у формирању српског књижевног језика новијег доба важан је рад Н. И. Толстоја *Роль древнеславянского литературного языка в истории русского, сербского и болгарского литературных языков в XVII—XVIII вв.*, Вопросы образования восточнославянских национальных языков, Москва 1962, 5—21. Да би се избегло преоптерећивање цитатима, сви ови радови неће бити навођени у даљем излагању код сваке теме коју обрађују.

[2] »Посрбљени« правопис, о којем је било речи у поглављу *Све српске земље под Турцима (1537—1699) — раздобље шаворења писмености* ове књиге, одликовао се упрошћеношћу и јачим приближавањем живом српском изговору. Као пример доследне примене тог правописа често се наводи тзв. *Александров рукопис*, писан 1736. године за нишког митрополита Георгија; уп. Б. Даничић, *Рукописъ Александровъ*, Гласник ДСС IX (1857) 256—267.

језика богослужења, верских књига, а делимично и црквене администрације и књижевности, како оне затечене, чија су дела и даље преписивана, тако и оне текуће, тада стваране.

Српскословенски је написан, 1717. у средини угарских Срба, познати буквар Кипријана Рачанина.[3] На почетку тог рукописа налази се списак уставних и брзописних слова, драгоцен као илустрација завршне фазе развитка ћирилице у српскословенској епохи. Значајно је да се ту класичном саставу српске азбуке прикључују и знаци *ћ* (за сугласнике *ћ* и *ђ*) и *џ*, који означавају штокавске гласове непознате српскословенском језику. Ово сведочи о одређеној отворености црквенословенске писмености према народном језику.

Српскословенски је и језик рукописне *Хронике* грофа Борђа Бранковића; елемената шумадијско-војвођанског народног говора има сразмерно мало у том обимном тексту од преко 2.600 страна. Међутим, Бранковићев српскословенски није слободан од грешака. Несрећни гроф је већи део живота провео ван српске средине, а своје дело писао је као заточеник у Бечу и Хебу. Његово владање реченицом и облицима није увек сигурно, а видљиви су и трагови страних утицаја, од латинског до мађарског.[3а] Уз то, дело пати од високопарног изражавања. Помодној барокној кићености придружила се очигледна жеља да се читалац импресионира ученом речју. Дело се тешко чита: аутор се често и сам с муком пробија кроз своје гломазне реченице, оптерећене плеоназмима и језичким необичностима. Изречено је мишљење да се у таквом изражавању огледа »неко параноидно стање у које је хебски сужањ тонуо све дубље«.[4] Ако је тај закључак можда и претеран,

[3] Издање и расправа: С. Новаковић, *Стари српско-словенски буквар. С неколиким белешкама за историји буквара уопште*, Гласник СУД XXXIV (1872) 53—85; уп. и Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига. Збирка Српске краљевске академије*, Београд 1901, 126—128. Снимак азбуке у Кипријановом буквару објављиван је више пута: А. Младеновић, *Слово ћ пре Вука*, Зборник МСФЛ VI (1963) сл. 4; П. Борђић, *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*, Београд 1971, сл. 180, итд.

[3а] Сразмерно највише Бранковићевог текста доноси С. Новаковић, *Из Хронике деспота Бурђа Бранковића. С додатком некојих докумената који се њега тичу*, Гласник СУД XXXIII (1872) 135—162. Лингвистичке опсервације о том тексту: И. Грицкат, *Белешке о језику Борђа Бранковића*, Зборник МСФЛ XIII/1 (1970) 85—101.

[4] И. Грицкат, *нав. дело*, 86.

сигурно је да је Бранковић био настрана личност, с неумереним амбицијама; о томе јасно сведочи његов животопис. Очигледно је и то да је дуготрајно тамновање могло само појачавати заточеникову психичку напетост.

Гаврило Стефановић-Венцловић служио се српскословенским у оним својим списима који нису имали облик беседа намењених верницима у цркви.[5] Додуше, међу тим рукописима већину чине црквене књиге које је Венцловић просто преписивао или транскрибовао из руске у српску редакцију црквенословенског. Ипак, одломци које је он сам саставио на српскословенском показују његово сигурно владање тим језиком. Кад је руска редакција већ увелико била уведена код Срба, он је упорно настављао да пише на стари начин као да се ништа није променило. Венцловићевим списима из времена око 1740. завршава се употреба српскословенског језика у књижевности.

Српскословенски није био редак ни у преписци, додуше изгледа само у оној коју су водили црквени великодостојници, као пећки патријарси Атанасије (до 1712), Мојсеј Рајовић (1712—1725) и Арсеније IV Јовановић Шакабента (1724—1737),[6] митрополит крушедолско-карловачки Вићентије Поповић (умро око 1725)[7] и митрополит београдски Мојсеј Петровић (1713—1730).[8] Међутим, у српскословенски текст тих писама често су уплетени елементи народног језика. Њихов удео јако варира, углавном у

[5] Већина рукописа Венцловићевих дела чува се у Архиву САНУ; њихове описе даје Љ. Стојановић, *нав. дело*, 34—36, 38—39, и др. Најактуелнији преглед тих рукописа, с класификацијом према језику, српскословенском односно народном, налази се у књизи М. Павића *Гаврил Стефановић Венцловић*, Београд 1972, 96—98. Највише Венцловићевог текста објављено је у следећим публикацијама: Г. Витковић, *О књижевном раду јеромонаха Гаврила Стефановића*, Гласник СУД XXXIV (1872) 151—177; исти, *Прошлост, установа и споменици угарских краљевих шајкаша*, Гласник СУД 67 (1887) 369—450; Гаврил Стефановић Венцловић, *Црни биво у срцу. Легенде, беседе, песме*, избор, предговор и редакција М. Павић, Београд 1966.

[6] Р. М. Грујић, *Писма пећских патријараха из друге и треће деценије XVIII-тог века*, Споменик СКА LI (1913) 103—134.

[7] Известан број његових писама објавили су Д. Руварац, у прилогу *Мојсије Петровић, митрополит београдски 1713—1730. Прилог историји српске цркве*, Споменик СКА XXXIV (1898) 81—200, и Г. Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива*, Гласник СУД, 2-ги одељак, књ. 3 (1873).

[8] Међу публикацијама које садрже текстове писама Мојсеја Петровића налазе се: Г. Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива од год. 1728—1748*, Гласник СУД, II одељ. књ. 4 (1873); Д. Руварац, *нав. дело*; Д. Поповић и М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, Београд 1958.

зависности од садржаја писма. Српскословенски је најчистији у саставима који имају карактер формалног акта, нпр. у документима о постављењу неког свештеног лица. Осим тога, сва писма која су слали светогорски манастири[9] потпуно су без примеса говорног језика.

ПИСАЊЕ НАРОДНИМ ЈЕЗИКОМ У ПРВИМ ДЕЦЕНИЈАМА XVIII ВЕКА

Историјске промене крајем XVII века битно су проширile простор за писмену употребу народног језика код Срба. Под Аустријом су расле и писменост и потреба да се води писмена администрација, а било је, бар у почетку, и нешто више прилика да Срби сами воде неке своје послове. У раздобљу непосредно по аустријском освајању, код Срба је било администрирања на народном језику по занатлијским цеховима и по општинама, црквеним и понегде грађанским, а у великој мери и у самој цркви. Из прве три деценије XVIII века располажемо већом количином текстова писаних живим народним говором православних Срба него из било које раније епохе одговарајућег трајања. Из тога времена сачувана су многобројна службена писма, пописи људства, ствари и материјалних примања и издатака, правна и имовинска акта. Огромна већина тих докумената групише се географски у три скупине: северну, из будимске области, средишњу из Београда и Срема, и југозападну, из Црне Горе и суседних предела.

Кад се у Великој сеоби 1690. слио талас Срба у будимску област, градови као Будим, Пешта и Сентандреја постали су места где се много писало српски.[10] Истовремено је у Коморану, даље ка западу, на земљишту које је и пре Бечког рата држала Аустрија, настављена пракса писања на српском језику.

Највећи део материјала из Београда[11] потиче из времена аустријске владавине у северној Србији (1717—1739).

---

[9] Р. М. Грујић, *Одношаји светогорских и других манастира са митрополитом карловачким*, Споменик СКА LI (1913) 43—69.

[10] Највише докумената из овог циклуса објавио је Г. Витковић у делима наведеним у нап. 173 и 174, као и у књизи *Прошлост, установа и споменици угарских краљевих шајкаша*, наведеној у нап. 171.

[11] Публикације докумената: Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1700—1739 год.*, Споменик СКА LXXVIII (1935) 13—282; Д. Руварац, *нав. дело*; Д. Поповић и М. Богдановић, *нав. дело*; Р. М. Грујић,

Уосталом, и из претходног периода сачувало се нешто докумената везаних за београдску митрополију. У Срему је, наравно, карловачки митрополитски двор био главно средиште писања на српском.[12]

У разним архивима и збиркама сачуван је до данас велики број писама владике Данила,[13] затим писама, жалби, тестамената, пресуда, извештаја и других списа из разних делова Црне Горе,[14] из Боке Которске (Грбаљ, Рисан, Кртоле, Луштица, Топла[15] и др.), из Паштровића[16] и из појединих места у границама тадашње Херцеговине.

У многим документима народни језик се меша са црквеним, не увек у једнакој мери. Понекад није лако одредити да ли је реч о тексту на црквеном језику с елементима народног, или обрнуто. Карактеристичан је случај писама Гаврила Стефановића-Венцловића будимском епископу Василију.[17] Ту су српскословенски срочене формуле ословљавања и поздрава, уз које често иде и приступ теми, али је главнина текста ипак на народном језику, додуше с доста наноса из црквеног. Венцловић, који се у проповедима умео обраћати пастви на њеном језику, очигледно је сматрао да би тај језик у свом чистом виду био у нескладу с поштовањем које треба одавати архијерају. Уосталом, и сами архијереји су у своја писма редовно уносили бар понеки елемент црквеног језика (ово не важи увек за Црну Гору, где је владика имао и световну власт). Иначе

Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718—1739), Споменик СКА LII (1914) 85—196.

[12] Текстови су објављивани у радовима Д. Руварца, *нав. дело* и Р. Грујића, *Грађа за културну историју Славоније*, Старине ЈАЗУ 34 (1913) 173—304.

[13] Највећи део писама владике Данила публикован је у књизи Јевта М. Миловића *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685—1782)*, Цетиње 1956. Језик тих писама описан је у монографији А. Младеновића *Језик владике Данила*, Нови Сад 1973.

[14] Ј. Миловић, *нав. дело*; Томица Никчевић и Бранко Павићевић, *Црногорске исправе XVI—XIX вијека*, Цетиње 1964.

[15] Подаци о списима топаљске општине: V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije I. Opis rukopisa*, Zagreb 1955, 244—246; исти, *Ćirilski rukopisi i pisma Nacionalne sveučilišne biblioteke u Zagrebu*, Radovi Staroslavenskog instituta 5, Zagreb 1964, 216—217. Известан број текстова објавио је Борђе Д. Миловић, *Прилог проучавању кривичних судова добрих људи у Комунитади топаљској (млетачки период)*, Цетиње 1959.

[16] И. Божић, Б. Павићевић и И. Синдик, *Паштровске исправе XVI—XVIII вијека*, Цетиње 1959.

[17] Д. Ј. Поповић и М. Богдановић, *Девет писама Гаврила Стефановића Венцловића*, Зборник МСКЈ IV—V (1958) 233—247.

је било нормално да се исте личности у разним приликама служе различитим језичким изразом, зависно од тога коме се обраћају и о чему пишу. Митрополит београдски Мојсеј Петровић писао је релативно најчистијим народним језиком у својим личним бележницама посвећеним искључиво материјалним стварима.[18] То је домен у којем је српскословенски и иначе остајао отворен за народну лексику, јер су му недостајали многи потребни изрази.

Српскословенски лексички фонд је био недовољан нарочито онда кад је требало означити појмове из друштвеног живота и цивилизације у аустријским земљама. Ту, разуме се, ни народни српски говор није могао помоћи. Празнина је обично попуњавана на најлакши начин, преузимањем страних речи. Тако документи са земљишта под хабзбуршком управом кипте немачким и латинским речима, а у онима из Горње Угарске нису ретке ни мађарске речи. Уз то, на обе стране налазимо и много турцизама, наслеђених из епохе која се тек била завршила. У документима из Црне Горе и околних области, који уосталом само настављају праксу уходану на том тлу у XVI и XVII веку, од страних утицаја на првом месту, и без премца, стоји италијански. Наравно, дијалекат у тим документима је ијекавски, са одговарајућим регионалним особинама, док се у друга два средишта писало екавским шумадијско-војвођанским језичким типом. У актима из Горње Угарске има понекад и икавских облика. Очито је међу писарима било и појединаца из круга католика икаваца, којих је тада било доста насељених у будимпештанском пределу. Постоје, уосталом, и други подаци о њиховим додирима и везама са Србима у том крају.

Језик докумената са почетка XVIII века из централних и северних огњишта српске писмености био је по гласовима и облицима већ прилично близак данашњем књижевном језику екавског изговора. Разлике се тичу првенствено речника и синтаксе, тада још често неразвијене, а у појединим случајевима видљиво подешене према узорима у немачком и латинском административном језику. Што се тиче речника, он је био врло различит од данашњег. Садржао је нешто архаизама и огромно мноштво туђица, од којих је већи део касније ишчезао из језика.

[18] Д. Ј. Поповић, дело наведено у нап. 177, стр. 13—58.

Наравно, и ван поменутих места писана су документа на српском језику, чистом или у мешавини са српскословенским. Тако нпр. располажемо извесном количином грађе из Сарајева,[19] где се у православној Црквеној општини настављало администрирање уходано у XVII веку, као и из Ниша, одакле имамо митрополијске тефтере с подацима материјалне природе из времена од 1727. до 1737 године.[20] За разлику од већине сарајевских докумената, ови тефтери су у складу са својим садржајем писани много чистијим народним језиком и садрже сасвим мало српскословенских језичких особина. Међутим, док се у сарајевским списима лако уочавају особине тамошњег ијекавског дијалекта, у нишким тефтерима се могу наћи само трагови нишког говора. Дијалекат бележака из доба митрополита Јоаникија (до 1734) углавном је косовско-ресавски, а у белешкама из времена митрополита Борђа Поповића (од 1735) налазимо елементе шумадијско-војвођанског дијалекта.

Поље употребе народног језика захватало је и знатан део књижевности. Од путописне литературе, у ово раздобље спада прилично обимно *Путашаствије* које је Јеротеј Рачанин написао о свом хаџилуку из 1704—05. Аутограф текста је пропао тако да смо данас принуђени да се служимо издањем Осипа Бодянског.[21] Поткуп Јеротејевог казивања чини екавски народни говор, али ће он често посегнути и за српскословенским изразом или обликом.[22]

[19] Текстови су расути у разним публикацијама, поред осталих у радовима Саве Косановића, *Српске старине из Босне*, Гласник СУД XXXVIII (1873) 141—192; В. Ђоровића *Босанско-херцеговачка писма. II. Неколико сарајевских писама из XVII и XVIII столећа*, Гласник ЗМБХ 1910, XXII/3 (1911) 489—511 (највећим делом текстови које је објавио Косановић, а који су овде боље издати); В. Скарића *Српски православни народ и црква у Сарајеву*, Сарајево 1928, и В. Богићевића *Писменост у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1975.

[20] Ј. Хаџи-Васиљевић, *Тевтери Нишке митрополије од 1727—1737 године*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области 1, Скопље 1936, 35—76.

[21] То руско издање из 1861. прештампао је фототипски Боривоје Маринковић као прилог уз свој рад *Одломци траїања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину*, Годишњак ФФНС XII/1 (1969) 263—300 + 42 стр. снимака.

[22] Податке о језику Јеротејевог дела садржи студија И. Грицкат *Језик српских путописа из XVII и с почетка XVIII века*, Зборник историје књижевности X, Београд (САНУ), 1976, 297—322. У издању Бодянског налазимо и доста рускословенских гласовних облика, али није сигурно да ли је за њих одговоран писац или издавач, или можда карловачки богослов Милош Поповић, који је за Бодянског преписао текст. У сваком случају, примери ове врсте су великим делом такве природе да су могли настати приликом разрешавања скраћеница у Јеротејевом делу.

Синтакса је једноставна и претежно народска, али је способна да чврсто носи прилично разуђену нарацију. Стиче се утисак да се пишчева речитост ослања на народну приповетку и на лектиру *Библије*. У сваком случају, Јеротеј Рачанин је први српски писац чији је народни језик постигао одређене квалитете на путу ка развијеном прозном казивању.

Обилном грађом из друге четвртине XVIII столећа засипају нас дела Гаврила Стефановића-Венцловића. Његове проповеди, понекад са утканим дијалошким саставима или поетским пасажима, по садржају нису самосталне. Он их је узимао из разних црквених беседника и преводио са рускословенског на народни језик Срба у Горњој Угарској. То је превођење, на срећу, било врло слободно и често се граничило с прерадом. Гаврилови умеци у текст приближили су проповеди његовим слушаоцима и удахнули у њих нову актуелност. Али главну њихову вредност чини њихов језик. Венцловићев пребогат речнички фонд, пун неувелих боја, одступа од савременог најчешће суптилним разликама. Својим огромним познавањем српског народног говора, он је далеко надмашао све друге писце пре Вука Караџића. Кад би му затребало, он је очигледно и сам стварао речи, али је то чинио с толико језичког дара да је данас често немогуће поуздано одвојити његове коване од израза које је могао чути у народу. Имамо разлога да зажалимо што се у данашњем књижевном језику не налазе многе од Венцловићевих речи. Уосталом, и његова реченица је разноврсна и нијансирана, кадра да понесе и сложене мисаоне садржаје. Наравно, и снага његовог израза много дугује Светом писму, а осим тога, и нарочито, великим црквеним беседницима, изворним ауторима његових списа. Ипак, изнад свега тога стоји његов сасвим изузетан таленат за реч. Као градитељ књижевног језика, он је један од највећих међу српским писцима. Историјски је парадокс да је његов труд остао у ствари узалудан. Дела му нису била штампана, па чак ни много читана у рукопису. У доба док је он радио, српску књижевност је освојио рускословенски језик; тиме су Венцловићеви списи постали језички застарели. Био је заборављен, а откривен много касније, кад његов допринос није више могао бити делотворан. Његов народни језик, о којем се почешће говорило и о којем постоји једна данас

превазиђена студија са почетка овог столећа,[23] још увек чека да буде достојно проучен као домет и као крупан последњи корак на путу којим се није наставило.

Често се истицало, још од Стојана Новаковића,[24] да Венцловићево дело сведочи о томе, »како би се према староме, српско-словенском књижевном језику (да није било прекида), српски народни књижевни језик развијао«. Милорад Павић[25] додаје да није у питању само језик него читава једна културна револуција угушена у зачетку тиме што је Венцловићево дело остало нештампано. Своје схватање, Павић поткрепљује набрајањем неколико других Венцловићевих потеза у правцу демократизације културе. Међу тим потезима налазила се и одређена правописна реформа. Поред осталог, Венцловић је први међу Србима разликовао слова за гласове *h* и *h́*,[26] а употребљавао је и знак *џ*. С друге стране, по свему изгледа да језик којим је писао проповеди, он није сматрао правим књижевним језиком. У записима уз те текстове, редовно се извињава напоменом да пише простим језиком зато да би га паства разумела. Тиме имплицитно даје предност српскословенском — бар на речима. Он одлично разликује два језичка израза и у својим делима их не меша. Наравно, његов таленат је био на страни живог језика. Само тај језик могао му је дати простор за разиграно стварање. И само његови списи на том језику, да су били познати, могли су утицати на развој српске културе у XVIII веку.

По свој прилици почетком XVIII века настала је *Прича о косовском бој*у, написана, судећи по најстаријима међу сачуваним рукописима, негде у југозападним ијекав-

---

[23] Владан С. Јовановић, *Гаврило Стефановић Венцловић*, Српски дијалектолошки зборник II, Београд 1911, 195—306. У новије време, о Венцловићевом језику надахнуто је писао М. Селимовић, *За и против Вука*, Нови Сад 1967, 118—127, а о извесним начелним питањима расправљао је Лионело Костантини у чланку *A proposito della lingua di Gavrilo Stefanović Venclović*, Ricerche slavistiche XIV, Roma 1966, 53—76 (исти чланак под насловом *La lingua di Gavrilo Stefanović Venclović: questioni generali* објављен је поново у саставу написа истог аутора *Note sulla questione della lingua presso i Serbi tra il XVIII e il XIX secolo* у зборнику Studi sulla questione della lingua presso gli Slavi, Roma 1972, 163—186).

[24] *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, Београд[3] 1904, 180.

[25] У књизи *Гаврил Стефановић Венцловић*, Београд 1972, 127.

[26] Уп. рад. А. Младеновића *Слово h пре Вука*, Зборник МСФЛ VI (1963) 159—163.

ским крајевима, на језику углавном народном, можда с нешто српскословенских примеса. У тај прозни састав преточене су народне песме о Косову. Сасвим је природно што *Прича* и по језику блиско подсећа на Вукове јуначке песме, забележене једно столеће касније. Текст је био често преписиван; у познијим преписима срећемо се и са екавским дијалектом и са рускословенским особинама.[27]

У књижевност на неки начин спада и рукописни *Стихослов* епископа Никанора Мелетијевића из 1717. године.[28] Та књига морално-поучне садржине местимично је прошарана стиховима од којих су многи писани готово чистим народним језиком екавског изговора.

Преглед записаног материјала на народном језику из почетних деценија XVIII века не би могао бити потпун без помена о многобројним кратким записима који су настајали на разним странама, а на језику народном, црквеном или мешовитом. Исто тако заслужује пажњу и преписивање старијих текстова, првенствено летописа и сличне грађе, а уз то и Душановог *Законика*, нарочито у Паштровићима, где је средњовековно српско законодавство, заклоњено племенском аутономијом, у извесној мери настављало да живи као правни норматив. Године 1721. преписане су у манастиру Врањини у Црној Гори још једном готово све повеље том манастиру,[29] што такође сведочи о напору да се потврди континуитет легитимности још од немањићких времена. По правилу, овакви преписи нису били дословно верни. Ако и нема садржајних измена, намерних или из непажње, у језику тих списа мешају се особине изворника са онима које одају епоху преписивања, па и дијалекат преписивача.

У XVIII веку, исто као и у претходним столећима, било је међу Србима кудикамо више усмене књижевности него писане. Највећи део народних умотворина из тих времена остао је незаписан и бесповратно је изгубљен. Понешто су ипак спасли од заборава поједини љубитељи,

[27] В. П. Гудков, *Рукописное сербское сказание о косовской битве как документ истории литературного языка*, Зборник МСФЛ XVII/2 (1974) 49—56; Ј. Ређеп, *Прича о Боју косовском*, Зрењанин 1976.

[28] Т. Остојић, *Стихослов од год. 1717*, Јужнословенски филолог II/1—2, Београд 1921, 126—129.

[29] Ив. Јастребов, *Препис хрисовуља на Цетињу о манастиру св. Николе на Врањини*, Гласник СУД XLVII (1879) 219—231.

махом учени људи у приморским крајевима, почев још од XV века.[30] У првој четвртини XVIII столећа, вероватно негде око 1720. године, дотадашњим списима придружена је и једна сасвим необична збирка, обимнија од дотадашњих, данас позната под именом *Ерланґенскоґ зборника*.[31] Тај документ садржи преко 200 песама које је брзописном ћирилицом записало непознато лице — по свој прилици Немац — на непознатом месту, свакако негде у Војној граници. Песме су разноврсне по садржају, језику и пореклу. Међу њима има екавских, ијекавских и икавских, па чак и нешто кајкавских и бугарских, тако да се само један део њихов може убрајати у српске.[32] У понекој песми дијалекти се преплећу, што нас не може изненадити: народне песме и иначе често путују из једног предела у други, а у војничким срединама додири и мешање дијалеката чине део људске свакидашњице. По снази и прецизности језичког израза, песме у *Ерланґенском зборнику* огромно заостају за онима које је један век касније сабрао Вук Караџић. Та разлика свакако говори више о уверљиво неједнаким квалитетима двају записивача, а мање о некој неједнакој вредности песама у двема епохама.

ЗАМЕНА СРПСКОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА РУСКОСЛОВЕНСКИМ

Почетком XVIII века, српска црква на земљишту хабзбуршке монархије налазила се под ударом настојања католичке цркве и државних власти да се Срби поунијате. Противник је био у сваком погледу надмоћан, не само материјално већ и културно. Православно свештенство је огромно заостајало за католичким својим образовањем, које често није било довољно ни за нормално обављање црквених дужности. Чак су недостајали основни услови за рад на просвећивању: није било школа за свештенике, ни наставника оспособљених да предају у таквим школама, а

[30] Најважније (делимично) издање је дао В. Богишић: *Народне пјесме из најстаријих, понајвише приморских записа*, Биоград 1878, књ. I. У новије време располажемо антологијом М. Пантића, *Народне песме у записима XV—XVIII века. Антологија*, Београд 1964.

[31] Издање са студијом: Г. Геземан, *Ерланґенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, Сремски Карловци 1925.

[32] Језиком песама *Ерланґенскоґ зборника* бави се Ј. Матешић, *Die Erlanger serbokroatische Liederhandschrift*, München 1959.

ни потребних књига, поготову уџбеника. Аустријска власт није дозвољавала оснивање штампарије за Србе, у нади да ће православну цркву лакше скршити ако она не буде имала својих књига. Тај се рачун показао рђаво смишљеним. Све што је Беч чинио гурало је Србе у окриље Русије. Русија је могла дати и књиге и учитеље, а уз њих и одобрење у борби за православље.

Везе српске цркве са Русијом имале су живу традицију. Још у XVI веку, а нарочито у XVII, одлазили су поједини српски монаси и друга црквена лица у Русију и доносили оданде новчану помоћ и књиге, махом штампане богослужбене приручнике кијевског или московског издања. Забележени су и случајеви преписивања руских књига, а такође и сусрети с руским монасима у Светој Гори. Током времена, оваквих додира бивало је све више.[33] Уздање у Русију, с којом су Србе везивали вера, језик и писмо, расло је са све већом моћи руског царства и све већим невољама у које су Срби западали. Године 1718, београдски митрополит Мојсеј Петровић обратио се цару Петру Великом с молбом за помоћ у књигама и учитељима. Цар се у први мах није одазвао, па је митрополит 1721. поновио молбу, а 1724. је преко свог изасланика В. Малајескуа изричито тражио да се Србима пошаље учитељ Максим Суворов, синодски преводилац. То је и било остварено. У јесен 1726, Суворов је отворио сталну »славенску школу« у Сремским Карловцима,[34] да би краће време у 1727. години држао предавања из славенског језика и у Београду. Међу Србима је Суворов остао све до 1737. године. У међувремену су 1732—33, на позив митрополита Вићентија Јовановића, у Сремске Карловце дошли Емануил Козачински и неколико његових сарадника и вратили се у Русију 1738. Још пре учитеља стигли су уџбеници. Тако је митрополит Мојсеј 1724. добио од руског Синода 400 буквара с катихизисом (*Первое учение отроком*) Теофана Прокоповича и 100 граматика Мелетија Смотрицког. Године 1726, у Римнику у Влашкој прештампана је за Србе поменута Прокоповичева књига. Она је заиста и доспела

[33] О томе нпр. П. А. Кулаковский, *Начало русской школы у сербовъ въ XVII вѣкѣ*, Санктпетербургъ 1903, 1—27; В. Мошин, *О периодизацији руско-јужнословенских књижевних веза*. Слово 11—12, Загреб 1962, 13—130; Р. Лалић, *О узајамним везама између старе руске и српске књижевности*, Прилози КЈИФ XXXIV/3—4 (1969) 179—202.

[34] Историјат руских школа код Срба у првој половини XVIII века изложен је у књизи П. Кулаковског наведеној у претходној напомени.

у ђачке руке судећи по томе што су се 1727. и 1734. појавила нова издања. Наравно, с таквим књигама и таквим наставницима дошао је и другчији црквени језик, рускословенски. Оснивањем Суворовљеве школе, тај језик се угнездио у само средиште српског школског система. Његово даље ширење обезбеђивали су ученици руских учитеља, као и ученици тих ученика.

Рускословенски језик је заправо пандан српскословенском. То је руска редакција црквенословенског, настала врло рано приликом стабилизовања словенског црквеног језика у руској средини. Као и српска редакција, и руска је до XVIII века прошла кроз одређен развој. У XVIII веку руску редакцију су звали »славенски језик«; тада се веровало да је она у истини провобитни старословенски, језик Ћирила и Методија. Стварност је била другчија: та је редакција настала прилагођавањем старословенског језика могућностима руског изговора. Будући да су аналогног порекла и друге редакције црквенословенског, разлике између њих се тичу махом гласовних особина, док су лексика, морфологија и синтакса углавном заједничке.

У српскословенском језику почетка XVIII века, некадашњи полугласници *ъ* и *ь*, у положајима где нису били ишчезли, изговарани су као *а* (*сань, дань,* писано често и *сънь, дънь* или *сьнь, дьнь*). У рускословенском су се, међутим, ти гласови развили у *о*, односно *е* (*сонъ, день*; на крају речи се *ъ* и *ь*, као и *ь* у српскословенском, нису читали). Насупрот српском развоју носног вокала *ę* у *е* (српскослов. *име, жетва*), у руском је тај звук дао *а*, обично умекшавајући претходни сугласник: рускослов. *имя* (изговор *им'а*, код Срба преузет као *имја*), *жатва*. Док се у српској редакцији чувало слоговно *р* и *л*, писано као *рь* и *ль* (*врьхь, дльгь*), у руској редакцији на тим местима стоје гласовне групе као *ер* или *ол* (*верхъ, долгъ*). У српскословенском се некадашњи вокал »јат« (*ѣ*) већ вековима читао као *е* (*вѣра*, изговарао, а често и писано *вера*), а у оној верзији рускословенског коју су Срби примили, *ѣ* се читало као *е* с умекшавањем претходног сугласника (*вѣра* = *в'ера*, што је Србима звучало као *вјера*), док испред обичног *е* није било таквог умекшавања.[35] Отуда се код Срба

[35] Б. А. Успенский, *Архаическая система церковнославянского произношения (Из истории литургического произношения в России)*, Москва 1968, 29—36 (уп. и приказ П. Ивића, Зборник МСФЛ XIII/1 (1970) 284—287).

у изговору рускословенског усталило *је* (*вјера*). Српскословенски је чувао стари изговор гласа щ као *шт*, а у рускословенском то се слово читало као *шч* (тако се старо ищѣ »иштем« изговарало у једном случају *ишту*, а у другом *ищчу*).[36] Ипак, Срби нису усвојили рускословенски у његовом изворном гласовном облику. Узалуд је Орфелин у свом *Буквару* 1767. опомињао да треба прихватити и руски акценат и руске умекшане сугласнике. То једноставно није било могуће јер се противило структури штокавског гласовног система. Тако је српски изговор рускословенског остао јасно различит од руског. Српска верзија рускословенског у ствари је нека врста српске »редакције« тог језика: он се ту појављује прилагођен могућностима фонетике српског језика.

Замена српске редакције руском осетно је удаљила црквени језик код Срба од народног, чинећи га тежим, затвореним за масу непросвећених. С друге стране, русификација црквеног и књижевног језика олакшала је усвајање културних тековина из Русије и преко Русије. Свакако није случај што се у XVII и XVIII веку и код Хрвата глагољаша догодила слична промена: тамо је католичка црква хрватску редакцију црквенословенског језика заменила руском. У XVIII веку, рускословенски је преовладао и у бугарској цркви. Тако је црквенословенски језик у живој употреби сведен на једну једину редакцију — руску.[37] Није тешко у овоме сагледати резултат пораста моћи и значаја Русије и релативног опадања културног и материјалног потенцијала јужнословенских центара употребе црквенословенског језика.

Још није написана историја продирања рускословенског у службену употребу у српској цркви. Ипак је у научној литератури констатовано да се администрација Београдске митрополије до смрти митрополита Мојсеја Петровића 1730. служила српскословенским, а да је одмах после његове смрти, под митрополитом Вићентијем Јовановићем, прешла на рускословенски.[38] Руска редакција

[36] Подробније о овоме П. Ђорђић, *Карактеристика савременог изговора нашег црквеног језика*, Богословље VI, св. 3, Београд 1931, 236—245.

[37] Успомена на то да српскословенски језик оличава домаћу српску старину очувана је у називу *србуље* којим су после преласка на руску редакцију означаване српскословенске књиге.

[38] Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски. Прилог историји српске цркве*, Споменик XXXIV (1898) 121. Међутим Б. Унбе-

продире у будимска српска акта 1731. године.[39] И у текстовима писаним претежно на народном језику али са елементима црквеног, појављују се и рускословенске црте, додуше исправа уз српскословенске. Овако је на пример у *Попису целе имовине Београдске митрополије* из 1733. године[40] и у извештајима о стању парохија у деловима северне Србије из 1733.[41] и око 1735,[42] као и у тужби Срба сељака из Осјечког Поља због појачавања феудалне експлоатације 1735. године.[43] У протоколу Црквене општине у Коморану, вођеном од 1659. до 1777, први рускословенски облик појављује се 1735—36. године.[44] Међутим, у крајевима који нису били под аустријском влашћу, тј. под јурисдикцијом Београдске (и затим Карловачке) митрополије, промена је текла спорије. Тако у поменутим тефтерима Нишке митрополије из времена до 1737. нема ни трага рускословенским особинама. За Ниш се везује и Александров рукопис из 1736,[45] писан још увек чистим српскословенским језиком. Године 1752, негде у Босни или Херцеговини преписан је зборник разних састава, од којих су многи на српскословенском, док су други на народном језику.[46] Исте године је Сарајевска црквена општина закључила с митрополитом Пајсијем уговор на језику претежно народном, али с много рускословенских елемената и сасвим мало српскословенских.[47] У Црној Гори су настале и извесне песме на српскословенском и меморандум познат под именом *Књига за Црногорце ва сенат венетски* који је исписан углавном народним језиком, с

гаун (*нав. дело*, 35) с правом примећује да се и у најкаснијим списима митрополита Мојсија, поглавито у његовом тестаменту, јављају рускословенски облици напоредо са српскословенским.

[39] Г. Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива од год. 1728—1748, Збирка друга*, Гласник СУД, 2-ги одељак, књига четврта (1873).

[40] Р. М. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718—1739)*, Споменик LII (1914) 84—208; сам *Попис* на стр. 110—160.

[41] Г. Витковић, *Извештај. Написао 1733 Максим Радковић ексарх београдског митрополита*, Гласник СУД 56 (1884) 117—325.

[42] Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, Споменик СКА XLII (1905) 101—204.

[43] Р. Грујић, рад наведен у нап. 178, 237.

[44] Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици угарских краљевих шајкаша*, Гласник СУД 67, 243—280.

[45] Уп. напомену 168.

[46] Вук Стеф. Караџић, *Примјери српско-славенскога језика*, у Бечу 1857, 25—28, 52—62.

[47] В. Скарић, *нав. дело*, 96—98.

нешто српскословенских и још мање рускословенских елемената. И једно и друго приписује се владици Василију Петровићу, који је аутор и познате *Историје о Црној Гори* (Москва, 1754), писане за Русе, руским језиком, што опет не сведочи о усвајању рускословенског. У црногорским исправама,[48] у формулама стилизованим црквеним језиком, рускословенски стиче превагу над српскословенским тек негде око 1780, а у паштровским исправама се то остварило непосредно поткрај XVIII столећа.[49]

Трагови српскословенског наставили су да живе у народном говору и после смене редакција црквеног језика. Вук у првом издању свог *Српског рјечника* (1818) бележи речи као *моштри, општри, општина, свештеник, Ваведеније, вавијек, васиони свијет, Васкрс, васкрснути, божанство, човечанство, сабор, саздати, самртни* (час), *самрт* (»на самрти«), чији гласовни лик поуздано показује да су српскословенског порекла. У данашњем књижевном језику има и других таквих речи: *сушти, сушшина, завешшаши, ваиши, саблазан, савесш, савеш* итд.

РУСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ XVIII ВЕКА[50]

Рускословенски је у првом налету освојио позиције у српској православној цркви: у њеном богослужењу, где се употребљава и данас, у црквеној администрацији и, наравно, у школама које су тада биле под контролом јерархије. Из школе и цркве, рускословенски је сасвим природно ушао у књижевност заузимајући у њој место које је дотад држао српскословенски. Рускословенски је у први мах обухватио чак више простора него његов претходник. У време повишених захтева у погледу учености, теже су могли проћи текстови који би били написани на народном или мешовитом језику због тога што аутор није довољно владао црквеним. Идеал чистоте црквеног језика, неисквареног наносом из »ниског« говора простог народа, задуго је остао усађен у свет свештенства и малобројних интелектуалаца у теократски организованом српском друштву XVIII столећа. Усмереност ка таквом идеалу прекинула је онај природни процес посбрљавања књижевног језика који је дошао до изражаја у позној фази српскословенске епохе, огледајући се понајвише у језику летописне и путописне литературе. Тај је процес био повео ка књижевном језику који би се гласовном и морфолошком основицом ослањао на народне говоре, али би у синтакси и, нарочито, у речнику био обилно обогаћен елементима из црквеног језика. Управо такву природу има данашњи руски књижевни језик. Да би парадокс био већи, тај језик ју је стекао у XVIII веку, у време кад је — под руским утицајем — развој српског књижевног језика кренуо сасвим друкчијим правцем.

Свакако није случајно што су прве »српске« књиге на рускословенском у ствари дела руских аутора. То су већ поменуто *Первоје ученије отроком* Теофана Прокоповича, прештампано за Србе 1726, као и трагедија »о смерти Уроша Пјатаго, посљедњаго царја сербскаго« Емануила Козачинског, руског учитеља у Карловцима, изведена у том граду 1736, а објављена тек 1798. у преради Јована Рајића. Уосталом, у првом од ових дела меша се црквени рускословенски језик с руским народним.

Прва књига на новом књижевном језику чији аутор није Рус била је бакрорезна *Стематографија* Христофора Жефаровића из 1741. У том делу хералдичке садржине, у рускословенски језик су уплетени елементи из двају народних језика, руског и српског.

Књигом *Поученије свјашишељскоје новопосшављеному јереју* из 1742, такође у Жефаровићевој бакрорезној техници, почиње серија српских црквених издања на рускословенском. Удео тих издања у српској публикационој продукцији у XVIII веку биће врло знатан. Већина тих

---

[48] Уп. Т. Никчевић и Б. Павићевић, дело наведено у нап. 14.

[49] И. Божић, Б. Павићевић и И. Синдик, дело наведено у нап. 16.

[50] Проблематици везаној за рускословенски језик код Срба и уопште за руски утицај на српски књижевни језик у предвуковској епохи посвећени су у новије доба радови страних научника: L. Costantini, *In merito alla influenza russa sulla lingua letteraria serba nel XVIII secolo.* Ricerche slavistiche XV, Roma 1967, 143—165 (и под насловом *L'influennza russa sulla lingua letteraria serba nel XVIII secolo* у зборнику Studi sulla questione della lingua presso gli Slavi, Roma 1972, 187—208); П. А. Дмитриев, *Русско-славянский и славяно-сербский языки и проблемы создания литературного языка на народной основе*, Зборник МСФЛ XVII/1, 63—70; П. А. Дмитриев и Г. И. Сафронов, *Из истории русско-югославянских литературных и научных связей*, Ленинград 1975, 16—39; Н. И. Толстой, *Литературный язык у сербов в конце XVIII — начале XIX века*, Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков, Москва 1978, 269—328. У тим радовима додирују се често и остали језички изрази у тадашњој српској књижевности, а о њима се нарочито говори у раду А. Младеновића *Тийови књижевної језика код Срба у другој йоловини XVIII и йочешком XIX века*, Филозофски факултет у Новом Саду, Реферати за VII међународни конгрес слависта у Варшави, Нови Сад 1973, 39—53.

књига су просто прештампане руске књиге; по садржају и намени, то су врло често богослужбени приручници. Језик је у њима чист рускословенски. За српску књижевност, те су књиге од малог значаја, али на познавање и учвршћивање рускословенског језика у српској средини оне су битно утицале. Наравно, од посебног су интереса текстови који припадају средњовековној српској књижевности, а чији је језик у XVIII веку преудешен са српскословенског на рускословенски. Ово се догодило не само са службама српским светитељима (Синесије Живановић, *Правила молебнаја сербских просвѣтитељеј*, Римник 1763), него и с Теодосијевом биографијом св. Саве, коју је преправљену издао пакрачки епископ Кирил Живковић: *Житіје свјатих сербских просвѣтитељеј Симеона и Сави*, Беч 1794.

Неговању рускословенског поготову су допринели приручници посвећени језику и писмености. Скоро тридесет година после Прокоповичевог буквара прештампана је за Србе у Римнику 1755. и *Грамматика* Мелетија Смотрицког у преради Поликарпова из 1721. године.[51] Око 1742—44. појавио се бакрорезни буквар Христофора Жефаровића, од којег данас није познат ниједан примерак. У трећој четвртини XVIII века већ има више дела српских аутора. Објављени су бакрорезна *Славено-сербскаја калиграфија* Захарија Орфелина 1759, *Первоје ученіје... називаємоје Буквар* истог писца 1767[52] (друго издање 1792) и *Њемецкаја грамматика* Стефана Вујановског 1772[53]. Међутим, *Буквар или началноје ученіје* из 1770, у ствари је прештампан руски уџбеник из 1751. Ипак је међу Србима и даље било људи, нарочито у кругу свештенства, који нису сасвим напуштали српскословенски језик. Орфелин у свом *Буквару* упозорава на грешке које Срби чине кад руско

[51] У ширем контексту почетака граматичке мисли код Срба, овом се граматиком бави рад И. Грицкат *Из предисторије стварања српске граматике*, Зборник В. Мошина, Београд 1977, 245—253.

[52] Уп. Ст. Новаковић, *Језик старе српске цркве*, у Београду 1899, 33—34; Д. Руварац, *О првом штампаном словенском буквару за српску децу*, Годишњица НЧ XIII (1893) 269—290; T. Ostojić, *Zaharija Orfelin als Philolog*, Archiv für slavische Philologie XXX, Berlin 1909, 448—452; Мила Стојнић, *Филолошки радови Захарија Орфелина*, Зборник МСКЈ IV—V (1958) 94—107.

[53] Потпуније податке о књигама из XVIII века наведеним у овом раду вид. у делу Г. Михаиловића *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964, које садржи најподробнији преглед српских публикација у том столећу.

плоть читају као *плт*, кад слово щ изговарају као *шт*, итд. Очигледно се овде ради првенствено о конзервативнијим или мање ученим свештеницима, од којих су неки стекли своје невелико образовање још у доба пре него што је српска црква примила нови књижевни језик. Међутим, српскословенских облика има доста и у *Собранију* Јована Рајића (1793), иначе једног од најбољих зналаца рускословенског језика у српском XVIII веку.[54] У том зборнику беседа намењених верницима у цркви, преведеног са рускословенског на српски народни језик, чести су примери који припадају српскословенском, такви као *множаство, сагласије* или *вазвишава се*. Уместо одговарајућих рускословенских форми тих речи, Рајић употребљава овакве облике, очигледно сматрајући да ће они бити разумљивији публици за коју су проповеди писане.[55] Понешто српскословенских елемената има и у језику појединих других писаца с краја XVIII и са почетка XIX века, поред осталог и код Доситеја Обрадовића.[56]

Полет просвете, систематски подстицај иницијативама аустријских власти, донео је у последњој четвртини XVIII столећа много нових школских издања. Године 1776. изишла је *Ручнаја књига потребнаја маіистром* Теодора Јанковића Миријевског, у ствари с немачког прове-

[54] Ову чињеницу је уочио још Вук Караџић (*Главне разлике између данашњега Славенскога и Српскога језика*, Даница за 1826, прештампано у књизи *Сабрана дела Вука Караџића*, књига осма, Даница 1826, 1827, 1828, 1829, 1834, »Просвета«, Београд 1969, 54—57). Појава је подробно размотрена и у монографији А. Младеновића *О народном језику Јована Рајића*, Нови Сад 1964 (уп. и приказ П. Ивића, Зборник МСФЛ X, 1967, 207—227). Распоредом српскословенских облика код Рајића посебно се бави Александар Албијанић, *Прилог познавању судбине српскословенских елемената у језику писаца из Војводине предвуковскога доба*, Зборник МСФЛ XIX/2, 1976, 35—53, и *Српскословенски и рускословенски елементи у »Собранију« (1793) Јована Рајића*, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд 1977, књ. 6, св. 1, 165—174.

[55] Рајића је, уосталом, на овакав поступак обавезивао и захтев аустријског цензора Секереша да се проповеди преведу на најчистији простонародни српски језик тако да не остане ни трага руског изворника »чак ни у изговору или творби речи« (М. Костић, *Проповеди Јована Рајића. Студија о политичкој цензури српских књига у XVIII в.*, Сремски Карловци 1922, 13).

[56] А. Албијанић, *Прилог проучавању српскословенских елемената у делима српских писаца осамнаестог и прве трећине деветнаестог столећа*, American Contributions to the Eighth International Congress of Slavists, Columbus 1978, Volume 1, 11—25; Исти, *Serbian Church Slavic Elements in 18th-early 19th Century Vojvodina Sources*, Die Welt der Slaven XXIII/2, N. F. II/2, München 1978, 268—283.

дено и адаптирано дело Ј. И. Фелбигера. Ту се налази позната »азбучнаја д'шчица«, преглед малих и великих ћириличких слова, међу којима су и *ћ* и *џ*.[57] Орфелин је у истом раздобљу објавио два рада с упутствима о техници исписивања слова и обрасцима лепог писања за српске и румунске школе: *Новијшија славјанскија прописи* 1776. и *Славјанскаја и валахијскаја калиграфија* 1778. Учећи писање из тих књига, деца су учила и језик којим су оне писане. Поред тога, у Венецији су штампани буквари за Србе 1775. и 1792, а бечких издања је било тринаест у периоду од 1770. до 1798. Пред крај столећа појавили су се и језикословни радови српских аутора: *Руководство ко правоиспоанију и правописанију* Стефана Вујановског (Беч 1793), *Руководство к славенскијеј грамматиције* Аврама Мразовића (Беч 1794, Будим 1800), и *Руководство к славенскому правочтенију и правописанију* од истог аутора (Будим 1797, 1800). То су за тадашње Србе били уџбеници сопственог књижевног језика; граматика народног језика није било. Строго нормиран, окамењен као и други типични богослужбени језици, рускословенски је био у начелу неподложан променама и затворен за иновације које би долазиле из народног језика. Па ипак, он је, да би могао функционисати као административни и књижевни језик, морао прихватати речи за појмове из савременог живота, туђе наслеђеном црквенословенском лексичком фонду. Те новоунесене речи најчешће нису биле српске народне, већ обично латинске или немачке. Уосталом, синтакса рускословенског језика у српском XVIII веку најчешће се поводила за гломазном латинском и немачком реченицом какву су као узор нудили текстови аустријске администрације.

Рускословенским језиком су писане, или на њега код Срба превођене, и поједине књиге поучне или практичне садржине као Фелбигерово *Руководство к честности и правости* у преводу Атанасија Деметровића Секереша 1777. и *Краткоје сочињеније о прихватних и публичних дјелах* Алексија Везилића 1785. године.[58] Међутим, у историографској литератури рускословенски је сасвим мало заступљен. Њиме је још средином XVIII века написан тзв. *Троношки родослов*. Непознати писац је тим језиком умео да пише не само течно и јасно него и лепо. С друге стране, језик, изгледа, није био сасвим чист: у њему има местимично елемената двају народних језика, руског и српског. Додуше, такви су примери, а нарочито србизми, могли бити унети приликом преписивања дела, које није било штампано.

Од знатнијих српских писаца у XVIII веку, рускословенским су написали и штампали један део својих дела Захарија Орфелин (*Горестни плач славниција иногда Сербији* 1764), Павле Јулинац (превод Мармонтеловог *Велизарија* 1776), Јован Рајић (нпр. *Цвјетник* 1793, верске песме, затим *Точноје изображеније катихизма*, посмртно објављено у српском преводу 1840. и 1841), Алексије (*Краткоје написаније о спокојној жизни* и *Забављеније јединаго љетнаго утра* 1793, *Идеа или мужескаја и женскаја добродјетељ 1793, Нума или процвјетајушчиј Рим* 1801).[59] Док је Рајић, монах школован у Русији, умео писати беспрекорним рускословенским, аутори световњаци су имали мање сигурно осећање за правилност тог језика. Уосталом, они можда нису ни сматрали да има ичег рђавог у повременом или чак честом уношењу српских или руских облика у текст иначе писан црквеним језиком. Границе између тих трију словенских језика лако су прелажене у многим текстовима из друге половине XVIII века, и то не само због неумења писаца да пишу доследно црквеним језиком и због њиховог широког схватања о »славенском« књижевном језику већ и због потребе да се многобројне речничке празнине у црквеном језику попуне речима узетим из живих језика.

Рускословенски је био језик и дитирамбичне поезије, разних ода и свечаних беседа, а врло често и језик проклламација, објава и прописа државних и црквених власти, као и превода привилегија које су аустријски цареви издавали Србима. Наравно, ни ту нема праве језичке уједначености. Поближе испитивање указало би на саставе писане чистим рускословенским језиком, најчешће потекле из црквених канцеларија, и на оне у којима се у црквенословенску основу уткивају српски елементи, или руски, или и једни и други.

---

[57] Снимци: Г. Михаиловић, *нав. дело*, 136; С. Бунковић, *Буквари и букварска наставa код Срба*, Београд 1964, 11—12.

[58] Уп. В. Берић, *Неке језичке одлике »Епистолара« Алексија Везилића*, Годишњак ФФНС (1968) XI/2, 251—260.

[59] Уз ове три своје књиге Трлајић је додавао мање речнике словенских (и руских) речи за које је претпостављао да су његовим читаоцима мање познате. О томе вид. В. П. Гудков, *К изучению русского лексического наследия в сербохорватском языке*, Вестник Московского университета, Филология 4, Москва 1978, 82—82.

РУСКИ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК КАО ЈЕДАН ОД ЈЕЗИЧКИХ ИЗРАЗА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Усвајање рускословенског језика око 1730. године широм је отворило врата српске културе руском утицају. Прожимање тим утицајем било је тако јако да понекад изгледа да тадашњи Срби нису сматрали странима ни руски језик ни руску књижевност. Руси су били православни и »Славени« као и Срби, и све што је руско и Србима је изгледало као своје.[60] У ствари, и сам културноисторијски покрет везан за долазак руских учитеља и усвајање рускословенског сведочи о таквом доживљавању заједништва вере и језика. У кругу српског свештенства почетком XVIII века још су била жива схватања из средњег века, кад је књижевни језик свих православних Словена био један, у неколико редакција, и кад су књижевна дела без тешкоћа прелазила из једне националне средине у другу.[61]

Као што је под таквим околностима рад руских учитеља међу Србима био нормална ствар, тако је било природно и одлазити у Русију ради школовања или ступати у руску службу, а поготову је било обично читати руске књиге. Тадашњи руски књижевни језик, иако увелико еманципован од рускословенског црквеног, био је разумљив за оне који су владали овим последњим. На свом језику, српски читалац је могао наћи сасвим мало књига и свако проширење лектире водило је руској књизи — или књизи на језицима потпуно туђим, најчешће на немачком. Познато је да су српски књижари у XVIII веку били добро снабдевени руским књигама.

Пошто је од Руса био примљен рускословенски у цркви, поједини књижевници су почели преузимати и руски књижевни језик у својим списима световне садржине.

[60] Такво схватање, чак и кад је реч о језику, оличено је у изразу »на нашем Росијско- или Сербо-Славенском јазикје« који је Павле Јулинац употребио у предговору свог *Кратког введенија* 1765. Н. И. Толстој (*К историко-культурной характеристике »славяно-сербского« литературного языка*, Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, Москва 1977, 280) с правом истиче да Срби у XVIII веку руску књижевност »нису осећали као туђу ни по садржају ни по језику«.

[61] Појам језичке и духовне заједнице Slavia orthodoxa експлицитно је унео у науку Рикардо Пикјо и разрадио га у низу студија побројаних на стр. 11 његовог рада *Questione della lingua e Slavia cirillometodiana*, Studi sulla questione della lingua presso gli Slavi, Roma 1972.

Преузиман је руски »средњи стил«, књижевни језик на руској основи, али са много »славенизама«. Тим су језиком у Русији писана дела намењена образованој публици. Управо у таквим делима применили су га и српски писци. Српским читаоцима тих дела такав руски није могао створити знатнијих тешкоћа. С друге стране, писање о таквим предметима на српском могло је писцима изгледати као претежак задатак: тадашњем српском су недостајале многе потребне речи, а и текст би могао звучати неотмено, недовољно уздигнуто.

Поље на којем су се српски аутори најчешће огледали пишући руским књижевним језиком била је историографија. Сва знатнија штампана историјска дела српског XVIII века писана су руским »историографским слогом«.[62] Павле Јулинац, *Кратког введенија в историју происхожденија славеносербскаго народа* 1765,[63] Захарија Орфелин, *Житије и славнија дјела Петра Великаго* 1772,[64] Јован Рајић, *Историја разних славенских народов* 1794. Очигледно је било лакше писати о историји руским језиком него српским или црквеним. Па ипак, да би се добро разумело оно што се догодило, треба имати у виду да је Јулинац провео живот у руској војној и дипломатској служби и да је Рајић био кијевски ђак, док је велика, раскошно опремљена Орфелинова монографија била намењена поглавито руском читаоцу и већ 1774. доживела ново издање у Петрограду. Овом се циклусу прикључује и једно дело старије од свих поменутих, али које је међу Србима било мање познато: *Историја о Черној Гори* (Москва 1754),[65] коју је за руску публику, приликом свог

[62] Вид. о томе код Н. И. Толстоја, *Литературный язык у сербов в конце XVIII — начале XIX века*, 274—277.

[63] О језику тог дела вид. у раду А. Младеновића *Однос између домаћих и рускословенских елемената у књижевном језику код Срба пре његове вуковске стандардизације*, Зборник МСФЛ XII (1969) 43—51.

[64] Руским књижевним језиком у Орфелиновим делима бави се В. П. Гудков, *О »славенском« языке Захария Орфелина*, Вестник Московского университета, Филология 3, Москва 1973, 46—51.

[65] Језиком те књиге бави се неколико прилога С. Стијовића: *Графијске, правописне и фонетске особине »Историје о Црној Гори« Василија Петровића*, Прилози ПЈ 11 (1975) 1—50; *О међусобном односу неких руских и српскохрватских језичких елемената у »Историји Црне Горе« (1754) владике Василија Петровића*, Научни састанак слависта у Вукове дане 6, Београд 1977, св. 1, 175—182; *О именицама у »Историји Црне Горе« (1754) владике Василија Петровића*, Зборник МСФЛ XX/2 (1977) 27—44.

првог путовања у Русију и с пропагандним циљевима, написао цетињски владика Василије Петровић. Пишчево знање руског језика било је врло непотпуно, а он се није потрудио да своје делце дâ на лектуру некоме ко би био у стању да његов руски текст очисти од српских језичких особина.

Путем који су прокрчили Јулинац, Орфелин и Рајић пошли су у својим преводима епископ Петар Петровић (*Историческоје размотреније* Х. С. Смида 1796) и Николај Лазаревић (*Повјест житија фелдмаршала... Суварова* 1799, додуше с много србизама у језику).

У историографску књижевност спадају у извесном смислу и монографије манастира Златице (1798) и Месића (исте године), које је написао Викентије Љуштина, као и манастира Фенека (1799), чији је аутор Викентије Ракић. У руски књижевни језик тих састава убачено је доста српских речи, а код Ракића и граматичких облика.

Изван историографије има у српској књижевности мало дела писаних претежно руским језиком. Међу њима су најважније две Орфелинове књиге: *Первија начатки латинскаго јазика* 1767 (прва граматика једног страног језика за Србе, с речником, додуше све неоригинално),[66] и *Вјечни календар* из 1783. Најстарији међу оваквим саставима је Орфелинова песма *Тренодија*, објављена 1762. Међутим, већ у његовој *Калиграфији* (1759) меша се рускословенски с руским.

Употреба руског књижевног језика у делима писаним за Србе потрајала је свега неколико деценија. Она сва стаје у другу половину XVIII века. После 1800. године, кад су српска просвета и српска књижевност већ биле донекле ојачале, није се више могло писати за Србе језиком различитим од њиховог, а који се уз то није учио ни у једној српској школи, нити се игде у српској средини могао чути, тако да ни писци ни читаоци нису имали поуздано осећање за тај језик.[67] Уосталом, тада је духовна

[66] О садржају и композицији те књиге вид. Д. Руварац, *Прва штампана латинска граматика за Србе*, Прилози КЈИФ IV (1924) 155—176; у речнику уз граматику има и српских речи; уп. В. П. Гудков, *Акцентовање српских речи у латинском лексикону Захарије Орфелина*, Зборник МСФЛ XXI/1 (1977) 45—47.

[67] У XVIII веку, а ни задуго после тога, није било руске граматике (а ни речника) за Србе, иако су Срби већ тада добили приручнике за латински језик (Орфелин 1766, 1767), за немачки (Вујановски 1772, Лазаревић 1774, анонимни речник 1790), италијански (Љуштина 1794) и мађарски (Салер, у преводу Георгија Петровића 1795).

клима међу Србима у Дунавској монархији била увелико измењена. Културна оријентација је постала претежно западњачка, и међу страним узорима на првом месту и без правог такмаца стајао је немачки.

СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК[68]

Убрзо по увођењу рускословенског језика осетило се да он српској књижевности намеће претесан оквир. Тој књижевности је био потребан израз ближи матерњем српском говору, лакши за учење, језик којим би се писало без тешкоћа и коју би читаоци разумели без напора. Наравно, ни руски књижевни језик, као ни рускословенски, није могао пружити Србима оно што им је било потребно. Ипак, руски пример је указивао на пут којим се могло ићи. Кад су се рускословенски елементи могли прожимати с правим руским у руској књижевности, па и у српској, зашто се томе не би могле придружити и српске речи и облици? Тако је настала мешавина рускословенског и српског, а врло често и руског, која се данас обично назива славеносрпским језиком.[69]

У тренутку кад се појавио тај језик, многима је морало изгледати да он пружа најбоље решење. Он је омогућавао писцима да заобиђу тешкоће које је пред њих стављао црквени језик, али и оне с којима би их суочила употреба чистог народног језика, без примеса црквеног. Ни ове друге тешкоће никако нису биле незнатне. Највећу невољу није стварало лексичко сиромаштво народног

[68] И. Грицкат, *У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика*, Зборник МСФЛ IX, 1966, 61—66; A. Albin [аутор идентичан са већ наведеним Албијанићем], *The Creation of the Slaveno-Serbski Literary Language*, The Slavonic and East European Review, London 1970, Volume XLVIII, Number 113, 483—491; А. Младеновић, *Типови књижевног језика код Срба у другој половини XVIII и почетком XIX века*, Филозофски факултет у Новом Саду, Реферати за VII међународни конгрес слависта у Варшави, Нови Сад 1973, 45—46; Lionello Costantini, *Sulla »slavjanoserbski« (Stato della questione e perspettive di ricerca)*, Ricerche slavistiche XX—XXI, Roma 1973—1974, 195—200; П. А. Дмитриев и Г. И. Сафронов, *Из истории русско-югославянских литературных и научных связей*, Ленинград 1975, 30—39; Н. И. Толстой, *К историко-культурной характеристике »славяно-сербского« литературного языка*, Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, Москва 1977, 267—281; уп. и литературу наведену у напомени 50.

[69] У XVIII веку значење тог термина било је шире и мање одређено.

говора у области апстрактних појмова — та се препрека могла савладати тиме што би се у књижевни језик на народној основи смишљено укључивале потребне речи из црквеног језика. Много је дубља невоља потицала отуда што је школа учила ђаке само црквеном језику и што није било ни књига које би пружале образац чистог народног језика. Кад су се међу интелектуалцима, а нарочито у кругу свештенства, створили читави мали амбијенти у којима је језичко осећање било нарушено школовањем и лектиром, и кад је престиж отмености издигао такво језичко осећање над оним које је имала »простота«, постало је немогуће да већина писаца одједном почне писати онако како та простота говори.

Славеносрпски је, бар привидно, стављао писца у врло угодан положај. Реч коју није знао у једном изворном језику, он је без икаквих тешкоћа узимао из другог. У преимућства славеносрпског спадало је и огромно богатство његовог речничког фонда који је у начелу обухватао лексику двају или чак тријух језика. Писцу су стајале на располагању речи за појмове из српске грађанске и сеоске свакидашњице, али и разграната црквенословенска лексика, столећима потхрањивана разрађивањем богословских и етничких питања у ослонцу на систем значења одређен грчким и латинским вокабуларом, и уз то тадашњи руски речнички фонд, пун западноевропских позајмљеница за појмове савремене цивилизације и обогаћен већ конституисаном терминологијом администрације, друштвеног уређења и многих наука. Славеносрпски је много боље него рускословенски задовољавао и захтев епохе просветитељства да језик књижевности буде приступачан широким слојевима народа како би књига могла допринети њиховом уздизању. Истовремено, славеносрпском се није могло пребацити да се спушта на ниво маса. Компонента црквеног језика давала му је легитимацију отмености.

Схватања присталица славеносрпског језика нашла су израза у елаборату који је Теодор Јанковић Миријевски, директор српских школа у Банату, 1782. године поднео цару Јосифу о питању азбуке и језика у српским школама.[70] Јанковић је истакао да Срби употребљавају три »дијалекта« — црквени, грађански (»Civilsprache«) и простонародни — и илустровао однос тих »дијалеката« напоредним одломцима текста у све три верзије. Овакво разликовање подсећа на »стилове«, високи, средњи и ниски, који су у XVIII веку постојали у руском књижевном језику, а који су и тамо настали у судару црквенословенског наслеђа са домаћом језичком стихијом, у средини социјално дубоко раслојеној, са моћном друштвеном позицијом цркве. Јанковић је препоручивао грађански језик, тј. славеносрпски. По његовим речима, тим се језиком служи интелигентнији, васпитанији и образованији део српског народа. Тај је језик једноставнији и разумљивији од црквеног, а чистији од простонародног. Додуше, Јанковић је у свом елаборату прећутао неке аргументе који су Србима свакако изгледали веома важни. Усвајањем славеносрпског осујетило би се настојање аустријских власти да се уведе народни језик, као код католичког становништва, што се српској публици чинило као покушај »шокчења« и предигра унијаћења. С друге стране, опредељење за славеносрпски, а не за рускословенски или руски, отклањало је приговоре власти да Срби без правог разлога усвајају језик који им је далек и тежак само да би били ближи Русима, од којих је Аустрија зазирала. Истовремено, славеносрпски је ипак обезбеђивао континуитет с традицијом јер је обухватао и особине рускословенског, освештаног језика православља, за који се тада веровало да је првобитни језик православне цркве код Словена.[71]

Било је, међутим, и српских писаца који су у начелу одбацивали мешовит језик као књижевни. Јован Рајић, који се иначе огледао и на народном језику и на рускословенском и на руском књижевном, образложио је свој став следећим речима: »Иначе би слог со всјем раздран бил и непријатен, ашче би помјешани били дијалекти.«[72] Аргумент је стилистичке природе, и врло озбиљан. Са сасвим другчијих позиција славеносрпски су одбијале присталице народног језика у књижевности (в. ниже).

Славеносрпски језик су у српску књижевност увели писци световњаци. Њима је писање на рускословенском много теже падало него члановима клера, које је њихов

[70] Текст тога реферата, с потребним историјским објашњењима, публиковао је А. Ивић, *Теодор Јанковић-Миријевски у одбрану ћирилице*, Јужнословенски филолог XI, 197—216; уп. и А. Белић, *Вукова борба*, Београд 1948, 19—22.

[71] Најрепрезентативнију формулацију схватања о рускословенском као најстаријем словенском језику дао је Јован Рајић у четвртој глави I књиге своје *Историје* (Беч 1794, 40—50).

[72] Уп. *Предисловије* у Рајићевом *Цвјетнику*, 1793, XI.

свакодневни посао стављао у сталан и непосредан додир с текстовима брижљиво редигованим на беспрекорном рускословенском. Отуда је продор световњака у књижевност покренуо ствари из равнотеже у којој су оне стајале вековима пре тога. У тренутку кад се међу активним писцима нашла већина таквих који нису били свештена лица, владавини црквеног језика у књижевности морао је доћи крај, код Срба као и код Руса. Уосталом, и у западној Европи ишчезла је превага латинског у научној литератури онда кад је наука доспела претежно у руке световњака. Код Срба је такав преокрет настао око средине XVIII века. Огромну већину писаца у дотадашњој српској књижевности сачињавали су монаси, а од тада световњаци претежу бројем и значајем.

Први аутор који је почео писати славеносрпски у делима намењеним штампању био је Захарија Орфелин.[73] Он је 1768. објавио свој *Славеносербски магазин* у којем је један део текстова — међу њима и знаменити предговор — написан славеносрпски.[74] Ипак ће тек у деветој и десетој деценији XVIII столећа учестати објављивање на том језику који ће тада продрети у најразличитије публикације, с јединим изузетком црквених. На славеносрпском има уметничке прозе (нпр. Атанасије Стојковић, *Кандор или откровеније египетских таин* 1800, и *Аристид и Наталија* 1801), стихова (нпр. Никола Стаматовић, *Славеносербском роду и обществу* 1798), научно-популарних дела

[73] Најстарији познати рукописни текст на »славеносрпском« (тј. на мешавини рускословенског, руског и српског) јесте немачко-славеносрпски речник од око 1.100 речи који је вероватно саставио неки од руских учитеља у Сремским Карловцима тридесетих година XVIII века, а преписао га је 1741. Јован Рајић, тада још четрнаестогодишњи ученик. О томе: И. Грицкат, *Један немачко-славеносрпски речник — прејис Јована Рајића из 1741. год.*, Јужнословенски филолог XXIX/1—2, 153—194; В. П. Гудков, *О пореклу и значају славеносрпског речника, прејисаног руком Јована Рајића*, Зборник МСФЛ XX/2 (1977) 21—26. Рукопис је значајан као документ о једном раном (додуше неоригиналном и не баш вешто урађеном) лексикографском покушају у српској средини. О једном каснијем, такође рукописном лексикографском послу, који изгледа није био независан од првог, обавештава укратко Д. Руварац, *Прва штампана латинска граматика за Србе*, Прилози КЈИФ IV (1924) 166—168.

[74] А. Младеновић, *О неким рускословенским и српскохрватским језичким особинама у Орфелиновом »Магазину«*, Зборник МСФЛ XIII/1 (1970) 103—118; В. П. Гудков, *Особености воспроизведения русских текстов в »Славеносербском магазине«*, Вестник Московского университета, Филология 1, Москва 1977, 57—69.

(Атанасије Стојковић, *Фисика* I—III, 1801—1803), филолошких радова (Викентије Љуштина, *Граматика италијанскаја* 1794),[75] књига с практичним обавештењима (Захарија Орфелин, *Искусни подрумар* 1783),[76] школских уџбеника (*Должности поддаников к ньихову монарху* 1787), политичке пропаганде (*Кесара Јосифа молитвена књига* анонимног писца у преводу анонимног преводиоца), разних закона, прописа, наредаба и прокламација аустријских власти (нпр. већина указа Јосифа II), па чак и једно обимно богословско дело, додуше нештампано и од аутора који није био свештено лице (Захарија Орфелин, *Књига против папства римскаго*). И најранија српска штампа (*Сербскија новини* 1791—1792. године[77] и *Славеносербскија вједомости* 1792—1794)[78] објављивана је на славеносрпском, са знатним језичким разликама између појединих чланака. Једна српско-руска мешавина представљена је под именом српског језика у првом издању Паласовог *Сравнительної словара* две стотине језика (Петроград 1787, 1789), док је у другом, исправљеном издању (Петроград 1789, 1791), које је припремио Теодор Јанковић Миријевски, тада већ у руској служби, рубрика српског језика очишћена од оног што не спада у њу.[79] Међутим, непотписани *Немецки и сербски словар*, објављен у Бечу 1790, у ствари је речник руског и немачког језика Јакова Родеа из 1784,[80] прерађен

[75] Студију о тој граматици, с репродукцијама знатног дела њеног текста, објавио је Lionello Costantini, *Slavo ecclesiastico e volgare nella Grammatika italijanskaja di Vikentije Ljuština*, Firenze 1976.

[76] О језику те књиге: А. Младеновић, *Прилог проучавању Орфелиновог језика*, Зборник МСФЛ III (1960) 153—174; исти, *Однос између домаћих и рускословенских елемената у књижевном језику код Срба пре њеїове вуковске стандардизације*, Зборник МСФЛ XII 43—51.

[77] А. Албин, *Прилог проучавању језика првих српских новина*, Зборник МСФЛ XV/2 (1972) 15—24.

[78] А. Албин, *Језик у новинама Стефана Новаковића* (1792—1794), Нови Сад 1968.

[79] Српски материјал из тог речника, у обе верзије и са својом трећом, изнео је Вук Караџић у свом *Додатку к санктпетербурїским сравнительним рјечницима* (прештампано у *Скупљеним граматичким и полемичким списима Вука Стеф. Караџића*, Београд 1894—1895, књига друга, 183—216).

[80] Још почетком XIX века ово је било познато пољском лексикографу Линдеу, 1817. помињао је ту чињеницу М. Каченовски у руском часопису *Вестник Европы*, а 1818. и Јернеј Копитар у *Österreichischer Beobachter* N° 119 (уп. М. Костић, Прилози КЈИФ I (1921) 92). На ово је поново подсетио В. П. Гудков у чланку *Из истории сербской лексикографии (Венский словарь 1791. г.)*. Исследования по сербохорватскому языку, Москва 1972, 183—196. Судећи по опису М. Костића, *Непознат*а

само донекле, тако да је главнина »српског« материјала остала руска, иако су на много места унете српске речи или облици, и то на начин који сведочи о одличном познавању живог српског говора у данашњој Војводини.[81]

У славеносрпским текстовима мешали су се српски и рускословенски, а често и руски, на свим нивоима језичке структуре: у лексици, фонетици, морфологији, творби речи и синтакси. Чести су били и хибридни облици као *востребтао* или *человјеческої*, где се рускословенски (а уједно и руски) префикс или основа удружује са српским наставком.

Мера присуства особина разног порекла у славеносрпском није била устаљена, већ је зависила од разних чинилаца, међу којима су најјаче долазили до изражаја пишчев однос према језику и предмет о којем он пише. Карактеристичан је поступак Викентија Љуштине, који у текстовима уз своју *Граматику италијанску*, кад говори о свакодневним обичним стварима, по правилу употребљава народне речи (тако у одељку о јахању *узда, узенџије, вранац* итд.), а врло ретко речи које не спадају у српски језик (у том одељку само две: *сапоги* и *ящецъ*), док у одељку где је реч о називима празника редовно долазе црквенословенски називи, с јединим изузетком речи *Божићь*.

За разлику од рускословенског, славеносрпски није имао граматике. Недостајала су правила о томе које језичке елементе треба узимати из једног извора, а које из другог или трећег. У начелу је било допуштено узети било коју појединост из сваког од изворних језика. Стога је и данас немогуће написати граматику тога језика на основу дела славеносрпских писаца. Прикладнији начин приказивања стварности је израчунавање статистичких пресека који за сваког писца и сваки спис утврђују удео разних компонената у погледу сваког гласовног односа и граматичког облика уз функционално тумачење распореда тих компонената.[82] У овом погледу, славеносрпски одудара од

дела Захарије Орфелина, Прилози КЈИФ I (1921) 86—92, посебно II. *Словенски словар* 88—92, славеносрпски језички тип је представљен у Орфелиновом славенском речнику који је остао у рукопису. Овамо, уосталом, спада и речник уз Орфелинову латинску граматику; уп. нап. 66.

[81] А. Албин, *Особине народних говора у »Немачко-српском речнику« (1790)*, Прилози ПЈ 6 (1970) (обј. 1972), 41—54; уп. и рад В. П. Гудкова наведен у претходној напомени.

[82] Израчунавање удела српске и рускословенске језичке компоненте увео је А. Младеновић у раду *Однос између домаћих и рускословенских елемената у књижевном језику код Срба пре његове вуковске стандардизације*, Зборник МСФЛ XII (1969) 43—51. У прилогу *О неким рускословенским и српскохрватским језичким особинама у Орфелиновом »Магазину«* (Зборник МСФЛ XIII/1 (1970) 103—118), Младеновић је првобитном списку од седамнаест диференцијалних особина додао још дванаест нових. Касније су Младеновићеве упитнике примењивали и други аутори (Албијанић, Стијовић, Костантини и други).

руског књижевног језика, у којем су додуше такође удружени састојци из (руског) народног и рускословеннског извора, али тако да се у једним случајевима увек употребљава једна алтернатива, а у другом друга. На тај начин, мешавина је кристалисана у целовит, чврсто нормиран језички тип. Хетерогени састав руског књижевног језика више није видљив (тачније, могу га уочити једино лингвисти). Овакво стање у руском представља исход сложеног вишевековног развоја. Међутим, живот славеносрпског језика у српској књижевности до Вука потрајао је једва половину столећа, што је било прекратко за такву кристализацију. Ипак су недавна истраживања показала да се у извесним појединостима усталила више-мање редовна употреба српских особина, а у неким другим случајевима употреба особина које су у исти мах рускословенске и руске. Тако се, с једне стране, уобичајило да се увек пише *е* у примерима као *месо* или *име* (а не *мясо, имя*) или *-о* у облицима као *дао, молио* (а не *далъ, молилъ*), али су се, с друге стране, уопштили инструментали као *радошћу*, образовања као *дружество* и префикс *со-* у примерима као *совршен*.[83]

Иако није био дуговек, славеносрпски је стигао да прође кроз одређену еволуцију у још једном погледу. С временом које је пролазило, удео српских језичких елемената у њему је растао. Ово се уклапа у једно шире збивање, у општи преображај српског књижевног језика. Настао у доба кад је рускословенски, заједно с руским, господарио у српској књижевности, славеносрпски је ишчезао онда кад је народни језик коначно и потпуно завладао.

[83] А. Младенович, *Норма и книжный язык у сербов во второй половине XVIII — первых десятилетиях XIX вв.* Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах, Москва (Академия наук СССР), 1976, 117—127 (уп. исти текст: *Прилог познавању односа између српског и славеносрпског језика у другој половини XVIII и у првим деценијама XIX века*, Научни састанак слависта у Вукове дане 6/1, Београд 1977, 157—163).

Усвајањем рускословенског није се прекинула пракса писања на српском народном језику.[84] Свега петнаестак година после најкаснијих Венцловићевих списа штампао је Захарија Орфелин у Венецији песму *Плач Сербији* (1762—63) која је у ствари препев његове песме *Горестни плач славнија иногда Сербији*, објављене 1761. на рускословенском. Углавном је на народном језику и Орфелинова песма *Сјетованије наученаго младаго человјека* из 1764, па и *Пјесн историческаја* из 1765, за коју није извесно да ли је Орфелин њен аутор. Међутим, језик у Орфелиновој песми *Тренодија* (1762) је углавном руски, а његов песнички састав *Мелодија к пролећу* из 1764—65, својом мешавином језика антиципира Орфелиново увођење славеносрпског у *Магазину* 1768 године.[85] Остајемо под утиском да је Орфелин у својим песмама експериментисао тражећи најпогоднији правац за песнички израз. Естетска вредност тих покушаја није висока. Томе је, осим потпуне неразрађености свих поменутих језичких типова као инструмената уметничке поезије код Срба, допринела и околност да је Орфелинова даровитост била друкчије природе. Године 1764, Јован Рајић је објавио своје преводе *Слова о ѣрјешном человјеку* Гедеона Криновског[86] и *Пропоовједи или слова о осужденији* истог писца.[87] На насловним странама стоји да су књижице преведене »из росијскаго« (одн. »из московскаго«) »на славено-сербски јазик«. Тај језик је био претежно српски, иако у њему има и »славенског«. Писац се определио за народни језик свакако зато да би свештеници могли без даљег преправљања изговарати те

[84] Вид. рад А. Младеновића, *Стање и проблеми у проучавању књижевног језика војвођанских Срба у предвуковској епоси*, Књижевност и језик 3, Београд 1969, 228—235; уп. такође В. П. Гудков, *Исследования югославских лингвистов по истории литературного языка у сербов преднационального периода. (Обзор)*, Вопросы славянского языкознания и литературоведения. Материалы к VIII Международному съезду славистов. Сборник рефератов и обзоров, Москва 1978, 14—27.

[85] А. Младеновић, *Прилог проучавању Орфелиновог језика*, Зборник МСФЛ III (1969) 153—174; С. Стијовић, *О међусобном односу неких рускословенских и српскохрватских особина у Орфелиновим песмама*, Прилози ПЈ 6 (1970) 19—30.

[86] Језик тога дела обухваћен је описом у књизи А. Младеновића *О народном језику Јована Рајића*, Нови Сад 1964.

[87] А. Албијанић, *Језичка анализа Рајићевог превода »Пропоеди или слова о осужденији« (1764)*, Зборник МСФЛ XX/1 (1977) 51—61.

беседе верницима у цркви. У сваком случају, ти рани списи двојице аутора, који ће убрзо стати у ред најзнатнијих српских књижевника свога доба, показују колико је било природно да се, упркос превласти рускословенског, писци окушају и на свом језику. Уосталом, у том тренутку је број дела српских аутора на рускословенском био незнатан. У овој перспективи, и временски размак између Венцловића и раних Орфелинових и Рајићевих књижевних производа изгледа још мањи: ако се у међувремену није појавило ништа на народном језику, на црквеном се није појавило скоро ништа.

Иза 1765. нису одмах дошли други текстови на народном језику ни од истих аутора[88] ни од других, с јединим изузетком аритметике Василија Дамјановића (1767), књиге чија је садржина очито захтевала разумљиво изражавање. У годинама које су следиле у српској литератури се писало рускословенски или руски, ређе славеносрпски. То је време кад је српски књижевни језик био даљи од народног него икад у доба пре или после тога. Али управо тада, у седамдесетим годинама XVIII века, настали су догађаји из којих је касније произашла културна и језичка преоријентација Срба у Аустрији. Реформе Јосифа II, који је од 1765. био савладар своје мајке Марије Терезије, измениле су просветне и културне прилике у царевини, па и међу њеним српским поданицима, и истовремено ограничиле утицај цркве, не само католичке него и православне.

Године 1770, на иницијативу председника Илирске дворске депутације грофа Колера[89] дата је бечком штампару Курцбеку дозвола да штампа српске књиге. Тај потез је допринео ширењу просвете међу Србима и смањио зависност Срба од руске књиге. Објављено је много уџбеника за српске школе, почели су се низати и преводи дела из западноевропских литература. Владиним Регуламентима из 1770. и 1777. и Декларацијом из 1779. сужена је моћ митрополита и свештенства. Систематским настоја-

[88] Јован Рајић је 1769. и 1770. саставио на народном језику неколико стихованих празничних поздрава пријатељима. Те текстове је објавио С. Матић у чланку *Песме Јована Рајића*, Прилози КЈИФ IV (1924) 221—239.

[89] О далекосежним реформама у доба док је Колер стајао на челу Илирске дворске депутације (1769—1777) вид. М. Костић, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*, Београд 1932.

њем током седамдесетих година остварен је огроман напредак у школству, чиме је отворен пут за стварање грађанске интелигенције далеко бројније него раније. Већина школа је отад била у државним рукама. На захтев државних власти Јован Рајић је свој уџбеник *Катихизис мали* (датиран 1774, изашао 1776) објавио на народном језику. У школе је ушао и немачки језик, чије је познавање било предуслов друштвеног успеха, у државној служби или у трговини. Међу штампаним уџбеницима налазили су се и *Њемецкаја граматика* Стефана Вујановског (1772) и *Начало ученија... писмени немецкими* Саве Лазаревића (1774). Велики део уџбеника штампан је двојезично, са упоредним немачким текстом. Више није било препрека за студирање српских младића на универзитетима у земљама немачког језика. Све је то у дугорочној перспективи доприносило стварању публике којој ће књиге на народном језику боље одговарати него оне на црквеном и која ће од страних језика више читати немачки него руски. Са огромним закашњењем, Аустрија је почињала да исправља неке од својих грешака које су пола столећа раније нагнале митрополита Мојсеја Петровића да се обрати Русији за помоћ око књига и учитеља. Упркос томе, расположење српске јавности према реформама било је углавном одбојно. Православна црква се осећала оштећеном и увређеном, у народу је владало узрујање због укидања многих празника и забране погребних обичаја, а поједини поступци биготне царице потхрањивали су стрепњу да је њен крајњи циљ ипак унијаћење. Кад је после њене смрти Јосиф II издао (1781) указ о верској толеранцији, то је донело само делимично олакшање, јер је баш тада била у току акција аустријских власти која је, још више него дотадашњи покушаји да се наметне народни језик, нанела штету продирању тог језика у српску књижевност. Године 1781, Јосиф II је наредио да се у српске школе уведе латиница, али је митрополит Мојсије Путник протестовао. О предмету је расправљала владина школска комисија у Братислави 1782. Члан комисије загребачки каноник Мандић је истакао захтев да се све књиге за Србе осим црквених штампају латиницом, и то на икавском дијалекту славонских католика. Српски представник Теодор Јанковић је са много напора постигао само толико да књиге за Србе буду на »грађанском дијалекту« тј. на славеносрпском. Цар је на предлог комисије наредио да се употребљавају тај језик и латиница. Јанковић је после тога упутио цару

вешто образложен елаборат[90] и истакао важне државне разлоге против напуштања ћирилице: таква наметнута мера уништила би углед Аустрије код Срба у туским земљама, а нанела би штету и државној благајни јер би омела трговину коју су Срби аустријски поданици, захваљујући познавању језика и писма успешно водили с областима под турском влашћу. Притисак власти се ипак наставио, а такође и отпор на српској страни. Године 1784, митрополит Путник је упутио цару нову представку у десет тачака, објашњавајући да је ћирилица за српски народ подеснија од латинице и да се »с губитком писмена и сам темељ одржања народног обара«, али уједно наговештавајући да би узбуђење народа могло довести и до немира.[91] Најзад је цар 1785. одустао од првобитне одлуке.[92]

Управо у тако неповољним приликама, Доситеј Обрадовић је смело и на велика врата увео народни језик у српску књижевност.[93] Његова књига *Живот и приключенија* била је не само написана тим језиком него је садржала и јасан програмски став да »учени људи ваља да на простом језику пишу«, »јер тако мало по мало обикнуће се сав народ мислити и расуђивати сврх сваке ствари«. Као и код Венцловића, побуда је утилитарна, али је разлика ипак огромна. Док Венцловић није ишао даље од задовољавања потребе да проповеди у цркви буду разумљиве слушаоцима, Доситеј се залаже за демократизацију књижевног језика зато да би књижевност могла што корисније послужити народу. »Језик има своју цену од ползе коју узрокује«, а »обшчи целога народа језик« омогућава да »просвешченије разума и цвет ученија... простире се и достиже до сељана, преподавајући се најпростијему

---

[90] Вид. нап. 70.

[91] Б. Магарашевић, *Из прошлости српске школе*, Летопис МС 193 (1898) 8(28.

[92] Г. Мушицки, *Судбине ћирилски писмена у аустријској држави* [у ствари састав митрополита Стефана Стратимировића], Гласник ДСС I (1847) 127—139; Р. Грујић, *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији*. Нови Сад 1909, 206—209; М. Костић, *Покушаји бечке владе око увођења народног језика и правописа у српске, хрватске и словеначке школе крајем 18. века*, Прилози КЈИФ 17, 253—267; А. Белић, *Вукова борба*, Београд 1948, 15—19.

[93] Међу бројним радовима који се баве Доситејевим језиком најзначајнији су: М. Сучевић, *Језик у делима Доситеја Обрадовића*, Извештај Српске прав. велике гимназије ср. карловачке 62 за школску годину 1912/14, у Срем. Карловцима 1914, 5—60; H. Kuna, *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića* 1970, Djela ANUBiH XXXVI.

народу и чобаном, само ако знаду читати. А колико је лако на свом језику научити читати!« Доситеј одбацује »стари књижевни језик«, »којега у целом народу од десет хиљада једва један како ваља разуме, и који је туђ матери мојој и сестрама«. Та аргументација је прецизно погађала суштину питања.

Сасвим је природно што је прво изјашњавање против писања црквеним језиком потекло од човека који је био и први антиклерикалац у српској књижевности. Доситеј је припадао генерацији језефиниста, првом кругу образованих Срба у аустријским земљама који нису били духовно окренути ни цркви ни Русији. Он је први у српској јавности проговорио и против монаштва и превелике моћи цркве, што је такође посредним путем поткопавало положај црквеног језика у друштву.

Доситеј је писао екавским војвођанским дијалектом, али у његовим делима састављеним у младости и штампаним посмртно има доста ијекавских облика, у складу с особинама далматинских српских говора. Иначе, често је истицано да Доситејев народни језик у ствари »није чист«. Кад год му је то било потребно, он је без устезања и без гласовног или обличког »посрбљавања« уклапао у свој текст црквенословенске речи које су недостајале лексичком фонду народног говора. И у томе је био рационалист. Није се заносио идеалом чистоте језика, већ је настојао да што потпуније изрази своју мисао средствима која су му стајала на располагању. Будући да су теме његових дела често филозофске у широко схваћеном смислу речи, удео апстрактних израза је знатан. Уочљива је и варијација зависна од теме, нпр. контраст између језика басана и »наравоученија« која их прате. Уосталом, Доситеј је и сам истицао да »стари језик« треба да буде извор богаћења »новог«, који ће се »с помоћу старог... од дана у дан у боље состојаније приводити«. Он је понекад чак пропуштао да ослободи текст од црквенословенског облика који се лако могао избећи. Претпоставља се уз то да су на његово језичко осећање утицали црквено образовање у раној младости, дуго живљење у туђини и широко читање на многим језицима — али не и на матерњем, на којем је тада једва било књига.

Као и Венцловић — и као мало који други српски писац — Доситеј у свом књижевном изразу није за собом имао ни традицију ни претходнике. Додуше, и пре њега је било писања на народном језику, али се управо у претходним деценијама истањила нит континуитета. Малобројне штампане књиге већ по свом садржају нису могле служити као ослонац, Венцловићеви рукописи лежали су затрпани прашином заборава, а ни старе повеље, витешки романи, хроничарски састави и путописи, уколико је можда Доситеј понегде и наилазио на њих, нису му могли дати обрасце језика и стила. Он се није ослањао ни на усмену књижевност, која у епохи просветитељства никако није била на цени међу образованим људима, а која је уосталом садржавала језичку материју другчију од оне која је требала Доситеју. Он је морао да почиње из почетка. Своја изражајна средства је црпао из говорног језика средине којој је припадао, дакле српске грађанске интелигенције у хабсбуршким земљама, а свој речнички фонд је попуњавао из знања створеног лектиром. Верски списи, које је с толико страсти читао у раној младости, и филозофско-просветитељска књижевност, с којом се зближио касније, заједно су допринели да му никад нису недостајале речи за апстрактне појмове, најчешће црквенословенске.

Доситеј је први значајнији српски књижевник који је писао искључиво народним језиком. Његовом делатношћу започиње победоносно наступање тог језика које ће се у Вуково време завршити потпуном победом.[94] Почев од 1787. појављују се књиге Емануила Јанковића (*Терговци* 1787,[95] *Физическоје сочињеније* 1787, *Благодарни син* 1789, *Зао отац и неваљао син* 1789), Јована Мушкатировића (*Причте или по простому пословице* 1787),[96] Аврама Мразовића (*Поучителни магазин за децу* 1787),[97] Јована Рајића (спев *Бој змаја са орлови* 1791),[98] Николе Стаматовића (песма *Чистоје огледалце* 1793, *Пјесн похвалнаја* 1793),

[94] Мисао о томе да »вероватно Доситеју Обрадовићу, а не Вуку Караџићу, треба на првом месту приписати улогу реформатора српског књижевног језика« формулисана је најјасније код Н. И. Толстоја, *Литературный язык у сербов в конце XVIII — начале XIX века*, 308.

[95] А. Младеновић, *Однос између домаћих и рускословенских елемената у књижевном језику код Срба пре његове вуковске стандардизације*, Зборник МСФЛ XII (1969) 43—51; P. Herrity, *Језик Емануила Јанковића*, Научни састанак слависта у Вукове дане 2, 1972, 55—63.

[96] А. Албин, *О народном језику Јована Мушкатировића*, Зборник МСФЛ XII (1969) 53—72.

[97] А. Албин, *Језик у делима Аврама Мразовића (1756—1826)*, Зборник МСФЛ XIII/2, 159—191.

[98] Опис језика овог текста обухваћен је монографијом А. Младеновића *О народном језику Јована Рајића*, Нови Сад 1964.

Стефана Рајића (препев Рељковићевог *Сатира* са славонског икавског дијалекта на »просто-сербски језик« 1793), Саве Текелије (*Начертаније основанија за обученије сербске деце* 1798),[99] Николе Лазаревића (превод *Живот... Робинсона Крусе* од Дефоа 1799)[100] итд. Неки од ових аутора били су одушевљени Доситејеви следбеници, док су други просто писали онако како им је изгледало најприкладније. У последњој деценији XVIII века штампано је на народном језику и неколико књига побожне садржине намењених широкој маси верника, од писаца који су били угледни чланови клера: Јован Рајић, *Собраније* 1793, *Свјашченаја историја ради малолетне дечице* 1793,[101] Викентије Ракић, *Пјесн историческаја о житији... Алексија, человјека божија* 1798, *Жертва Аврамова* 1799, митрополит Стефан Стратимировић, *Љубосава и Радован* 1800 (моралне поуке у десетарачким стиховима).[102]

У целини узев, народни језик у српској књижевности XVIII века је шумадијско-војвођански дијалекат са већином својих данашњих особина.[103] Између појединих писаца има разлика које ипак не допиру далеко.[104] Од данашње унутрашње диференцијације војвођанских говора (сремских, банатских, бачких), ту се може уочити понешто, али би било претерано тврдити да се у језику сваког писца огледа по један локални говор, на пример онај у његовом завичају. Томе су криве донекле биографије писаца који су тако често живели у разним местима и упијали у себе разноврсне језичке особине, а донекле и њихова тежња да

[99] А. Албин, *Прилог проучавању језика Саве Текелије*, Прилози ПЈ 4 (1968) 1—21.

[100] А. Албин, *О језику Николаја Лазаревића*, Прилози ПЈ 5 (1969) 1—29.

[101] А. Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*, Нови Сад 1964.

[102] А. Младеновић, *Народни језик у песми »Љубосава и Радован« митрополита Стевана Стратимировића*, Зборник МСФЛ XIV/2 (1971) 71—121.

[103] О дијалекатској физиономији тог језика вид. нпр. А. Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*, 151—153; А. Албин, *Икавизми у делима писаца из Војводине у предвуковској епоси*, Зборник МСФЛ XV/2 (1972) 25—41; исти, *Прилог проучавању појединих фонетских црта шумадијско-војвођанског дијалекта*, Зборник МСФЛ XVII/2 (1974) 57—71; исти, *A Diachronic Study of Six Morphological Features Characteristic of the Šumadija—Vojvodina Dialect*, Зборник МСФЛ XVIII/1 (1975) 161—177.

[104] Издвајају се једино текстови у којима се огледа (или назире) ијекавски изговор: већ поменути рани списи Доситеја Обрадовића, *Историја* владике Василија Петровића и *Граматика* Викентија Љуштине.

се избегавају изразити дијалектизми. Уосталом, и сами војвођански говори су у међувремену еволуирали. Данашње разлике међу њима нису све биле присутне пре два столећа.

Народни језик писаца XVIII века скоро никад није био сасвим слободан од елемената црквеног језика. Аутори нису успевали да се у потпуности отргну од језичких навика усађених школовањем и лектиром. Осим тога, било је тако много појмова за које није било друге речи осим рускословенске. Отуда је народни језик сразмерно најчистији у делима с темама из животне свакидашњице, таквим као што су преводи Емануила Јанковића. С друге стране, највише рускословенских елемената има у насловима (који стога могу створити нетачну представу о језику неког дела), а понекад и у посветама или предговорима.

Продор народног језика у књижевност није прошао без отпора. Глигорије Трлајић је изјављивао да »преизобилност, пространство, красоту, нежност и стил« рускословенског претпоставља сиромаштву »простог језика« и истицао да се овим последњим не може писати о идејама Сократа, Лајбница и Канта. Он је додавао да ни други народи, на пример Французи и Немци, не пишу у књижевности онако како говоре. Јован Рајић је наглашавао да се служи »славенским« зато да би га разумели и остали »Славјани«. Сукоб се, дакле, тицао и питања за кога треба да пишу српски писци. Гледиште супротно Рајићевом одсечно је изразио Емануил Јанковић: »Ја нисам Славјанин нег Србљин и... не пишем за Славјане нег за Србље.«

Језички плурализам у последњој трећини XVIII века није само супротстављао једне писце другима, него је често раздвајао и дела истог писца. Карактеристично је да је Рајић, који се декларативно изјашњавао за рускословенски, писао и народним језиком, и то не само онда када му је било наређено већ и у спеву *Бој змаја са орлови* у којем на популаран начин слави руске и аустријске победе над Турцима. Језички израз код Рајића зависи од књижевног жанра,[105] што само донекле важи и за Орфелина, у чијем се опусу удружују сва четири језичка израза српске књижевности његовог доба: рускословенски, руски

[105] Преглед језика у разним жанровима српске књижевности у последње две деценије XVIII века дат је у већ поменаном раду Н. И. Толстоја *Литературный язык у сербов в конце XVIII — начале XIX века.*

књижевни, славеносрпски и српски народни. Систем жанровског распореда језичких типова поготово нарушавају писци који су увек писали народним језиком, такви као Доситеј, Мушкатировић и Емануил Јанковић, или увек рускословенским, односно руским, такви као Јулинац или Трлајић. Било је то доба превирања, тражења и покушаја, »конкуренције експеримената«, како је добро рекао Н. И. Толстој.[106]

НАРОДНИ ЈЕЗИК ВАН ШТАМПАНЕ КЊИЖЕВНОСТИ У ЕПОХИ ПОСЛЕ УСВАЈАЊА РУСКОСЛОВЕНСКОГ

У срединама где се водила администрација или службена преписка на српском језику почетком XVIII столећа, то се наставило и касније.[107] До у XIX век тече таква пракса у Црној Гори, а понешто и у суседним пределима, првенствено у Паштровићима и Топлој.[108] Постоје и писма скадарских везира писана дијалектом који се тада говорио у Црној Гори. Располажемо, даље, материјалом из црквених општина у Сарајеву,[109] Коморану[110] и Будиму,[111] списима из разних места у Горњој Угарској,[112] из Срема,[113] Славоније[114] итд. Број таквих текстова је знатан. Наука засад не располаже библиографским прегледом оних об-

[106] *Литературный язык у сербов в конце XVIII — начале XIX века*, 270; уп. и рад П. А. Дмитријева *Русско-славянский и славяно-сербский языки и проблемы создания литературного языка на народной основе*, Зборник МСФЛ XVII/1 (1974) 63—70.

[107] Једини изузетак, али веома крупан, представља прекид који је у Београду настао с повратком Турака у северну Србију 1739. године.

[108] Уп. напомене 14, 15, 16 и 120 а такође и радове: А. Ивић, *Писма црногорских поглавица из друге половине XVIII века*, Vjesnik Kr. zemaljskog arkiva XVI (Zagreb 1914) 92—103; В. Боровић, *Поход Махмут- -паше Бушатлије против Паштровића*, Споменик СКА LXXXVII (1938) 81—92.

[109] Уп. нпр. књигу В. Скарића наведену у нап. 19.

[110] Г. Витковић, дело наведено у нап. 44.

[111] Г. Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива од год. 1728—1748, Збирка друга*, Гласник СУД, II одељак, књ. 4 (1873); исти, *Споменици из будимског и пештанског архива од год. 1749—1780, Збирка трећа*, Гласник СУД, II одељак, књ. 5 (1874); исти, *Споменици из будимског и пештанског архива, Збирка четврта*, Гласник СУД, II одељак, књ. 6 (1875).

[112] Исти, збирке наведене у претходној напомени.

[113] Уп. нпр. Р. Грујић, рад наведен у нап. 12.

[114] Р. Грујић, *Грађа за историју Пакрачког владичанства*, Богословски гласник, Сремски Карловци, IX, 1906, 233—281; X, 1906, 3—24, 137—153, 286—299, 395—409; XI, 1907, 57—67 (и сепарат 146 стр.).

јављених по разним публикацијама, а ни пописом необјављених.[115] Поготово недостају потребна језичка проучавања. Ипак и површан увид у грађу наводи на закључак да је народни језик на територији под Аустријом током времена углавном све више потискиван из званичних списа. Та је тенденција управо супротна оној која господари развојем језика српске књижевности у истом раздобљу. Парадокс је ту само привидан: док су се писци ослобађали традиционализма и тражили контакт са што широм публиком у народу, писари су бивали све школованији и све вичнији црквеном језику. Међутим, чистим црквеним језиком није се могло лако писати о овоземаљским материјалним реалностима. Тако се нпр. у пописима банатских манастира из 1771. године[116] нису могли избећи изрази као *качара, подрум, бунар, плетер, ракија* и сл., а с њима заједно су у рускословенски текст ушли и граматички облици из живог говора.

Из мноштва разних службених докумената на народном језику издваја се један посебном судбином: доживео је да буде објављен и тиме постао први штампан текст на народном говору православних Срба. То је *Регуламент* за Војну границу који је издала Марија Терезија и који је у српском преводу објављен у румунској штампарији у Блажу у Ердељу 1748. године. Дијалекат тога списа је војвођански.[117] У војној терминологији срећемо знатан број немачких речи. Примеса црквеног језика има мало, и то углавном српскословенских.

Народни језик, екавског или ијекавског изговора, у зависности од предела, налазимо и у понеким записима, као и у манастирским поменицима и катастизима. Такав језик господари и у трговачким документима. Језички је веома интересантан рукописни дневник у који је Петар Андрејевић (Андрејић), трговац из Пећи, од 1746. до 1755. уписивао податке о куповини и продаји робе. Језик свакидашњег општења међу људима био је, наравно, широко употребљаван и у преписци појединаца, што се огледа

[115] Делимичан списак таквих докумената налази се у књизи Велимира Михајловића, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду (Од времена пре Велике сеобе до Вукове Рјечника 1818. године)*, књ. I, Нови Сад 1972.

[116] Р. Грујић, *Прилошци историји срп. банатских манастира у другој половини XVIII-тог века*, Сремски Карловци 1906.

[117] А. Албин, *Народне језичке црте у Регуламенту од 1748. г.*, Зборник МСФЛ XIV/1 (1971) 61—77.

нпр. у сачуваним списима Јована Рајића,[118] Доситеја Обрадовића[119] и цетињских владика Саве, Василија и Петра I.[120]

Својим садржајем и језиком издваја се књига *Слова избрана* јеромонаха и игумана Кирила, написана 1764. у манастиру Темској код Пирота.[121] То је текст преведен с рускословенског уз извесну прераду, с циљем да послужи као морално-поучно штиво сину једног Пироћанца, »господара Неше«. Таква је намена изискивала народни језик. Тој околности дугујемо чињеницу да књига представља јединствен споменик пиротског наречја онога доба. Пред нама је већ формиран говор који знамо из дијалектолошке литературе XX века. Текст није сасвим слободан од рускословенских елемената, али они играју подређену улогу.

Из друге половине XVIII и са почетка XIX века остало је мноштво рукописних песмарица исписиваних махом у градским срединама на тлу Аустрије.[122] Песме у тим књижицама припадају највећим делом такозваној грађанској лирици, која се развијала мимо праве писане литературе, а истовремено по страни од главног развојног тока усмене народне књижевности. Језик типичних производа те поезије је народни, у изразу неуглачан и наиван. Дијалекат је војвођански, али о говорним особеностима ужих предела ни одавде се не може много сазнати. Фолклорне умотворине уопште избегавају јарке локалне говорне црте, које сметају кад текст изиђе из краја у којем је настао. У појединим песмама могу се наћи и пасажи књишке инспирације, с одговарајућим рускословенским језичким обележјима. Има чак и целих песама чији би се језик могао оквалификовати као рускословенски или руски.

[118] Уп. А. Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*, посебно 15—18.

[119] А. Младеновић, *Графијска и језичка испитивања рукописа Доситеја Обрадовића*, Ковчежић IV, Београд 1961, 135—161.

[120] Материјал је објављен, поред осталог, у радовима: Д. Д. Вуксан, *Преписка митрополита Василија, митрополита Саве и црногорских главара 1752—1759*, Споменик СКА LXXXVIII (1938) 27—28; Ј. Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685—1782)*, Цетиње 1956, 161 и даље; Д. Д. Вуксан, *Посланице митрополита црногорског Петра I*, Цетиње 1935. О језику Петра I, чији текстови потичу највећим делом из периода после 1803. године, биће говора у следећем поглављу ове књиге.

[121] Ова рукописна књига чува се у библиотеци Матице српске у Новом Саду.

[122] *Српска грађанска лирика XVIII века*, из старих песмарица за штампу приредили Т. Остојић и В. Боровић, Београд — Сремски Карловци 1926; Б. Маринковић, *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа*, Београд 1966, књ. I—II (ово издање је много потпуније; рађено је према готово свим тренутно познатим изворницима).

СРПСКА АЗБУКА У ДОБА РУСКОСЛОВЕНСКОГ УТИЦАЈА

Две темељите промене у XVIII столећу извеле су српску писменост из средњег века.

У другој четвртини тога столећа и код Срба је најзад штампање углавном преузело функцију главног начина умножавања књига, потискујући ручно преписивање. Напоредо с тим, раније разликовање устава (или полуустава), којим су по правилу исписиване књиге, а често и свечане исправе, и брзописа, употребљаваног у осталим текстовима, уступило је место модерном двојству штампаних и писаних слова. У начелу, штампана слова су настала стилизацијом уставних, док писана потичу од брзописних, али уз велике обличке измене које су биле потребне да би се у писању могла повезати сва слова у речи, што се у брзопису није чинило. Облике штампаних слова, Срби су преузели из руских књига штампаних традиционалном, тзв. црквеном ћирилицом. Та је промена извршена нагло, самим чином прихватања руских књига. И »писана« слова су дошла из Русије, али је њихово продирање ишло постепено и споро.[123] Орфелин у својој *Калиграфији* 1759, још увек наводи »сербски скоропис« напоредо с руским курзивом, али не и правим писаним словима. Међутим у његовим *Прописима* из 1776. приказана су само руска писана слова која су се већ тада једина и учила у српским школама. У рукописној примени, мешање двају начина писања потрајало је више-мање до краја столећа, уз стално напредовање руског начина. Заједно с новим словним нацртима усвојено је и доследно разликовање великих и малих слова како у штампаном тако и у писаном слогу. Све ове иновације руска писменост је преузела из латинице.

У Русији је још од времена Петра Великог ван цркве господарила тзв. грађанска азбука, настала од црквене ћирилице преправљањем и упрошћавањем слова, и то тако да су се по облику и општем визуелном утиску приближила оној верзији латинице која се у западној Европи

[123] О смени брзописа руским писаним словима: Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице, Палеографско-филолошки прилози*, Београд 1971, 94—99 и фотоси 302—310.

усталила у епохи после проналаска штампе. Међутим, грађанска ћирилица није имала приступа у српску књигу све до шесте деценије XVIII века. Године 1754. штампана је том азбуком *Историја о Черној Гори* владике Василија Петровића, али то је дело објављено у Русији, за Русе и на руском. У књиге намењене Србима нову ћирилицу је увео Захарија Орфелин. У *Калиграфији* из 1759. он је приказује напоредо са црквеном, а године 1766. штампан је грађанским словима његов *Латински буквар*, за којим су следиле друге књиге: *Прве начатке латинскога језика* 1767, *Славено-сербски магазин* 1768, *Житије и славнија дјела Петра Великаго* 1772. Неће бити случајно што се на новаторски корак одважио управо Орфелин, одушевљен поштовалац руског цара реформатора. Грађанску азбуку је Орфелин употребио и у својим уџбеницима писања, у *Новијшим славјанским прописима* 1776. и у *Славјанској и валахијској калиграфији* 1778, што је свакако приближило ту азбуку нараштајима који су долазили. Па ипак, све до појаве првог Доситејевог штампаног рада *Живот и прикључења* 1783. године, Орфелин је остао једини који је објављивао српске књиге грађанским словима. У деветој деценији XVIII века ређала су се нова Доситејева дела, као и књиге његових следбеника Јована Мушкатировића и Емануила Јанковића. Међутим, из овог круга просвећених, антиклерикално настројених европејаца, нови тип азбуке се није брзо ширио даље. Лед је био коначно пробијен тек 1792. кад су новине *Славено-сербскије вједомости* почеле излазити штампане грађанском азбуком. Та азбука је затим постепено, али сигурно освајала терен. Око 1800. године она је надмашила црквену ћирилицу у погледу броја штампаних књига, а у деценији која је следила, грађанска азбука је скоро сасвим завладала осим у црквеним публикацијама. Процес европеизације спољног изгледа српске књиге био је завршен.

ПОКУШАЈИ РЕФОРМЕ АЗБУКЕ И ПРАВОПИСА

Све чешћа употреба народног или бар славеносрпског језика у књижевности у последњим деценијама XVIII века ставила је на дневни ред питање прилагођавања ћирилице особинама српског језика. Црквена азбука је у своје време била сачињена за потребе старословенске писмености, док је грађанска настала непотпуним прилагођава-

СЛАВЕНСКАЯ И ВАЛАХІЙСКАЯ
КАЛІГРАФІА
ИЛИ
НАСТАВЛЕНІЕ КЪ ПРАВИЛНОМУ ПИСАНІЮ,
ВО УПОТРЕБЛЕНІЕ УЧАЩИЯСЯ ВЪ МАЛЫХЪ ШКОЛАХЪ СЛАВЕНО-СЕРБСКІЯ И ВАЛАХІЙСКІЯ ЮНОШЕЙ, СОЧИНЕНІЕ, НАПИСАНІЕ И РѢЗАНІЕ
ЗАХАРІА ОРФЕЛИНЪ,
Цесарско-Královskихъ Вѣнскихъ Академій Художествъ Членъ,
ВЪ КАРЛОВЦѢ СРЕМСКОМЪ.
1778.

Захарије Орфелин, Славенскаја и Валахијскаја Калиграфија, 1778. г. Нови Сад, Матица српска.

њем црквене руској фонетици. У погледу гласовног система, и руски и старословенски језик се дубоко разликују од српскохрватског. Отуда је у обе верзије тадашње ћирилице, а нарочито у црквеној, било много слова непотребних Србима (ъ, ь, ы, ѣ, ѧ, одн. я, ю, ѕ, ю, ѹ, ѵ, ѡ, щ итд.), а истовремено су недостајала слова за српске гласове *ћ, ђ, љ, њ, ј* и *џ*. Додуше, Срби су још одраније употребљавали слова *ћ* и *џ*, али та пракса није била уопштена, а уз то се *ћ* употребљавало и за сугласник *ћ* и за *ђ*. Поједини књижевници настојали су да уклоне понеку од слабости таквог графичког система, и то како у грађанској ћирилици тако и у црквеној, онда кад су њоме штампана дела на народном језику.[124] Тако је Орфелин 1767. разграничавао означавање гласова *ћ* и *ђ* знацима *ћь* и *ћъ*, Емануил Јанковић је 1789. знацима *л'* и *н'* обележавао сугласнике *љ* и *њ* у одређеним случајевима, Стефан Стратимировић је 1800. писао *ш̄', д'* за *ћ* и *ђ*, а Лукијан Мушицки 1800. и Атана-

[124] Подробно о овоме: А. Младеновић, *Сава Мркаљ и његови претходници у реформи предвуковске ћирилице*, Годишњак ФФНС X (1967) 161—198.

сије Стојковић 1800, 1801. и 1802. употребљавали су комбинације *ть* и *дь* за исте гласове. Осим тога, неки писци су у својим штампаним делима испуштали извесна сувишна слова, или су их замењивали целисходнијима, или су се бар начелно изјашњавали против њихове употребе, као нпр. Д. Обрадовић (ъ, ь, ы, ѕ, оу, ю, ѡ), Е. Јанковић (ъ, ь, ы, ѕ, й, ѣ, ѧ), Л. Мушицки (ь, ъ), А. Стојковић (ѕ, ъ) и други. Сви ови реформаторски захвати били су делимични; ниједан од њих није ни покушао да у целини ослободи тадашњу српску ћирилицу њених недостатака. Та појединачна настојања најчешће нису налазила следбенике, а ни сами њихови зачетници нису увек остајали при оном што су раније предложили. Ипак, сва та тражења допринела су сазревању идеје о потреби преуређења ћирилице за писање српским народним језиком.

ПРОДИРАЊЕ ЗАПАДНОЕВРОПСКЕ ЛЕКСИКЕ[125]

Део српског народа који се крајем XVII века нашао у границама Хабзбуршке Монархије суочио се с разрађеном цивилизацијом препуном појава и појмова нових за Србе. Недостатак одговарајућих речи у свом језику они су ублажавали на најприроднији и најједноставнији начин: преузимањем готових речи из језикâ носилаца те цивилизације, а то значи пре свега из немачког. Сасвим спонтано и врло брзо, као што сведоче текстови са почетка XVIII столећа, Срби су почели употребљавати мноштво немачких речи у свом језику.[126] Три су велике лексичке области у којима је тај утицај био нарочито снажан: војска са својим устројством (чинови као *ѓемајнер, фелдвебел, фенрик, хауптман, обршшер, фелдмаршал*) и формама живота (*врбоваши, лаѓер, шанац, хаубиц, шшаб, фрајкор, шиљбок* »стража«, *муштрати, бердокати* »викати 'wer da' — 'ко је тамо'«), друштвени поредак (*ѣаор, ѣурѓер, ритер, ѓроф, херцоѓ, бурѓимајсшор* »градоначелник«, *беамшер* »чиновник«, *цех, лиферант, ѣалир*) и, нарочито, материјална култура и занатство (*месинѓ, ѣлех, шшоф, ѣорхеш, мидер, шшранѓа, шнур, ѣантљика, шнала, флисѣапир, фласшер, флека, флаша, рам, раф, сиц, шприц, ѣлајваз, шоља, ципла, рошшиљ, кромпир, шпарѓла, целер, цимеш, ѣутер, шшиковати, фарба, шуце, ѣар, ваѓа, шупа, ѣлац, шицилер, шлосер, шустер, шнајдер, моловати, шшриковати* итд.). Често су узимане и речи за појмове који Србима у суштини нису били непознати и за које су они имали домаће или турске изразе. То се нарочито добро може пратити у терминологији занатства или у називима предмета који се купују од трговаца. Ако је роба и била иста, њено име у трговини сад је било друго. На страни новог имена стајали су и престиж и мода. Уосталом, ни сама ствар често није била сасвим иста. Како пренети турске називе војних јединица или чинова на аустријске прилике? Исто тако, ни оријентални материјали за одећу или предмети покућства нису били истоветни с европским. Наравно, турцизми нису били одмах истиснути из језика. Српски документи из XVIII века показују слојевиту лексику: домаћу углавном за основне појмове, затим још увек живу и богату турску за појмове с којима су се Срби срели током неколико претходних столећа, и најзад немачку за појмове научене недавно, често најефемерније. Карактеристично је да велика већина немачких речи из области војне терминологије и друштвеног уређења није надживела аустријску владавину.

Сам немачки језик је у XVIII веку, као и у претходном раздобљу, био веома отворен за стране лексичке утицаје, понајвише за француски, латински и италијански. Тако се догодило да су Срби заједно с правим немачким речима примили и мноштво израза које су Немци пре тога преузели из тих језика.

Француске позајмљенице из XVIII века најгушће су концентрисане у војној терминологији: *кайлар, лајшнанш, мајор, ѓенерал, маршал, ранѓ, официр, ађушанш, реѓруш, дезершер, ескадрон, баширија, реѓимен̃ша, бриѣада, дивизија, армија, аршиљерија, ѓарда, резерва, ѓарнизон, арсенал, редуш, ѣонѣон, ѣашрола, блокада, еѓзерцирање, рапорш, ѣарада, марш, калибар* итд. Број француских речи није мали ни у разноврсним другим значењским областима: *бал, банкеш, мода, дама, меширеса, балеш, ложа, ѣор-*

[125] Излагање у овом и следећем одељку ослања се у великој мери на податке у збирци В. Михајловића *Грађа за речник сшраних речи у ѣредвуковском ѣериоду (Од времена ѣре Велике сеобе до Вукоѵоѓ Рјечника 1818. ѓодине)*, Нови Сад 1972. и 1974, књ. I—II. Озбиљне примедбе на тумачења појединих речи у тој књизи дате су у приказима Славка Гавриловића, Зборник Матице српске за историју, 1973, књ. 8, 209—210; 1976, књ. 13, 231—233.

[126] Најважније студије о немачким позајмљеницама у српскохрватском језику су: М. Тривунац, *Немачки уѓицаји у нашем језику*, Страни преглед, год. VII—VIII, Београд 1936—1937, св. 1—4, 74—168; H. Stiedter-Temps, *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*, Wiesbaden 1958; E. Schneeweis, *Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen in kulturgeschichter Sicht*, Berlin 1960.

трет, роман, бриљант, пардон, фризер, пудра, парока »перика«, *маркиз, принц, интрига, пардон, багателa, пашшета, план, минерал, инжинир, мина, балон, багаж, биро, депеша, реванжирати, интересантан* итд.[127]

Тежиште латинских позајмљеница било је на административној терминологији. Још у првој половини XVIII века забележене су у српским текстовима, поред многих других, речи *агент, администрација, апелација, арбитар, архив, ауторитет, визитација, генерални, датум, декрет, депутат, директор, дистрикт, документ, егзекуција, егземплар, експедиција, експрес, ексцес, император, инвентар, информација, инспекција, јурисдикција, кандидат, канцеларија, клаузула, комесар, комисија, конгрес, конференција, концепт, копија* итд. Скоро све те речи биле су обичне у немачком језику, а Срби су их свакако истовремено преузимали и непосредно из латинског, који је био званични језик у земљама под угарском круном, док је у Војној граници, и у војсци уопште, службени језик био немачки.

Латинске позајмљенице биле су честе и ван управне терминологије. У документима из прве половине XVIII века налазимо и речи као *аренда, десперат, дефект, дискреција* (у значењу »бакшиш«, »мито«), *доктор, дупли, инструмент, интерес, капитал, квадрат, контрадикција, кредитор, лицитација, медицина, милиција, натура, резиденција, фамилија, фигура, форма, фундамент* итд. Понеке од латинских речи можда су прешле и сложенији пут: преко француског у немачки, а затим у српски. С друге стране, и понеке од раније поменутих француских речи у ствари су латинске које су преко књиге продрле у француски језик, да из њега наставе своју миграцију у нове језичке средине.

Осамнаесто столеће је и доба преузимања многих италијанских речи.[128] Извори из тога доба садрже изразе као *арија, банда, бандера, банка, банкрот, бас, бискот, бомба, боца, капара, капетан, каруце, каса, мањкати, орман, остриға, пијаца, пиштољ, пошта, рабат, ризик, салама, салата, салитра, салвета, сигуран, сонет, супа, тенор, фаворит, флаута, флота, шпијун, шпака, шпампа* итд. Само један део ових речи дошао је Србима преко немачког језика. Друге су преузете непосредно од Италијана на јадранском приморју, а затим су се ширале кроз дијалекте српскохрватског језика преко промета и трговине, а свакако и миграцијама из динарских области у плодније пределе на северу и североистоку.

У српским текстовима из XVIII века нису ретке ни речи грчког порекла. И даље су живеле традиционалне, у језик добро интегрисане позајмљенице као *друм, камата, кондир* или *хартија*, а поткрај столећа нагло и у великом мноштву продиру нове учене речи које припадају речничком благу европске цивилизације: *академија, алегорија, аметист, амфитеатар, аналитически, анархија, анатомија, анегдота, аноним, антипатија, антипод, апологија, апотека, аристократ, аритметика, архитект, асфалт, атмосфера, атом* итд. Ово лексичко обогаћење дошло је Србима углавном преко немачког језика. Многе од тих речи нису ни постојале у старогрчком (а ни у говорном новогрчком), него су сковане у новије време у западној Европи као термини.

Крајем XVIII века срећемо се и са првим енглеским речима у српским текстовима: *лорд, пудинга, рум* итд.

Можемо закључити да је XVIII век донео преокрет у развоју српске лексике. То је раздобље кад је почео, и у великој мери се извршио, процес европеизације »горњег слоја« речничког фонда. Дотуше, друштвени и географски домашај новог наноса задуго је остао врло ограничен. Нове речи биле су махом одомаћене само у уском кругу просвећених људи, и то углавном међу Србима у Аустрији. У језику главнине српског народа, турцизми су и даље господарили сфером цивилизационе лексике.

Језичка европеизација била је, наравно, у складу с новом културном усмереношћу српског грађанства на аустријском тлу. Међутим, ни наслеђена православна оријентација српског народа није у примени стварала препреке новом развоју, него му је чак давала подршку. Та је оријентација у XVIII веку била отелотворена у ослањању на Русију, а управо у том столећу је и руски језик примио мноштво речи из латинског, немачког, француског и других западноевропских језика. У Русији је тај процес добио најјачи замах још око 1700. године, у доба Петра Великог. Језичка европеизација је, дакле, у руском језику била старија него у српском, тако да је руски утицај увелико допринео преображају српске лексике.

---

[127] Позајмљеница из француског тиче се монографија Б. Франолића *Les mots d'emprunt français en croate*, Paris 1976.

[128] Италијанским позајмљеницама у српскохрватском језику, углавном код Хрвата, посвећена је (данас већ застарела) студија Франа Куделића, *Влашке* [италијанске, а не румунске!] *речи у језику нашем*, Рад ЈАЗУ 20 (1872) 93—137.

НОВ ТАЛАС МАЂАРСКИХ РЕЧИ

Додири с мађарским становништвом, па често и с Мађарима као феудалним господарима, оставили су трага и у језику Срба на угарском земљишту. Мађарске позајмљенице се најчешће тичу материјалне културе, ређе друштвених односа и управног система: *астал, ашов, биров* »судија« *бирош* »надничар«, *вармеђа* »жупанија«, *ваџар, ѓазда, добош, карика, кецеља, кочијаш, лопов, ѓарлоѓ, ѓрслук, салаш, соба, ћанач* »веће«, *фиока, хам, ципела, чезе, чопор, џак, џарѓареѓа, џатор, џогор* итд. Многе од ових речи нису изворно мађарске, а неке су чак Мађари преузели из словенског језика. Тако нпр. мађарски *asztal* потиче од словенског *сто̄л*, што не уклања чињеницу да та реч у облику *астал* у српскохрватским говорима представља позајмљеницу из мађарског. Даља судбина мађаризама преузетих у Војводини била је различита: неки су с временом ишчезли, други су остали на нивоу дијалекатских речи, али је знатан број таквих који су се путем цивилизационих струјања, трговине и промета, а често и путем књижевног језика, проширили и на српске говоре јужно од Саве и Дунава.

РАЗВОЈ НАРОДНИХ ГОВОРА

Текстови из доба од 1699. до 1804. пружају добар увид у стање народних говора на северу, у шумадијско-војвођанској дијалекатској области, и на крајњем југозападу, на подручју зетског дијалекта. За најисточније говоре, тимочко-лужничке, значајну документацију пружа поменути рукописни зборник игумана Кирила из манастира Темске код Пирота. Што се тиче осталих дијалеката, наша обавештења су оскуднија, у неким случајевима сасвим фрагментарна.

Сачувани језички споменици омогућавају да се прати развој дијалекатских особина у шумадијско-војвођанским говорима,[129] па и у зетским. Као што то нормално бива, током времена су разлике међу дијалектима постепено расле. Тиме ипак није раскинута развојна повезаност српских говора; они су и даље доживљавали и заједничке

[129] Податке о том развоју посредно пружају сви досад наведени радови о језику текстова на народном или славеносрпском језику уколико су њихови писци екавци са земљишта Аустрије. Посебно су овој теми посвећени прилози А. Албина наведени у нап. 103.

иновације. Тако се нпр. у XVIII веку у већини тих говора довршава процес нестајања сугласника *х* (*аљина, од ови људи* итд.), или замењивања тог гласа са *в* или *ј* (*уво, сѓреја* итд.). Истовремено узима све јачег маха изједначавање падежних облика датива, инструментала и локатива множине, тако да се место некадашњих облика датива као *кућам*, инструментала као *кућами* и локатива као *кућах* јављају заједнички облици за сва та три падежа, најчешће такви као *кућама*, са завршетком *-ма* који потиче из некадашњих облика датива и инструментала двојине. Ипак ова промена није доследно спроведена ни у једном тексту из XVIII века; она се још увек јавља као процес који је у току. Од глаголских времена, имперфект постаје ређи него раније: бар у севернијим крајевима, све чешће уместо облика имперфекта као *ићасмо* или *ѓоворашше* долазе перфекти као *ишли смо* или *ѓоворио је*.

Из XVIII века имамо и прве сигурне потврде у српским текстовима за новоштокавску акцентуацију (нпр. *љѐвада*, а не *ливађа, ѓре́да*, а не *ѓре̄ђа̄*).[130]

ЈЕЗИЧКЕ ПОСЛЕДИЦЕ СЕОБА[131]

Данашња дијалекатска слика Србије углавном је уобличена у XVIII веку. Миграциони покрети, махом такви који су попуњавали становништво расељених и опустелих предела, стално су доносили носиоце јужнијих говора у севернији крајеве.

Насељеници пореклом из Херцеговине, а нарочито они из области око Никшића и дурмиторског масива, преплавили су западну Србију све до линије: Дрина низводно од Лознице—Ваљевске планине—обронци Рудника—Краљево—Голија—Сјеница. У тим крајевима учврстио се ије-

[130] В. П. Гудков, *Акценшовање сриских речи у лашинском лексикону Захарије Орфелина*, Зборник МСФЛ XX/1 (1977) 45—49. Новоштокавска акцентуација се огледа и у појединим другим акцентованим српским текстовима из XVIII века, нпр. у *Собранију* Јована Рајића.

[131] Класично дело о сеобама написао је Ј. Цвијић, *Меѓанасѓазичка креѓања, њихови узроци и йоследице*, Београд 1922, (уп. и одговарајуће поглавље у његовој књизи *La péninsule Balkanique*, Paris 1918; српскохрватски превод *Балканско йолуосшрво*, Београд и Загреб 1922). О језичким последицама сеоба вид. П. Ивић, *Дијалекшолоѓија срйскохрваћскоѓ језика*, Нови Сад 1956, 44—51; исти, *Die serbokroatischen Dialekte I*, 's-Gravenhage 1958, 73—86; исти, *Срйски народ и њеѓов језик*, Београд 1971, 49—74.

кавски херцеговачки дијалекат. Ијекаваца је, уосталом, свакако било и пре XVIII века у југозападном делу данашње територије Србије, али није познато колико су земљишта они заузимали. Даље ка северу, у Мачви, Поцерини, Тамнави, Колубари и западној Шумадији, херцеговачки насељеници, иако су били у већини, примили су екавски шумадијско-војвођански говор затеченог становништва. У судару између староседелачког и дошљачког дијалекта на страни првог обично стоје крупна преимућства. Његови носиоци, боље прилагођени тлу и економски јачи, имају по правилу већи друштвени престиж и служе као модел за угледање. Уз то досељеници најчешће долазе сукцесивно, тако да асимиловани потомци ранијих дошљака доприносе асимилацији новијих таласа досељавања. Утапајући се међу екавце у северној Србији, Херцеговци су ипак утиснули у њихове говоре многе своје особине.

Источно од линије Краљево—Гружа—Рудник—Букуља—Космај—Авала—Железник, састав насељеничког живља био је сложенији. Осим Херцеговаца, ту су се стекли многи родови из Црногорских Брда, Санџака, метохијских и косовских предела и источнијих крајева Србије. У источној Шумадији и у Подунављу између Београда и ушћа Велике Мораве, прилив мешовитог новог становништва није успео да збрише староседелачки говор, сличан ономе у западној Шумадији, али са претежно старијом акцентуацијом. Даље ка истоку, у долинама Велике Мораве, Ресаве, Млаве, Пека и доњег Тимока, из превирања је као победник излазио дијалекат који се данас назива косовско-ресавским, а који потиче из севернијих делова Метохије и Косова и оближњих брда. Исти говор је заузео и копаоничке падине, Жупу и долину Западне Мораве на одсеку од Краљева до Сталаћа. Овако замашне промене на дијалекатској карти Србије последице су обезљуђености пространих предела након многобројних ратних похода. Истовремено, одлазак великих маса српског становништва из метохијске и косовске области отварао је простор насељавању Албанаца, чије се кретање из висинских предела у северној Албанији и око данашње југословенско-албанске границе ка североистоку уклапа у општу слику економски мотивисаних миграција горштака ка питомијим крајевима. Прилив Албанаца осетно је сузио српско језичко земљиште у Метохији, на Косову и у сливовима горњих токова Јужне Мораве и Топлице.

Средњовековни српски дијалекат јужног дела Метохије, призренске околине, југоисточног Косова и изворишне области Јужне Мораве проширио се сеобама кроз долину Јужне Мораве, из које је истиснуо њен некадашњи говор. Дијалекат који се у науци назива призренско-јужноморавски заузима данас дуг и сразмерно узан коридор од Призрена преко Гњилана, Врања, Лесковца, Ниша до Сталаћа. У свом јужном делу тај је коридор испрекидан присуством албанских говора. Међу дијалектима призренско-тимочке групе призренско-јужноморавски, као најзападнији, има највише иновација заједничких са осталим српским говорима. Стари дијалекат јужно-моравске долине, одбачен ка истоку, задржао се у брдима која се са истока надносе над ту долину, у танкој извијуганој траци која се протеже од сокобањског краја до Црне Траве. Тај говор у дијалектологији носи назив сврљишко-заплањски. Источно од њега, у планинским крајевима ка бугарској граници, од средњег Тимока до Бесне Кобиле, простире се подручје тимочко-лужничког дијалекта, који се одликује сразмерно највећим бројем посебности непознатих главнини српских говора.

Наука располаже само фрагментарним и углавном посредним подацима о некадашњим дијалектима у четвороуглу који омеђавају Велика Морава, Дунав, Тимок и Црна река. Понешто се може закључити на основу говора старих исељеника, Галипољских Срба из долине Велике Мораве, и Карашевака (Крашована) из неког краја недалеко од доњег Тимока. Уосталом, није разјашњено ни какав је био предмиграциони однос између словенског и романског становништва у том простору будући да су и данашњи српски и данашњи влашки живаљ претежно насељенички.[132]

Осамнаести век је донео сужавање српске језичке територије не само на југу него и на северу. Насеобине у Горњој Угарској, опкољене становништвом другог језика, без ближег додира с главнином српског народа, а и саме разбацане и неповезане, почеле су демографски назадовати. Највећи део српског живља у Поморишју и северо-

[132] За Србе то доказује њихов говор, чије особине сведоче да је он формиран на Косову и у Метохији. Сличан закључак у погледу румунског живља извлачи се на основу његових говора, а такође и топонимије (о томе D. Gămulescu, *Toponimi rumunskog porekla u SFR Jugoslaviji i njihov značaj za rumunsku dijalektologiju*, Analele Universităţii Bucureşti, Limbi şi literaturi străine, II Slavi, Anul XXVI, Bucureşti 1977, 15—20).

источној Бачкој иселио се приликом развојачења Поморишке и Потиске војне границе, и то делом у Банат, а другим делом у тадашњу јужну Русију, где је српски говор затим ишчезао међу украјинским дијалектима. Дуж Мориша и у северној половини бачког Потисја насељени су Мађари који од тада имају тамо чврсту већину. Уосталом, аустријске власти су и другде на земљишту данашње Војводине колонизовале Мађаре, Немце, Словаке, Русине, Хрвате и друге народе. Уз то је румунско становништво из карпатских планина силазило у поједина села у банатској равници, пре тога насељеној готово искључиво Србима. Војводина је постајала језички мозаик, један од најсложенијих у Европи. У том мозаику, једино српски говори показују нормалну, органски насталу дијалекатску ситуацију, с поступним прелазима између месних говорних типова, док је нпр. за немачке, мађарске и словачке говоре утврђено говорно шаренило, често с великим разликама између суседних села, у зависности од регионалног порекла насељеника. Што се тиче Хрвата у централном и источном Срему и у неколико села у Банату, они су касније махом напустили своје првобитне говоре, најчешће кајкавске, и примили шумадијско-војвођански говор својих српских суседа. Исто тако су и католички Албанци у Никинцима и Хртковцима у Срему прихватили месни српски говор. Променивши језик, они су променили и народност и постали Хрвати.

СРПСКА ИМЕНА У XVIII ВЕКУ

На земљишту Хабзбуршке монархије, па донекле и у динарским крајевима, код Срба су у XVIII веку преовладала хришћанска имена, библијска или светачка (*Атанасије, Аврам, Алексије, Григорије, Димитрије, Захарија, Јован, Лука, Мојсеј, Никола, Павле, Петар, Сава* итд.). Српска имена су се тиме приближила онима код католика, где су од Тридентског сабора у XVI веку била допуштена само календарска имена, а такође и именима код већине православних народа. Ипак, у већем делу данашње Србије сачувана је стара традиција. Словенска имена као *Вељко, Вук, Вуле, Милан, Милисав, Милован, Милоје* и *Милош* остала су сасвим обична.[133]

[133] На ово је скренуо пажњу још Вук Караџић у предговору своје *Мале простонародње славено-сербске пјеснарице*, Беч 1814, 16—17.

ДОБА ПОБЕДЕ НАРОДНОГ ЈЕЗИКА
(1804—1878)[1*]

КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК КОД СРБА НЕПОСРЕДНО ПРЕ ПОЈАВЕ ВУКА КАРАЏИЋА

Деветнаести век је затекао Србе с нерешеним питањем књижевног језика. Настављала се традиција писања на рускословенском, а истовремено се и даље писало српским народним језиком, као и несталном »славеносрпском« мешавином тих двају језика.[2] То је тројство тешко обремењавало српску културу, удаљавајући књигу од народа и уједно спречавајући кристализацију језичког осећања, без које

* Овај одељак написан је у коауторству са Јованом Кашићем.

[1] Од општијих дела о историји језика наведених у напомени 1 уз поглавље *Доба Немањића (око 1170—1371) — узлет српске писмености и учвршћење дијалосије*), у овој књизи, за период од 1804. до 1878. код Срба релевантни су углавном радови В. Јагића, И. Поповића и П. Ивића, као и чланак М. Стевановића у *Enciklopediji Jugoslavije* IV. За историју књижевног језика у времену овде обухваћеном значајна су дела А. Белића *Вукова борба за народни и књижевни језик*, Београд 1948. и М. Стевановића *Савремени српскохрватски језик* I, Београд 1975³, 38—64. Углавном овом раздобљу посвећена је и расправа Славка Вукомановића *Srpski književni jezik kao faktor konstituisanja nacije i demokratizacije nacionalne kulture* објављена у књизи Postanak i razvoj srpske nacije, Beograd 1979, 121—144. Избегавајући преоптерећивање цитатима, ове радове нећемо наводити у даљем излагању код сваке теме коју они додирују.

[2] О рускословенском и славеносрпском вид. у поглављу *Осамнаести век (1699—1804) — језички плурализам на врхунцу* ове књиге. Најважнија литература наведена је у напоменама 50 и 69 у том поглављу; упор. и радове А. Младеновића *О неким питањима и особинама славеносрпског књижевног језика*, Зборник МСФЛ 14/1 (1978 обј. 1979) 93—113, и Н. И. Толстоја *Литературный язык у сербов в XVIII веке*, Славянское и балканское языкознание. История литературных языков и письменность, Москва 1979, 154—197.

нема ни прецизног израза ни истанчаног стила. У доба кад су многи књижевни језици у Европи, такви као француски, енглески, немачки, италијански и шпански, увелико били стандардизовани, Срби нису имали ничег сличног стандардном језику, способном да буде адекватно оруђе културе и цивилизације у свим њиховим гранама. Додуше, рускословенски се својом нормираношћу приближавао идеалу стандардног језика, али је управо тај језик био туђ ширим слојевима српског друштва и као такав неподесан да служи друштву у целини.

Рускословенски је био чврсто устоличен у функцији језика цркве, како у богослужењу, тако и у црквеној администрацији. Ван тога круга рускословенски се почетком XIX века већ увелико повлачио, потискиван од своја два ривала. Истина, још увек су и неки познатији аутори објављивали своја дела на том језику, али су разлози за такво њихово опредељење лако сагледиви. Лукијан Мушицки, који је рускословенски испевао неке од својих ода, и Павле Кенгелац, аутор *Јестествословија* (1811), били су монаси, док је Глигорије Трлајић *(Славено-сербских питомцев ученија...* 1809) живео као универзитетски професор у Русији, одвојен од српске средине. Број других, мање познатих списатеља који су писали рускословенски био је незнатан. Постојало је све јасније да тај језик више нема изгледа да се одржи као књижевни језик код Срба. Он је ученицима, читаоцима и писцима постављао претешке захтеве. Био је то језик који се морао посебно учити, дуго и с напором, готово као и сваки други страни језик. Књижевни језици те врсте имају услова за живот обично тамо где главнина народа остаје ван домашаја просвете и где су књига и књижевни језик привилегија танушног слоја елите. У српском друштву средином XVIII века — као и у свим ранијим епохама — такве прилике биле су стварност, али око 1800. године код Срба у Хабзбуршкој Монархији просвета је све више захватала у ширину. Уз то је књижевност већ била претежно у рукама световњака. Чланови клера, који су рускословенски много боље познавали јер их је свакидашњица њихове службе стављала у присан додир с њим, сада су сачињавали мањину међу писцима. Улога православља у животу српског друштва, у којем је све важнију реч водило грађанство, више није била онако доминантна као некад. За углед је сада мање служила руска култура, а више немачка, ближа и живо присутна у свим земљама под влашћу бечког цара. Биле

су ишчезле и оне тако изузетне околности које су у трећој деценији XVIII века нагнале српско политичко вођство, тада искључиво у рукама цркве, да се у стварима просвете потпуно ослони на Русију и уведе рускословенски језик. Уосталом ни у самој Русији тај језик више није имао функцију књижевног језика, већ само црквеног. У XIX веку недостајали су услови да се српска култура здружи с руском преко заједничког књижевног језика, на начин сличан средњовековној књижевнојезичкој и културној узајамности православних Словена. Рускословенски, уосталом, код Срба није имао ни подршку неке велике литерарне баштине: оно што је на њему међу Србима било написано није својом вредношћу оправдавало напоре које би касније поколења морала улагати у учење тога језика.

Мешовитим »славеносрпским« језиком служили су се многи писци, поред осталих Павле Соларић (*Ново грађанско Земљеописаније прво на језику Сербском* 1804, *Кључић* 1804), Лукијан Мушицки (*Ода мојему пријатељу Михаилу Витковићу* 1811) и Милован Видаковић. (*Љубов к младој муси Сербској* 1812, у ствари уџбеник латинског језика). Размера између двеју основних компонената, рускословенске и српске, којима се, уосталом, понегде придружује и примеса живог руског језика, варира од једног текста до другог. Ипак, основни правац развоја био је јасан: с временом је славеносрпски бивао све мање »славенски«, а све више српски. Чврстих правила за распоред једних и других елемената није било, али су се временом почињали уобличавати понеки узуси.[3] Основни речнички фонд био је углавном домаћи, а рускословенске или прве руске речи уклапале су се у текст најчешће онда када српска лексика није располагала властитим изразом за неки појам, на пример из асптрактне области, или кад је писцу српски израз био непознат. Унесене позајмљенице обично су задржавале своје гласовне ликове без адаптације (»посрбљавања«). Иначе је гласовни систем био у начелу српски, мада су графија и правопис још увек били слични као у руским књигама. И у морфологији преовлађивале су српске особине, док је у синтакси видљиво подражавање немачким и латинским узорима.

---

[3] О уопштавању појединих особина у славеносрпском језику писао је А. Младеновић у радовима наведеним у напомени 83 у поглављу *Осамнаести век...*

Писати славеносрпски било је много лакше и комотније него писати рускословенски. Истина, и за писање на славеносрпском било је потребно донекле знати рускословенски, али није било неопходно савладати га темељито. Није тешко схватити због чега је располагала богатим речничким потенцијалом, у ствари збиром лексичких фондова двају или чак трију језика. Српски аутор је приликом писања био у ситуацији да се тако рећи код сваке речи у тексту опредељује, бирајући изразе без правог мерила и слажући једно до другог оно што не иде заједно, а понекад и кујући облике који нису постојали ни у једном језику. Никад у српској средини није било толико језичке произвољности и језичке несигурности као тада и никад није било тако тешко написати реченицу коју би већина читалаца оценила као добро срочену. Употреба рускословенских речи често је излагала аутора опасности да га један део публике не схвати, а прибећи народном изразу значило је навући на себе критику других читалаца због »простог« изражавања. Што је најгоре, укрштање језичких система доводило је и до двосмислености: многе речи имају у рускословенском сасвим друкчије значење него у српском. Поврх свега, славеносрпски је ипак био тежи за писање и за читање него народни језик јер је обавезивао на какво-такво учење рускословенског, па и руског.

Српским народним језиком писало се такође много, чак понајвише, кад је реч о делима од значаја за књижевност или културну историју. Народни језик преовлађује у *Пјесни на инсурекцију Сервијанов* Доситеја Обрадовића 1804, а у спеву Гаврила Ковачевића *Пјесн о случајно возмущченији в Сербији прикључившемсја* (такође 1804) тај се језик јавља у сразмерно врло чистом виду, у складу с општим ликом тог десетерачког састава изразито народског звука, инспирисаног фолклорном епиком.[4] Године 1805. излази књига *Римљани у Шпанији* Саве Текелије.[5] Исте године Стефан Рајић је објавио *Нравоучителну књижицу за дечицу*, а 1808. *Кратку науку о души человеческој ради деце*.[6] Народним језиком се служио и Јоаким Вујић у својим преводима позоришних комада (поред осталог *Љубовнаја завист чрез једне цителе* 1805, *Наказаније* 1807, *Слепи миш* 1809, *Крешталица* 1814). Ту се Вујић држао јединог умесног правца, јер би у дијалогу свако друго решење звучало лажно. Уосталом, он је на народни језик превео и природописни компендијум *Јестествословије* (1809). У 1809. години изашле су и две књиге Јована Дошеновића, обе на народном језику: збирка стихова *Лирическа пјенија* и рачунски приручник *Численица*. Углавном на народном језику писао је и Милован Видаковић своје романе: *Усамљени јуноша* 1810. и *Велимир и Босиљка* 1811. Сви су ови текстови били написани екавски, уколико употребљени правопис уопште допушта да се о овоме стварају закључци, будући да се на месту некадашњег вокала »јат« најчешће није писало ни *е* ни *је* ни *ије*, већ стари знак за *ѣ* (дакле *мѣра, снѣг* и сл.). Дијалекатска боја језика је шумадијско-војвођанска. Значајно је да ово важи и за дела Јована Дошеновића, иако је он био родом ијекавац, Личанин. Међутим, Сава Мркаљ, из Кордуна објавио је 1810. своје *Сало дебелоі јера либо азбукопротрес*,[7] у којем је последње поглавље штампано његовим реформисаним правописом, без слова *ѣ*, што је омогућило да се ијекавски изговор јасно обележи. Исто тако је ијекавски писао Лука Милованов Георгијевић, родом из околине Сребренице у источној Босни. Његова схватања о језику и правопису била су слична погледима његовог пријатеља Мркаља, али Милованов није доживео да објави свој *Опит настављења к српској сличноречности и словјомерју или просодији*, написан 1810. године.[8]

Кад је реч о »народном језику« у делима српских писаца с почетка XIX века, треба имати у виду да је то релативан појам. Наравно, изворном српском народном говору недостајали су изрази за многе апстрактне појмове, као и за тековине новије цивилизације. Такве су празнине биле попуњаване рускословенским речима, понекад и ру-

[4] С. Реметић, *Језик пјесама Гаврила Ковачевића*, ППЈ 11 (1975) 51—91. Реметић је описао и језик спева истог аутора о косовском боју. У складу с темом, у овом спеву објављеном 1805. језик је архаичнији и може се најтачније оквалификовати као славеносрпски. Овај је случај типичан за појаву, честу у оно време, да исти писац у разним делима пише различитим језиком.

[5] А. Албин, *Прилоі проучавању језика Саве Текелије*, ППЈ 4 (1968 обј. 1969) 1—21.

[6] А. Албин, *Народни језик у делима Стефана Рајића написаним после 1800. године*, Зборник МСФЛ 14—2 (1971) 123—146.

[7] Прештампано у СГиПС I, Београд 1894, 209—216, и у *Сабрана дела Вука Караџића*, XII 291—297. Фототипско издање Матице српске, Нови Сад 1949; друго фототипско издање у књизи М. Окуке, *Sava Mrkalj als Reformator der serbischen Kyrilliza*, München 1975, 98—123.

[8] Ту је књижицу, са својим предговором, објавио Вук Караџић 1833; текст је прештампан у СГиПС II, 461—510.

ским, уколико нису преузимани међународни термини, махом сачињени од грчког и латинског језичког материјала. У отворености према таквим туђицама тадашњи књижевни језик се слаже са данашњим, али је овај према рускословенским елементима много затворенији. Међутим, најмаркантнија је разлика у томе што тада рускословенске речи најчешће нису прилагођаване гласовним и творбеним правилима српскохрватског језика (тако су се употребљавали облици као *љубезни* а не *љубазни*, или *помиловање* а не *помиловање*), нити су такве речи замењиване домаћим кованицама сачињеним у духу тих правила (нпр. реч *просвјешчење* још није била замењена речју *просвета*). Било је и морфолошких елемената који су скоро увек имали рускословенски лик, као нпр. префикси *воз-* (*возраст* итд.) или *со-*[9] (*совјетник* место *саветник*), или суфикс *-ије* (*званије*), затим *-ески* и *-ество* у облицима као *човечески* и *дружество*, или наставак *-ију* у облицима као *радостију*. Појављивали су се и хибридни наставци, такви као *-ама* у облицима типа *собранијама*. Тадашњем посматрачу могло је изгледати да ће се српски књижевни језик коначно уобличити у таквом виду, утолико пре што се и славеносрпски развијао у конвергентном правцу,[10] приближавајући се »народној« верзији књижевног језика каткад толико да је тешко рећи куда треба убројати понеке од тада написаних текстова.[11]

»Народни« језик је сразмерно најчистији у текстовима који говоре о стварима из животне свакидашњице, док су рускословенски елементи најбројнији у саставима филозофске садржине. Било је и појединих мањих значењских поља резервисаних за рускословенске или руске изразе. Такве су биле формуле учтивости, које, у кругу где су се употребљавале, свакако не би звучале довољно отмено да су биле изречене на »простом« језику. Ово донекле важи и за наслове књига.[12]

Начином распореда елемената црквеног језика издвајају се посланице црногорског владике Петра I Петровића.[13] Оне су писане ијекавским говором његовог завичаја, не без изражајне снаге која извире из речитости народног казивања, из говорничког искуства свештеничког чина, али и из тековина вековне праксе администрирања на домаћем дијалекту. Једино почеци и завршеци текстова — обраћање и поздрав — садрже уобичајене формуле из црквеног језика. Овакав распоред одговара ономе у средњовековним повељама. Од њих до посланица Петра I води, уосталом, један истањен, али не сасвим прекинут континуитет у обрасцу службеног акта.

Сасвим природно, и велика већина приватних писама писана је народним језиком, обично с нешто рускословенских израза. Карактер изузетка имају преписке на рускословенском, као што је она између Трлајића и Мушицког, писаца који су и своја књижевна дела објављивали на истом језику.

ОСТАЦИ СРПСКОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА

Иако је још у првој половини XVIII века у српској православној цркви наместо српскословенског језика био званично уведен рускословенски, трагове домаће редакције црквеног језика затичемо и у XIX веку, углавном у његовој првој половини. Споро истискивање те редакције било је последица слабости школовања свештеника, нарочито у областима ван подручја Карловачке митрополије, а свакако и конзервативних навика свештенства. Најжилавије се држало читање слова *щ* као *шт* (а не као *шч*) у извогору црквеног језика. Вук Караџић је 1818. истицао да тако читају »сви попови и калуђери, и остали књижевници, по Србији, по Босни, по Ерцеговини... по Светој

[9] Уп. Јован Кашић, *Лексика рускословенског порекла и лексички фонд српскохрватског језика* (Именице на *-ије* и њихови еквиваленти у српскохрватском језику), Књижевност и језик XIX, 1972, св. 2—3, 136—141.

[10] Упор. запажања А. Младеновића поменута у нап. 3.

[11] Статистички метод за утврђивање односа између рускословенских и народних елемената применио је Александар Младеновић у радовима наведеним у напомени 83 у поглављу *Осамнаести век...* Будући да је у тим прилозима реч о делима објављеним у XVIII веку, а да за XIX век недостају такве анализе, у овом раду смо се морали ослонити на слободну процену карактера језика у разним текстовима. При том смо се држали начела да »народним« сматрамо језик у којем се рускословенске црте ограничавају на набројане категорије, већим делом такве природе да у народном говору није ни било еквивалената за рускословенске изразе. С друге стране, као славеносрпски означавамо језик у којем се тим категоријама придружују и друге рускословенске особине, такве које је писац лако могао избећи да је то желео — или да је умео да се отргне од наученог.

[12] Стога никако не би било оправдано судити о језичкој физиономији неког списа из почетка XIX века на основу језика његовог наслова.

[13] Језиком текстова које је написао владика Петар I, а од којих ниједан није био објављен за његова живота, бави се монографија Б. Остојића *Језик Петра I Петровића*, Титоград 1976.

Гори,« па чак и понеки старији свештеници у Срему, мада су иначе »карловачки ђаци« били ти који су »почели... читати (и учити да се чита)« на рускословенски начин.[14] Касније је Вук додао да је такав изговор слова *щ* слушао и од ученог архимандрита Павла Кенгелца,[15] а Нићифор Дучић је забележио исту појаву у манастиру Дужима у Херцеговини чак 1856. године.[16]

У Црној Гори се српскословенски језик сачувао најдуже. Облике као *ва име* (уз чешће рускословенско *во имја*) налазимо спорадично у црногорским исправама с почетка XIX века,[17] па и у језику владике Петра I. Традиција је допрла и до Петра II Петровића Његоша, који је уградио српскословенске облике у свој песнички језик. Уосталом, поједине такве облике употребљавали су и други писци у XIX веку, међу њима Соларић, Јоаким Вујић и Викентије Ракић.[18] У питању су најчешће речи као *маїновенїе, жезал* или *їромисал*, које су у рускословенском гласовном лику (*мїновенїе, жезл, їромисл*) биле тешко изговорљиве за Србе.

ПИСАНИ ЈЕЗИК У СРБИЈИ У ДОБА ПРВОГ УСТАНКА

Током устанка у Србији је огромно порасла потреба за писменим општењем у војсци, управи, судству, дипломатији и многим другим гранама обновљеног државног живота. То је и доба обнове српског административног језика на том тлу, где се он био угасио неколико столећа раније. Нови језик је био углавном независна творевина без континуитета са прошлошћу. Средњовековна управна и судска терминологија била је у међувремену скоро сва заборављена.

Као чиновници у устаничкој Србији радили су, поред појединих домаћих људи, описмењених у неопходној мери,

[14] СГиПС I, 207.

[15] СГиПС III, 397.

[16] Н. Дучић, *Књижевни радови* I, Београд 1891, 74—75. У народу су се у устаљеним фолклорним формулама призивања божанства, у обредним песмама итд. српскословенски облици речи сачували и дуже (о томе нпр. С. Новаковић, *Примери књижевности и језика староїа и срїскословенскоїа*, Београд 1904³, X—XI).

[17] Т. Никчевић и Б. Павићевић, *Црноїорске исїраве XVI—XIX вијека*, Цетиње 1964, 82, 83, 109, 110, 111 итд.

[18] Вид. радове А. Албијанића наведене у напомени 56 у поглављу *Осамнаести век...* у овој књизи..

и многи који су прешли из Аустрије. Међу овим другима је било »учених људи«, али и људи »свакојаких званија и чинова... (шегрта, калфи... трговаца, мајстора, пропалица, маћистара, ђака, каплара, ајоша [= лађара], попова, растрига).«[19] Ипак, устанички документи писани за унутрашње потребе (писма, пресуде, уредбе, тапије, потврде итд.) готово сви су на народном језику.[20] Плебејска атмосфера устаничког друштва није била погодна за примену оног језика и стила на које су придошлице биле навикле у свом завичају. Рускословенски и славеносрпски језик били су обични само у преписци упућиваној из земље: Србима на аустријском тлу, аустријским властима, Русима, црногорском владици итд. Избор језика је био у знатној мери функционалан, прилагођен кореспонденцијском узусу адресата. Стога су и писма Турцима најчешће била на српском: њима је словенски црквени језик био сасвим туђ.

У унутрашњим актима преовлађивао је, бар у почетку, неусиљен разговорни начин саопштавања, обичан и данас у писмима мање образованих људи и савршено различит од крутих формулара и заплетеног изражавања у списима аустријских надлештава, укључујући ту и карловачки митрополитски двор. Касније се у извесној мери могу пратити почеци формирања канцеларијског стила, са сувљим, једноличнијим изразима и устаљивањем одређених термина. У формулама учтивости и титулатури, а донекле и другде, продиру рускословенске речи. Развитак државности био је праћен и увођењем звучних, народу туђих назива као *правиїељсївујући совјеї* или *верховни вождь*. Тако се још у доба првог устанка закорачило ка оном укоченом званичном језику, засићеном рускословенским елементима, који ће господарити у Србији све до педесетих година XIX столећа.

[19] По речима В. Караџића; СГиПС I, 179.

[20] Овде је немогуће исцрпније набројити издања докумената из устаничке Србије. Од већих збирки у којима се налазе искључиво списи на српском (односно славеносрпском и рускословенском) језику навешћемо: *Дјеловодниј їроїокол од 1812. маија 12. до 1813. авїуста 5. Кара-Борђа Петровића, врховноі вождa и їосїодара народа срїскоі*, Друштво српске словесности, Извори за нову српску историју I, Београд 1848; *Проїокол шабачкоі маїисїраїа*, Гласник СУД 1 (1868); *Први срїски усїанак, Акїа и їисма на срїском језику*, I, 1804—1808, у редакцији Р. Перовића, Београд, 1977.

СХВАТАЊА О КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ У ДОБА ПРЕД ПОЧЕТАК ВУКОВОГ РАДА

Почетком XIX века у српској грађанској средини још увек су били живи погледи на језик које је 1781. изразио Теодор Јанковић Миријевски у меморандуму цару Јосифу II.[21] Јанковић је разликовао три »дијалекта«: црквени, грађански и простонародни, а препоручивао је »грађански«, тј. славеносрпски. Четврт столећа касније још увек је било распрострањено опредељење за средњи пут, који је сада, додуше, био ближи народном језику него некад.

Најауторитативнији поборник тога пута био је митрополит Стефан Стратимировић. Моћни првосвештеник је био начитан човек и љубитељ науке, али његова у разним приликама изражавана мишљења о језику нису увек била заснована на солидним знањима. Познато је његово писмо Теодору Јанковићу из 1796. у којем прижељкује јединствен, тј. рускословенски, језик за све Словене.[22] Две године касније Стратимировића је »прва конференција Срба стручњака за утврђивање српског правописа«, додуше састављена углавном од људи који су у мањој или већој мери били зависни од њега, на неки начин овластила »да он води главну бригу око утврђења јединственог језика и правописа за српске школе, а то је и значило и за српску књижевност.«[23] У писму грофу Сечењију 1802. године он је истицао високу вредност ћирилице и »славенског« (тј. рускословенског) језика, за који је рекао да се од »простог« језика »живих словенских народа« разликује колико књижевни немачки »од простог швапског«[24] Стратимировић је написао и неколико филолошких расправа од којих је једну (о етимологији речи *кнез* и *књига*) и штампао 1805. Он се дописивао с угледним научницима на страни — Добровским, Копитаром, Шлецером и другима — а у његовој околини се образовало »мало приватно научно друштво«, које се поред осталог заносило плановима о

[21] О томе подробније у одељку *Славеносрпски језик* у поглављу *Осамнаести век* (1699—1804) — *Језички плурализам на врхунцу* у овој књизи.

[22] Ј. Радонић, *Митрополит Стефан Стратимировић о општем славенском књижевном језику*, ЈФ 1 (1913) 113—122.

[23] М. Костић, *Покушаји бечке владе око увођења народног језика и правописа у српске, хрватске и словеначке школе крајем 18. века*, Прилози КЈИФ 17 (1937) 253—267.

[24] Исти, *Стратимировић о ћирилици и књижевном језику Срба и других Словена крајем XVIII века*, Прилози КЈИФ 20 (1954) 95—99.

изради »славенског« речника и граматике, али које ипак није оставило крупнијих трагова у историји српске културе.[25] Године 1805. Стратимировић је у писму Доситеју Обрадовићу изложио своје погледе на књижевни језик код Срба, измењене утолико што у средишту пажње више није био црквени језик, него грађански.[26] Стратимировић је истакао да у српском језику осим дијалекатске диференцијације постоји и класна. У писању се треба угледати на језик припадника више класе, јер они »у беседи својој трудесе пречишћавати, украшавати и распрострањавати реч своју«. Тако чине и »Талијанци, Немци, Французи и сви народи, који у наукама и језику до совршенства доспјели јесу«. Стратимировић тражи да се од различитих дијалекатских облика бирају они који »приближавају се славенскому, истиному својству језика«. Он допушта и то да се »за прости народ« пише »простим слогом« (»којего сви учени у сваком народу зову popular stil«). У погледу лексике Стратимировић се заложио за замену туђица домаћим речима, али с оградом да је код термина боље примити страну реч ако недостаје домаћа. Са Стратимировићевим гледиштем слаже се, у крајњој линији, мишљење Милована Видаковића.[27]

Струју поборника чистог народног језика заступала су четири млада књижевника, Павле Соларић (Велика Тисаница код Бјеловара 1779—Венеција 1821), Јован Дошеновић (Почитељ код Госпића 1781 — Будим 1813), Сава Мркаљ (Сјеничак у Кордуну 1783 — Беч 1833) и Лука Милованов Георгијевић (Осат у источној Босни 1784 — Будим 1828). Можда није случај што су сва четворица рођена у малим местима у западнијим, ијекавским областима. Ти су предели били подаље од непосредног утицаја Сремских Карловаца, тврђаве црквеног језика, а и славеносрпски језички узус тамо није могао имати чврстог ко-

[25] Т. Петровић, *»Карловачки круг« митрополита Стратимировића*, Зборник МСКЈ 8 (1960 обј. 1961) 55—65.

[26] *Писмо Митрополита Стратимировича Доситею*, Летопис (1838) 120—128. О том писму в. Lionello Costantini, *Note sulla questione della lingua presso i Serbi tra il XVIII e il XIX secolo*, Studi sulla questione della lingua presso gli Slavi, Roma 1972, 163—224, посебно трећи одељак: *Stefan Stratimirović e la lingua letteraria serba*, 209—224.

[27] Предговор I књиге *Љубомира у Јелисијуму*, Будим 1814 (текст датиран 1813); прештампано у СГиПС I, 106—113 и у *Сабрана дела Вука Караџића*, XII, 353—361.

рена, не само због рускословенских састојака него и због војвођанских дијалектизама.

Године 1804. Соларић, Доситејев ученик и рационалиста, изриче у свом *Кључићу* уверење да је за просвећивање кориснији народни језик; писати славенски значило би враћати се »раку подобно«.[28] Дошеновић је 1805. у предговору *Численице* изјављивао да ће победити народни језик јер има хиљаду присталица, док је за словенски језик само њих стотина.[29] Милованов је у *Опиту*, написаном 1810, начелно остављао писцима слободу да пишу »славенски« или српски, али доследно једно или друго, а сам се определио за народни језик.[30] Његов пријатељ Мркаљ је у *Салу дебелоī јера* 1810. прокламовао утилитарно начело: »Највећа возможна вразумителност перви конац и начало у једном језику јест.« Стога за Србе треба писати српски; писати за њих »тако зовомо славјански« је готово »свеједно« као и писати латински.[31]

Четворицу набројаних писаца удружује и изразита склоност ка пуризму. Сваки од њих се свесно трудио да употребљава што мање туђица. Празнине у српској лексици, поглавито у терминологији, они су попуњавали кованицама, не увек срећно начињеним, које се махом нису одржале у језику. Дошеновић, који је умео и да употреби постојећу народну реч на нов начин, дајући јој терминско значење, критиковао је и повођење за латинском и немачком синтаксом, оличено у стављању глагола на крај реченице. Разуме се, ниједан од четворице није могао избећи многобројне рускословенске речи, које су сачињавале битан и незаобилазан део лексичког блага књижевног језика. Код Соларића, уосталом, има наноса из црквеног језика и тамо где он није био неопходан.

[28] Најпотпунији преглед Соларићевог рада, укључујући и његову филолошку делатност, дат је у расправи Н. Андрића *Život i književni rad Pavla Solarića* Rad JAZU 150 (1902) 103–194.

[29] О књижевном раду Јована Дошеновића в. расправу А. Гавриловића, *Први лиричари и естетичари у новијој књижевности српској*, Глас СКА 60 (1901) 215–297 (о његовим погледима на језик стр. 277–283).

[30] О Луки Милованову најважније податке дао је Вук Караџић у предговору издања Лукиног *Опита*, СГиПС II, 374–383. О Лукиним схватањима о језику вид. рад А. Гавриловића наведен у претходној напомени, стр. 283–291. Упор. и чланак Б. М. Лазин, *Лука Милованов Георџијевић*, Гласник Југословенског професорског друштва 13 (1932–33) 145–151.

[31] О Мркаљу вид. напомене 7, 36, 37.

У прилог рускословенском дигао се само један глас. Архимандрит Павле Кенгелац је, у предговору свом *Јестествословију* (1810), с елитистичке позиције надмоћне учености презриво исмејао оне који пишу славеносрпски (»славено-сербо-немецко-мађаро-турско-цигански«), али такође и присталице народног језика. У свим народима »књигописатељи пишу по правилима језика, не обазирући се на то што прост свет говори погрешно, а само у нас књиге се пишу по правилам баби Смиљани«. Разуме се, једини књижевни језик код Срба који је у то доба имао »граматијска правила« био је рускословенски. Милован Видаковић је тај Кенгелчев став осудио као »гордост и суетно славољубије« и препоручивао да се црквенословенски препусти цркви, богословима и посебним делима намењеним одабраној публици.[32] Сава Текелија је 1805. писање на чистом славенском језику стављао у даљу будућност, кад српски народ буде довољно просвећен да га разуме.[33] Иначе су писци, у доситејевској традицији, у рускословенском углавном гледали »оставу« (Соларић) или »источник« (Видаковић) из којега ће се богатити српски књижевни језик. Уз то је и даље неоспорено владало уверење да је рускословенски првобитни словенски, па према томе и стари српски језик.

Док су тако српски интелектуалци расправљали о свом књижевном језику, очигледно свесни огромног значаја питања, о истој теми се размишљало и на другој страни, у врховима славистичке науке. Чех Јосеф Добровски, средишња личност тада још младе славистике, знао је за тројство књижевног језика код Срба (црквени, народни, мешовити). Његов млађи пријатељ, Словенац Јернеј Копитар, чиновник бечке Дворске библиотеке и цензор словенских књига у Аустрији, изванредан ерудит одлично упућен у проблеме српске културе, стајао је у личним контактима или у преписци са већим бројем посленика на том пољу. Формиран под утицајем аутора као што су Фридрих Шлегел, Вилхелм фон Хумболт и Јохан Кристоф Аделунг, Копитар је био ватрени поборник народног језика (и чак дијалекатске разноврсности) у књижевности, као и

[32] У предговору наведеном горе у нап. 26; упор. СГиПС I, 107 и *Сабрана дела Вука Караџића* XII, 355.

[33] У предговору дела *Римљани у Шпанији*, прештампаном у књизи: С. Текелија, *Описаније живота*, предговор и редакција А. Форишковић, Београд 1966.

правописа који одговара стварном изговору. По његовом схватању, задатак граматичара је да региструје чињенице, а не да прописује какав треба да буде језик. С истих позиција он је одбацивао и вештачке књижевне језике, међу њима и славеносрпски. У складу с општим расположењем немачког романтизма било је и Копитарово интересовање за народне умотворине, тај драгоцени документ аутентичног језика и израз националног духа. С таквим назорима, Копитар је у својим писмима поздрављао настојања појединих српских списатеља да пишу народним језиком, а за Мркаљеву књижицу *Сало дебелоī јера* одушевљено је изјавио да у њој »има више језичке филозофије него у понекој дебелој граматици«.[34] Незадовољан мутном сликом коју су о српском језику стварала дела већине српских књижевника, Копитар је без успеха наговарао своје познанике Србе да напишу граматику и речник свога језика, а једно време се и сам носио мишљу да састави такве приручнике на основу својих исписа из Доситејевих дела.[35]

СРПСКА ЋИРИЛИЦА У ПРЕДВУКОВСКОМ ПЕРИОДУ

Традиционална ћирилица, којом су Срби писали још и почетком XIX века, била је изразито неподесна азбука. Она је имала много више разних слова него што је у српском језику било гласова, а сачињавали су је знаци са врло различитим функционалним вредностима. Поред слова доследно употребљаваних за обележавање једног гласа (нпр. *а, б, в*; по Мркаљевој терминологији »јединозвучна писмена«), било је и »многозвучних« која су означавала по два гласа (*ю* = ју, *щ* = шч итд.), »звукопроменљивих«, која су се читала различито у разним речима (нпр. *е* = *је* у *мое*, али *е* = *е* у *уведен*) и »заменљивих« (нпр. слова *і, и* и *ы* читала су се једнако). Најзад, ту су била и слова *ъ* и *ь*, најчешће писана без праве потребе на крају речи. Истовремено су недостајали знаци за специфичне српскохрватске гласове (*љ, њ, џ*, па у изсвеном смислу и *ј, ђ* и *ћ*). Та је азбука, дакле, удруживала ђаве стране сувишности и недовољности, уз неколико других видова

[34] Barth. Kopitars *Kleinere Schriften*, Erster Theil, Wien 1857, 143 (ова збирка краћих Копитарових написа садржи поред осталог и већи део онога што је он објавио о српским стварима).

[35] Fran Petrè, *Cojs, Kopitar i Karadžić*, НСВД 3 (1973) 225—234 (посебно 234).

нерационалности. Уз то је и правопис био несрећен и врло колебљив. Све је то чинило читање напорним и не увек поузданим, а процес описмењавања тегобним и дугим.

Одсуство општеприхваћених правила омогућавало је писцима да сваки ствара свој правопис или чак да пише без икаквих правила, али је самим тим била отворена и могућност за постепено, свесно или спонтано, упрошћавање и усавршавање азбуке. Изостављајући поједина слова из старе ћирилице и употребљавајући мање-више устаљене словне комбинације за оне гласове за које су недостајала посебна слова, српски писци су припремали земљиште за потпунију реформу азбуке. Овај процес, започет крајем XVIII века, огледа се и у првој деценији XIX столећа. Гаврило Хранислав (1804), Сава Текелија (1805), Викентије Ракић (1808. и 1809), Павле Соларић (1808. и 1809) и Стефан Новаковић (1808) писали су, у неким случајевима или у свима, *шь* и *дь* за *ћ* и *ђ*, а *ль* и *нь* за *љ* и *њ*, Соларић је покушао да употреби знак *ы* у новој функцији,[36] а Текелија (1805), Соларић (1808, 1809), Дошеновић (1809) и Мушицки одважили су се да изоставе »дебело јер« (ъ), слово које је почињало важити као симбол несавршености постојеће азбуке.

За разлику од тих појединачних потеза који су доносили само по део решења, реформа Саве Мркаља, изложена у књижици *Сало дебелоīа јера либо азбукопротрес* (Будим, 1810) била је темељита.[37] Мркаљ је, с позиција емпиризма и просветитељства, српску азбуку подвргао логички веома чврсто изведеној анализи и образложио потребу фонетског правописа. По угледу на J. X. Аделунга,

[36] А. Младеновић, *Сава Мркаљ и његови претходници у реформи предвуковске ћирилице*, Годишњак ФФНС 10 (1967) 161—198 (и наведена литература).

[37] Упор. напомену 306. Мркаљева личност и дело добијају одговарајуће осветљење тек у новије време; упор. Ј. Деретић, *Расправа Саве Мркаља о српским писменима (Њени извори и улоīа у Вуковој реформи)*, Ковчежић 6 (1964) 163—187; Станко Кораћ, *Сава Мркаљ* (1783—1833), Вјетром вијани, Споменица Српског културног друштва Просвјета, Загреб 1971, 102—106 (са мањим изменама прештампано у збирци *Књижевна хрестоматија, Из културне баштине срīскоī народа у Хрватској*, Загреб 1979, 110—114); А. Младеновић, *Резултати новијих проучавања историје срīскохрватскоī језика у средњошколској настави (Реформа ћирилице Саве Мркаља)*, Књижевност и језик 19/2—3 (1972) 12—20; В. Опачић-Лекић, *Сава Мркаљ. Живот и дело*, Нови Сад, 1978, 178 стр. Упор. и Младеновићев рад наведен у напомени 36 као и Окукин у напомени 7.

он је истакао начело »пиши као што говориш«. Остварујући то нечело, Мркаљ је из азбуке изоставио сва сувишна слова, укупно њих шеснаест. Гласове *љ, њ, ћ* и *ђ* он је доследно означавао комбинацијама *ль, нь, ть* и *дь*, а за глас *ј* употребљавао је знак *і*. У његовој азбуци није било знака за сугласник *џ*, као ни слова *ћ*. Мркаљевим поступком био је учињен џиновски корак унапред. Отклоњен је цео слој излишности који је тешко притискивао азбуку, али нису биле попуњене њене празнине. Додуше, он је сам изразио жељу да се »изрежу« и слова за *ђ, љ* и *њ*, којима би се додало одраније познато *ћ*, чиме би азбука »у... совершенство дошла«.

Сало дебелоīа јера штампано је црквеном ћирилицом и Мркаљеви предлози се односе конкретно на ту азбуку, мада имплицирају и паралелну реформу грађанске. Да се Мркаљ ограничио на ову последњу, дело би вероватно изазвало мање узбуђења међу Србима и у врховима јерархије би било дочекано с мање огорчења. Притисак црквених старешина био је немилосрдан, а Мркаљ му је био утолико изложенији што се 1811. г. и сам закалуђерио. Године 1817, напаћен и сломљен, он се у чланку *Палинодија либо обрана дебелоīа* ъ одрекао свог схватања да то слово треба искључити из српске азбуке.[38] То га ипак није спасло од немилости митрополита Стратимировића, као што, уосталом, није потрло ни његову огромну заслугу за побољшање српске ћирилице.

Мркаљевим провописом била је написана, отприлике у исто време кад и *Сало дебелоīа јера*, књига његовог пријатеља и истомишљеника Луке Милованова Георгијевића *Опит наставленња*, коју је цензура 1811. одбила зато што је после изласка *Сала* на захтев црквених старешина било забрањено штампати Мркаљевим правописом.

ПОЧЕТАК РАДА ВУКА КАРАЏИЋА

Вук Стефановић Караџић (1787—1864)[39] родио се у породици која се у првој половини XVIII века доселила из

[38] *Палинодија* је објављена у *Новинама српским*, а прештампана у СГиПС I, 98—100 и *Сабраним делима Вука Караџића* XII, 323—325.

[39] Из богате литературе о Вуку треба посебно истаћи четири књиге: П. Кулаковскій, *Вукъ Караджичъ*, Москва 1882, стр. VII + 250 + II; Љ. Стојановић *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, Београд 1925, 783 стр.; А. Белић, *Вукова борба за народни и књижевни језик*, Београд 1948,

Чло. 1.

НОВИНЕ СЕРБСКЕ
ИЗЪ
ЦАРСТВУЮЩЕГА ГРАДА ВІЕННЕ.

ОТЪ ПЕТКА, 1га АВГУСТА 1813.

СЪ дозволенїемъ Его Кес. Крал. Величества.

ВСТУПЛЕНІЕ.

Времена су сва, у којима мы живимо, изъ свакога призрѣнїя славна, и отъ свію прошастны времена заиста најславнїя. Война тые ова, коју Французы шако и они новина наши читатели, кои новине друге читали нису, ндлу войну ову понакратько по по реду спали, и да бы ю поздньи Серби читати могли. А садь шьемо она важна предузетни приключенїя, коя су се ме-

»Новине сербске« (1813—1821), покренули су их у Бечу Димитрије Давидовић и Димитрије Фрушић.

племена Дробњака под Дурмитором у Тршић код Лознице, доносећи свој источнохерцеговачки, ијекавски говор. Мада су традиција и контакти са старом постојбином били живи још и у време Вуковог детињства, говор дошљака се, у додиру са староседеоцима и са досељеницима из других крајева, почео мењати, и већ у Вуковом детињству неке дијалекатске особине донете из старе постојбине задржавале су се само код старијих чланова досељеничких фамилија. Извршене промене, о којима нас обавештава сам Вук,

279 стр.; М. Поповић, *Вук Стеф. Караџић*, Београд 1972², 454 стр. У тим се делима додирује, на један или на други начин, највећи део чињеница изнесених у овом напису. Избегавајући преоптерећивање цитатима, ми те књиге нећемо наводити у свакој таквој прилици. Драгоцене податке пружају и СГиПС I (1894); II 1—2 (1895); III 1—2 (1896); *Сабрана дела Вука Караџића*, Београд, Просвета, посебно књ. XII *О језику и књижевности* I (1968), 422 стр. и књ. XXXVI, *Библиографија списа Вука Караџића* (1974), 972 стр.; *Вукова преписка* I—VII, Београд 1907—1813, и *Архивска грађа о Вуку Караџићу*, 1813—1864 (у редакцији Г. Добрашиновића), Београд 1970, 818 стр. Значајне расправе разних аутора о Вуку објављене су у три јубиларна зборника: *Књига о Вуку*, Београд 1937, изд. Југословенског професорског друштва, 185 стр.; *Вуков зборник* I—II, Анали ФФ 4—5 (1964) 456 стр.; (1965) 380 стр.; *Вуков зборник*, Пос. изд. САНУ, CD, Београд 1966, 716 стр. Драгоцен материјал се налази и у часопису *Ковчежић* (Београд, од 1958).

уклониле су најупадљивије дробњачке регионализме и смањиле разлике према другим говорима, а нарочито према суседном екавском шумадијско-војвођанском дијалекту.[40]

Вуково школовање је било краткотрајно и несистематично. Елементе писмености он је савладао у Тршићу уз помоћ рођака трговца, а извесно време је похађао школе у Лозници и манастиру Троноши. Већ 1804. год. био је писар код војводе Ћурчије, а у току устанка обављао је и друге чиновничке дужности. У то доба он је више пута покушавао да прошири своје образовање, али са мало успеха: 1804—1806. припрема се у Сремским Карловцима за гимназију, 1807. долази у Петрињу ради учења, а 1808—1809. један је од слушалаца новоотворене Велике школе у Београду.

После пропасти Првог устанка Вук је, као и многи други устаници, прешао у Аустрију. У Бечу он пише књижицу о пропасти устанка. Текст није био објављен, али је био повод за његов сусрет с Копитарем у децембру 1813. Велики славист је одмах уочио Вукову изузетну даровитост и изворно познавање српског народног језика. Копитарово уверење да ће Вук остварити оно што други Срби нису могли довело је до сарадње и пријатељства, који су трајали до Копитарове смрти (1844). На Копитарев подстицај Вук се прихватио списатељског посла. Усвојивши многе идеје свог саветодавца, он је у својим делима почео остваривати Копитаров програм.

Иако се раније није спремао за списатељски рад, Вук није био сасвим неприпремљен. У свом искуству он је имао непосредни доживљај збивања у Првом устанку, из којег је изнео развијену националну свест и општу слободоумну, демократичну настројеност. Чиновничко службовање га је оспособило за писмено изражавање,[41] а додири са Мркаљем, Миловановом и каснијим издавачима *Новина сербских* Димитријем Давидовићем и Димитријем Фрушићем у Будиму, где је Вук 1810. провео неколико месеци

[40] Б. Николић, *Однос данашњег тршћког говора према Вуковом језику*, ЈФ 26/1—2 (1963—64) 151—167; П. Ивић, *Дијалекатска база Вукове књижевног језика*, НСВД 2 (1972) 113—116.

[41] B. A. Stolz, *On the History of the Serbo-Croatian Diplomatic Language and Its Role in the Formation of the Contemporary Standard*, American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists, The Hague 1973, 315—332, наглашава да се Вуков језик у многом ослања на језик администрације у Србији 1804—1813.

на лечењу, свакако нису остали без утицаја на његова схватања. Морало је оставити трага и пријатељевање у Београду с књижевницима Симом Милутиновићем и Стефаном Живковићем, а можда и чињеница да су међу Вуковим наставницима били књижевници Лукијан Мушицки (у Карловцима) и Доситеј Обрадовић (у Београду), као и учени Иван Савић-Југовић.

Бацивши се на посао с одушевљењем, Вук је већ 1814. објавио две књижице, које су обележиле два главна правца његовог рада: *Малу простонародњу славено-сербску пјеснарицу*, прву штампану збирку српских народних песама, и *Писменицу сербскога језика по говору простога народа написану*, прву граматику српскохрватског језика чији је писац био Србин. Састављајући *Писменицу*, Вук је пошао од Мразовићевог *Руководства к славенској грамматици*. Рускословенске обрасце промене речи он је заменио српским, а Мразовићева правила је прилагођавао српском језику. Рад на *Писменици* је наставио у Будиму, саветујући се са Миловановом и преузимајући од њега систем акценатских знакова, којима су могле бити обележене све особине новоштокавске акцентуације осим разлике између краткосилазног и краткоузлазног акцента (каква постоји у примерима као што су *сѐло* »врста насеља« и *сѣло* »облик глагола *сести*«).[42] Тај систем означавања, с побољшањима уведеним у Вуковим речницима из 1818. и 1852. употребљава се у науци и данас.[43]

Вук је израдио *Писменицу* на основу свог матерњег говора (односно, по његовим речима, »говора оних Срба-ља, који живе по селима далеко од градова«).[44] Међутим, језик његовог излагања, у *Писменици* као и у посвети и

[42] Милованов, са којим се Вук познавао још од 1810. године, изложио је свој систем акцентовања у књизи *Опит наставленья* (упор. нап. 8).

[43] Године 1812. изишла је у Трсту књига католичког свештеника из Лике Ш. Старчевића *Nova ricsoslovica iliricska*. У тој граматици новоштокавска акцентуација је обележена на начин који води рачуна о разлици између двају кратких акцената. Старчевићеви знаци су били битно другчији од знакова Миловановића и Караџића. Иако је Старчевић први разликовао четири новоштокавска акцента, од њега не води континуитет у бележењу штокавске акцентуације: његова заслуга је пала у заборав, да тек један век касније буде поново откривена (B. Drechsler, *Pop Šime Starčević*, Veda II, Gorica 1912; упор. и V. Anić, *Akcenat u gramatici Šime Starčevića*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 7 (1968) 70—88).

[44] Детаљно о *Писменици* писали су Љ. Стојановић, *нав. дело* 48—55 и 73—90, и Б. Николић у *Сабраним делима Вука Караџића*.

Насловна илустрација уз Вукову йесмарицу из 1814.

МАЛА

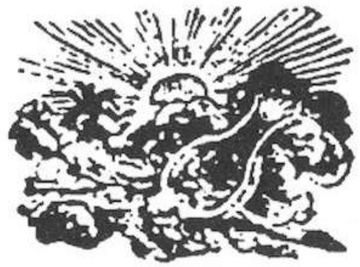
ПРОСТОНАРОДЊА

СЛАВЕНО-СЕРБСКА

ПЄСНАРИЦА,

ИЗДАНА

ВУКОМ СТЕФАНОВИЋЕМ.

У ВІЕНИ, 1814.

У печатньи Г. Іоанна Шнирера

Насловна страна йрве Вукове збирке народних йесама (1814).

»Предсловију« *Пјеснарице*, садржи доста рускословенских елемената, нарочито у терминологији. Дело је написано Мркаљевом азбуком »јербо за сербски језик лагша и чистија не може бити од ове«. У предговору се истиче начело: »Пиши као што говориш, а читај као што је написано«, које се касније у свести публике везало за Вука.[45] Међутим *Пјеснарица* је штампана компромисном азбуком, ближом традиционалној него Мркаљевој.[46]

О Писменици је Копитар написао опширну и похвалну рецензију.[47] Реаговање српских читалаца било је друкчије. Мушицки је Вуку писао да је »Писменицом навукао на себе критику свију учени Србаља«. Али, док му је већина одобравала »намјереније« да напише граматику а замерала на правопису, само један »те још највећи« сматрао је да му ни »намјереније није добро«. Алузија се односи на митрополита Стратимировића, који је у Вуковом раскиду с књижевнојезичком традицијом и напуштању старог правописа гледао слабљење православља и удаљавање од Русије. Стратимировић је у младости доживео покушаје аустријских власти, подстакнутих неким члановима католичког клера, да ћирилицу и црквени језик код Срба замене латиницом и народним дијалектом славонских католика. Његов одлично обавештени, са страшћу писани опис тих догађаја[48] сведочи о дубоком утиску који су они учинили на њега. Оставши преосетљив на питања језика и писма, он је немилосрдно прогонио Мркаља и онемогућио објављивање *Опита* Луке Милованова. Међутим, Вук Караџић се није могао лако сломити. Био је то смео и жилав противник, а уз њега је стајао утицајни цензор Копитар. До краја свог живота Стратимировић се борио против Вука свим средствима осим јавне полемике

[45] К. Георгијевић у чланку *Начело »пиши као што говориш«*, Гласник Југословенског професорског друштва XV, св. 5 (јануар 1935) 393—403, прати историјат прихватања тог гесла на линији Јохан Христоф Аделунг (1782) — Копитар (1808) — Мркаљ (1810) — Караџић (1814). Додајмо да је и Соларић у свом *Буквару* (1812) подвлачио да је најбоље »писмо где како говори се тако пише се, и како је написано тако чита се« (ова шира формулација одговара изворној Аделунговој, а и Вуковој).

[46] С. Реметић, *О графији и правопису Вукове »Пјеснарице« из 1814. године*, ППЈ 6 (1970, обј. 1972) 55—66.

[47] Објављена је у *Wiener allgemeine Literaturzeitung* за 1815, а прештампана и преведена у XII књизи *Сабраних дела Вука Караџића*, 298—311.

[48] Текст је објављен у Гласнику СУД 1 (1847) 127—139, под именом Георгија Мушицког.

потписане властитим именом.[49] Користећи се својим ауторитетом, он је свима давао на знање да су Вук и његови погледи у немилости. На оне који би се о то оглушили вршен је притисак на нимало достојанствен начин,[50] а на митрополитову сугестију појединци су у јавности нападали Вука. Аустријским властима, понекад чак и цару, митрополит је писао тужбе и денунцијације са захтевима да се забрани неко од Вукових дела или чак уопште објављивање књига његовим правописом.[51] Успех тих интервенција био је неједнак, али у неколико махова оне су тешко нашкодиле Вуку. Доставе су упућиване и кнезу Милошу, који је био увек спреман да послуша митрополита.

Вука је пред аустријским властима доследно и вешто бранио Копитар. Тиме је он, уосталом, бранио и себе, јер су оптужбе погађале и цензора који је допуштао штампање Вукових списа, а понекад су чак биле упућене непосредно против њега. С друге стране, Копитарова подршка је код Срба наносила Вуку немалу штету. Било је добро познато да је Копитар ревностан католик, одани аустријски патриота и противник Русије. То код њега није искључивало искрена словенска осећања: он је у Аустрији гледао земљу са претежно словенским становништвом, које ће у тој држави моћи остварити своје националне тежње. Вукови потези који су српску културу удаљавали од руског утицаја и доприносили смањењу улоге православне цркве, били су у складу с Копитаровим политичким гледиштима. На Вука је пала и тешка сумња да преко њега Копитар хоће да »пошокчи« Србе. Та је сумња била неоправдана: у историјској документацији, па ни у Копитаровој преписци с аустријским државним органима, нема ни помена о некој његовој жељи да се Срби покатоличе или да приме унију.[52]

[49] Много података садржи о томе књига Љ. Стојановића наведена у нап. 338.

[50] О једном случају притиска против употребе народног језика вид. чланак М. Костића, *Стратимировићева критика језика »Новина сербских« 1816. год.*, Зборник у част А. Белића, Београд 1937, 285—295.

[51] Највише докумената о томе објављено је у I књизи *Архивске грађе о српским књижевним и културним радницима* Алексе Ивића, Београд—Суботица 1926, 178—281.

[52] Љ. Стојановић, *нав. дело*, 745.

Решен да војује за добар народни језик у књижевности, Вук је предузео да рецензирањем једног популарног дела тадашње српске литературе покаже на примерима шта у затеченом књижевном језику није прихватљиво. Његов избор пао је на роман *Усамљени јуноша* Милована Видаковића, једног од најчитанијих прозаиста онога времена, у чијем је књижевном изразу преовлађивала компонента народног језика, али са мноштвом славеносрпских заостатака и са доста особина карактеристичних за војвођанске говоре.[53] (Видаковић је био родом из Неменикућа испод Космаја, али је још као осмогодишње дете пребегао на аустријску страну). Приказујући Видаковићев роман[54], Вук је поставио два начелна захтева: да »сваки списатељ мора имати у језику постојана правила, по којима се он влада«, и да се српски »списатељи (када српски пишу) морају владати по чистом и непокваренom говору народа српскога«. Вуково разматрање језика у роману показало је да је Видаковић кршио оба начела. Рускословенски облици су се код њега мешали с народним (тако је он писао час *должењъ*, час *дужањъ*), а било је и хибридних комбинација као *болестйомъ*. Ни у самим облицима народног језика, као ни у правопису, Видаковић није био доследан. Велики део Вукових замерки тицао се појединости које у ствари припадају народним говорима, али другчијим од Вуковог (*по врхови, [они] раду, [дрво] горе, нећеду, у приметним успеху, зарастити, овому се име, сићи се*). Такви или слични облици и данас су обични по војвођанским селима, а многи од њих и у Видаковићевом шумадијском завичају. За неке од њих Вук је поменуо да се могу чути »у Мађарској по варошима«, али је његова укупна оцена била да су то »погрешке«, »гад у српском језику«. Овим је Вук, на не баш срећан начин, покренуо питање дијалекатске основице српског књижевног језика. То се питање наметало самом чињеницом да је одбачен рускословенски.

[53] Вид. монографију Ј. Кашића *Језик Милована Видаковића*, Нови Сад 1968, 166 стр. Осврт на Видаковићев језик налази се и у Appendix-у чланка *The Origins of the War for a Serbian Language and Orthography*, Harvard Slavic Studies V, Cambridge, Massachusetts 1970, 1—80, чији је аутор Thomas Butler.

[54] Вукова рецензија објављена је у *Новинама сербским* 1815, а прештампана у СГиПС I, 81—86 и у *Сабраним делима Вука Караџића*, XII, 125—131.

Опредељење српске књижевности за народни језик, па чак и оно за мешовити славеносрпски, обавезивало је на избор између регионалних видова народног језика. До Вука се о томе углавном није расправљало, а у књижевности се употребљавао понајвише шумадијско-војвођански дијалекат, и то у својој војвођанској верзији, богатијој особеним цртама и утолико удаљенијој од онога што би се могло назвати просечним ликом српског говора.[55] Владавина тог дијалекта природно је проистицала из околности да је средиште српске културе у оно доба било на његовом тлу и да је на том тлу била рођена и тамо живела велика већина тадашњих српских писаца. Нико тада није био свестан да је за књижевни језик непогодан периферијски дијалекат који се одвећ разликује од осталих говора истога језика. Вуков матерњи говор је у овом погледу пружао боље услове, али је био управо туђ оним деловима српског народа који су били економски и културно најразвијенији. Тамо је тај говор неизбежно звучао »говедарски«. Уосталом, он је одиста и био много сиромашнији речима за појмове из области тадашње цивилизације.[56] Додуше, такав се недостатак лако могао отклонити преузимањем лексичких тековина дијалеката развијенијих области.

Вукова рецензија *Усамљеноī јуноше* била је увод у полемику која је трајала неколико година.[57] У свом одговору Видаковић се бранио, али је и нападао Вука што се усудио »до кровава живца нашу азбуку поткресивати« и »народа нашега зеницу дирнути«, изостављајући »наша краснејша писмена, около 16«. Уз то је Видаковић поно-

[55] Војвођанским дијалекатским елементима у језику српске књижевности почетком XIX века посвећени су радови А. Албијанића (Албина): *Прилоī проучавању појединих фонетских црта шумадијско-војвођанскоī дијалекта*, Зборник МСФЛ 17/2 (1974) 57—71; *A Diachronic Study of Six Morphological Features Characteristic of the Šumadija-Vojvodina Dialect*, Зборник МСФЛ 17/1 (1975) 161—177; *Дијалекатске особине у Новинама српским*, Зборник МСФЛ 16/1 (1973) 115—124, и *О језичким особинама Милошевићевоī романа »Прикључења краља Аполона и његове кћери Тарсије«*, ППЈ 2 (1966) 41—54.

[56] Д. Брозовић у чланку *Српскохрватски стандардни језик и Вук Стефановић Караџић*, Анали ФФ 5 (1965) 29—30, истиче да су периферијски дијалекти, као што су војвођански и кајкавски, »из цивилизационих разлога« имали предност над херцеговачким говором.

[57] Та је полемика у целини прештампана у СГиПС I и II, а великим делом и у *Сабраним делима Вука Караџића* XII. О тој полемици подробно су писали Љ. Стојановић и А. Белић у књигама наведеним у нап. 338, Б. Николић у XII књ. *Сабраних дела Вука Караџића*, П. Поповић, *Милован Видаковић*, Београд 1934, и T. Butler, *нав. дело* 40—62.

вио свој став о томе да између простог »сербскаго дијалекта« и »славенскаго као коренаго језика«, треба изабрати »средњи неки пут«. Вуку је пружао подршку Копитар, а Видаковић се обратио другом славистичком ауторитету, Добровском. Добровски се у свом одговору изјаснио за средњи слог, различит и од сеоског говора и од литургијског. Уверен да је добио подршку, Видаковић је објавио писмо Добровског. Удео рускословенских елемената у Видаковићевим делима знатно се повећао након Вукове рецензије. Озлојеђеног списатеља та је рецензија учинила непомирљивим Вуковим противником.

Одлучивши да потпуно дискредитује Видаковића као писца, Вук је написао и приказ прве и друге књиге романа *Љубомир у Јелисијуму*. Препричавање романа попраћено је Вуковим коментарима подешеним тако да читалац на крају прихвати закључак да »Г. В[идаковић] не зна ни *Историје*, ни *Геоīрафије*, ни *Лоīике*, ни *Поезије*, ни *Реторике*; нити зна што је *морал*, ни *сшид*, ни *учшивосш*; нити познаје *карактера народа нашеīа*, ни *ништа*.« Има у тим речима претеривања, али су негације овако нагомилане морале поразно деловати на тадашњег читаоца. Много више него у првој рецензији Вук говори и о Видаковићевом језику и правопису. Стално цитирајући грешке, Вук доказује да је Видаковић недоследан у ортографији, да не зна које су речи којег рода, како се мењају именице и глаголи и да се не сналази у синтакси. Полемика се и после овога повремено настављала, углавном око појединости. Већ и пре њеног завршетка било је јасно да је Видаковић рђаво прошао. Његов списатељски углед је страдао, а у јавности се појавило мишљење да је »реценсија... сатрла... досадашњи, тако звани, славено Србски писања начин и по свој прилици триумфирала над њим«, мада он »има још и сад ревносни, но слабо логически бранитеља«.[58]

Вук се радо и често упуштао у полемике. Непогрешиво је уочавао слабе тачке својих противника и затим их немилосрдно извргавао руглу, удружујући логику аргумената с оштрим, каткад и грубим хумором. У дискусији није увек био коректан. Догађало му се да схватања друге стране неверно прикаже, а и да речито и уверљиво брани очигледно неодрживо гледиште. Вукове полемике много

[58] Анонимни чланак *Примјечаније о дашелном и шворишелном ūадежу србском* у Новинама српским за 1818, прештампан у СГиПС I, 222—224, и *Сабраним делима Вука Караџића*, XII 364—366.

су допринеле успеху његове борбе, дајући му прилику да себе и своје погледе одржи у средишту пажње јавности, да компромитује поборнике супротних мишљења и да се потврди као опасан противник, који не губи мегдане.

ВУКОВ РЈЕЧНИК ИЗ 1818. ГОДИНЕ

На Копитаров подстицај Вук је 1815. почео скупљати грађу за српски речник, ослањајући се првенствено на властито знање језика, а употребљавајући као подсетнике *Њемецко-сербски словар* из 1790, као и речнике приморских и кајкавских лексикографа Микаље, Дела Беле, Волтиција, Стулија, Јамбрешића и Белостенца. Превод речи на немачки и латински дао је Копитар, који је тако својој улози инспиратора и саветника додао и незахвалну функцију непотписаног коаутора. Дело је штампано 1818. године.

Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечма[59] обухвата преко 26 000 речи. Највећи део тог језичког блага припада Вуковом завичајном говору; само за око четири стотине речи он је истакао да потичу из других предела, понајвише из данашње Војводине.[60] Вуков говор је био веома богат изразима који се тичу сеоског живота, али оскудан у области термина градске цивилизације, а поготову у сфери апстрактних појмова. Карактеристично је да у Вуковом предговору и у граматици прикљученој уз речник има на стотине речи које у самом речнику нису наведене, таквих као *īлаīол, нарјечије, йредīовор, рјечник, својсшво, славенски*, или *библија, īраматика, дијалома, историја*, па и таквих као *изјавишелни, класически, неойредјелен, објављеније*, које показују да се Вук још није био ослободио рускословенских наноса. Речи пописане у *Рјечнику* све припадају народном говору; Вук намерно није црпао из књига. То, дакле, није речник књижевног језика, већ дело које одређује народну основицу будућег књи-

[59] Тај речник је прештампан фототипски 1966. у Београду под насловом *Српски рјечник (1818)* као друга књига Сабраних дела Вука Караџића у издању »Просвете«, са монографским поговором приређивача П. Ивића. Веома садржајни одељци о Рјечнику налазе се у књигама Љ. Стојановића и А. Белића наведеним у нап. 39.

[60] Упор. Ј. Кашић, *Војвођанска лексика у Вуковом рјечнику*, Годишњак ФФНС 10 (1967) 199—224; исти, *Градске речи у Вуковом Рјечнику*, Годишњак ФФНС 11—1 (1968) 147—168.

жевног језика. Та је основица источнохерцеговачка, али донекле измењена. У Вуковом поколењу у Тршићу су већ биле напуштене неке од најупадљивијих говорних одлика донетих из херцеговачке постојбине, такве као *ćекира* место *сјекира* или *орāī* место *орах*. Осим тога сам Вук је очистио свој језик од неких појединости које су у другим крајевима могле звучати неуглађено: *мореш* место *можеш, данаске, тизи људи* место *ти људи* итд. Од самог почетка свог књижевног рада Вук је свесно одабирао особине достојне да уђу у књижевни језик, што је касније олакшало прихватање језика који је он нудио.

Искључујући рускословенске и руске речи, Вук је истовремено био широкогруд према туђицама које живе у народном језику. Од речи страног порекла он наводи највише турцизама, који су махом припадали његовом матерњем говору. Међу позајмљеницама забележеним у данашњој Војводини преовлађују изрази примљени преко немачког језика, који често сведоче о типу цивилизације другчијем од оног у Тршићу (*банкрōт, магацин, минут, сенатōр, форма* итд.). О разлици овакве врсте говоре и понеке речи словенског порекла записане северно од Саве и Дунава (*дужност, заслуīа, захвалност, нарав, неблаīодаран, општти* итд.). Лексика из тих предела почињала је да попуњава празнине које су постојале у речничком фонду Вуковог завичаја.

Речник из 1818. године је прва књига штампана новом, Вуковом ћирилицом, оном која се и данас употребљава.[61] Ту су не само изостављена сувишна слова, него су и уведена слова која су недостајала традиционалној азбуци,[62] што значи да је усвајању Мркаљевих тековина придружено и отклањање недорађености његове азбуке. Спојивши *л* са *ь*, односно *н* са *ь*, Вук је начинио знаке *љ* и *њ*, а увео је и *ћ*,[63] створено модификацијом слова *h*, по нацрту добивеном од Мушицког. Своје место нашли су и

[61] Вукови списи објављени у раздобљу између *Писменице* 1814. и *Рječника* 1818. у погледу азбуке и правописа заостају за *Писменицом*.

[62] Најновији приказ начина на који је Вук дошао до нових слова налази се у књизи П. Борђића, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971, 200—204.

[63] Вук и Мушицки нису знали да се знак *ћ* употребљавао у српским рукописима и раније, додуше не у функцији која му је дата у вуковској ћирилици; упор. А. Младеновић, *Слово ћ пре Вука*, Зборник МСФЛ 6 (1963) 159—163, и *Обележавање гласова ћ и ћ у рукопису »Мач духовни« Гаврила Стефановића Венцловића*, Зборник МСФЛ 10 (1967) 113—124.

стари знаци *h* и *ц*,[64] а из латинице је преузето слово *j*.[65] Тако је остварено начело идеалне азбуке да се сваки глас обележава само по једним словом и то увек истим, и да свако слово увек има једнаку гласовну вредност.[66] Таква азбука се најлакше учи и њоме се најлакше пише. Отуда је вуковска ћирилица једна од најсавршенијих азбука на свету.

Вук је у *Рječнику* увео и нов правопис чија суштина проистиче из основног начела његове азбуке: доследно се обележавају гласови који се стварно изговарају. Вук је одбацио дотадашњи »етимолошки« (у ствари морфофонолошки) правопис који је ишао за тим да писани лик речи дочара њену везу са другим облицима исте речи, односно са сродним речима, тако да се писало нпр. *отца, отче* и сл. према *отац, српски* према *Србин, подписати* према *под, подлити* итд. Овакав правопис је захтевао доста труда око учења и стварао је, код мање образованих, прилику за грешке и несигурност у писању. Насупрот томе, Вуков правопис, по којем се пише *оца, оче, српски, потписати* итд., није потребно нарочито учити. Довољно је ослонити се приликом писања на сопствени изговор, а при читању верно репродуковати оно што је написано.[67] Ово решење, као и оно у погледу азбуке, у складу је с једноставном и прозирном гласовном структуром српскохрватског језика. Таква би решења била неподесна нпр. за руски или енглески језик, у којима су гласовни односи много заплетенији.

Речи су у *Рječнику* из 1818. акцентоване знацима који се донекле разликују од данашњих, али који су могли

[64] О ранијој употреби слова *ц*, углавном у XVII и XVIII веку, вид. расправу А. Младеновића *Прилог проучавању порекла слова ц*, Анали ФФ 5 (1965) 124—157.

[65] Знак *j* се понекад употребљавао и у српским рукописима пре Вука, углавном као графичка варијанта слова *i*. Вид. о томе рад А. Младеновића *Знак j у перспективи предвуковског ћириличког правописа*, Годишњак ФФНС 7 (1962—1963) 45—52, и тамо наведену литературу; међутим, слово *j* код Вука не потиче из тог извора.

[66] У *Рječнику* из 1818 (као и у ономе из 1852, и у појединим другим Вуковим списима) налазимо једно мање одступање од тога начела: у ретким примерима као *ђуоце* или *умръо* јавља се слово *ъ* као знак слоговног изговора *р* у суседству самогласника.

[67] Овде има одступања у појединостима; у примерима као *ђрадски* или *одцетати* Вук је задржао писање *д* по »етимолошком« начелу, мада се у таквим случајевима *д* није изговарало. Осим тога вуковски правопис, сасвим оправдано, не обележава гласовне промене извршене преко границе речи. Сам Вук је истицао да се изговара *бес посла, пре тобом*, али је писао *без посла, пред тобом*.

СРПСКИ РЈЕЧНИК,

ИСТОЛКОВАН

НЪМАЧКИМ И ЛАТИНСКИМ РИЈЕЧМА

САБРАО ГА И НА СВИЈЕТ ИЗДАО

ВУК СТЕФАНОВИЋ.

Wolf Stephansohn's

Serbisch = Deutsch = Lateinisches Wörterbuch.

Lupi Stephani F.

Lexicon Serbico - Germanico - Latinum.

У Бечу (Wien. Viennae),

gedruckt bei den P. P. Armeniern.

1818.

Насловна страна првог издања Вуковог »Српског рјечника«.

углавном верно представити акценатску слику Вуковог говора. Најважнији недостатак акцентуације у *Писменици* био је делимично уклоњен: Вук је сад разликовао краткоузлазни акценат од краткосилазног, али је за ове акценте употребљавао исти знак (ˋ), осим у примерима где акценатски контраст обележава разлику у значењу, нпр. *пàра* и *пāра, сѝјати* и *сијāти*.

Предговор *Рјечнику* садржи одељке који имају значај манифеста о српском књижевном језику. Укорењену заблуду да је рускословенски стари, неискварени српски језик Вук побија навођењем одломака из средњовековних српских текстова, у којима, наравно, није било рускословенских особина. Вук описује тадашње стање као »несрећу нашега језика«. Српски списатељи не знају свој језик, јер се школују по туђим школама и јер се по варошима лоше говори српски. Невоља је и у томе што Срби имају два књижевна језика, српски и »славенски«, а најгоре је што »оћемо и трећи да начинимо«, произвољно мешајући прва два. Историјском значају предговора доприноси и Вукова подела српских дијалеката, која у науци важи и данас, наравно допуњена новим чињеницама. Вук разликује »ерцеговачко нарјечије«, тј. ијекавски говор, и два екавска »нарјечија«, ресавско и сремачко (тј. косовско-ресавски и шумадијско-војвођански дијалекат, по данашњој терминологији)[68]

Уз свој *Рјечник* из 1818. Вук је прикључио и концизну *Српску грамāтику*, далеко бољу од четири године старије *Писменице*. У новом Вуковом делу изостало је све што је у *Писменици* било сувишно, а излагање је обогаћено новим подацима, стварно релевантним за српскохрватски језик. Наравно, ни *Српска грамāтика* није слободна од слабости, али она има и крупних врлина. То је текст од којег почиње граматичка кодификација савременог српскохрватског књижевног језика. Вуково изванредно језичко осећање ту је доживело своју кристализацију, а многа његова запажања понављају се у граматичким приручницима до данас. У терминологији Вук је остао често спутан гломазним црквенословенским изразима. Он је, додуше, настојао

[68] Анализу Вукових схватања о српским дијалектима извршио је А. Белић у студији *О Вуковим погледима на српске дијалекте и књижевни језик*, Глас САН 82 (1910) 101—242 (прештампано с изменама у Белићевој књизи *Вукова борба за народни и књижевни језик*, Београд 1948, 78—204).

да посрби термине, али с неједнаким успехом. Тако су изрази *прошедше* и *будуће време* добро замењени са *прошавше* и *будуће време*, али је место *множествено число* (= множина) дошао *мложествени број*, а на месту *повраћателної мјестоименија* налази се *повратно мјестоимениje*.

По обиљу нових података изнетих о српском језику, с *Рјечником* из 1818. не може се поредити ниједна друга књига. Ипак, тај велики научни значај *Рјечника* није оно што чини његово објављивање једним од најкрупнијих догађаја у историји српске културе. То је прво дело у којем је Вукова језичка и правописна реформа остварена у потпуности. Све што је претходило било је само Вуково тражење и припремање, а све касније измене биле су само дотеривање понеких појединости.

Утврђивање народне основице књижевног језика и упрошћавање азбуке и правописа огромно је допринело демократизацији српске културе. Традицијама иза којих су стајале уже, повлашћене друштвене средине Вук је супротставио један целовит програм изразито плебејске инспирације. Најшири народни слојеви добили су код Вука улогу језичког законодавца. Уједно, промене које је Вук уводио највише су помагале управо тим слојевима, олакшавајући њихово просвећивање и рушећи језичку преграду између њих и виших сталежа. Осим овог друштвеног и практичног значаја те су промене имале велику вредност за конституисање српске нације. Истичући као узор чисти српски говор место туђег, споља узетог рускословенског језика и замењујући исто тако туђи правопис домаћим решењима, примереним српском језику, Вук је потврђивао српски етнички идентитет и посебност.

РЕАГОВАЊЕ НА РЈЕЧНИК И ФОРМИРАЊЕ ЈЕЗИЧКОГ ФРОНТА

У научном свету на страни *Рјечник* је био поздрављен ласкавим оценама. Слависти су одмах схватили да су најзад добили у руке дело које им пружа веродостојна обавештења о српском језику. О књизи је одушевљено писао чувени немачки књижевник и филолог Јакоб Грим, а хвалили су је и пољски и руски научници којима је Вук поделио примерке приликом свог путовања у Русију 1818—1819. године. Вуков успех се огледао и у избору за

почасног члана једног петроградског и једног краковског научног друштва. Године 1820. Царска руска академија одликовала га је сребрном медаљом. У европској славистици он је већ у то доба стекао углед и уважење, које ће му отада често бити од помоћи у његовом борењу у српској средини.

Међу Србима је Рјечник дочекан с огорчењем и протестима. Најмање негодовања изазивало је оно најважније, чист народни језик који је био представљен у делу. Много више критике доживела је Вукова употреба ијекавског наречја. Он је писао својим завичајним ијекавским говором од самог почетка, очигледно зато што му је било и драже и лакше да тако пише. У томе га је свакако подржао и пример његових пријатеља и узора Саве Мркаља и Луке Милованова. Додуше, у најранијим Вуковим текстовима може се наћи и понека реч у екавском облику, што показује да је његово језичко осећање било донекле нарушено током вишегодишњег живљења и службовања међу екавцима у Београду и у Неготинској крајини. У међувремену је проблем дозрео и о њему се почело расправљати у јавности. Још 1814. Милован Видаковић је у предговору првој књизи *Љубомира у Јелисијуму* одушевљено хвалио ијекавски изговор зато што је ближи »славенскому«, али се већ 1815. и 1817, одговарајући на прву Вукову рецензију, подсмехнуо »Шијацима«, тј. ијекавцима, на што му је с правом оштро одговорио не само Вук, него и Мркаљ. Године 1818. Соларић, родом ијекавац, који је у својим делима писао знак ѣ, тако да га је читалац могао изговарати по својој вољи на ијекавски или екавски начин, поменуо је могућност да се сачине »двѣ разно-нарѣчне« граматике, једна за »Сербе от Сербије к западу и к југу« (тј. за ијекавце), а друга »за проче« (дакле за екавце). Тиме је Соларић антиципирао касније предвајање књижевног језика код Срба на ијекавску и екавску верзију. И Вук је очигледно осетио деликатност проблема. У 1818. години изашла су у *Новинама сербским* два његова екавски писана полуанонимна полемичка чланка (потписана са В.).[69] Вуку се свакако чинило да је за ствар коју брани у тим текстовима боље да они буду редиговани у наречју којим се и иначе писало у тим новинама, као и у другим српским публикацијама. Међутим, објављујући *Рјечник*, Вук

[69] Ти су написи прештампани у СГиПС I, 190—207, као и у *Сабраним делима Вука Караџића* XII, 219—220 и 223—234.

се определио за ијекавско писање, излажући се критикама људи који нису видели довољног разлога за напуштање створеног узуса.

И нова Вукова азбука била је примљена углавном непријатељски. Додуше, слова *ћ, ђ*, и *џ* убрзо су се одомаћила у српској писмености, али су знаци *љ* и *њ* наилазили на отпор, док је *ј* изазвало згражање. Међу новоуведеним Вуковим словима једино »јота« није била сачињена од графичког материјала који је већ постојао у ћирилској азбуци, него је била преузета из латинице. Ово је Вук учинио без праве потребе; у наслеђеној ћирилици налазила су се бар два слова (*і* и *й*) која су се могла употребити за обележавање гласа *ј*. Уместо да одабере једно од тих слова, Вук је усвојио решење које му је вероватно сугерирао Копитар. Велики слависта се заносио илузијом да је могуће створити комбиновану словенску азбуку, састављену од ћириличких и латиничких слова, чему би уношење латиничке јоте у ћирилицу крчило пут. Тако је Вук својим противницима дао у руке јефтин аргумент да »пошокчава« српску азбуку. У српској публици, преосетљивој због искуства са покушајима католичења и однарођавања, тај аргумент је имао запаљиву моћ.

Можда најгласнију повику изазвале су опсцене речи којих је у *Рјечнику* било много. И за ово је била крива Копитарова и Вукова погрешна процена. Они као да нису схватили какво ће реаговање у публици неминовно изазвати уношење таквих речи у штампани текст, и то још у такав из којег је требало да деца уче немачки и латински. Тако се догодило да је епохално дело српске културе, уместо да међу Србима буде оцењено по заслузи, било примљено с осудом и поругом. Стратимировићев двор је ликовао. Митрополит је чак упутио тужбу полицији због скаредних израза, али његов захтев да се књига забрани није усвојен.

Сасвим је узак био круг људи који су с одобравањем примили *Рјечник*. Већином су то били Вукови пријатељи, међу којима је било сразмерно мало књижевника. Њихова мишљења сачувана су за историју углавном у писмима која су они упућивали Вуку. У јавности се ти ставови нису појавили — као, уосталом, ни мишљења оних који су Вука осуђивали. Утолико већу пажњу заслужује иступање Димитрија Исајловића (Даљ, 1783 — Београд, 1853), средњошколског професора и писца неколико књига и речника, каснијег главног секретара Државног савета кне-

жевине Србије и члана Српског ученог друштва. Још 1816. Исајловић је разложито формулисао програмске ставове који звуче сасвим вуковски и закључио: »Ил пиши управо славенски за себе и мало друштво своје, или пиши чисто и сасвим српски ако желиш садашњем народу српском и будушчем потомству његовом писати, само мешати немој јер онда нит си једном крају приспео ни другом.« Изложено у предговору Исајловићеве *Историје трговине*,[70] ово гледиште није изазвало знатнијег одјека. Међутим, схватање Лукијана Мушицког исказано 1819. у песми *Глас народољубца* дочекано је у јавности као крупан догађај. Мушицки је певао: »Славенски, сербски језик — два су пута! К једној цели воде нас.« Проповедајући тако равноправност рускословенског и народног језика, Мушицки је жигосао славеносрпску »мрску смесу«. Истовремено он је, у очигледној алузији на Вука, тврдио да песници и говорници треба да дају »закон« језику, а да граматичари треба да иду за њима, а не да им прописују каквим ће језиком писати.

ЈЕЗИК И ПРАВОПИС У ТРЕЋОЈ ДЕЦЕНИЈИ XIX ВЕКА

Око 1820. језичко тројство у српској књижевности било је на измаку.

Рускословенски се писало ретко, ако се изузму књиге намењене потребама цркве. Од значајнијих аутора, световне текстове на црквеном језику и даље су писала два веома начитана архимандрита: Павле Кенгелац, писац *Всемирнаго сбитијасловија* (тј. опште историје), објављеног 1821, и Лукијан Мушицки (од 1828. епископ), који је настављао да пева оде како на рускословенском, тако и на (не баш чистом) народном језику. Недавно је уочено да је за српске класицисте карактеристично такво двојезичје, а за предромантичаре славеносрпска језичка мешавина.[71] Класицистичка тежња за чистим рускословенским језиком произилазила је из њиховог начина доживљавања књижев-

[70] Текст је поново објавио А. Младеновић уз расправу *Погледи Димитрија Исајловића на српски књижевни језик*, Годишњак ФФНС 17—1 (1974) 121—151.

[71] М. Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*, Београд 1979 (поглавља *Између три стила и два језика класициста*, стр. 119—131, и *»Средња класа« и њен језик (Језичка пракса предромантичара)*, стр. 131—141).

ности. »Класицисти су се осећали као књижевна интернационала свуда по Европи«, а »рускословенски језик, који су они сматрали свесловенским, повезивао их је са осталим словенским књижевностима, са руским класицистима у првом реду, а то је, уз латински, био други интернационални језик српских класициста«.[72] Поезија свечана по садржају и тону тражила је и свечан језик, а ригорозни антички метар није се могао замислити без исто тако строгог поштовања норми тог језика. Тим неприродним, наметнутим метром могли су се служити само учени људи, а они су добро владали и (такође вештачким и споља унесеним) рускословенским изразом. Бесмисао писања језиком који тако мало Срба разуме искупљивао се амбицијом обраћања широком словенском свету (Мушицки је сасвим озбиљно саветовао српским песницима да се служе »славенским« језиком јер тако певају за педесет милиона људи). С друге стране, писање чистим црквеним језиком могло се бранити само ако се допусти и могућност писања на народном језику, наравно опет чистом, бар теоријски. У том реду идеја није било места за мешање двају језика.

Књиге објављене на славеносрпском језику почеле су се у првој половини двадесетих година нагло проређивати. Од знатнијих списатеља овако је наставио да пише Видаковић, којем се придружио ћудљиви Јоаким Вујић својим *Новијим земљеописанијем* из 1825. Међутим управо око те године углавном се престало писати славеносрпски.

Струја присталица народног језика стално се подмлађивала млађим писцима који су тек улазили у књижевност. Међу њима су били Јован Хаџић (»у књижеству назван« Милош Светић), Георгије Магарашевић, Јован Стејић, Јован Стерија Поповић, Сима Милутиновић Сарајлија и Јован Пачић. То је прво поколење писаца које се у целини определило за књижевни језик на основици народног. Таквом усмеравању свакако су допринели списи Вука Караџића, али они су могли само убрзати процес, чији су корени били дубљи, а почеци старији од Вукове појаве у књижевности. Ипак, већина аутора је и даље, сваки пут кад је то изгледало потребно, уносила у своја дела рускословенске и руске речи, такве као *добродјетељ, пријатије, множество, отечествени, сојуз, подозрително, не-*

[72] М. Павић, *нав. дело* 129.

вредим или *политически*. У тим речима, и углавном само у њима, било је у српским текстовима и рускословенских односно руских гласовних особина и творбених наставака. Готово нико није сматрао потребним да избегава такве речи нити да их »посрбљава« фонетски и граматички. Полазило се од тога да су оне у књижевном језику корисне и неопходне јер попуњавају празнине које постоје у народном говору, а преправљање тих речи у духу особина српског језика изгледало је већини писаца као излишан посао. Поборници таквог схватања, чији је утицај преовлађивао и у Матици српској (основаној 1826),[73] радо су се позивали на језик Доситеја Обрадовића, који у промењеним приликама више није служио као пример израза блиског народу, већ напротив, као углед за »изображеније« писање. Једино је Вук Караџић постепено, али систематски усавршавао своје умење да пише српски без »славенских« примеса у фонетици и творби речи. Разуме се, у текстовима чији садржај није захтевао специфичну књижевну лексику таквих елемената било је мање. Тако је врло живим, свежим народним језиком, и то у ијекавском дијалекту, писана аутобиографија (*Житије*..., Будим 1823) Герасима Зелића, архимандрита манастира Крупе у северној Далмацији.

Развој у области азбуке и правописа касније је за оним у језику. Док је знање матерњег језика у крајњој линији независно од школе, писање се у целини учи у школи, а српски просветни систем је у доба митрополита Стратимировића био под његовом чврстом контролом. Стога се и даље махом писало старом азбуком, додуше обогаћеном словима *ћ, ђ* и *џ*.[74] Међу интелектуалцима је, истина, било доста таквих који су увиђали да је Вуков начин писања бољи од онога на који је српска публика била навикла, али већина тих људи, а међу њима и тако озбиљне личности као Магарашевић и Стејић, није се усуђивала да зарати истовремено са моћном јерархијом и са

[73] Ствовима о језику који су долазили до изражаја у Матици и радовима о језику које је она објављивала, углавном у раздобљу од 1826. до 1864. године, бави се Р. Врховац, *Матица српска и српски језик* у зборнику Матица српска 1826—1926, Нови Сад 1927, 124—204.

[74] Врло поучне исечке из опште слике тадашње ситуације садрже радови А. Албина *Усвајање Вукове ћирилице у »Летопису Матице српске«*, Зборник МСФЛ 17—1 (1974) 109—138 и А. Младеновића *Постепено усвајање реформе Вука Караџића после 1818. године*, Slovanské spisovné jazyky v době obrození, Praha (Universita Karlova) 1974, 79—88.

навикама читалаца. Они су у својим списима признавали вредност Вуковог правописа, али су остављали времену да о том пресуди. Ипак, било је и храбријих појединаца, таквих као Адам Драгосављевић, Емануил Коларовић и Атанасије Николић, који су писали чланке Вуковим правописом и бранили га у својим списима. Од нарочитог је значаја Коларовићев опширни и трезвени напис о азбуци и акценту у 9. свесци Летописа Матице српске (год. 1827).[75] Коларовићеви описи изговора штокавских акцената далеко су бољи од свега што су ранији аутори, укључујући и Вука, рекли о томе. Године 1826. појавила се прва књига штампана Вуковом азбуком (ако изузмемо оне које је био објавио сам Вук). Било је то ћирилско издање *Суза Радмилових* дубровачког песника из XVII века Владислава Менчетића, које је припремио тршћански учитељ Јевта Поповић.[76] Следеће године тако је штампана *Славенска ѣрамаѣика* Димитрија Тирола. Тирол се затим вратио старом правопису, али је Поповић наставио да објављује књиге Вуковим (*Милошијада* 1829, *Свеславије* 1831).[77] *Милошијада* је значајна и као прво дело које је један вуковац, родом екавац, написао ијекавски. Иако рођен у Срему, Поповић је писао тако под утицајем Вуковог примера, а и народних песама, којима је подражавао. Можда су томе допринели и дубровачки писци, чија је дела Поповић с љубављу издавао, а и његова навикнутост на ијекавски говор тршћанских Срба.

Појава појединачних Вукових присталица међу српским списатељима није уклонила чињеницу да је његов правопис у основи остајао неприхваћен. Уосталом ни у језику његов правац није наилазио на одобравање већине. Типичан став српских грађанских интелектуалаца изразио је Павле Стаматовић,[78] прекоревајући Вука због превеликог повлађивања »народној простоти«, одступања од »изображеније(г)...начина писања« и употребе ијекавског дијалекта, која је стварала ривалство двају видова књижевног језика.

[75] О том напису в. Б. Живановић, *Један ѣрећеча Буре Даничића*, НСВД 5 (1976) 631—644.

[76] Ј. Шаулић, *Један неѣознаѣи Вуков ѣриѣалица*, Ковчежић 6 (1964) 202—207.

[77] Поповићево издање Гундулићевог *Османа* из 1827. било је због цензуре штампано старом ћирилицом, а 1828. цензура је спречила објављивање његове српско-немачке граматике Вуковом азбуком.

[78] *Сербска ѣчела или Нови цвеѣник* за год. 1830, 69—70.

Три књиге *Срйских народних ѣјесама*, које је Вук издао у 1823. години, изнеле су на видело хиљаде стихова велике уметничке вредности. Чак и људи који су порицали Вуку заслуге на пољу језика и правописа одавали су му признање због објављивања народне поезије. Та се поезија, уосталом, убрзо претворила у један од најјачих аргумената у расправама око језика. Показало се да постоје књижевна дела на народном језику која својим естетским вредностима премашују све што су дотада написали српски књижевници. Док је њихов језик био некристалисан и несигуран, још увек оптерећен тражењем и лутањем, народно песништво нудило је језик углачан вековним животом у текстовима уметничке намене. Од поколења до поколења осећање за реч безбројних певача уграђивало се у песме, дајући им изражајну снагу и једрину. Више се није могло тврдити да језик »простоте« није за књижевност.

Вукове књиге песама одушевљено су примљене у европским књижевним круговима. Тренутак је био изузетно повољан: романтизам се заносио интересовањем за човека неисквареног цивилизацијом, за од старине наслеђена етничка обележја, за аутентичне творевине народног духа. Српске народне песме су најпривлачнија тадашња европска тековина у тој области. С репутацијом поезије растао је и углед народа који ју је испевао, а нарочито његовог мање »изображеног« дела. За Вука је тај подстицај био драгоцен, а још драгоценијим се показао одјек који је одзив на страни имао међу Србима.

Српским народним песмама поклонили су пажњу и великани европске књижевности. Гете и Пушкин су их преводили, Мериме им је подражавао, Мицкијевич је о њима држао предавања, а Јакоб Грим је о њима писао приказе препуне похвала. Са Гримом и Гетеом Вук је, Копитаровим посредством, ступио и у личне контакте. Популарности српских песама много је допринело постојање Вуковог *Рјечника*, који је омогућавао да их разумеју и људи који нису владали српским језиком. Ипак, сметао је недостатак српске граматике на неком од страних језика. У отклањању ове тешкоће помогао је Вуку сам Јакоб Грим, једна од најкрупнијих фигура у немачкој култури оног времена. Већ 1824. изашао је из штампе немачки пре-

СЕРБСКЕ

ЛѢТОПИСИ

ЗА ГОД. 1825.

ПЕРВА ЧАСТИЦА,

ИЗДАНА

ГЕОРГІЕМ МАГАРАШЕВИЋЕМ,

ПРОФ. У ГИМНАЗІИ НОВОС.

Иждивеніем Господара КОНСТАНТИНА КАУ-
ЛИЦЫ Књигопродавца Новосадскога.

Serbiſche Monathſchrift auf das Jahr 1825.

У БУДИМУ

Писмены Крал: Всеучилища Пештанскогъ.

1824.

»Сербске љетописи«, од 1873. »Летопис Матице српске«, први и најзначајнији књижевно-научни часопис у Срба, који и сада излази.

вод Вукове *Српске граматике* у Гримовој редакцији.[79] Гримов опсежни предговор сведочи о томе колико је чувени немачки филолог и књижевник дубоко ушао у питања српског језика, а преко њега и уопште у славистику.[80] Поред Копитара Грим је најзаслужнији за ширење знања о српском језику и књижевности на подручју немачког језика. Гримов предговор граматици био је међу Србима одмах запажен и већ у току 1825. у *Српском Летопису* почео је излазити превод тога текста, истина нешто прилагођен новој читалачкој публици.[81]

Узмак рускословенског, а такође и славеносрпског језика у српској књижевности свео је језичке окршаје на много уже поље. Борба се сада тицала поглавито судбине многобројних рускословенских и руских позајмљеница преузетих са гласовним и творбеним обележјима извора из којег потичу. Гледајући објективно, уклањање или посрбљавање тих речи није било неопходно. Оне се, додуше, не уклапају увек добро у структуралне оквире српског језика, али се језичко осећање на њих већ било навикло толико да је најчешће само учени филолог могао познати да су оне дошле са стране. Према оваквим речима Вук је у двадесетим годинама XIX столећа заузео непомирљив став, утолико упадљивији што је он показивао разумну трпељивост према турцизмима, а поготово према туђицама из западних извора и према међународној грчко-латинској терминологији. Као и Копитар и Грим, Вук је сматрао да је језик огледало народног духа и настојао је да га очисти од наноса који су у њега ушли мимо народних говора. Вукову строгост свакако је подстицао Копитар, којем православна традиција није била драга и који се више пута

---

[79] Wuk's Stephanowitsch *Kleine serbische Grammatik*, verdeutscht und mit einer Vorrede von Jacob Grimm, Leipzig und Berlin 1824. Гримовом предговору посветио је студију H. Peukert, *Bemerkungen über Jacob Grimms »Vorrede« zu Vuks »Kleiner Serbischer Grammatik«*, Анали ФФ4 (1964) 349—381. Проф. Миљан Мојашевић је 1963. у Тибингену нашао Гримов лични примерак са многобројним белешкама, које сведоче да се Грим и после изласка књиге живо интересовао за српске ствари. Тај је примерак издат фототипски у Минхену 1974, с уводима М. Мојашевића и Петера Редера.

[80] Тема о Гриму и Вуку обрађена је у монографији В. Бојић *Jacob Grimm und Vuk Karadžić, ein Vergleich ihrer Sprachauffassungen und ihre Zusammenarbeit auf dem Gebiet der serbischen Grammatik*, München 1977, 257 стр.

[81] М. Мојашевић, *Магарашевићев превод Гримовог предговора Караџићевој граматици у Летопису 1825—1826. године*, НСВД 5 (1976) 263—273.

подсмешљиво изражавао о гломазним црквенословенским кованицама.

У својим полемичким текстовима Вук је често критиковао употребу појединих речи које немају српски него »славенски« облик, али то се показивало недовољним. Да би се публика могла равнати, требало је систематски изложити бар најзначајније разлике између два језика, што је Вук и учинио чланком *Главне разлике између данашњега славенскога и српскога језика*.[82] Неговању чистоте језика требало је да послужи и опсежни Вуков рад о творби речи *Главна свршивања суштествителни и прилагателни имена у српском језику*, објављен у *Даници* за 1828. Ту су изнесени обимни спискови речи груписаних првенствено према наставцима и значењу, који су имали задатак да покажу како се граде речи у српском језику и да послуже као узор за адаптацију речи приликом њиховог преузимања из рускословенског.

Често нападан због ијекавског писања, Вук је у појединим приликама чинио компромисе. Екавски је текст *Житија Ђорђа Арсенијевића Емануела*, објављен 1827, који Вук није написао, већ само редиговао, а исто тако и књига *Милош Обреновић* из 1828, затим *Особита грађа за српску историју нашега времена из 1831*, намењена посмртном публиковању, као и чувено писмо кнезу Милошу из 1832. Углавном су екавски писане и две последње Вукове *Данице*, четврта и пета (за 1829, односно 1834). У сваком од ових случајева било је посебних разлога за употребу екавштине: у вези с биографијама Емануеловом и Милошевом и с писмом Милошу свакако су играли улогу обзири према тој двојици, а календар-забавник *Даницу* требало је опремити тако да се обезбеди што боља прођа код публике.[83] Ипак, ти мотиви нису спречили Вука да изађе

[82] Рад је објављен у *Даници* за 1826, 41—69, а прештампан у СГиПС II, 261—273 и у новом издању свих Вукових *Даница* у *Сабраним делима Вука Караџића*, књ. VIII, приредио М. Павић, 53—66. Рашчишћавању схватања о односу између старословенског и српског језика допринела је много и прва историја српског језика из пера чувеног филолога, Словака Павла Јосифа Шафарика, који је четрнаест година провео радећи у Новом Саду као директор српске гимназије: *Serbische Lesekörner...* von P. J. Schaffarik, Pesth 1833 (фототипско издање Матице српске 1957. год. с поговором М. Павловића).

[83] Међутим, судећи по *Особитој грађи*, рекло би се да се Вук у току свог службовања у Милошевој Србији толико сродио с екавштином да му је она прешла у навику. По повратку у Беч он се ипак вратио свом родном наречју.

са својом верзијом екавског књижевног језика, осетно различитом од оне којом су писали други тадашњи списатељи. Вук је просто у свом језику заменио ијекавске облике екавским, а иначе је задржао све гласовне и граматичке особености свога језика. Управо тако се обликовао касније, у доба Вукове победе, екавски вид књижевног језика. Као и у поменутим Вуковим списима, у њему има известан број примера са *и* место *е* (*с тим, нисам, старији*, а не *с тем, несам, старији* као у косовско-ресавском дијалекту), али их има мање него у војвођанским говорима. Вук нпр. употребљава облик *иде* место *иди*, који је био обичан и у књижевности све до средине XIX века. Осталом, распоредом примера са *и* и *е* Вукова екавштина слаже се са говорима обеју српских престоница онога доба, Београда и Крагујевца.[84]

ДВА ЈЕЗИЧКИ ОРИГИНАЛНА ПИСЦА НА РАЗМЕЂУ ЕПОХА: СИМА МИЛУТИНОВИЋ И СТЕРИЈА

Међу писцима који су у двадесетим годинама прошлога столећа ушли у српску књижевност двојица се издвајају особеним језичким поступком. Сима Милутиновић Сарајлија (Сарајево 1791 — Београд 1847) упознао се, током свог немирног живота у разним крајевима, са већим бројем српских дијалеката, што се огледа и у његовим делима, чак и у мешању ијекавских и екавских облика у истом тексту. Као скупљач народних песама он је себи допуштао разноврсне интервенције у тексту, али ипак његова *Пјеванија црногорска и херцеговачка* има и извесну вредност као дијалектолошки документ.[85] Језички даровит, он је понакад умео да нађе полетан, на махове и патетичан израз, претходећи у томе помало свом великом ученику Његошу. Међутим његов неуравнотежен и некритичан дух вукао га је ка језичком експерименту. Верујући, као и Мушицки, да песници имају »власт над језиком«, он је ломио и кидао реченицу, подвргавајући је неким својим посебним правилима, док је у лексици гледао широко поље за своју маштовиту игру. Значења речи је мењао према свом нахођењу: *свијест* ће значити »грижа савести«, а

[84] Упор. рад М. Ивић, *Вукова улога у нормирању екавске варијанте књижевног језика*, анали ФФ 5 (1965) 95—98.

[85] М. Ивковић, *Неколико дијалектолошких напомена о »Пјеванији« Симе Милутиновића*, Извештај приватне гимназије проф. В. Зделара за год. 1908—9, 40—46.

накараде — »музика«! Сарајлија је нарочито познат по лакоћи с којом је стварао нове речи. Његове кованице махом су остале неприхваћене, иако нису све рђаво сачињене: *идућност, чрезмјерац, блуђеж, предњачар, безмождник, дрекић, прикрич* итд. Значење многих његових речи не може се одредити ни у контексту: *натакачај, обручност, стуж*. Многа тамна места у његовим песмама импресионирала су савременике, који су у њима тражили дубину. Данас је, наравно, јасно да је језичка самовоља Сарајлију најчешће водила у промашај, што не поништава чињеницу да он није остао усамљен. Чак и код самог Његоша се у стиховима налази доста места која захтевају одгонетање; питање је да ли би их било толико да владика није трајно остао под снажним утиском оригиналне личности свога учитеља Симе.

Јован Стерија Поповић (Вршац 1806—1856) почео је књижевним покушајима који се језиком не издвајају из просека српске литерарне продукције у доба пред 1830. Међутим комедије, које су у Стеријином стварању дошле на ред онда кад је он сазрео као писац, имају много значајнији језички садржај. Њихови јунаци говоре језиком војвођанског грађанства у другој четвртини XIX века, са мноштвом страних израза и накалемљеним славеносрпским елементима. Негован у претходној епоси у срединама с посебним социјалним статусом, славеносрпски је постао језик друштвеног престижа, а на исти начин се вредновало и познавање страних језика, првенствено немачког и француског. Било је и појединаца који су настојали да опсене простоту својим ученим или отменим изражавањем, а међу малограђанима се налазило и таквих који су се упињали да створе утисак да владају и оним језицима које у ствари не знају. С друге стране, у истим друштвеним слојевима наилазили су на осуду или поругу они који су се трудили да начином говора превазиђу своје место у друштву. Код Стерије све је ово извор комике; његове су комедије изванредан социолингвистички документ.[86] Значајно је да се у Стеријиним комедијама славеносрпским језиком служе углавном негативне личности. Подсмеху се изврга и сам славеносрпски језик, који нема правила па се стога лако свлађује: »само често употребљавај *понеже* и *дондеже* и по неколико баталиона *ахова* и *ихова* парадирати пусти, па те неће ни најбољи Славјанин разумети«, препоручује једна личност. Необразовани људи нису примали славенски као »такође наш језик«, као што су мислили српски писци из првих деценија прошлог века. Једну личност у комедији *Лажа и паралажа* која говори »славенски« питају: »Јесте ли ви Србин... ја вас баш ништа не разумем... каквим то језиком говорите«. Стеријине комедије показују да већ у тридесетим годинама народ више није ценио носиоце славеносрпског онако као неколико деценија раније.

Међу Стеријиним јунацима језиком се издвајају кир-Јања и кир-Дима у *Тврдици*. Познајући од свог детињства начин говора још непосрбљених Грка трговаца по српским чаршијама, Стерија је и тај говор искористио као извор смеха, али је уједно оставио и трајан документ о њему.

[86] Најважнију студију о Стеријином језику написао је Б. Клаић, *Jezična problematika u nekim komedijama Jovana Sterije Popovića*, Zbornik priloga istoriji jugoslovenskog pozorišta, Novi Sad 1961, 73—130, прештампано у књизи Između jezikoslovlja i nauke o književnosti, Zagreb, 1972, 101—187. Упор. и М. Бановић, *Народни језик у драмском раду Стерије*, Књижевност 2/9—10 (1947) 253—258; М. Кићовић, *Стерија и Вук Караџић*, Књига о Стерији, Београд 1956, 297—353; М. Поповић, *Стеријин данак Вуку Караџићу*, Вуков зборник, САНУ, Пос. изд. 400 (1966) 475—491.

ВУКОВА НОВА СХВАТАЊА О КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ

Тринаестомесечно путовање (1834—1835) у Дубровник, Црну Гору, Боку Которску и оближње приморске крајеве донело је Вуку богату жетву језичке и фолклорне грађе. Нарочито су се проширила његова знања о томе које се све појаве могу наћи у народним дијалектима. Југозападни говори, иако ијекавски као и вуков завичајни говор, разликовали су се од њега у многим појединостима. Неке од тих појединости Вук је увео у свој књижевни језик. У *Народним српским пословицама*, издатим 1836. године он је почео писати *х* и у српскохрватским речима (дакле *хаљина, одох* а не више *аљина, одо*), а не као дотад само у туђицама (*архимандрит, Хамбург* и сл.). Године 1839. Вук је облике као *ћерати* или *ћевојка* заменио таквима као *тјерати* или *дјевојка*.[87] У оба случаја он је свесно одступио од свог ранијег начела да свако треба да пише својим дијалектом. То начело, које му је сугерирао

[87] О овоме вид. М. Павловић, *Значај 1839 године у формирању српскога књижевнога језика*, СКГ 58—8 (16 децембар 1939) 464—470.

Копитар позивајући се на античку Грчку у дохеленистичкој епоси, служило је Вуку као оправдање за употребу ијекавског дијалекта. Међутим већ 1821. Вук захтева од писаца да од облика који постоје у народним говорима изаберу »оно што је најправилније«. Потези из 1836. и 1839. представљају примену тог новог схватања.[88] Новоуведени облици одликују се заиста особинама које их чине правилнијим. Односи као *сиромах, сиромаха, сиромаху : сиромаси* или *дијете : дјетета* много се боље уклапају у целину граматичког система него *сирома, сиромаа, сиромау : сиромаси* или *дијете : ђетета*. Уз то су новоприхваћене форме и архаичније од оних које је Вук напустио. Тим захватима Вук је приближио свој књижевни језик старијој српској традицији, а и свим осталим словенским књижевним језицима, укључујући ту и рускословенски. Вук је посебно истицао приближавање језику »наше браће римскога закона, која с радошћу нама руке пружају«. Није без значаја ни то што је облике које је уводио нашао у Дубровнику, као и код муслиманског живља по босанским градовима, а чување *х* уз то и у западним крајевима Црне Горе и суседном приморју. Позивањем на говоре становништва које није православне вере Вук је превазишао једну преграду стару много векова. Треба додуше имати у виду да је он Дубровчане, као и босанско-херцеговачке »Мухамедовце« сматрао Србима. У сваком случају, Вукови потези из 1836. и 1839. олакшали су касније прихватање његовог књижевног језика код Хрвата и код Муслимана. Револуционарно је — додуше у односу на раније Вуково схватање — и наглашавање да новоуведени облици спадају у »варошки, господски говор« ијекавског дијалекта. Такав је став супротан његовом првобитном уверењу да »граматику морамо учити од пастира и од орача«. На сличан начин Вук се поставио и приликом избора типа екавштине који треба да уђе у књижевни језик (в. горе): своје одбацивање доследно екавских облика као *несам* он је образлагао тиме што је »чуо како се у Београду и у Крагујевцу подсмевају онима који тако говоре«. Из критика којима је био изложен због »говедарског« говора у књижевности Вук је, очигледно, извукао одређене закључке, али је његов избор »господских« говора ипак заобишао војвођанске вароши, тражећи упориште у градовима далеко од тадашњих средишта српског културног живота и чак у срединама које у том животу нису учествовале. Гледиште да урбани говори књижевном језику могу дати више него сеоски без сумње је оправдано, али је Вук то гледиште применио на необичан начин: он је из градских говора узимао гласовне особине, док њихова права вредност за књижевни језик лежи у развијенијој лексици и, донекле, синтакси.

[88] Разним питањима у вези с тим потезима баве се два рада П. Ивића: *Два аспекта Вукової дела*, Анали ФФ 5 (1965) 99—107, и *Тенденције у коначној фази Вукове језичке реформе*, Вуков зборник, Пос. изд. САНУ 400 (1966) 63—71. У широј перспективи посматрана је еволуција Вукових схватања у раду истог аутора *Развој Вукових погледа на српски књижевни језик*, Зборник МСФЛ 21—1 (1978) 133—141.

ПОЈАВА НОВИХ ГРАМАТИКА

Прва половина XIX века, обележена разгранавањем издавачке делатности код Срба у многим струкама, донела је и знатан број граматичких дела. После Вука написао је *Српску граматику* и Павле Соларић, али је она издата тек десет година после његове смрти, у *Летопису* Матице српске за 1831. Око 1830. изашле су и две рускословенске граматике за Србе: Димитрија Тирола 1827. и Георга Захаријадеса 1832. Међутим у српским школама тежиште наставе све се више померало од рускословенског ка тадашњем српском књижевном језику. Ређале су се књиге Милована Видаковића *Граматика србска* 1838 (црквеним словима), Димитрија Милаковића *Србска граматика сачињена за црногорску младеж* 1838, Јована Поповића *Србска граматика или писменица* 1843. и Илије Захаријевића *Србска граматика* 1847.[89] Језик у тим делима варира углавном у границама тадашњег књижевног језика. Највише рускословенских елемената има код Соларића — чији је рад настао много пре осталих — и код Видаковића, који је из ината према Вуку и даље упорно кокетирао са славеноси-

[89] О овим граматикама вид. расправу Б. Магарашевића *Историјско-критички преглед словено-српске граматике до године 1847*, Летопис МС 161 (1890) 1—28, 162, 1—29. Милаковићевим делом бавили су се Р. Шуковић, *Србска граматика Димитрија Милаковића*, Зборник за језик и књижевност 1, Титоград 1972, 109—116, В. П. Гудков, *»Србска граматика« Димитрија Милаковића и њен значај за науку о српскохрватском језику*, ЈФ 31 (1974—1975) 55—66, и А. Младеновић, *Неке славеносрпске особине предвиђене у »Српској граматици« (1838) Димитрија Милаковића*, НСВД 10—1 (1981) 41—48.

рпском традицијом. У књигама остале тројице представљен је сразмерно чист народни језик, с тим да је Милаковић, тада секретар »црногорског правитељства«, у своју књигу писану по Његошевој »заповиједи« унео узгред, поред »општих« (књижевних) облика и »особите« (регионалне црногорске). Правопис је, осим код Тирола, углавном стари, што је било обавезно у књигама намењеним школама. Иако не садрже знатнијих научних резултата, ова дела сведоче о културном напретку средине и о томе да се књижевни језик и ван круга вуковаца све више ослобађао рускословенског наноса.

ЈЕЗИК У ПИСМИМА, МЕМОАРИМА И ХРОНИКАМА

Из друге четвртине XIX века остало је и мноштво приватних писама, као и известан број мемоарских или хроничарских текстова, од којих добар део није био намењен објављивању. У тим саставима живо је присутан дах говорног језика. Ипак су и ту обичне појединости рускословенског порекла. Очигледно су образованији људи и у говору употребљавали доста таквих израза. У писмима[90] је запажена честа употреба устаљених обрта, и то двојаких. Многи од њих, на пример пословице или народска поређења (*назебо ко пас*), припадали су свакодневном језику и често се одликују изразитошћу, док су други кореспонденцијски клишеи (формуле учтивости као *имајте доброту* и сл.), углавном сачињени према немачким узорима. У мемоарским записима доминира један начин казивања који данас звучи неуглађено, али и непосредно, често наивно, а у најбољим тренуцима снажно. Сложена реченица, која је у народном језику увек слабије развијена, није била стигла да се усаврши за потребе књижевног изражавања. То се осећа и у најбољем оваквом саставу, *Мемоарима* проте Матеје Ненадовића, који по својим квалитетима иначе несумњиво спадају у књижевност.[91]

[90] Ј. Кашић, *Фразеолошке појаве у приватним писмима из прве половине XIX века*, Зборник МСФЛ 14 (1971) 91—102.

[91] О језику Протиних *Мемоара* написано је неколико радова поводом прославе одржане 1978. године (аутори: А. Младеновић, Ј. Јерковић, Ј. Кашић, Д. Јовић, А. Стојаковић). Од тих радова изашли су до закључења овог рукописа прилози Ј. Јерковића *О рукопису и издању Мемоара проте Матије Ненадовића*, Зборник МСКЈ 25—3 (1977. обј. 1978) 451—460, А. Младеновића, *О језику рукописног фрагмента »Мемоара« проте Матије Ненадовића*, Зборник МСФЛ 21—2 (1978 обј. 1979) 25—55, и Д. Јовића, *Основе књижевног језика Проте Матије Ненадовића*, Наш језик 23—5 (1978) 169—174. У Јерковићевом и Младеновићевом раду је документовано показано да се објављени текст *Мемоара* језички и стилски веома разликује од Протиног аутографа. Интервенције је извршио Протин син, књижевник Љубомир Ненадовић, који је текст припремио за штампу.

Сачувани мемоари и слична сведочанства илуструју неколико различитих дијалекатских стварности. Са крајњег североистока имамо *Описаније живота* арадског племића и велепоседника Саве Текелије, западносремски говор је у основици текста *Историја села Кузмина* пароха Петра Руњанина, а колубарски говор је заступљен мемоарима проте Матеје. Додуше, сва та три говора припадају истом дијалекту, северном екавском (шумадијско-војвођанском). По својим гласовним и граматичким особинама састави Руњанина и Ненадовића не стоје далеко од вуковског књижевног језика (наравно, у његовој екавској верзији), али су од њега углавном независни. Сличност се заснива на чињеници да су сами говори северозападне Србије и Срема блиски Вуковом тршићком говору; они су, уосталом, поготову блиски и данашњем екавском књижевном језику. Елемената црквеног језика има код Текелије више него код остале двојице, иако су они били свештена лица.[92] Текелијин језик врви и разноврсним позајмљеницама, немачким, француским, латинским, мађарским итд., које су тада биле у оптицају у војвођанској средини.

ПИТАЊЕ СРПСКЕ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ

Развитак српског друштва све је више актуализовао питање стручне и научне терминологије. Требало је створити многобројне термине који су недостајали, а растуће интересовање за правилност језика стављало је на дневни ред и језичку критику већ створених термина, међу којима је било и много дублета (*казнословно* и *казнитељно право,*

[92] Текелија је током времена постајао све огорченији противник Вукове реформе. Године 1842, неколико месеци пре своје смрти, он је написао на рускословенском — додуше не баш беспрекорном — познато писмо Платону Атанацковићу у којем је претио да ће, ако се у Матици српској буде употребљавала Вукова азбука, ускратити своју материјалну помоћ тој установи, чији је он био велики мецена (писмо је објавио Вук 1845; текст је прештампан у СГиПС III, 148—152). Употреба рускословенског у том писму само је знак ината остарелог конзервативца; иначе се у то доба тим језиком служила једино црква.

ГЛАСНИКЪ

ДРУЖТВА СРБСКЕ СЛОВЕСНОСТИ.

Свезка I.

У БЕОГРАДУ.

У Књигопечатњи Књажества Србіе.

1847.

Први број »Гласника Друштва српске словесности«, Београд 1847.

превременост и *застарелост* итд.). Тешкоће су се понајјаче осећале у Србији, гдје је — за разлику од стања под Аустријом — српски био и језик управе, судства и целокупног образовног система. Године 1842. новооснивано Друштво српске словесности прихватило је рад на терминологији као један од својих првих задатака. Још исте године појавили су се и први нацрти речника и Друштво је почело да расправља. Тежња је била да се избегавају, тј. преводе међународни, грчко-латински термини. Јован Стерија Поповић, један од иницијатора акције Друштва, жигосао је стране речи као *ексхортатор, типографија, индорзат, рекурс, куратор, унтерофицир*, али и такве као *директор, фонд, секретар, цензор, комисија, контрола* итд.[93] Место туђица предлагани су често рускословенски или руски изрази, понекад домаћи и српски, већ затечени у језику, али је нарочито много било новоскованих речи. Вук је био уверен да би кодификација терминологије у том тренутку учврстила у језику многе непожељне изразе, преузете из словенских извора или кованице, будући да чланови Друштва нису довољно познавали правила српског језика. Стога се Вук успротивио акцији, скрећући пажњу на слабости постојећих предлога. Он је истицао да су непотребне речи као *причина, безумство* или *началник*, кад постоје праве српске *узрок, безумље* и *начелник*. Место *двобрачије* и *двосупружије* предлагао је *двоженство*, а није одобравао ни превођење израза као *архитектура* или *анатомија* таквима као *постројница* и *изудица*.[94] Дошавши, у мају 1845, на седницу Друштва, Вук је успео да се акција обустави и да се неговање терминологије препусти заинтересованим појединцима, иза чијег мишљења не би стајао ауторитет Друштва.

Стерија је затим публиковао списак термина који је било саставило Друштво.[95] Многе речи у том списку заиста су несрећно скројене и показују да њихови творци (били они чланови Друштва или неко пре њих) нису познавали правила творбе речи у српскохрватском језику (*вештойлес* »балет«, *воздухокружије* »атмосфера«, *редо-*

[93] Ј. Ст. Поповић, *Разлози о називословнымъ рѣчма*, Гласник ДСС 1 (1847) 9—16.

[94] Своје мишљење Вук је изнео у писму председнику Друштва Паји Јанковићу, које је затим објављено у Вуковој књизи *Вук Стеф. Караџића и Саве Текелије писма... Платону Атанацковићу... о српском правопису с особитијем додацима о српском језику*, у Бечу 1845. 14—30 (прештампано у СГиПС III, 152—162). Ту је Вук описао и историјат борбе која се у Друштву водила око овога. Упор. и З. Константиновић, *Проблем пуризма код Вука*, НСВД 4—2 (1974) 161—170.

[95] *Називословне рѣчи израђене Дружством српске словесности*, Гласник ДСС 1 (1847) 1—99. Тај списак, који садржи 513 термина, био је подлога за дискусију у Друштву. — Стерија се и иначе у то време живо бавио филолошким радом. У истом броју Гласника ДСС објављени су и његови прилози о дијалекатским речима и синонимима у српском језику, као и о »србскословенским« речима у влашком (тј. румунском) језику (исп. Р. Флора, *Стерија и проблем словенских лексичких елемената у румунском језику*, Зборник МСФЛ 1 (1957 обј. 1958) 127—145). Иако заостају за Вуковим пословима, ови радови нису без вредности.

стāв »систем« итд.). Ипак, међу предложеним речима било је много и таквих које су ушле у књижевни језик: *безусловно, īравобранитељ, двосмислен, осуда, отīуст, īотрес, īорука, īринуда, īријем* итд. Неке од њих постојале су, додуше, у језику и раније, али је делатност Друштва допринела њиховом устаљивању.[96]

СУКОБ ИЗМЕЂУ ВУКА И ХАЦИЋА: ДАНИЧИЋЕВ *РАТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК И ПРАВОПИС*

Смрћу митрополита Стратимировића 1836. странка Вукових противника није била сломљена. На њиховом челу убрзо се нашао утицајни правник, јавни радник и књижевник Јован Хаџић (Милош Светић), један од оснивача Матице српске, која се у својој раној епоси углавном негативно односила према Вуку.[97] Потекао из најбогатијег слоја српског грађанства у Угарској, Хаџић је само у младости имао симпатија за Вукове револуционарне захвате. Прихватајући народни језик као основицу књижевног, Хаџић се почео супротстављати Вуковој азбуци и правопису, као и његовом захтеву да се уклоне или посрбе рускословенске речи за које није било замене у народном говору. Кад је Хаџић 1837. објавио дилетантски писану књижицу *Сиīнице језикословне*, Вук је оценио да је наступио погодан тренутак за јавни обрачун с Хаџићем. Вуков *Одīовор*[98] је показао да Хаџић није компетентан за расправљање о језику, а да ни језик којим он пише не може служити као узор. Вуков закључак био је поразан: код народа са развијеном књижевношћу Хаџић би био »између најгорих«. Код нас је »он, несрећом, опет између првијех, јер има много горијех од њега«. Међутим »кад не би друго знао ништа боље од српскога језика и етимологије, он би у ученом свету био прави фушер и шарлатан«. Немилосрдни напад на миљеника публике изазвао је код читалаца снажан утисак. Било је гласова одобравања, али и револта. Бранећи свој пољуљани ауторитет, Хаџић је одговорио.

[96] И. Грицкат, *Покушаји стварања српске научне терминологије средином īрошлог века*. Наш језик 14 (1964) 130—140.

[97] Хаџићевим животом и радом бави се монографија М. Кићовића *Јован Хаџић (Милош Светић), књижевна студија*, Нови Сад 1930, XVI + 348 стр.

[98] Цела полемика између Вука и Хаџића прештампана је у III књ. СГиПС.

Оштра и не увек принципијелна полемика се наставила до 1847. године. Докрајчила ју је интервенција једног новог учесника, младог правника и филолога Ђуре Даничића (1825—1882), који је у књижици *Рат за српски језик и īравоīис*[99] аргументовано показао неодрживост Хаџићевих разлога за писање старом азбуком и правописом, као и Хаџићеву нестручност у филологији. Даничићева научна спрема била је очигледна, исто као и његова обдареност. Овога пута главнина публике била је убеђена. Вукови противници били су изоловани, а њихов отпор је ослабио. Они, додуше, нису напустили стари правопис, али је њихова битка била изгубљена: младо поколење српских интелектуалаца било је на Вуковој страни.

УЛОГА БРАНКА РАДИЧЕВИЋА У РАЗВОЈУ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

У 1847. години појавила се и прва збирка стихова Бранка Радичевића (1824—1853). Песме талентованог младића, искреније и естетски вредније од дотадашњих производа српских поета, биле су испеване чистим народним језиком. Њихова је појава донела доказ да добре уметничке поезије може бити и на том језику. Песник је био одушевљен вуковац: у познатој сатиричној песми *Īуī* он је Вукове противнике извргао оштром подсмеху. Ђура Даничић, Радичевићев пријатељ, саветник и први приказивач, дочекао је његове песме с крупним похвалама, нарочито због њиховог »као суза чистог« језика.

Доследан у одбијању свега што није припадало народном језику, Радичевић је био прилично недоследан у погледу избора дијалекта којим је писао.[100] Од раног де-

[99] О овом Даничићевом делу писало се доста у разним контекстима. Посебно се њиме бави неколико радова А. Младеновића, међу којима ћемо истаћи: *Над Даничићевим »Ратом за српски језик и īравоīис«* ЈФ 31 (1974—1975) 1—21; *Полемички карактер Даничићевої »Рата за српски језик и īравоīис«*, Зборник МСФЛ 18—1 (1975) 65—76; *О језику Даничићевої »Рата за српски језик и īравоīис«*, Зборник МСФЛ 18—2 (1975) 61—78.

[100] О језику Бранка Радичевића писало се релативно много. Прва добра анализа налази се у студији С. Вуловића, *Бранко Радичевић — īрилог историји нове српске књижевности*, Глас САН 13 (1889) 1—110; 14 (1890) 1—198 (посебно 14, 76—99). Касније су се прикључили чланак М. Павловића *Улоīа Бранка Радичевића у развиīку књижевної језика*, СКГ 12—4 (1924) 277—287, и књига В. И. Илића *Песнички језик Бранка*

тињства он је живео у Срему и екавштина којом је испевана већина његових песама у основи је сремска. Ипак, у наивној жељи да обухвати што шире језичко благо, он се тиме није задовољио. Учио је језик из Вуковог речника и народне поезије и трудио се да научено унесе у своје песме. Отуда у њима налазимо и екавских облика по косовско-ресавском говору, таквих као *тебе* или чак *тебека* место *теби, ка земљице, неси* место *ниси* итд. Понекад је употребљавао и ијекавске облике, а има и песама у целини ијекавских. Иначе се код њега мешају појединости из најразличитијих дијалеката (*лисје* и *друштво* као у источнијим и јужнијим деловима Србије, *јање* као у многим ијекавским крајевима, *прошћа* као у Црној Гори и Лици, *госпар* и *урес* као у Дубровнику итд.). Све је ово далеко од Вуковог захтева за »постојаним правилима« у језику, којих би се писци морали придржавати. Радичевић не бежи ни од местимичног архаизирања језика, као ни од ковања нових речи. Ипак, у својој другој књизи песама, објављеној 1851, он је осетно модификовао свој језик, усвајајући поред осталог и писање сугласника *х* на начин који је Вук увео 1836, и саображавајући своју ијекавштину Вуковој реформи из 1839 (дакле *дјеца*, а не више *ђеца*). Уосталом и поређење издања из 1847. са Бранковим рукописима открива одређени напор око пречишћавања и усавршавања језика.

Бранкову песничку лексику карактерише ретка употреба апстрактних именица; душевна стања се изражавају називима конкретних појмова, метафорама и метонимијама. Своје језичке могућности он црпе из неколико извора: првенствено из Вукове народне поезије, али и из грађанске лирике, у оно доба још живе у војвођанској средини, као и из тековина претходника, српских песника прве половине XIX века, који су — ослањајући се често и сами на та два извора — певали на претежно народном језику, или бар на славеносрпском у којем је било врло много народног.

Радичевића, Нови Сад 1964, 258 стр. Значајних опсервација о Бранковом језику има у радовима већег броја историчара књижевности и књижевних критичара, упор. нпр. Б. Михаиловић, *Бранко Радичевић*, Огледи, Београд 1951, 61—177; М. Лесковац, *Антологија старије српске поезије*, Нови Сад 1953, предговор, VII—XXXII; Д. Живковић, *Трохеј или јамб Бранка Радичевића*, Ритам и песнички доживљај, Сарајево 1962, 29—64, прештампано у књизи *Европски оквири српске књижевности* I, Београд 1970, 147—183.

ГОРСКІЙ ВІЕНАЦЪ

ИСТОРИЧЕСКО СОБЫТІЄ

ПРИ

СВРШЕТКУ XVII ВІЄКА.

СОЧИНЕНІЄ

П. П. Н.

ВЛАДЫКЕ ЦРНОГОСКОГА

У БЕЧУ,

СЛОВИМА Ч. О. И ЧЕХИТАРИСТА

1847.

Насловна страна првоī издања Њеīошевоī »Горскоī вијенца«

Учвршћивање угледа народног језика као литерарног израза допринело је и објављивање *Горског вијенца* Петра II Петровића Његоша. Владика-песник је чврсто стајао на тлу свог завичајног зетског дијалекта, ијекавског, али иначе у многоме различитог од Вуковог источнохерцеговачког.[101] Његош је изврсно познавао тај једри и живописни говор, као и афористични начин изражавања својих земљака. Његов је речник веома богат, а концизност иде понекад и преко граница јасности, стварајући потребу за тумачењем текста и дајући повода за многе распре око значења појединих стихова. За обележавање аспстрактних појмова Његош се издашно користио речима из црквеног језика, махом рускословенским, али не ретко и српскословенским, у духу традиције која је у црногорском свештенству непрекидно живела до његових дана. Уз то је владичин језик отворен и према руским речима и обртима. Као што је природно, оваквих елемената има највише у религиозно-филозофском спеву *Луча микрокозма* (1845). Они су ређи у *Горском вијенцу*, као и у *Лажном цару Шћепану Малом* (1851), а нема их уопште у песмама испеваним у духу народних. Не случајно, у самом *Горском вијенцу* лексика страна простонародном говору најприсутнија је у ауторовој *Посвети праху оца Србије* и у речи двојице духовника заокупљених мислима о судбинским темама, владике Данила и игумана Стефана.

Хибридни спој дијалекатског и књишког постао је под Његошевим пером изванредно снажан изражајни инструмент. То је пре свега заслуга необичног Његошевог талента, али и чињенице да је он надахнуто црпао из двеју великих баштина које је присно познавао: народне поезије и црквене књижевности. Иза Његоша стоје, осим тога, и

[101] Д. Вушовић, *Прилози проучавању Његошева језика*, ЈФ IX, 1930, 93—195; Св. Матић, *Белешке о језику Његошевом у Лучи и Вијенцу*, Наш језик 2/7—8 (1951) 238—245; М. Стевановић, *Неке особине Његошева језика*, ЈФ 19 (1951—1952) 17—33; М. Павловић, *Јединство и диференцираност стила Петра Петровића Његоша*, Прилози КЈИФ 29/3—4 (1963) 237—249; М. Стевановић, *Језичка тумачења у коментарима Његошева Горског вијенца*, Пос. изд. САНУ 493 (1976), 144 стр.; А. Младеновић, *Језик Петра Петровића Његоша (Напомене о језику »Горског вијенца«)*, Књижевност и језик 24—1 (1977) 137—145. Разматрања о језику има и другде у обимној коментаторској литератури о Његошевим делима, нарочито о *Вијенцу*.

ГРЛИЦА.

КАЛЕНДАР ЦРНОГОРСКИ

за годину

1835.

У ЦРНОЈ ГОРИ.

У Митрополитской книгопечатньи.

»Грлица« (1835—1839), прва периодична публикација у Црној Гори, покренуо је Димитрије Милаковић.

остварења његовог стрица и претходника на престолу, Петра I, у чијим је посланицама отелотворено нагомилано искуство куће Петровића у администрирању на народном језику, а такође и у излагању, на истом језику, о етичким и политичким предметима. Његошев књижевни израз није био без утицаја његовог учитеља Симе Милутиновића, али и лектире писаца као што су Милтон, Пушкин или Ламартин. Главна Његошева језичка тековина је давање нове моћи народном језику: »Код Његоша ћемо се сусрести са обогаћеним, измењеним, стилизованим, на виши мисаони ниво дигнутим народним језиком, оспособљеним за медитацију, за садржајан симбол, за универзални смисао.«[102]

С Вуком је Његош одржавао углавном пријатељске односе.[103] Спутан обавезама које су произилазиле из митрополитског чина, он се није могао јавно ангажовати на Вуковој страни. У младости се служио једном упрошћеном ћирилицом без слова *ь*, *ъ* и *ы*, а у неким писмима чак и доследно вуковском азбуком. После пута у Русију 1837, он чини корак уназад, прихватајући традиционалну графију. Ипак су његова последња дела штампана 1851. године Вуковом ћирилицом.[104]

ВУКОВ *НОВИ ЗАВЈЕТ*

Као и код других православних Словена, Библија све до XIX века није била превођена на народни језик, јер се сматрало да је довољан црквенословенски текст којим се служила црква. Имајући у виду значај и ауторитет те књиге, Копитар је још 1815. сугерирао Вуку да Библију преведе на српски. Превод *Новог завјета* је био спреман 1820. године. Вук је био уговорио да се он штампа у издању Библијског друштва у Петрограду, али кад га је то друштво дало на рецензију Атанасију Стојковићу, он је одба-

[102] М. Селимовић, *За и против Вука*, Нови Сад 1967, 132.

[103] Н. Банашевић, *Његошев однос према Вуку и његовом правопису*, Прилози КЈИФ 20—1 (1954) 29—48.

[104] Азбуком и правописом у Његошевим делима бави се Александар Младеновић у неколико радова, међу којима се налазе *О рукопису и првом издању »Горског вијенца«*, Годишњак ФФНС 13—1 (1970) 273—334, *Утицај Вукове ћирилице на графију у Његошевим рукописним и штампаним делима*, НСВД 2 (1972) 275—277, и *Одлике графије и правописа у првим Његошевим штампаним делима*, Зборник МСФЛ 16—2 (1973) 39—64.

цио Вуков превод и израдио свој, славеносрпски, који је ускоро затим и објављен.[105] Због противљења цркве, Вук је тек 1847. успео да објави свој превод,[106] којем је било намењено да посведочи да је његов књижевни језик довољно богат и гибак да би могао исказати сложени, често апстрактни садржај Библије, пун значењских прелива осетљивих с теолошког гледишта. Тај је текст Вук редиговао с великом пажњом и у више махова га дотеривао у појединостима. Показало се да је лексички инвентар народног говора недовољан за превод Библије и Вук је био приморан да га попуњава стварајући нове речи у духу српског језика (такве као *зборница, отпад, виноградар* или *неразумљив*) и преузимајући »славенске« (*преступник, ревност, животни* итд.), уз посрбљавање њиховог облика тамо где је то било потребно (*пророштво* место *пророчество, човјекољубље* место *человјекољубије* итд.).[107]

Караџићу је углавном пошло за руком да савлада отпоре тешког текста и неразрађеног језика и да у *Новом завјету* пружи образац доброг књижевног израза.[108] Такву улогу је то дело касније и одиграло. Ипак сам превод има

[105] 1824. у Петрограду, 1830. и 1834. у Лајпцигу. Вук је тај превод представљао као плагијат настао кварењем »у смислу и језику« Вуковог текста који је Стојковићу био дат на рецензију. За Вуком су пошли и други аутори. Тек 1969. С. Марић је у студији *Стојковићев превод Новог Завета*, Зборник МСКЈ 17—1, 16—40; 17—2, 217—239 показао да је Стојковићево дело самосталан рад.

[106] У Бечу, XV + 607 стр. Књига је доживела већи број издања. Прештампана је и у *Сабраним делима Вука Караџића*, X, Београд 1974, 1202 стр., приредили В. Мошин и Д. Богдановић, с поговором В. Мошина (489—710) и критичким апаратом Д. Богдановића (711—1102).

[107] Вук је у свом Предговору набројао 96 »славенских« речи (од тога 47 »посрбљених«) и 84 кованице. Јован Стејић је убрзо показао да таквих речи у Вуковом преводу има знатно више.

[108] О језику и стилу Вуковог *Новог завјета* писало се много. Те су теме биле предмет живог расправљања одмах после појаве књиге (вид. напомене 105, 106 и 107), а касније су се на њих осврталу у разним контекстима аутори као Т. Маретић, Љ. Стојановић, М. Павловић, М. Поповић и М. Селимовић. Посебно су се њима бавили Ј. Живановић, *Како је Вук преводио са црквенословенског сложене речи у Новом Завјету*, Богословски гласник 16 (Сремски Карловци 1909) 277—78, 446—455; 17 (1910) 50—58 и 110—114; П. Борђић, *О Вуковом Новом завјету*, Богословље 9/2, Београд 1934, 97—115; А. Белић, *Вуков превод Новога завета*, Вукова борба за народни и књижевни језик, Београд 1948, 229—256; И. Грицкат, *Вуков превод Новога завета као споменик великог филолошког настојања*, ЈФ 26/1—2 (1963—1964) 219—245; О. Цвијић, *О неким речима у преводу Новог завета*, ЈФ 26/1—2 (1963—1964) 401—412. Упор. и одељак *Студиј Вуковог превода — језик и стил* у Поговору В. Мошина наведеном у нап. 106.

и недостатака: понегде смисао није сасвим погођен, на штету теолошке прецизности, а понегде је тон одвећ народски, у нескладу са карактером текста или с колоритом библијске епохе. Те су слабости биле узрујано преувеличаване у црквеним круговима, огорченим и зато што се Вук дрзнуо да дирне у *Свето писмо* иако није био свештено лице и што је свој превод објавио без прегледа и допуштања црквених власти. Митрополит Рајачић је захтевао да се у Угарској књига заплени, а у Србији је и испословао да се забрани њено уношење у земљу.

Међу одзивима на Вуков *Нови завјет* најозбиљнија су три текста, чији су аутори полазили с веома различитих становишта. Најстрожи је био представник јерархије архимандрит кувеждински Никанор Грујић.[109] Наоружан богословском ученошћу и добрим језичким осећањем, али и често цепидлачећи, он је изнео мноштво појединачних замерки, које су га довеле до негативних закључака у погледу преводиочеве верности оригиналу, тачности израза и чак до оптужбе да су »употребљене и онаке речи, из којих се може извести така наука, која је противна нашој православној вери и цркви«. Кудикамо добронамернији био је грађански интелектуалац из средње генерације Јован Стејић.[110] Он је истицао да је Вук, оправдано прибегавајући кованицама и црквенословенским речима, у ствари, пошао истим путем као и други српски књижевници пре њега. Најпохвалнија је била рецензија младог Даничића,[111] и пуна дивљења: Вук је »у историји хришћанске књижевности подигао српском језику споменик каквим се ријетко који народ може подичити«. У епоси која је следила Даничићев суд постао је мишљење целе јавности.

ПОБЕДА ВУКОВИХ СХВАТАЊА

После 1847. Вукова победа постајала је све очигледнија стварност. Његови моћни противници Стратимировић и Текелија били су мртви, док је најзнатнији из новог нараштаја противника, Хаџић, претрпео тежак пораз у јавној расправи. Вук је сад био најугледнија личност у српској култури, а уз њега су стајали и тако утицајни поборници као Даничић и Радичевић. Младо поколење интелектуалаца одушевљавало се Вуком. У романтичарске идеале Уједињене омладине српске савршено су се уклапали Вуково народњаштво и његов фолклоризам. Успламтело национално осећање било је потхрањивано народним песмама из његових збирки. Конзервативци, додуше, нису лако одустајали од свога.[112] Промена је долазила постепено, са сменом генерација, током двеју деценија. Револуционарне 1848. године појавио се први лист штампан вуковском азбуком (*Напредак* Данила Медаковића у Карловцима). У Србији је забрана те азбуке, уведена још 1832. на Стратимировићев захтев, укинута 1859/60, осим за званична издања и школске књиге. Године 1865. нова азбука је прихваћена као службена на Великој школи, а кад је 1868. уклоњено и последње ограничење, употреба старе азбуке се убрзо угасила. На аустријској страни, где државне власти нису улазиле у то како ће Срби писати својим језиком, промена је текла напоредо с оном у Србији. До 1863. међу српским књигама бројно су преовлађивале оне штампане старом азбуком, те године се однос изједначио, да би одмах затим вуковска азбука стекла премоћ.[113] Године 1864. та је азбука доспела и на наслову страну Летописа Матице српске, [114] иако ће се све до 1871. понеки чланак у том

---

[109] *Примјетве... на превод Новога завјета, кои је іосй. Вук Караџић йисао...*, у Земуну 1852, 138 стр.

[110] *Језикословне примедбе на предіовор і. Вука Стеф. Караџића к йреводу Новоі завеша*, Гласник ДСС 2 (1894) 1—42 (прештампано у СГиПС III, 471—593).

[111] *Вуков йревод Новоіа завјеша* (чланак написан 1847, а објављен тек 1862. у Видовдану, прештампан у књизи *Ситнији сйиси Б. Даничића*, Сремски Карловци 1925, 56—72).

[112] Године 1852. забрана Вукове азбуке проширена је у Србији и на књиге штампане том азбуком ван Србије; тако је спречено и уношење II издања Вуковог *Рјечника* у Србију. Две године касније, Јован Стерија Поповић је објавио своју збирку песама *Даворје* чак црквеном азбуком, предлажући у предговору да се Срби врате тој азбуци. Године 1863. изашла је књижица Евстатија Михајловића *Обрана језика сриског* од изойачивања и йростачења њеіовоі и кирилице од вуковице (упор. расправу Миливоја Павловића *Евстатије Михајловић и његов напад на Вука Караџића*, Зборник МСКЈ 3 (1955 обј. 1956) 87—101).

[113] С. Васиљев, *Како је йобуштао отйор йрема Вуковој реформи*, Књига о Вуку Караџићу, изд. Југословенског професорског друштва, Београд 1938, 178—182.

[114] А. Албин, *Усвајање Вукове ћирилице у »Летойису Матице сриске«*, Зборник МСФЛ 16—1 (1974) 109—138. Исти аутор је теми о постепеном усвајању вуковске азбуке посветио и прилоге: *Одјеци Вукове йравойисне револуције у »Гласнику Друштва сриске словесности«*, Зборник МСФЛ 16—2 (1973) 65—64; *Коначна йобеда у Вуковој йравойисној реформи* НСВД 3 (1973) 39—47; *Усвајање Вукове ћирилице у Летойису Матице сриске и у йојединим алманасима у йрвој йоловини XIX века*,

часопису штампати старом азбуком. Истовремено се мењала и лексика књижевног језика; преокрет је био највидљивији у терминологији.

Вуковом победом довршен је процес понародњавања српског књижевног језика. То, наравно, не значи да би без Вука и његове борбе тај језик остао рускословенски или славеносрпски. Усвајање књижевног језика на основици народног било је неминовно, пут у том правцу обележио је још Доситеј. Караџићева величина је у томе што је, као и толики други велики људи, успешно извршио задатак који је поставила историја. Он је то, уосталом, учинио темељитије и брже него што би могао неко други на његовом месту. Књижевни језик после вуковске епохе носи снажан особени печат који су му утиснули Вук и његови следбеници.

У »горњем слоју« лексике, оном који зависи од културе и који се, напоредо с њом, најбрже мења, остало је далеко мање црквенословенских речи него у руском и бугарском језику (и далеко мање руских него у бугарском). Те су речи махом прилагођене звуку и обличју српскохрватског језика, док у руском и бугарском оне чешће задржавају видљиве ознаке свог порекла (сх. *дејство*, руски и бугарски *действие*, сх. *пророштво* и *пророчанство*, р. и буг. *пророчество*). Романтичар Вук, занет идејом о језику као главном обележју националног бића, очигледно је прецењивао значај овакве врсте чистоте, али је ипак сигурно да је језик са њоме стекао и већу структуралну доследност, која повећава сигурност у изражавању. Књижевни језик је постао демократичнији тиме што се »горњи слој« његовог речничког фонда не издваја и спољашњим одликама које би га чиниле још теже приступачним за човека из народа. Уосталом, и реченица је постала лакша и спретнија кад су речи као *путешествије, поњатије, обстојателство, надежда, мужествено, владател, пожелателно* замењене таквим ако *путовање, појам, околност, нада, мушки, владар, пожељно*. С друге стране, приликом изгона рускословенских и руских речи жртвовано је и доста лексичких тековина које се нису лако могле надокнадити; некима од њих ни данас нема праве замене (тако се нпр. нијансе значења исказане речима као *признателан*

НСВД 5 (1975) 97—109; *Одраз Вукове азбучне реформе у појединим листовима*, Зборник МСФЛ 19—1 (1976) 31—41.

или *благополучије* у данашњем језику не могу изразити једном речју).[115]

Вуков народни језик био је изразито сиромашан речима за апстрактне појмове као и онима из области модерне цивилизације. Стејић је у својим *Језикословним примедбама* набројао стотине речи таквих као *недораслост, сличност, вест, чин, доказ, увоз, слој, званичан, установити, узбуђење*, које се »у (простом) народу« не говоре (и којих, уосталом, нема ни у Вуковом *Рјечнику*), али су потребне књижевном језику. Те су се речи највећим делом задржале у језику и после Вукове победе. Исто тако Вуковим текстовима је недостајала она разрађеност и углађеност интелектуалног стила која је иначе већ била достигнута у Вуково доба. Вук је имао дар за јасан, живописан и снажан израз и способност да своју веома покретљиву мисао преточи у духовите обрте, али је његова проза местимице задржавала једну народску боју и тамо где томе није било места. Са сложенијим синтаксичким склоповима он се понекад тегобно рвао.[116] У свему овоме развој књижевног језика углавном је прошао мимо Вука: није се напуштало оно што је већ било стечено. Једини губитак, али крупан, било је ишчезавање партиципских конструкција (нпр. *два човека на коњима идућа, небрижљиво ступајуће пастирче*), које не постоје у народном говору, али које огромно доприносе гипкости реченице у готово свим европским књижевним језицима, мада их у одговарајућим народним језицима често нема.

Вукова победа је изменила и дијалекатску основицу књижевног језика. У доба кад је он отпочињао своју борбу, писало се углавном војвођанским дијалектом, али су се поједини писци ијекавци служили својим говорима. То је двојство остало и после Вука, али преображено: разлика је задржана само у погледу ијекавског или екавског писања, док је у свему другом извршено уједначавање књижевног језика. Напуштајући своје првобитно мишљење да сваки писац треба да пише својим дијалектом, Вук је 1845. у

115 Негативним странама Караџићеве реформе посвећено је највише пажње у књигама М. Кићовића *Јован Хаџић (Милоје Светић)*, Нови Сад 1930, и М. Селимовић, *За и против Вука*, Нови Сад 1967.

116 Вуковим стилом бавили су се посебно П. Скок, *Вуков стил*, Књига о Вуку Караџићу 1787—1937, Београд 1938, 123—128 (прештампано у књизи *О Вуку Караџићу*, Београд 1968, 235—240) и М. Павловић, *Стил Вука Караџића*, ЈФ 26 (1963—1964) 1—72 и *Еволутивност и диференцираност стила Вука Караџића*, Анали ФФ 5 (1965) 173—189.

Писмима понудио много прихватљивији идеал »опћене (= опште) правилности«. У гласовном и граматичком систему књижевног језика смеју се налазити само облици засведочени у народним говорима, али под условом да су »правилни«; такви облици могу се узимати из разних дијалекатских области. Појам правилности Вук није дефинисао, али се из његових примера види да је он архаичније језичке форме сматрао правилнијим од млађих. У пракси се »опћена правилност« своди на норму која, с релативно малим изменама, важи и за данашњи књижевни језик.[117] Допуштајући варијацију само у погледу ијекавског или екавског писања, Вук је изнео своје разлоге за ијекавштину. Његова нада да би се тај изговор могао уопштити није била оправдана. Најразвијенији делови народа говорили су екавски, на тлу тога дијалекта налазила су се и најважнија политичка и културна средишта (Београд, Крагујевац, Сремски Карловци, Нови Сад итд.). У Србији и Војводини победа народног језика упућивала је на коначно усвајање екавског дијалекта, већ увелико присутног у управи, судству, школству и књижевности. Брз развој и већ постигнути резултати стварали су атмосферу у којој није изгледало потребно одустајати од свога да би се усвојило наречје неразвијеније половине народа, које је уз то компликовано и тешко за учење. Тада се није уочавао онај најозбиљнији разлог: остајање источне гране Срба при екавском изговору онемогућавало је да Срби стекну, као друге нације, јединствен књижевни језик. Потреба за таквим језиком није се довољно схватала, а можда је понегде било и илузија да ће Срби у западним крајевима до краја сви пригрлити екавштину, којом су се и дотад служили поједини писци из тих области. Да се то не оствари, битно су допринеле две околности које су искрсле управо у оно време: сама победа Караџићева, која је силно подигла углед ијекавског наречја, и чињеница да су Хрвати и Муслимани, с којима Срби на западу углавном живе измеша-

[117] Проблем односа између језика Вукових списа и књижевног језика наше епохе представљен је у чланку М. Ивић *Једно поређење Вукове књижевног језика с нашим данашњим књижевним језиком*, Зборник МСФЛ 1 (1957) 114—126. Упор. и П. А. Дмитриев, *Еще одно сравнение языка Вука Караджича со современным сербохорватским литертурным языком*, Зборник МСФЛ 6 (1963) 73—91, С. Марковић, *Неке особине Вукове језика према данашњој норми*, НСВД 3 (1973) 57—66 (63—66 дискусија) и Михаило Стевановић, *Језик у Вукову делу и савремени српскохрватски књижевни језик*, ЈФ 26/1—2 (1963—1964) 73—150.

ни, усвојили ијекавски књижевни језик, иако ни у једној од тих етничких средина ијекавци нису бројно надмашали икавце. Узалуд је Вук упозоравао да и »наша браћа римскога закона, која с радошћу нама руке пружају«, почињу прихватати ијекавску штокавштину. Тако је пропуштена прилика да се ојачају споне истовремено са Србима на западу, са Хрватима и с Муслиманима. Постојао је, додуше, још један начин да се избегне расцеп, бар у писаном виду језика: могло се, као што су предлагали и чинили неки писци, задржати традиционално слово »јат« (*ѣ*) у оним речима где се наречја разликују (*мл̀ѣко, вѣ́ра, сѣ́ја̄ти*), с тим да изговор тог слова буде факултативан. Међутим Вук је, чувајући доследност свог фонетског правописа, овакво решење одлучно одбацио.

Дијалекатску основицу вуковског књижевног језика одређује сплет карактеристичних гласовних и морфолошких особина: доследно новоштокавска акцентуација, сугласник *ћ* (а не *ј*) у речима као *ме̏ћа*, гласовна група *ш̄т̄* (а не *ш̄ћ*) у примерима као *ӣуш̄т̄ер*, сугласници *ћ* и *ђ* (а не групе *ј̄т̄, ј̄д* или сл.) у облицима као *до̏ћи, до̏ђем*, ново јотовање у примерима као *ӣру̏ће, ӣробље* (а не *ӣру̏т̄је, ӣробје*), наставак *-а* у генитиву множине именица (*же́на̄, јуна́ка̄*), доследно *-ма* у дативу, инструменталу и локативу множине именица (*же́нама, јунацима*).[118] Овакав избор особина имају говори православног становништва у области која се протеже од Херцеговине до ушћа Дрине и обухвата источну Херцеговину, северозападну половину Црне Горе, западну Србију и део источне Босне, као и понеки говор у српској дијаспори у Хрватској. Од муслимана овако говоре они у источној Херцеговини, у северозападном Санџаку и у босанском Подрињу; католика с оваквим говором било је у Вуково време сасвим мало. С

[118] У обимној литератури о Вуковом језику централно место припада књизи Т. Маретића *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb 1899, 1931, 1963[3] — само *Gramatika* (без стилистике), где се описује пре свега језик Вукових списа. Од значаја су и радови наведени у нап. 108, као и: Б. Николић, *Однос данашњег ӣрчићког ӣовора ӣрема Вуковом језику*, ЈФ 26 (1963—1964) 151—176; А. Пецо, *Једно ӣоређење Вукова језика са ӣоворима јекавске Херцеӣовине*, Анали ФФ 5 (1965) 191—197; М. Стевановић, *Карактер дијалектизама у језику Вука Караџића*, Анали ФФ 5 (1965) 209—226; Исти, *Значај и ӣотребе детаљног ӣроучавања Вукова језика*, Вуков зборник САНУ (1966) 3—32; П. Ивић, *Ӣоӣовор*, у књизи *Срӣски рјечник* (1818), *Сабрана дела Вука Караџића* II, Београд 1966, 17—188, посебно одељак *Језик Рјечника* 97—164.

набројаним особинама удружује се ијекавски изговор свуда сем у мачванско-ваљевским пределима и у Гружи, где је дијалекат екавски.

Свој књижевни језик Вук је накнадно у извесној мери архаизовао увођењем *х*, затим група *тј* и *дј* у примерима као *тјерати, дјевојка* и ситнијих појединости као *много* и *сумња* место *млого* и *сумља*, при чему је узоре налазио углавном у говорима ван ове територије (Дубровник, западни део Старе Црне Горе и суседно приморје). Ово ни уколико не значи да је он прихватио те говоре као основицу књижевног језика; он се задовољио тиме да узме оданде две-три појаве које су омогућиле да свој језик приближи српској традицији и да га тиме учини прихватљивијим за српску публику.

Усвајањем вуковске норме истиснуте су из књижевног језика гласовне и морфолошке особености војвођанских говора. До сличног чишћења није дошло у лексици, свакако зато што би изгон речи из предела с најразвијенијом цивилизацијом значио просто сиромашење језика. Отуда се у књижевном језику одржало мноштво речи као *ајде, заслуга, играчка, лопта, терезије, цедуља, ципела* или *штала*, које су у Вуковом *Рјечнику* означене као војвођанске.[119]

У новије време је стекло извесну популарност мишљење да Вук у функцију књижевног језика није увео говорни народни језик, већ »фолклорну *коине*«, тј. језички израз народних песама у којем су дијалекатске разлике биле ублажене честим прелажењем песама из једне говорне средине у другу.[120] Иако привлачно, ово гледиште не одговара историјској стварности. Народне песме су се одиста појединим језичким особинама одвајале од говорног језика, али те особине најчешће нису ушле у књижевни језик (облици као *не б' се звало* место *не би, друми* место *друмови, млого Турак'* место *много Турака, да се коња држат' не могаше* место *држати* итд., затим речи као *бабајко, бојак, војно, ђорда, коњиц, љубовца*, стајући

[119] Упор. и запажања А. Албина, *Особине народних говора у »Немачко-српском речнику« (1790)*, ППЈ 6 (1970 обј. 1972) 52—54, као и радове Ј. Кашића наведене у нап. 60.

[120] То је схватање најпотпуније изложено у раду Д. Брозовића *Vuk Stefanović Karadžić i novoštokavska folklorna koine*, објављеном у пуној верзији у књизи тог аутора *Standardni jezik*, Zagreb 1970, 85—118.

изрази као *боравити санак, старославне књиге* итд.).[121] Од преко двеста речи за које је Вук назначио да се употребљавају само у народној песми, у књижевном језику се одомаћила непуна шестина (*дворанин, јарко, обљубити, понор, стадо, сужањ* итд.), али не треба заборавити да је знатан део тих усвојених речи постојао у црквенословенском односно руском, или у говорној лексици српских дијалеката ван Вуковог завичаја. Уосталом, језик фолклорне поезије већ по својој природи не даје погодно полазиште за образовање једног модерног књижевног језика, чији основни стилски слојеви леже у прози, и то чак оној ван белетристике. Много већи допринос књижевном језику могао је дати живи свакодневни говор, са ширим обухватом у лексици и гипкијом синтаксом, и уз то отворен према утицају цивилизације и писмености. Неће бити погрешно ни схватање Б. Штолца[122] да су у Вуков књижевни језик уграђене и језичке тековине устаничке администрације, а сигурно је да је управо у тенутку своје победе тај језик био преплављен речима из дотадашњег књижевног језика. Касније Вукове интервенције (у вези са *х, тј, дј* итд.) још су више удаљиле његов језик од језичке стварности песама из његових збирки. Уколико је било утицаја језика фолклорне поезије, њега треба тражити углавном у изражајном ткиву песничких дела, поглавито оних из романтичарског доба.[123] Ван тог домена језик народних песама дао је сасвим скроман допринос. Уосталом, тај језик и није био географски толико јединствен да би се на њега могао оправдано применити термин *коине*, који означава заједнички наддијалекатски језички тип којим се служио цео народ или једна већа област.

Вуковом победом српска култура је у целини стављена на темеље какви су одговарали Србији израслој из устанка. Као врховна вредност истакнут је српски народ; с презиром је одбачено све што је претендовало да се издвоји из народа као »више«, »отменије« или »изображе-

[121] О овоме најпотпуније Т. Маретић, *Metrika narodnih naših pjesama*, Rad JAZU 168 (1907) 1—112, и 170 (1907) 76—200 Упор. и П. Ивић, *Поговор* књизи *Српски рјечник* (1818), Београд 1966, одељак *Језик цитираних стихова*, 165—176.

[122] Упор. нап. 41.

[123] Упор. нпр.: Д. Живковић, *Вукова борба и српски песнички језик*, Анали ФФ 4 (1964) 149—165.

није«. Исход Вуковог борења огромно је допринео и распламсавању националне свести, с обележјима плебејским, буниијским и борбеним. Такво родољубље, ношено народном песмом која се почела ширити и преко школе, имало је услове да допре у све слојеве народа и припреми их за ослободилачке ратове. Самосазнање Срба сада се коначно отресло збуњене славеносрпске неодређености. И ту је дух ослобођене Србије, пуне поуздања у сопствене снаге, дошао на смену појмовном свету српске јерархије и грађанства из земаља хабсбуршке круне.

Еманципација од традиције није прошла без жртвовања једног дела језичке и културне баштине, а битно је смањена и могућност да се књижевни језик употпуњава црпући непосредно из богатих руских извора. И сама Вукова реформа азбуке, иначе толико позитивна, удаљила је Србе од руске ћирилице и учинила руску књигу теже читљивом. Ипак, све се то догодило у доба када је руски књижевни језик и сам био увелико одвојен од црквеног језика; удаљавање двају књижевних језика је било узајамно и очигледно је произлазило из друштвене неопходности у обема срединама. Додуше, Вук је са својим филолошким чистунством заоштрио разлаз више него што је било неопходно.

Кад је реч о огромној Вуковој историјској улози,[124] незаобилазан је подстицај који је он добио од Копитара. Велики словеначки слависта је Вуку сугерирао своја основна схватања о језику, азбуци, правопису и значају фолклора, и одредио му радни програм који је затим Вук

[124] Општи погледи на значај Вуковог дела давани су у књигама наведеним у нап. 39, затим у *Поїовору* П. Ивића фототипском издању *Рјечника* из 1818, Београд 1966, и у књизи М. Селимовића *За и йроūив Вука*, Нови Сад 1967. Вуково дело сагледано је са разних страна, најчешће у историјском контексту, и у већем броју других радова, међу којима ћемо поменути: V. Jagić, *Iz prošlosti hrvatskoga jezika* II, Književnik I (Zagreb 1864) 447—485 (посебно под насловом Zasluge Vuka St. Karadžića za naš narodni jezik, Zagreb 1864, стр. 40); Љ. Стојановић, *Вук Сūеф. Караџић, Њеūов рад на срūском језику и йравоūису*, Глас САН 55 (1899) 1—67; Д. Брозовић, *Срūскохрваūски сūандардни језик и Вук Сūефановић Караџић*, Анали ФФ 5 (1965) 27—34; В. В. Виноградов, *Революционная роль Вука Караджсича в формировании сербского национального литературного языка*, Анали ФФ 5 (1965) 35—51; Н. И. Толстој, *Архаизам и новаūорсūво у језичкој реформи Вука Караџића*, Анали ФФ 5 (1965) 227—234; М. Будимир, *Вукова буна*, у кн. *Са балканских исūочника*, Београд, СКЗ, 1969, 143—181; С. Вукомановић, *Вуков револуционарни рад на сūварању нашеī књижевноī језика*, Књижевност и језик 18—2 (1970) 192—201; П. А. Дмитриев и Г. И. Сафронов, *Из истории русско-югославянских литературных и научных связей*, Ленинград 1975, 200 стр.

спремно извршавао: граматика, збирке народних умотворина, речник, превод Светог писма. Копитар је Вука храбрио у тренуцима тешкоћа и помагао му, користећи се својим утицајем, да савлада препреке које је стварао митрополит Стратимировић. У неколико случајева, пре свега у погледу *Рјечника* из 1818, Копитар је био и стварни, иако непотписани Вуков коаутор. Очигледно, без Копитара Вуковог дела не би било. Уосталом, Вук је у својим идејама имао и других претходника. За народни језик у књижевности пре њега се речито заложио Доситеј, док је Вукова азбука у многоме зависна од Мркаљеве, а Вуково обележавање акцената од Луке Милованова. Па ипак, све ово не потире Вукову заслугу. Она није у неком научном открићу, већ у извршеној револуцији у српској култури. А револуција није ствар приоритета у формулисању мисли, него борбености, снаге и истрајности у њиховом остваривању. Поучно је оно што се догодило с Вуковим претходницима и инспираторима. Доситеј у ствари није умео да пише правим народним језиком и чак то није озбиљно ни покушао, док је Мркаљу и Милованову недостајала јачина карактера потребна да би се живот посветио борби за своја уверења. Чак и сам изузетно даровити и огромним знањем наоружани Копитар имао је са својим реформаторским схватањима више успеха код Срба, где их је спровео Вуковим посредством, него међу својим словеначким земљацима. Његови погледи на словеначки језик и правопис нису били прихваћени. Уз то у његовом опусу нема ни словеначког речника, ни Светог писма, ни збирке умотворина. Од дела која би одговарала најважнијим Вуковим остварењима, Копитар је написао само словеначку граматику. Што се тиче самих примљених идеја, Вук је сваки пут умео да их битно побољша. Његово коначно виђење књижевног језика као збира пробраних »правилних« појединости из разних дијалеката далеко је одмакло од Копитаревих препорука о томе да сваки писац треба да пише говором свога краја. Вукова азбука је много савршенија од Мркаљеве, а и његово акцентовање је већ у Рјечнику 1818. превазишло предлоге Луке Милованова.

ПОЧЕТАК ЗБЛИЖАВАЊА КЊИЖЕВНИХ ЈЕЗИКА СРБА И ХРВАТА

Невоље око књижевног језика с којима су Хрвати ушли у XIX век биле су сасвим другчије од оних код Срба. Столећима су се католици српскохрватског језика у

разним крајевима служили регионалним књижевним језицима, заснованим углавном на завичајним дијалектима.[125] Почетком XIX века релативно најживље је било писање на кајкавском у северозападној Хрватској, са Загребом као културним центром, и на штокавском икавском у Славонији, Лици и Далмацији. Свака од тих малих књижевности, скучених у уским границама по једне невелике и не баш развијене области, патила је од неизбежних бољки преуских културних средина, малобројности људи способних да пишу и публике способне да их чита. Средином тридесетих година у Загребу се схватило да је језичка разједињеност основна сметња културном, па и политичком напретку, а истовремено и да се та сметња може отклонити само напуштањем кајкавског и усвајањем штокавског наречја у књижевности. Кад је 1835. године Људевит Гај у својој Даници прешао на штокавски, и кад су за његовим примером пошли и други загребачки књижевници, био је то мудар потез који је огромно размакао границе културног и политичког зрачења Загреба и отворио пут на формирању модерне хрватске нације. У програму илирског покрета, којем је Гај био на челу, налазило се језичко и културно, па и национално, уједињење Јужних Словена, дакле и Словенаца, Срба и Бугара, под заједничким илирским именом. Ускоро се показало да су то неостварљива маштања, али су идеје илираца наишле на одзив готово свуда међу католицима српскохрватског језика. Кад је касније илирско име одбачено, остало је хрватско, сада проширеног домашаја.

Илирци су напустили икавско писање, које је преовлађивало код штокаваца католика у доба пред појаву илирског покрета. Место тога они су увели знак *ě (věra, mlěko)*, с тим да га сваки читалац може изговарати на свој начин, као *e, u, je* или *uje*. И иначе, илирци су разрадили једну књижевну штокавштину без регионалног печата, раскидајући с праксом писања обласним дијалектима, која је до тада господарила иако је још од средњег века надаље

[125] Развојем књижевног језика код Хрвата посебно се бави Z. Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1978, 629 стр. За погледе на ту проблематику у данашњој хрватској лингвистици значајни су радови Д. Брозовића, нпр. књига *Standardni jezik*, Zagreb 1970, 178 стр., и Р. Катичића, нпр. чланак *Nešto napomenâ o postanku složenoga suvremenog jezičkog standarda hrvatskoga ili srpskoga*, Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2 (Zagreb 1974) 225—257. Упор. и Lj. Jonke, *Hrvatski književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb 1965², 466 стр.

код католичких писаца било доста случајева међурегионалних утицаја у разним смеровима.

Као и Вук, Гај је уз нов књижевни језик увео и нов правопис, далеко савршенији од затечених правописних система. Као узор је послужила чешка ортографија; и сам знак *ě* (»рогато *e*«) био је преузет одатле. Ускоро су илирци почели препоручивати да се тај глас изговара на ијекавски начин, наглашавајући да се тако лакше може научити где треба писати *ě*. То образложење свакако није довољно да објасни велики преокрет. Гроф Јанко Драшковић је још 1832. године истицао и »пуноћу« ијекавског изговора, као и значај узора који је дала дубровачка књижевност. Може се помишљати и на подражавање чешког изговора слова *ě* као *je* или на сличан начин, можда и на живо присуство ијекавштине у говорима Срба у Хрватској, који су од штокавских били најближи Загребу, затим на известан утицај језика Вука Караџића и богате народне књижевности у његовим збиркама. Постоји, уосталом, у науци и мишљење да је на избор дијалекатске основице књижевног језика утицало и »натјецање у крајевима за које није било у почетку јасно хоће ли се окупити око ове или оне националне језгре«.[126] Сигурно је толико да као мерило није послужило стање у хрватским народним говорима. Међу Хрватима у тадашњој Хрватској (са Славонијом) ијекаваца је било сасвим мало; огромну већину ијекаваца на том земљишту сачињавали су Срби. Па и ван тог земљишта, Хрвата ијекаваца било је много мање него Хрвата икаваца. Да би се разумео привидни парадокс извршеног избора, потребно је имати у виду да су главну улогу у одређивању лика књижевног језика играли загребачки интелектуалци, родом кајкавци, којима ниједан штокавски говор није био посебно близак.

Иако Срби нису били спремни да пригрле илирско име напуштајући српско, између илираца и многих српских књижевника успостављен је жив додир.[127] Од посебног су значаја везе илираца са Вуком, који је међу њима уживао велики углед.[128] Вук је прихватио идеју јединстве-

[126] D. Brozović, *Na putovima našeg jezika i nauke o jeziku*, Kolo n. s. I (CXXI), br. 10 (1963) 613.

[127] Преглед српских реаговања на илирски покрет даје I. Mamuzić, *Ilirizam i Srbi*, Rad JAZU 247 (1933) 1—91.

[128] Односима између Вука и Хрвата посвећена је књига В. Новака *Вук и Хрвати*, Београд 1967, Пос. изд. САНУ CDXVII, 645 стр. Упор. и М. Поповић, *Вук међу Илирима*, Ковчежић 6 (1964) 5—18, и М. Живанчевић, *Вукови пријатељи Илирци*, Вуков зборник (1966) 229—259.

ног књижевног језика и правописа за Србе и Хрвате. Године 1845. он формулише идеал књижевног језика тако уједначеног »да се свака књига може од слова до слова прештампати од Латинскијех слова Славенскима и од Славенскијех Латинскима«. Већ 1846. тај програм енергично подржавају илирци Вјекослав Бабукић и Богослав Шулек. Сарадња је доживела врхунац 1850. у бечком Књижевном договору о заједничком књижевном језику. Тај документ, који су од Срба потписали Вук и Даничић, а од Хрвата Иван Кукуљевић, Димитрије Деметар, Иван Мажуранић, Винко Пацел и Стјепан Пејаковић, и осим тога Словенац Фран Миклошич, садржи сажето изложене Вукове погледе. Договор је допуштао и екавско и ијекавско »наречје«, под условом да се у употреби не мешају али је препоручивао ијекавицу, имплицитно одбацујући знак *ѣ*. Вуку је било поверено да напише *Главна правила за јужно нарјечје*,[129] и данас у начелу меродавна за ијекавску верзију српскохрватског књижевног језика, која се употребљава у Хрватској, Босни и Херцеговини и у Црној Гори.

Ни код Хрвата ни код Срба договор није одмах остварен. Његови хрватски потписници нису имали моћ одлучивања у својој средини; неколико најутицајнијих илираца, а међу њима и Људевит Гај, заузели су резервисан став. Од илирског покрета договор је захтевао више уступака него што се могло учинити у једном даху. Ипак, текст је остао делотворан као програмски манифест од пресудног значаја за правац развоја у наредним деценијама. С друге стране, код Срба су Вуковом победом начела Бечког договора остварена с једним изузетком: већина Срба никад није усвојила ијекавски изговор. То такође не представља неко кршење договора, будући да су и српски потписници потписали тај документ као појединци, а не као носиоци неких овлашћења од свог народа.

Односи између Вука и илираца били су само донекле нарушени Вуковим чланком *Срби сви и свуда*, објављеним 1849. Вук је ту изашао са тврђењем да су само чакавци (односно и кајкавци) прави Хрвати, док су сви штокавци у ствари Срби, мада се они »римскога закона« таквима не осећају, као што се не осећају ни Хрватима. Овакво гледиште је почивало пре свега на романтичарском поимању

[129] Та су правила објављена, као и сам Књижевни договор, у загребачким *Народним новинама* за 1850. Оба документа су прештампана поред осталог у III књ. СГиПС.

језика као темеља народности и на Вуковом одбијању, са позиција образованог Европљанина и антиклерикалца, да се помири са пресудном улогом религије при националном опредељивању. Уз то се међу Вуковим побудама свакако налазила и жеља да се рашире границе српства. Данас је јасно да је Вук био у заблуди тражећи у језику мерило за разликовање Срба од Хрвата. Илирски покрет је својим прихватањем штокавског наречја као хрватског књижевног језика искључио такво дељење. Самим тим религија је остајала једино мерило, ма колико Вуку изгледало да би се томе »иностранци могли насмијати«. Вук је, наравно, знао да верска подељеност није спречила образовање немачке, холандске, мађарске, словачке и других нација. Ипак, на тлу српскохрватског језика историјски услови су били другчији.

Вуку је одговорио Богослав Шулек[130] 1856. године упозоравајући да наречје не може бити мерило народности јер постоје историјски докази о употреби хрватског имена код једног дела штокавских католика. Истовремено, он је реалистично признао »да Славонци не зову свој језик хрватским, него славонским или шокачким«. Вук је у својој реплици 1861. год. у знатној мери одступио од првобитног става, признајући да међу штокавским католицима може бити Хрвата и допуштајући да вероисповест може одиграти улогу критерија националног разграничавања. У овој полемици, вођеној с узајамним поштовањем, обе су стране наглашавале идеју народног јединства Срба и Хрвата уз двојство имена.

Вуково схватање да су штокавци у ствари Срби, а да су само чакавци Хрвати наслањало се на погледе тадашњег најистакнутијег слависте, бечког професора Франца Миклошича (1813—1891), Словенца, који је до краја живота разликовао »српски« језик (тј. штокавски) од »хрватског« (тј. чакавског).[131] За Миклошичем је пошао и његов ученик Даничић, објављујући 1857. расправу *Разлике између језика Србскоīа и Хрвашскоīъ*.[132] Убрзо је, међутим, Даничић прихватио идеју српскохрватског језичког једин-

[130] И ова је полемика прештампана у целини у СГиПС III. О тој полемици, као и о мишљењима ондашњих српских и хрватских аутора о народности штокаваца католика упор. Z. Vince, *Putovima hrvatskog književnog jezika*, Zagreb 1978, 282—308.

[131] О овој проблематици вид. рад А. Белића *Језичко јединсшво Срба, Хрвашa и Словенаца код Буре Даничића и њеīових савременика*, Даничићев зборник, Београд—Љубљана 1925, 28—71.

[132] Гласник ДСС 9 (1857) 1—59.

ства, коју је први изнео Копитар (1808, а у коначном облику 1836), а за њим Јакоб Грим (1824)[133], и које су се држали и Вук и илирци. У Хрватској је та идеја била и званично прихваћена 1867. законским прописом по којем се »језик хрватски илити српски изјављује језиком службеним у тројединој краљевини, а свакому је просто служити се писмом латинским или кирилским«. На овај начин се у Хрватској осигуравала начелна равноправност тамошњег српског народа, толико потребног савезника у тешким временима натезања и нагодби с Бечом и Будимпештом. У Србији, где национални састав становништва није био сложен, у правној употреби је и даље остајао само назив »српски језик«. Исти се назив употребљавао и у Црној Гори.

У другој половини XIX века питање језика и правописа остајало је на дневном реду у хрватској јавности. Несагласности у мишљењима биле су крупне, а исто тако и разлике у језичкој пракси писаца. Уз опште полемике, развој је постепено ишао ка усвајању начела Бечког договора.

ЗАВРШНА ФАЗА ВУКОВЕ ФИЛОЛОШКЕ АКТИВНОСТИ

Године 1852. изашло је ново издање Вуковог Рјечника, веома различито од оног из 1818.[134] Дело је постало

[133] R. A. Lencek, *A few Remarks for the History of the Term »Serbocroatian« Language*, Зборник МСФЛ 19—1 (1976) 45—53. Прву граматику која у наслову носи српскохрватско име језика објавио је Дубровчанин П. Будмани: *Grammatica della lingua serbo-croata (illirica)*, Vienna 1867.

[134] Појединим питањима у вези с *Рјечником* баве се M. Milas, *Ispravci dubrovačkih riječi u Vukovom Rječniku*, Rad JAZU 136 (1898) 223—248; Р. Бошковић, *Је ли Вук у Рјечник уносио речи из Горског вијенца*, Наш језик 14 (1964) 22—26 (прештампано у: Одабрани чланци и расправе, Титоград 1978, 255—260); С. Вукомановић, *О Вуковим српским рјечницима*, Књижевност и језик, 1 (1975) 53—59; Исти, *Тумачење речи у Српском рјечнику од 1852*, НСВД 5 (1975) 705—717; Исти, *Потврде значења речи и фразеологија у Вуковом српском рјечнику из 1852. години*, Ковчежић 14—15 (1977) 18—28; Ј. Кашић, *Фонолошки, морфолошки и семантички дублети у Вуковом Рјечнику*, Годишњак ФФНС 15—1 (1972) 105—142; Исти, *Речи из Црне Горе у Вуковом Рјечнику и књижевном језику*, Зборник за српскохрватски језик и књижевност 1 (Титоград 1972) 39—44; Исти, *Нека запажања о лексици заимствани у Вуковом Рјечнику*, Ковчежић 13 (1975) 47—52; Исти, *Лексика Вукова Рјечника и савремена књижевног језика*, Годишњак ФФНС 16—1 (1973) 166—175; (исп. и радове истог аутора наведене у нап. 359); Ж. Младеновић, *Забрана Вукова Рјечника у Србији*, Прилози КЈИФ 33 (1967) 68—73. Доста података о Рјечнику налази се и у радовима наведеним у нап. 39.

много обимније. Број речи је скоро удвостручен, првенствено уношењем лексике из разних крајева коју је Вук скупио на својим путовањима или добио од пријатеља и других приносника. Значајно место припало је речима из Дубровника, Боке Которске и Црне Горе. Осим ијекавског и екавског изговора дат је и икавски, а код речи као *тијерати / ћерати* или *дјевојка / ђевојка* наведене су обе варијанте ијекавског изговора, с тим да је првој (»југозападно нарјечје«) припала предност. Акцентуација је изнета беспрекорно; отклоњени су недостаци речника из 1818. У сређивању акценатских знакова, и уопште припремању књиге, Вуку је битно помогао Даничић, улазећи тиме на неки начин у улогу коју је Копитар имао у погледу речника из 1818. Поучен искуством, Вук је из речника искључио опсцене речи, а отпао је и предговор првом издању, сада неактуелан, као и граматика, која је у међувремену замењена Даничићевом *Малом српском граматиком* (Беч 1850), чистије конципованом и прецизнијом. За разлику од издања из 1818, Вуков нови речник није дуго остао непризнат међу Србима. Он је постао темељ новог књижевног језика и библија српских филолога.

Дело *Примјери српско-славенскога језика* (у Бечу 1857, 78 стр., прештампано у СГПС III) плод је Вуковог бављења старом српском књигом током неколико деценија. Та је књига обавестила српску публику не само о општем лику језика којим су исписане србуље, већ и о менама кроз које је тај језик пролазио.[135]

НАСТУПАЊЕ ФИЛОЛОГА ВУКОВАЦА

Последње године пре своје смрти 1864. Вук је провео поштован и слављен међу Србима, а посебно у круговима млађих интелектуалаца. Његова велика битка је већ била добијена, а његово дело настављали су српски филолози и књижевници новог поколења.

На челу филолога нашао се веома даровити, систематични и изванредно радљиви Бура Даничић (Нови Сад, 1825 — Загреб, 1882). Из његовог рада провејава уверење да је правилност једна од основних карактеристика књижевног језика, а знање језика једно од најзначајнијих ме-

[135] О тој страни Вукове делатности вид. П. Ђорђић, *Први палеограф и палеословенист у Срба*, Вуков зборник САНУ (1966) 33—61.

рила образованости.[136] Даничић је кодификирао вуковски књижевни језик у својој *Малој српској граматици* (1850; од 1863. низ прерађених издања под насловом *Облици српскога језика*).[137] Ово је дело било не само прва научна граматика српскохрватског језика, него и прва граматика предложеног заједничког књижевног језика после *Књижевног договора*, с правилима о прихваћеном ијекавском наречју. Касније је она послужила као основа за многе друге граматике књижевног језика међу Србима и Хрватима. Акценатском систему тог језика Даничић је посветио низ детаљних студија (1851—1871).[138] Међутим, тежиште његовог рада пренело се на историјско изучавање језика, уз све већу улогу компаративног аспекта: *Српска синтакса* 1858, *Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека* 1874, *Основе српскога или хрватскога језика* 1876, *Коријени с ријечима од њих посталијем у хрватском или српском језику* 1877. Даничић је аутор и великог *Рјечника из књижевних старина српских* (I—III, 1863—1864). Кад је у Загребу основана Југославенска академија знаности и умјетности, у чији је програм рада као један од главних задатака ушла израда монументалног историјског *Рјечника хрватскога или српскога језика*, Даничић је, као најистакнутији лексикограф на тлу тога језика, позван у Загреб да води планирани посао. Он је израдио концепцију речника и обрадио део до слова *č*. Правопис у речнику је вуковски, исто као и језик обраде. Прва свеска је изашла 1880, а дело је довршено изласком последње, 97. свеске тек 1976. Тај је речник постао једна од најчвршћих спона између Срба и Хрвата у области књижевног језика. Живећи и делајући у Загребу у два

[136] О језику самих Даничићевих списа највише података даје *Граматика и стилистика* Т. Маретића (вид. нап. 118). У тој се књизи Даничићев језик, заједно с језиком Вука Караџића и народних песама у Вуковим збиркама, узима као узор књижевног језика. Исти извори употребљени су на сличан начин у *Rječniku hrvatskoga jezika* F. Ivekovića i I. Broza I—II, Zagreb 1901. Осим тога језиком Даничићевог *Рата за српски језик и правопис* бави се студија А. Младеновића наведена у напомени 99, а језиком Даничићеве преписке J. Јерковић, *О језику Даничићевих писама*, Зборник МСФЛ 18—1 (1975) 91—115.

[137] J. Кашић, *Једно поређење Вукове и Даничићеве граматике*, Зборник МСФЛ 18/1 (1975) 77—90.

[138] Те су студије прештампане у књизи: Б. Даничић, *Српски акценти*, Пос. изд. СКА 58, приредио Милан Решетар, Београд—Земун 1925, 320 стр.

маха, 1866—1873. и 1877—1882, Даничић је и иначе битно утицао на језичко зближавање двају народа.

Учвршћивању вуковског типа књижевног језика Даничић је допринео и својим преводима библијских текстова, а нарочито својим педагошким радом: 1859—1865. био је професор београдског лицеја, а 1873—1877. професор Велике школе. Истом циљу служили су и многобројни Даничићеви књижевни прикази, који су утемељили филолошку школу у српској књижевној критици. Вредност литерарних дела оцењивана је према томе колико њихов језик одговара вуковској норми. Оваква је критика убрзала устаљивање књижевног језика, али се касније, у рукама Даничићевих епигона, почела претварати у препреку развитку књижевности, занемарујући њене садржајне и чисто стилске вредности, место којих су у средиште пажње долазиле појединости од мањег или чак сумњивог значаја.

Даничићево дело је огромно по обиму и домету. Свака од његових књига бави се по једном пространом научном облашћу и има карактер синтезе, у понечем преурањене, али ипак драгоцене, утолико пре што већина тих књига до данас није замењена новим, актуелнијим приручницима. У историји Даничић остаје као највећи српски филолог и као једна од личности најзаслужнијих за развој српске културе.[139]

Даничићеви непосредни следбеници, београдски професор Јован Бошковић (1834—1892) и карловачки професор Јован Живановић (1841—1916), углавном су неговали чистоту језика. Без формата свог великог претходника, они су се претежно задржавали на исправљању појединач-

[139] О Даничићу упор.: С. Новаковић, *Белешке о Б. Даничићу*, Годишњица НЧ 8 (1886) 389—484; A. Pavić, *Đuro Daničić umro 17. studenoga 1882*, Rad JAZU 57 (1885) 127—202; Р. Врховац, *Карактер и рад Вуре Даничића*, Нови Сад 1923, 198 стр.; Т. Маретић, *Књижевни рад Даничићев у Југославенској академији*, Годишњак САН 34 (1925) 203—234; А. Белић, *Вук и Даничић*, чланци и огледи, Београд 1947, 214 стр. Даничићу је посвећен и јубиларни зборник са прилозима о његовом животу и раду: *Даничићев зборник*, Београд—Љубљана 1925, Пос. изд. СКА 66, 294 стр. Поводом 150-годишњице његовог рођења бројеви двеју периодичних публикација испуњени су великим делом радовима који се тичу Даничића: Зборник МСФЛ 18—1 (1975) 1—153 (ту је и досад најкомплетнија Даничићева библиографија, чији је аутор М. Радовановић); НСВД 5 (1975) 473—596, 613—688, 703—736. За исти јубилеј везује се и *Књига Вуре Даничића*, приредио Војислав Ђурић, Београд 1976, СКЗ књ. 460 (с *Предговором* приређивачевим, VII—XXXIII, и његовим прегледом *Из литературе о Даничићу*, 377—436).

них језичких грешака, испољавајући понекад и непотребну меру пуризма.[140] Борба коју су ти аутори и њихови саборци водили против страних речи донела је врло ограничене успехе, за разлику од много потпуније остварених изгонења, односно посрбљивања рускословенских елемената. Сасвим другчија личност био је Даничићев ученик Стојан Новаковић (1842—1915). Научник и јавни радник широких хоризоната, он се бавио проучавањем језика и књижевности, библиографијом, историографијом и политиком. Његови филолошки послови тичу се углавном крупнијих тема; најважније место међу њима имају граматике српског књижевног језика, из којих су училе генерације ђака током више деценија. У догматично језикословно ситничарење Новаковић се није упуштао. Међутим тежиште његовог рада остало је на другим поменутим пољима, ван науке о језику.[141]

КОНАЧНА ПОБЕДА ВУКОВСКОГ ПРАВЦА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Почев од поколења Бранка Радичевића сви млађи писци који су улазили у књижевност билу су Вукове присталице и писали су народним језиком. Ранији вид књижевног језика постепено се гасио с изумирањем оних који су се њиме служили. Ипак, језик књижевника вуковаца на екавском земљишту у почетку се знатно разликовао од Вуковог, не само у лексици, него и у гласовним и граматичким појединостима. Те су разлике само малим делом потицале отуда што се писци нису умели у потпуности ослободити славеносрпских остатака, међу којима је било и облика уврежених у живом говору војвођанског грађанства (*љубезан, чест* у значењу »част«, *воспитати, воздух, вкус, званије* итд.). Много су чешће писци одступали од Вуковог језика тиме што су се ослањали на свој завичајни шумадијско-војвођански дијалекат. У књижевним делима из педесетих и шездесетих, па чак донекле и седамдесетих

[140] Упор. P. Henrity, *Puristic Attitudes in Serbia in the Second Half of the Nineteenth Century*, Slavonic and East European Review 56, N° 2, April 1978, 202—223.

[141] Новаковићевим радом на језику баве се А. Белић, *Стојан Новаковић у својим лингвистичко-филолошким делима*, Просветни гласник XXXVIII, Београд 1921, 339—348, 410—423, и Р. Димитријевић, *Стојан Новаковић и Вук Караџић*, Анали ФФ 4 (1964) 445—456.

година јавља се мноштво облика као *ïди* или *ди, желио, живити, сикира, шњиме, аљина, страовито, од ови људи, на врати, са пернати калпаци, с отим, на киме је, растио, ïледим, променути, чуђеду, викајући, нуз њено лице* итд. Такве особине налазе се не само у језику Богобоја Атанацковића[142], рођеног 1826, већ и у језику Буре Јакшића[143] (рођеног 1832), Јована Јовановића Змаја[144] (рођеног 1833) и Лазе Костића (рођеног 1841). С начелом народног језика у књижевности било је у складу писање матерњим говором, утолико пре што је он већ био укорењен као основни састојак дотадашњег књижевног језика. Ипак, ауторитет Вука Караџића и неуморне опомене филолога нису допустили да се у књижевности устали такав језик. Код истих писаца налазимо и напоредне језичке облике који одговарају Вуковој »опћеној правилности«.[145] Видљив је и развој у језику готово сваког аутора. Познато је то да су на пример Змај и Лаза Костић, као пре њих Радичевић, свесно учили језик из Вуковог *Рјечника*, и да су обојица израдили допуне том делу у виду збирки народних речи којих нема код Вука.

Превирање у језику потрајало је две-три деценије, док није коначно усвојена екавска верзија Вуковог језика, бар што се тиче гласовног и граматичког система. Највише колебања било је у неким појединостима у вези са заменом некадашњег гласа *ѣ: ïди* или *ди* поред *ïде, де, желила, живити* поред *желела, живети* итд. Ту није било могуће непосредно се ослонити на Вуков језик, јер се у ијекавском изговору употребљавају облици као *ïдје, жељела, живјети*. Ипак, учврстило се схватање да су правилни они облици у којима се налази *е* наспрам ијекавског *је*

[142] Језик тога писца описан је у радовима Ј. Јерковића: *Језик писама Богобоја Атанацковића*, Годишњак ФФНС 17—1 (1974) 153—160; *Језик приповетке Богобоја Атанацковића у загребачком часопису*, Зборник МСКЈ 22—1 (1974) 139—142; *Језик Богобоја Атанацковића*, Нови Сад 1976, 157 стр.

[143] *Језик писама Буре Јакшића* је наслов студије Ј. Јерковића у Зборнику МСФЛ 14—2 (1971) 147—169, и 15—1 (1972) 53—83. Језик Јакшићевих књижевних текстова није досад посебно проучаван.

[144] М. Павловић, *Језик у првим песмама Змаја Јована Јовановића*, Прилози КЈИФ 3 (1923) 166—182; Ј. Јерковић, *Језик писама Јована Јовановића Змаја*, Зборник МСФЛ 15—2 (1972) 67—113.

[145] Продор таквих облика врло је јак већ у писмима књижевника-вуковца Ђорђа Поповића из 1856—1862: Ј. Јерковић, *Белешке о језику Ђорђа Поповића Даничара*, ППЈ 6 (1970 обј. 1972) 83—104.

(*ȉде, желела* итд.), што одговара и узорку екавштине који је сам Вук пружио у неким својим раним списима.[146] Прихватајући такве облике, многи аутори су с њима уводили и писање *несам, неси*, итд. место *нисам, ниси*. Такво писање се ослањало на гласовни однос према Вуковом *нијесам, нијеси*, а и на Даничићеву граматику, која је као правилне форме означавала ијекавско *нијесам* и екавско *несам*. Облици као *несам, неси*, који се говоре само у удаљенијим источним и јужним крајевима Србије, ипак се нису могли укоренити. Устаљивању норме која има с једне стране *ȉде* и *желе̄ти*, а с друге *нисам*, свакако су допринели и београдски културни центар и књижевници из северне Србије, у чијем је већем делу и народ тако говорио. Уопште, књижевни језик без војвођанских дијалектизама преовладао је у Србији нешто раније него у Војводини.

Наравно, победа народног језика није уклонила неке граматичке појединости које данас звуче архаично, али су у Вуково време припадале народним говорима, а делимично и његовом језику. Ово се односи, на пример, на честу употребу имперфекта (*увераваху, вељаше* и сл.) и на именичке облике множинских падежа са краћим наставком *-ма*, такве као *људма, зубма, речма* или *чељадма*. Из књижевног језика те су појаве ишчезле касније, постепено и тихо, напоредо с њиховим гашењем у већини народних говора. Исти исход, иако сасвим другчији ток, имао је и развој у вези с партиципима, глаголским облицима на *-ћи*, променљивим по роду, броју и падежу. Још шездесетих година писало се нпр. *ȉрешник са стрепећом душом стоји* (Ђура Јакшић, 1861), *ȉлава јој ȉаде на крило ладеће је ȉријателице* (Лаза Костић, 1863), *ȉитајућим ȉледом* (Јован Грчић Миленко, 1868). Међутим, филолошка критика је немилосрдно прогонила такве облике зато што не спадају у народне дијалекте; они су у ствари били гласовно посрбљени црквенословенски и руски партиципи. Тако је ауторитет филолога учинио да се српски књижевни језик осиромаши за једно драгоцено изражајно средство, које је у живој употреби у великој већини других европских језика, чинећи њихову реченицу гипкијом и елегантнијом.

[146] Вид. горе у последњем пасусу одељка *Вукова делатности у трећој деценији XIX века*.

Раздобље од педесетих до седамдесетих година било је не само време уобличавања граматичке норме, него и време разрађивања изражајних могућности новог књижевног језика. Домогавши се најзад језика који их није стезао, писци су почели са страшћу истраживати поље које се пружало пред њима. Заокупљеност речима водила је богаћењу језичког потенцијала, али је, у тренуцима попуштања надахнућа, отварала врата вербализму и настраностима.

У епоси зрелог романтизма у средишту српске књижевности стајала су три значајна писца из Војводине: Ђура Јакшић, Јован Јовановић Змај и Лаза Костић — сва тројица превасходно песници. Као и њихов претходник Бранко Радичевић, и они су се у језику ослањали на неколико извора: на живи говор војвођанских Срба, а свакако и на традицију њихове »грађанске« и уопште народске лирике, на вуковску народну поезију, на друге Вукове списе, нарочито Рјечник, и на тековине претходника, међу којима се сада налазио и сам Бранко, и пре свега он. Ипак, они су надвисили све што им је претходило богатијим, разгранатијим језиком. Они су тај језик окушали на новим жанровима, темама, метрима, савладавајући отпоре непрокрчених путева. Врло често они су стварали нове речи или су постојећим речима давали нове значењске нијансе.[147] Многе од тих њихових тековина трајно су остале у књижевном језику.

Идући за народном поезијом, песници те епохе допуштали су себи многе песничке слободе, првенствено такве које су им омогућавале да речи уклопе у метричке оквире својих песама. Тамо где је реч у говору имала и скраћену варијанту, и она је била употребљавана: *ал', ил', неȉ', нек', јел' ȉако, међ'* и *мед'* »међу«, *заȉȉ', не мо'ȉ, ȉу ће с' они, негде*, па и *реко б', ако ȉ' је, њез'ни, стр'оȉа*. Где говорни језик није пружао избор, песник је сам прекрајао речи: *будиће вам ȉласа* место *ȉлас, ман* место *заман, сеȉ* место *сеȉу*, чак и *коȉа* место *коȉуља* и *с' исȉа* место *с истока*.

[147] Упор. монографију О. Ристић *Лексичко-семантичке одлике творбе именица у неких српских и хрватских романтичарских песника*, ЈФ 28/1—2 (1969) 219—320, и 28/3—4 (1970) 387—451.

Од говорне свакидашњице поезија се ограђивала посебним »песничким« изразима, од којих су неки били преузети из сличног арсенала фолклорних песама: *војно, љуба, нева, селе, лаор, миомир, бојак, данак, сиђан, млађан, тијан, росица, сузица*. Међу таквим изразима нарочито су се множили деминутиви. Народна поезија дала је образац и за типизиране епитете: *росно цвеће, умилни славујак, чаробни снови, гусле јаворове, кости прађедовске, ране косовске, тија ноћа, бледи месец*.[148]

Преузимање мање вредних формалних одлика народне поезије не може се у целини протумачити поклоничким односом, па ни несхватањем разлога због којих су народном песничком предању, које живи у памћењу певача и увек се из њега призива, неопходне извесне поштапалице, излишне у уметничкој песми, фиксираној на хартији. Песницима српског романтизма такви реквизити су ипак били потребни јер им тек створени, неуходани књижевни језик није увек омогућавао да се лако крећу у простору омеђеном крутим метром, који је уз то стешњавала и рима, углавном непозната народној песми. Касније српско песништво напустило је и језичке слободе и језичке конвенције романтичара. С правом је истакнуто да су војвођански писци средине и друге половине XIX века заслужни првенствено за формирање српског *песничког* језика[149], а стоји чињеница да су народне умотворине утицале на књижевни језик углавном у сфери поезије. Међутим оба та деловања ограничена су ефемерношћу оног вида песничког језика који је створен у доба романтизма.

Сваки од тријy корифеја српског песништва у доба позног романтизма имао је и својих језичких особености. Крупноречиви, полетни Јакшић био је мајстор снажног израза и звонког епитета. Тематски и изражајно најразностранији, Змај је у својим бољим тренуцима сигурно и лако, чак и лежерно владао језичким средствима, али се понекад није уздржавао од играња речима, па ни од насиља над језиком. Највише је с језиком експериментисао маштовити, али неуравнотежени Костић. Међу његовим кованицама има добро сачињених као *изниклица, недокајка, запљускај, површник, прозбор, рушипрад, сусанак, бре-*

[148] Подужи списак оваквих изражајних клишеа даје Ј. Скерлић у *Историји нове српске књижевности*, Београд 1953³, 219.

[149] М. Павловић, *Улоīа и значај војвођанских писаца у развитку српскоīа књижевноī језика*, Зборник МСКЈ 1 (1953 обј. 1954), 87—100.

жне груди. У ткиву песме такве су речи разумљиве и делују изражајно звуком и ритмом. Ипак, много пута Костић је претеривао и уместо да развија унутрашњи потенцијал језика, немилице је кршио језичке законе: *плакајница, полетници, побожје, летиви часак, гостимор*. С необичном страшћу он је сакатио речи сводећи их на њихове корене: *дир, шет, стриз, бран, крз, сев, бај, ред, маз, срд, стрел*. Прекројене речи понајчешће се јављају у функцији риме: *зјај* ће се сликовати са *незграј* и са *вај*. Лишен сигурног осећања мере, он је својим стиховима нехотице давао неозбиљан призвук, преправљајући чак и имена богова: Зевса у једној песми он стално зове *Зеј*, место Јупитер или Јов рећи ће и *Јовиш*, а Јунона ће постати *Јуна*. Кад му је требало, или просто кад му се прохтело, речи су код њега стицале значења далека од оних која иначе имају: *слепило* »алат за ослепљивање«, *мраз* »мржња« (*јача љубав него мраз*), *јара* »јараница«. Тако оптерећена произвољностима, велика језичка авантура Костићева водила га је у промашаје чешће него у успела остварења.[150] Костић је углавном остао ван општег тока развитка књижевног језика, који се богатио на природан начин: првенствено новим речима начињеним у духу постојећих творбених правила и новим значењским нијансама које су проширивале и разгранавале, интелектуализовале или конкретизовале дотадашња значења.

Два даровита али кратковечна писца, Новосађанин Коста Трифковић[151] (1843—1875) и Сремац Јован Грчић Миленко[152] (1846—1875) уносила су у српску литературу језичку неусиљеност, први нарочито у својим комедијама, са лаким дијалогом верним свакидашњици малограђанске средине, а други у својим »простим песмама« и у прози, у којој »имамо сељачки језик, сочан и жив, без књишких

[150] Анализу Костићевих језичких средстава дао је Д. Живковић, *Европски оквири српске књижевности*, Београд 1970, посебно у чланку *Лаза Костић као артист и зачетник модерне поезије*, 235—251. Упор. и стр. 140—141. У истој књизи има запажања и о језику других писаца исте епохе. О Костићевом језику говоре и А. Шмаус у чланку *Лаза Костић као мајчар звука*, Летопис МС 395 (1965) 108—122, и Б. Јастребић у књизи *Поетика Лазе Костића*, Београд 1970, особито у поглављу *Звучне мајце* 108—115.

[151] О језику његових прозних састава вид. Ј. Јерковић, *Белешке о језику Косте Трифковића*, Зборник МСФЛ 16—2 (1973) 75—107.

[152] Ј. Јерковић, *Језик прозних радова Јована Грчића Миленка*, Зборник МСФЛ 16—1 (1973) 137—173.

примеса«[153]. У погледу мешавине војвођанских и вуковских језичких облика оба та аутора се уклапају у своје време и средину.

Сасвим издвојено стоји романсијер и приповедач Јаков Игњатовић (1824—1888), писац реалист у доба кад је српски романтизам био на врхунцу. Њему се приписивало, не без разлога, »незнање језика, који никада није могао како ваља научити«.[154] Рођен у Сентандреји, градићу с национално мешовитим становништвом на северу Мађарске, он се школовао по разним мађарским градовима и тек касно дошао да живи у крајеве са претежно српским живљем. Био је потпуно свестан недостатака свога језика, али, небрижљив и несистематичан, није уложио потребан напор да га поправи, као што се никад није потрудио ни да угласди стил свога казивања. Ипак, било би неправедно видети само незнање у свим одступањима Игњатовићевог језика од вуковског стандарда. Он је писао језиком средине коју је описивао.[155] То је урбанизовано друштво угарских Срба, који су, уз дубоке и разноврсне утицаје немачког и мађарског језика, чували и многобројне дијалектизме, као и остатке традиционалног изражавања оличене првенствено у црквенословенским речима. Не само у дијалогу, него и у своме тексту, Игњатовић је давао уверљиве узорке свакодневног говора у том амбијенту. Он је и посебно забележио понешто о језику сентандрејског грађанства. Славеносрпски је још био присутан: »Мешовитим језиком говорено је народу у цркви, младом огранку у школи, у отменијим кућама чист народни језик беше као простачки исмејан.« »Стари, озбиљни, у речи примерни патрицији говорили су лагано, ауторитативним тоном, мешајући старе словенске речи *убо* и *понеже*.«

153 Д. Живковић, *Белешке о Грчићевој прози*, Летопис МС 405—1 (1970) 73.

154 Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1953³, 355.

155 На Игњатовићев језик осврtали су се многи историчари књижевности и књижевни критичари. Посебно су том језику посвећене расправе О. Банковић-Тодоровић, *Белешке о језику и стилу Јакова Игњатовића у роману »Васа Решпект«*, Наш језик н. с. XII 7—10 (1962) 252—269, и Ј. Јерковића *Језик првих дела Јакова Игњатовића*, ППЈ 7 (1971) 35—53, као и обимна Јерковићева монографија *Језик Јакова Игњатовића*, Нови Сад 1972, 321 стр. Рад Ж. Бошкова *Рукописни и штампани одломак из Старих и нових мајстора*, Зборник МСКЈ 25—3 (1977 обј. 1979), 471—513, садржи значајно сведочанство о редакторским интервенцијама у тексту приликом припреме за штампу једног Игњатовићевог романа.

Разрађивању језика српске прозе много су допринели писци из Србије као Љубомир Ненадовић, Милан Милићевић и Светозар Марковић.[156] Деловање тих тако различитих аутора било је неизбежно разнострано. Неки од њих су уносили у књижевност језик српског села, а други језик већ помало формираног грађанства, нарочито младе интелигенције. И жанрови на чије су језичко уобличавање они утицали били су разноврсни, од фолклором инспирисане сеоске приповетке до публицистике и социолошке расправе. И у њиховим делима видљиво је све одлучније подешавање гласовних и граматичких појединости према вуковској норми, наравно у њеној екавској варијанти. У том погледу нарочито су поучна сукцесивна издања дела Љубомира Ненадовића.[157] Истовремено, реченица је постајала све течнија и све мање народска, али уједно и све независнија од немачког узора.

Српски књижевни језик почињао се претварати у модеран стандардни језик, са разгранатим функционалним стиловима (поетским, прозно-литерарним, научним, новинарским, разговорним итд.) и са обимном терминологијом најразличитијих струка. Терминологија се богатила нарочито појавом уџбеника и приручника за све више разних предмета. Аутори или преводиоци тих књига морали су употребити називе и за појмове који дотад на српском нису били именовани. Термини су делом преузимани из интернационалног терминолошког фонда, а делом стварани из домаћих језичких средстава (такви као *запаљив, невидљив, крпост, пречник, водораван, раствор*). Понекад су постојећи народним речима давана нова, терминска значења (*клип, купа, заситити* итд.)[158] Увођење овакве терминологије, много ближе духу српског језика, почело је око 1850. године. Додуше, у педесетим годинама још

156 О језику Љ. Ненадовића вид. С. Матић, *Два прилоіа о Љубомиру Ненадовићу*, I. *Улоіа Ненадовићева у стварању књижевної језика*, Зборник МСКЈ 18—3 (1970) 472—474; Ј. Јерковић, *Језичке разлике у издањима »Писама из Грајфсвалда« Љубомира П. Ненадовића*, Зборник МСФЛ 21—1 (1978) 143—166; Исти, *О језику писама Љубомира П. Ненадовића*, Зборник МСФЛ 21—2 (1978) 57—77. Језиком М. Б. Милићевића бави се само прилог М. Грковић о једном посебном питању: *Употреба инфинитива у језику Милана Б. Милићевића*, ППЈ 6 (1970) 67—81. О језику Светозара Марковића засад нема никакве студије.

157 Упор. рад Ј. Јерковића *Језичке разлике...*, наведен у нап. 156.

158 На ове начине богаћења језика осврнуо се Б. Даничић 1852. поводом једног уџбеника физике (*Ситнији списи Б. Даничића* I, Сремски Карловци 1925, 151—153).

увек претеже старији терминолошки слој, али већ у шездесетим посрбљавање све више преовлађује нови. У доба Уједињене омладине српске, основане 1866, преокрет је већ готова ствар.

НОВИ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК КОД СРБА ИЈЕКАВАЦА

Друга трећина деветнаестог века је доба постепеног усвајања вуковског књижевног језика и међу Србима ијекавцима на тлу аустријске царевине, у Хрватској и Далмацији.[159] На том земљишту није било јаких српских културних центара, упоредивих са Новим Садом или Београдом, и збивања су била мање непосредно повезана, а више зависна од животних путева појединих културних посленика. Ипак, ход развоја се у целини уклапао у општи процес кристализације књижевног језика код Срба.

Године 1836. учени правник и историчар, Шибенчанин Божидар Петрановић (1809—1874), покренуо је годишњак *Љубитељ просвјештенија. Србско-далматински алманах*, који ће, од 1838. под насловом *Србско-далматински магазин*, излазити све до 1873. У Далмацији, тада још под превлашћу италијанске културе, тај је алманах био први весник националног препорода. У тој покрајини то је био, све до покретања латиничке *Зоре далматинске* 1844, једини периодик на српскохрватском језику. У њему су, уосталом, и доцније сарађивали и писци Хрвати, а аламанах се залагао за слогу између двају народа. Ипак је Петрановић у својим ћириличким списима остајао у ужем, српском језичком кругу.[160] Писао је углавном народним језиком, али није избегавао ни уобичајене рускословенске речи. У употреби старог правописа истрајао је дуго. И његова схватања одговарају тој пракси: »српски тако пишимо да нас сваки Србин лако разумјети може«, али с друге стране треба пазити на »својство језика по правили-

[159] Податке о књижевној делатности у тој средини, а понегде и одговарајуће напомене о језику, садржи *Књижевна хрестоматија из културне баштине српског народа у Хрватској*, гл. и одг. уредник Станко Кораћ, Загреб, Просвјета 1979, 639 стр.

[160] Схватањима и делатношћу Божидара Петрановића у области језика бавио се З. Винце, *Погледи Божидара Петрановића на књижевни језик*, Зборник МСФЛ 4—5 (1962—1963) 357—361, и *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1978. Уп. и: R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću (Narodna stranka i nacionalno pitanje, 1860—1880)*, Sarajevo, Svjetlost, 1968, 474 стр.

ма граматике« и одабрати »мјесто препростих начина говора племените«. Књижевни језик треба да буде наддијалекатски, чист од провинцијализама, а ако народном говору недостаје нека реч, нема разлога да се не употреби црквенословенска.

Расправљајући о правној терминологији, Петрановић оправдано захтева да термини буду прецизни и истиче да то обавезује на употребу и таквих израза који су страни народном говору, недовољно богатом у тој појмовној области. Имајући у виду идеал јединственог српског књижевног језика, он препоручује екавско сремско наречје, а не ијекавско херцеговачко (његов правопис са знаком *ѣ* иначе омогућује ијекавско и екавско читање). Напоредо са Јованом Стејићем, Петрановић је дао најрепрезентативније формулације погледа њиховог поколења српских грађанских интелектуалаца на језичко питање. С друге стране, он је учествовао и у јавном животу Далмације као целине, живо се ангажујући у борбама Народне странке и сарађујући и у публикацијама објављиваним латиницом. Ту је он, заједно са присталицама и настављачима илиризма, заступао ијекавско писање, насупрот традиционалистима међу далматинским Хрватима, који су у икавштини гледали једино аутентично хрватско наречје. Петрановић је сматрао да се правна терминологија мора стварати посебно за Србе и за Хрвате. Први не би прихватили речи као *скрбник, обскрбљење, одгојење, пораба, непристомност, неназочност, сврха, жупник, женидба* (место *брак*), *стан, посјед, властити, свећеник*, док би други били незадовољни њиховим еквивалентима *старатељ, снабдјење, возпитање, употребљење, одсуство, цјељ, парох, брак, обиталиште, сопствени, свештеник* (карактеристично је да добар део ових дублета постоји и данас, док су други уклоњени тиме што су неки термини ишчезли, или је њихова употреба превазишла своју првобитну националну обележеност). Петрановић је на српски превео аустријски грађански законик и зборник правне и политичке терминологије.[161] У званичној комисији за превод тог зборника од Срба се, осим Петрановића, налазио и Вук Караџић,

[161] *Свеопшти грађански законик*, I—II, у Бечу 1849; *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs*, Wien 1853 (преводи хрватски, српски и словеначки, чији су аутори Д. Деметер, Б. Петрановић и М. Цигале; с њиховим предговорима).

али је остварено оно што је заступао Петрановић[162] (за Вука се зна да је предлагао да превод законика буде једнак за Србе и Хрвате). У Петрановићевим преводима има, осим народних речи (*поклон, уцјена, прилог* итд.), и знатан број (руско)словенских (*способност, решителни, притежање*) и кованица (*срез, званични, надзорник, окружје, наступник*), као и позајмљеница (*тутор, фабрика, телеграф*). Многе кованице биле су добро сачињене, али је било и неуспелих или бар кратковеких (*сачлан, помећашење, новчара* »банка«).

Граничарски официр и песник, Личанин Никола Боројевић (1796—1872) објављивао је стихове по разним српским листовима, углавном на народном језику, не ретко и екавском. Био је поборник слоге са Хрватима, али уједно — осим у једној краткој епизоди 1839. године — и противник утапања Срба у »Илире«[163]: »на том се путу с оном браћом састати и сложити... али из тог још не следује, да сви хаметице у онако неизмерну пустињу забасамо, гди нам не би било ни трага ни гласа«. Понесен патриотизмом, он је био за свеобухватну српску слогу: одушевљавао се Вуком, али је високо ценио и Мушицкога.

Сасвим одређено на позицијама народног и чак народског, у језику као и у литератури, стајали су песници Јоксим Новић Оточанин (1807—1886), Личанин, творац родољубивих десетерачких спевова, и Јован Сундечић (1825—1900), далматински књижевник родом из Босне, песник »покушења у народно-лиричкој пјеванији«, како је сам рекао. Као главна вредност њихових дела истицан је свеж и чист језик, који није знатније одмицао од ијекавских говора најзападнијих српских крајева. С победом Вуковог правца престало је колебање у погледу књижевног изговора међу српским писцима из Хрватске и Далмације: ијекавштина је била неопозиво устоличена.

За стварање ијекавске гране српског књижевног језика заслужна су и два писца Дубровчанина опредељена за српску књижевност: Матија Бан (1818—1903) и Медо Пуцић (1821—1882).

[162] M. Pavlović, *Saradnja Vuka Stefanovića Karadžića na terminološkom rečniku iz 1853. god.*, Filologija 4 (1963) 129—139; Ж. Милисавац, *Покушаји израде заједничке југословенске терминологије у XIX в. — одраз тежњи ка политичком и националном јединству*, Зборник МСФЛ 12 (1969) 101—114.

[163] И. Мамузић, *Ход по мукама Николе Боројевића*, Зборник МСКЈ 24—2 (1976) 350—358.

У Боки Которској Караџићеве идеје су нашле ватрене поборнике у Вуку Поповићу (1806—1876) и Вуку Врчевићу (1811—1882), заслужним скупљачима народних умотворина. Обојица Ришњани, они су се у писању служили углавном тамошњим говором, огранком херцеговачког ијекавског дијалекта, али са доста особених црта. И књижевник Стефан Митров Љубиша (1824—1878), родом из Будве, био је поклоник фолклорне традиције и присталица Вукове школе, која, по њему, »смјера на двојаки циљ: обикнути писца да српски мисли кад српски пише, и окупити знатнијем људима гомиле градива.« Љубишина је амбиција била да својим делом послужи таквом програму; међу свим писцима вуковцима он је у томе најдаље отишао.[164] Његова је проза пуна једрих, снажних народних речи, обрта, изрека, пословица, свесно бираних и нагомилаваних, често толико да отежавају разумевање текста. Љубишини списи издају се редовно с тумачењима »мање познатих речи«. Ово ипак не значи да он пише дијалектом: у фонетици и морфологији преовлађују особине вуковског књижевног језика, мада су, свакако ради јачег колорита, уведене и понеке појединости из говора Љубишиног завичаја, сродног са дијалектима Старе Црне Горе. Тежиште Љубишиних настојања је на лексици и фразеологији; ту он покушава да богати књижевни језик, бранећи га истовремено од кварења под страним утицајем. Он то чини зато што је уверен да је »чинитељ напретка« тога језика »онај дијелак народа нашега који живи гдје се другог језика осим нашега не зна, ни чује, па га невоља гони да изналази и начиња имена новијем стварима«. Љуби-

[164] О Љубишином језику, као и о његовим схватањима у вези с језиком, објављено је неколико расправа: М. Пижурица, *Употреба падежа у језику Стјепана Митрова Љубише и Вука Поповића*, ППЈ 5 (1969) 177—237; Б. Пејовић, *Љубишин однос према Вуковој школи*, НСВД 2 (1972) 219—229; А. Младеновић, *Белешке о језику и проблемима његовог изучавања у »Причањима Вука Дојчевића« С. М. Љубише (Прилог критичким издањима дела наших писаца)*, Зборник МСФЛ 17—2 (1974) 1—29; Д. Петровић, *Неке особине језика Стефана Митрова Љубише у светлости данашњег говора Паштровића*, Зборник МСФЛ 19—2 (1976) 55—59; В. Никчевић, *Неке паралеле употребе народног језика у Његошеву Горском вијенцу и Љубишину Кањоцу Мацедоновићу*, у књ. *Стефан Митров Љубиша*, Титоград 1976, 194—206; А. Пецо, *Један поглед на писану ријеч Стефана Митрова Љубише*, тамо, 207—216; Р. Симић и Б. Остојић, *Неки случајеви конгруенције у језику Стефана Митрова Љубише*, тамо, 217—228; О. И. Трофимкина, *Слова и обороты из народно-разговорной речи в языке произведений С. М. Любиши*, Radovi ANUBiH 64 (1979) 23—37.

шин напор, надахнут екстремно схваћеним националним осећањем, ипак није осетније утицао на правац развитка књижевног језика, али је његово дело, чија је литерарна вредност неоспорна, сачувало и значај збирке података за дијалектологију и фолклористику.

Од шездесетих година XIX века у Црној Гори се развија континуирана књижевна делатност, често надахнута народном поезијом, још увек веома живом међу тадашњим Црногорцима. У литературним производима тога доба има много остатака домаћег дијалекта, знатно различитог од вуковског књижевног језика. Ипак је с напретком школства и повишењем општег просветног нивоа средине књижевни језик постепено освајао све више простора.

У Мостару су у последњим деценијама турске владавине писане хроничарске белешке и записиване су народне умотворине, све на тамошњем ијекавском дијалекту, који се прилично мало разликовао од Вуковог језика. Тај је материјал објављиван углавном у *Српско-далматинском магазину*, а понешто је доживело публиковање тек много доцније. Најистакнутији посленици из овог круга били су Прокопије Чокорило (1802—1866) и Јоаникије Памучина (1810—1870), обојица свештена лица родом из источне Херцеговине, и Ато Марковић Сломо, световњак Мостарац. У Чокориловом дневнику има највише трагова рускословенске црквене традиције, али истовремено и доста турцизама, док је код Марковића видљив утицај новог књижевног језика, који се почињао уобличавати.

У Сарајеву су од 1866. до краја турске владавине излазили листови на српском. Тачније, најважнији од њих, званични лист Босна (1866—1877) излазио је двојезично: паралелно на турском, арапским словима, и Вуковим књижевним језиком, ћирилицом по новом правопису. Овакво опредељење је било природно код босанских Срба. Њихов се народни говор у великој мери поклапа са Вуковим језиком, а оптерећења славеносрпском традицијом код њих није било.

ИЈЕКАВСКО ПИСАЊЕ КОД ПИСАЦА ЕКАВАЦА

Одушевљење за Вука, за његов језик и за народне песме које је објавио, навело је већи број аутора родом екаваца да почну писати ијекавски. То су чинили, поред осталих, научници Ђуро Даничић, Јован Живановић, Панта Срећковић и Стојан Новаковић и књижевници Бранко Радичевић, Јован Суботић, Јаков Игњатовић, Јован Илић, Јован Јовановић Змај, Мита Ракић и Љубомир Недић. Већина њих није истрајала у овоме. Писати ијекавски је теже јер су правила ијекавице сложена, а њихово савлађивање напорно. Осим тога ти писци, иако нису били малобројни, писали су ијекавски разнородне текстове и у разно време — од четрдесетих година XIX века до деведесетих. Ни у једном тренутку у српској екавској средини није створено стање у којем би ијекавско писање осетније превазилазило границе изузетног. Било је, уосталом, области употребе књижевног језика које су остале нетакнуте том праксом: школа, управа, журналистика, дакле управо оне области које су најближе ширим масама народа. Заточници ијекавице свакако су се осећали усамљеним и чим би њихов жар попустио, они су се враћали матерњем екавском говору. Неки од њих, додуше, никад нису ни намеравали да сасвим напусте екавско писање, него су желели да се само огледају и у ијекавици, или да ијекавски напишу поједина дела чија је тема по њиховом мишљењу изискивала такво писање. Једино је велики филолог Даничић остао до краја живота доследан у опредељењу за ијекавицу, потврђујући делом своје уверење да је вуковски књижевни језик најбоље решење за Србе и за Хрвате. Његов ученик и поштовалац Стојан Новаковић ипак се приклонио екавском изговору, полазећи од стања у кнежевини Србији и схватајући да нема изгледа да се око ијекавског језика окупе сви Срби.

У седамдесетим годинама прошлог века зачула су се, и остала без јачег одјека, и два дисонантна гласа, којима је заједничка била тежња да се српски књижевни језик ипак некако уједначи. Евстатије Михаиловић је 1871. објавио у Новом Саду књижицу *Сујевћрије и невћрије*, у којој се стари глас »јат« доследно обележава знаком ѣ, »па нека га сваки по свом начину изговара или изворно као *је*, или као *и*«. Овим је тај поражени Вуков противник желео да отклони бар најнеповољнију страну Вукове азбуке, коју је он иначе у тој књижици прихватио зато што »оно бива, што већина хоће, било то добро или не«. С друге стране, Љубомир Ненадовић је у својем путопису *О Црногорцима (Писма са Цетиња)*, насталом 1875. године, предлагао да ијекавци »ради књижевног јединства... уведу онај језик којим се данас пише у Београду и Новом Саду. Тај језик, на ком се до сада највише писало и радило, остаће за свагда као српски књижевни језик.«

ПИСАНИ ЈЕЗИК У ЈУГОИСТОЧНИМ И ЈУЖНИМ КРАЈЕВИМА

Међу Србима у пределима који су остали јужно од граница нове српске државе задуго није било књижевног рада, па ни публицистике. На разним странама настављало се и у XIX веку писање рачунских бележака и сличног материјала на народним дијалектима, обично са понешто елемената преузетих из црквеног језика. Међу таквим списима најзначајнији је као језичкоисторијски документ *Тефтер Нишавске митрополије 1834—1872.*[165] У том обимном тексту огледа се пиротски говор онога времена. Рускословенских примеса има сразмерно мало, а још мање оних из разних српских и бугарских извора, у којима долази до изражаја тадашње укрштање културних утицаја.

Седамдесетих година је у косовским и метохијским крајевима живнула српска просвета, а појавио се и лист *Призрен* (од 1871). У језику тих новина, као и у школским и осталим званичним документима, видљиви су трагови тамошњих дијалеката, екавских али знатно различитих од књижевног језика који је већ био овладао у Кнежевини.[166] Запажа се, додуше, да се текстови у *Призрену* издвајају од осталих вишим нивоом писмености и већом блискошћу књижевном језику. Што се тиче азбуке и правописа, они су остајали традиционални: иновације из центара српске културе још нису биле стигле да освоје и периферију.

ЛЕКСИЧКЕ ПРОМЕНЕ У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ

Остварен као део коренite промене оријентације у српској култури, преображај књижевног језика у Вуково

[165] Под тим насловом издао је тај спис фототипски и с уводном студијом И. Николић, *Пирот* 1976, XVII + 195 стр. Језичку анализу је извршио А. Младеновић у раду *Тефтер Нишавске митрополије из XIX века — споменик филолошког значаја*, Зборник МСФЛ 19—2 (1976) 197—215.

[166] Језиком у српским текстовима који су настајали на косовско-метохијском подручју у осмој деценији XIX века бави се М. Вукићевић: *Језик у школским и другим документима на Косову и у Метохији седамдесетих година*, Зборник Филозофског факултета у Приштини 11 (1974) 215—253, и *О језику у листу Призрен*, Зборник МСФЛ 19—1 (1976) 65—91. Оба та рада, донекле измењена, прештампана су у књизи истог аутора *Писани језик на Косову и Метохији седамдесетих година XIX века*, Приштина 1978, 179 стр.

доба и непосредно после њега захватио је у великој мери и речнички састав тога језика. Новине су се тицале првенствено речи унетих са стране,[167] док су домаће речи остале углавном нетакнуте.

Највише је била погођена некада тако широко заступљена лексика преузета из рускословенског језика. Главнина таквих речи ишчезла је из српског књижевног језика. Па ипак, поједине лексеме неизмењене су преживеле велико чишћење или су се, једно време одбачене, помало крадом вратиле у језик кад је притисак филолога-пуриста попустио. Тако су сачуване чак и понеке речи с изразитим гласовним обележјима рускословенског језика, и то зато што су биле потребне да означе одређене појмове и као такве мање-више незаменљиве. Карактеристично је да те речи најчешће спадају у религиозну или црквену сферу, као *жрец, молебствије* или *двери*, или у моралну или психолошку, као *бодар, ревност, роптати, праведан, нужда*. Примери из ове друге скупине употребљавали су се у таквом или сличном облику још од српскословенске епохе преко рускословенске све до модерног језика. Међутим, много је више примера у којима речи из црквеног језика нису препознатљиве на основу гласовних обележја, или су прилагођене гласовним карактеристикама српскохрватског језика: *просветитељ, заступник, жртва, бесконачан, престо, љубазан, наставник, васпитати, подвиг, подобан*. Често је тешко разликовати рускословенске речи од правих русизама: мноштво речи из црквеног језика ушло је у састав руског књижевног језика; такве су речи Србима долазиле напоредо из оба та извора. Руски језик у XIX веку није престајао да утиче, а у другој половини столећа његов је утицај доживео нов полет, подстакнут новим угледом руске књижевности, зрачењем идеја руских демократских и револуционарно настројених интелектуалаца, али и јаким политичким везама српске државе са царском Русијом. У српском књижевном језику уврстиле су се стотине речи таквих као *искрен, личност, наградити, негодовати, неопходан, обмана, одважан, обо-*

[167] Страним речима у српскохрватском књижевном језику баве се M. Hraste, *Strani elementi u hrvatskom ili srpskom narodnom i književnom jeziku*, Radovi Slavenskog instituta 1, Zagreb 1958, 43—59, и J. Jurančič, *O strukturi leksike v srbohrvatskem in slovenskem jeziku*, Razprave SAZU VII/6 (1970) 247—292.

дрити, ојроман, опасан, оповрћи, отмен, питомац, поданик, предострожност итд.[168] Нарочито је много руских речи у области војне терминологије: *пуковник, пук* (у значењу војне јединице), *поручник, редов, дежурни, строј* (у значењу »постројени војници«), *шињел, следовање, дејство, бојеви* »бојни« (нпр. метак), *гарнизони* (придев).

Друга половина XIX века је доба све већег приближавања књижевних језика Срба и Хрвата. Граматичке особине вуковског језика и елементи Вуковог правописа постепено су продирали у Загреб, али је на подручју лексике струјање било обострано. Из хрватске средине прелазиле су у српску кованице као *бројка, здравство, претплатник, пустолов*, али и одскора преузете чешке речи као *доследан, наслов, околност, улога, часопис*[169] — с тим да су чешке речи Срби понекад преузимали и непосредно са извора. У сваком случају речи хрватског или чешког порекла често се облички нису издвајале из домаћег језичког материјала, што је омогућавало да буду лако и неосетно прихваћене. Ипак, било је друкчијих случајева, и друкчијих ставова. Још четрдесетих година, кад су загребачки илирци војевали за уједињење Јужних Словена под илирским именом, противници тога покрета међу Србима упозоравали су на несигурност језичког осећања и неуспеле кованице код појединих загребачких аутора. Јован Хаџић је 1846. у *Утуку III* с оваквим аргументима напао Вука који је језик писаца илираца у једној прилици истакао као пример. Отпор према делу новина које су долазиле из Загреба трајао је и даље. Тако је године 1863. Евстатије Михајловић у својој »Обрани језика српског« одбијао речи као *напокон, двојба, кривња, писак, зрак* (»место *воздух*«), изјављујући да Срби већ имају боље и правилније речи с истим значењима (*најпосле, сумња, кривица, штампа* или *печатња* итд.). Исти писац је оштро осуђивао »новоскроване« и »преведене« речи. Па ипак, управо такве речи су увелико проширile изражајне могућности језика, баш у његово време. И он сам је прихватио »посрбљене« облике као *просвета, упућај, доказ, примедба, влада, сведочанство* место *просвјешченије, вшеченије, доказателство, примјечаније, владјеније, свидјетелство*. Народњачки став према језику отварао је врата преведеница-

[168] Т. Maretić, *Ruske i češke riječi u književnom hrvatskom jeziku*, Rad JAZU 108 (1892) 68—98.

[169] В. претходну напомену.

ма са немачког, таквим као *бродолом, делокруг, дивљач, дрворез, излет, кишобран*,[170] које су публици изгледале као праве домаће речи, мада често нису биле сграђене по правилима српскохрватског језика. Ускоро су, међутим, учени филолози устали против таквих речи зато што оне не одговарају »духу језика«. У тој својој борби филолози нису успели: тек само понеке од критикованих речи биле су истиснуте из употребе.

Веома често су преведенице са немачког настајале напоредо код Срба и Хрвата, или прво код Хрвата, да би их ускоро затим преузели Срби. За развој у хрватској средини карактеристично је велико обиље таквих кованица, стваранх често са врло мало обзира према »духу«, тј. структуралним обрасцима српскохрватског језика. Борећи се против тешког немачког притиска и тежећи да свој језик очисте од безбројних немачких речи које су биле примљене, загребачки културни радници понекад су систематски преводили с немачког дуге спискове термина из разних струка. Ти преводиоци најчешће нису били родом штокавци, или им чак матерњи језик није био хрватски. Такав је случај Богослава Шулека, Словака који је као одрастао младић дошао у Хрватску, а који се касније истакао као борац за чистоту језика и створио више кованица него иједан други хрватски аутор у XIX веку. Наравно, код Хрвата је жестоке облике добио и други талас пуризма, окренут против »германизама«, то јест лоше преведених речи и обрта.

Немачке речи изгоњене су из књижевног језика са много жара, понекад надахнутог политичким побудама. И у томе су Хрвати отишли даље него Срби, који су задржали либералан однос према немачким речима у неким значењским подручјима. Тај је однос највидљивији у кулинарској терминологији: *супа, вршла, кнедла, шницла, крофна, штрудла, парадајз, поховати, шпиковати, динстовати, рестовати* итд. Немачке речи задржале су се у великом броју у народном језику, нарочито по градовима у севернијим крајевима, и то пре свега у Хрватској, где је раскорак између књижевног језика и говорног језика

[170] Оваквим преведеницама посветио је монографију A. Rammelmeyer, *Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen*, Wiesbaden 1975, 359 стр. (вид. и приказ те књиге, П. Ивић, Зборник МСФЛ 21—1 (1978) 236—250).

градског становништва и иначе знатно већи него другде на земљишту српскохрватског језика.

Деветнаести век је и доба уклањања многих турцизама из српског књижевног језика. Речи као *авлија, касапин, оџак, џенџер, сокак, ћуприја* замењене су домаћим изразима као *двориште, месар, димњак, улица, мост*. Народни говор је овим променама само врло површно захваћен. Други су се турцизми, међутим, задржали и у књижевном језику: *мираз, инат, чарапа, марама, јастук, јорган, сандук, торба, бунар, занат, алат, ракија, дуван, чорба, ћувеч, ћуфте, ћевап* итд. У језику су остали живи и поједини турски наставци помоћу којих се изводе и нове речи, од корена који нису турски: *-лук* (*безобразлук, лоповлук, простаклук*), *-ана* (*електрана, солана, циглана*), *-џија* (*млекаџија, рачунџија, силеџија*).

После слома покушаја вештачког стварања терминологије у Друштву српске словесности 1845. године у књижевни језик су и даље прихватане, без икаквог устезања, »интернационалне« европске речи сачињене од грчког и латинског језичког материјала, а са значењима из разних области науке, културе, цивилизације и технике. Почео се осећати и јачи утицај француског језика, који ће крајем XIX века, у складу с новом променом културне оријентације, бивати све дубљи и значајнији.

ПРОМЕНЕ У ГРАНИЦАМА ЈЕЗИКА И ДИЈАЛЕКАТА

На тлу Угарске и XIX век је доба сужавања српског етничког подручја. Број Срба у Горњој Угарској постепено се смањивао, а у Војводину су и даље пристизали колонисти разних националности, које је власт углавном плански насељавала.

Северна Србија је после ослобођења на нов начин привлачила српске досељенике из крајева под Турцима. Главни узрок миграција сад је била жеља за избављењем од турске власти и феудалног система. Са југозапада су пристизали ијекавци, са југа косовско становништво, а са југоистока носиоци призренско-тимочког дијалекта. Осим тога у североисточној Србији јачала су влашка насеља приливом сељака из Влашке, у којој је тада земља била у рукама бољара. Мозаик српских дијалеката у Шумадији и београдској околини постао је још шаренији, као и српско-влашки лингвистички мозаик у североисточној Србији.

Плима романтично схваћеног националног осећања донела је у данашњој Војводини моду народних имена, која су тамо била пре тога сасвим истиснута. Као најважнији извор имена послужили су у први мах романи Милована Видаковића.[171] Одмах после појаве »Љубомира у Јелисијуму« забележени су први Љубомири у матичним књигама у Сремским Карловцима и Новом Саду. Њима су се придружила деца с именима као Светозар, Светолик, Мирко, Милутин, Видосава, Косара. Богату збирку народних имена пружиле су публици и народне песме у Вуковим издањима. Ипак, календарска имена нису ишчезла и чак су у већини, свакако због обичаја да се деца крштавају именима предака. Било је и појединаца који су као већ одрасли младићи, незадовољни својим календарским именима, узимали народна имена, понекад чак и презимена. Право име Божидара Грујовића (1778—1807), устаничког државника родом Сремца, било је Теодор Филиповић. Исто тако, Ђура Даничић је то своје име сам узео уместо првобитног Борђе Поповић, док је песник Бранко Радичевић био крштен као Алексије.

[171] М. Ј. Лаћевић, *Личности романа »Љубомир у Јелисијуму« у ономастичком фонду Војводине почетком XIX века*, ППЈ 5 (1971) 199—213.

ЕПОХА КРИСТАЛИЗАЦИЈЕ СТАНДАРДНОГ ЈЕЗИКА (1878—1918)

Више него иједно друго раздобље у историји, последње деценије XIX века и почетак двадесетог обележени су као време брзог и углавном неометаног развоја српског књижевног језика. Темељи тог језика били су чврсто постављени у претходном периоду, неподесна начелна решења била су одбачена, снаге се више нису морале расипати на спорове око основних ствари, гласовни и морфолошки лик језика били су утврђени, и на дневном реду је остајало уобличавање и попуњавање управо у оним областима у којима се развијен књижевни језик највише разликује од сиромашног — у речнику и синтакси. Услови за остварење тог задатка били су сразмерно повољни. С напретком просвете и културе бивало је све више оних који пишу и својим деловањем шире изражајне могућности језика, а истовремено је растао и број оних који читају, што је омогућавало да се све више и публикује. У све сложенијем и разгранатијем српском друштву стално су се појављивале нове струке, као што је и у нараслом школству било места за све више предмета и све раличитије уџбенике. И научно стварање, до недавно само спорадично заступљено међу Србима, сада се у Београду систематски неговало, освајајући све шири простор. Усредсређеност на такозване националне науке и, донекле, право, постепено је замењивана широким обухватом многих дисциплина. Све је то уносило у српско друштво нове појмове и нове речи за те појмове. Богаћењу речника ишле су на руку и неке околности у самом књижевном језику и у схватањима која су се везивала за њега. Победа вуковског правца омогућила

је да се људи при стварању нових речи ослањају на своје здраво језичко осећање, без усиљавања и извештачености, неизбежних онда кад је основица књижевног језика туђа говорном језику. Срећна је била и отвореност према међународним терминима и уопште према европској цивилизационој лексици, сграђеној од латинског и грчког језичког материјала. Србија је била независна земља, њој није претила национална асимилација, те није било оног нервозног страха за етнички опстанак, који је нагонио већину словенских народа у Аустрији да се превођењем међународних термина издвајају из светске културне заједнице. Од користи је, бар у начелу, била и могућност да се понека лексичка тековина преузме и од Хрвата, који су управо у исто време врло живо радили на попуњавању речничког фонда свог књижевног језика.

Наравно, нове речи нису улазиле у језик без потреса и спорова, као што нису увек налажена најпогоднија решења. Појединци којима би припала улога да први употребе неку реч, на пример писци и преводиоци уџбеника или трговци увозници нових артикала, нису сваки пут обраћали пажњу на правилност новог израза, а нису сви ни имали смисла за језик и неопходних знања о језику. Ни пресађивање из хрватске средине није увек имало срећан исход. Догађало се да се преузму и рђаво сковане речи, туђе штокавском језичком осећању. Па ипак, у епоси о којој је реч раније започети процес прилагођавања српског књижевног језика модерној урбаној цивилизацији текао је брзо и у целини успешно. Сразмерно је мало тада уведених израза који су после били напуштени, или за које је штета што нису напуштени.

У одбрану језика од лоше сачињених кованица устали су филолози из Даничићеве школе, међу којима су на том пољу најагилнији били Јован Живановић и Јован Бошковић.[1] Њихово је начело било да у језик не сме ући ништа што би било противно »духу језика«, тј. правилима његове структуре. Такав је захтев најчешће оправдан јер нарушавање структуре обично оштећује изражајну моћ језика, а исто тако и његову лепоту. С друге стране, претерано језичко чистунство овакве врсте одвлачи пажњу јавности на непотребне проблеме и може подстицати националну искључивост жигошући речи примљене од неког

[1] Упор. поглавље *Наступање филолоїа вуковаца* у поглављу *Доба йобеде народної језика (1804—1878)* ове књиге.

другог народа. Што је најгоре, такав став осиромашује језик изгоњењем и оних речи које су му потребне. Филолози су с разлогом одбацивали лоше сковане речи као *колодвор* »(железничка) станица«, *верозакон* »вера«, *обиталиште* »стан«, *предидући* »претходни«, али су погрешно веровали да све нове речи треба саобразити творбеним обрасцима затеченим у Вуковом језику, као да су ти обрасци, наслеђени још из прасловенског, довољни да прихвате хиљаде нових термина. С таквим образложењем они су одбацивали и речи као *кицобран, Југословен, следећи* или *вередостојан*, нудећи место њих изразе као »штит од сунца«, »јужни Словенин«, »као што долази«, »којем се може веровати«, мада управо такве замене, незграпно (а делом и нетачно) састављене од две или неколико речи, показују колико су потребне и незаменљиве кованице које су филолози забрањивали. Повођење за застарелим језичким правилима водило је и у такве апсурде као што је неприхватање речи као *злочин* или *самоволја* с образложењем да оне »у српском језику« могу значити само »човек који зло чини« и »онај који је самовољан«. Прогонећи заостале црквенословенске и руске речи као *благонравије* »морал« и *доказательство* »доказ« филолози пуристи су несумњиво били на добром путу, али они су се залагали и за то да се из руског преузете речи као *строї, пријем, устремити се, вероватан* преправе у *сраї, пријам, устрмити се, веројатан* јер би као такви облици одговарали гласовним законима развоја српског језика. Овакви предлози остали су највећим делом без одзива, зато што су предложени »прави српски« облици били свима туђи и непознати, док је несагласност постојећих облика са гласовним законима за публику била асптрактна количина, будући да су је могли уочити само учени лингвисти.

У јавности је било и оштрих реаговања на пуристичка настојања филолога старе школе. Тако је против Живановића са жаром иступио млади филолог Љубомир Стојановић,[2] док се књижевни критичар Љубомир Недић

[2] Љ. Стојановић, *»Бранич српскої језика«. Написао Јован Живановић*, Отаџбина, VIII (1889), 269—285. Ова критика, веома лично интонирана, с аргументима претежно из области упоредне и историјске језичке науке, изазвала је оштру полемику: Ј. Живановић, *Бранич српскоїа језика, у славу ї. Љуб. Стојановића*, Одштампано из »Кола«, Београд 1889; Р. Врховац, *Двије три на реферат ї. Љуб. Стојановића о Живановићеву »Браничу српскої језика«*, Јавор, 1889, 380—382, 397—399; Љ. Стојановић, *Одїовор ї. ї. Јов. Живановићу и Рад. Врховцу*, Отаџбина,

у начелу изјаснио против прогоњења речи које језику могу бити од користи.[3] Претерана ревност и често неразумевање потреба друштва у области језика учинили су да ауторитет филолога пуриста постепено ослаби. Стога се и њихов глас мање слушао, чак и онда кад су им предлози били умесни. Ипак, њихов учинак је у целини био и позитиван и знатан. Они су допринели да се, бар у књижевном језику ако не и у разговорном, многе туђице као *пенцер, авлија, шустер, фрушшук, асшал* замене домаћим речима као *прозор, дворишше, обућар, доручак, сшо*, да се уклоне заостали непотребни русизми као *повшорити, војени, уйечашљење, књаз, йолковник* (место *йоновити, војни, уйисак, кнез, йуковник*)[4] и да се не прихвате поједини германизми као *найучен* »насељен«, *наклада* »издање«, *йроведба* »извршење«, који су долазили најчешће из Загреба.

Најважније средиште збивања у развоју књижевног језика сад је већ сасвим одређено била Србија. Она је временом све више надмашала остале српске крајеве разноврсношћу употребе српског језика. У управи, у школству, у науци, множиле су се установе и врсте делатности које су, у кругу српског народа, постајале само у Србији, или су само у њој биле српске и по језику. И у привреди је простор за употребу свог језика био шири у Србији него код Срба у Аустро-Угарској, док у војсци таквог простора није ни било ван Србије и Црне Горе. Србији је, дакле, пало у део да, мање или више сама, разрађује језик новоосвојених области културе и живота.

И у књижевности се Србија, природно, нашла на водећем месту. Док су најважнији писци претходног раздобља били махом Војвођани и већим делом песници, у новом поколењу највиднији су били књижевници из Србије, и то претежно прозаисти, као што се и очекује у епоси реализма.

VIII (1889), 318—336, 472—477; Р. Врховац, *Још једна о Живановићеву »Браничу« на »реферат« и »одїовор« ї. Љуб. Стојановића*, Јавор, 1890, 285—287, 299—302, 317—318, 331—334, 349—351, 364—366, 381—383, 397—399, 411—413, 444—445, 460—462 (и сепарат, 68 стр.).

[3] Љубомир Недић, *Српски књижевни језик*, Српски преглед, I/1 (1895), 1—3.

[4] Све су те речи још крајем седамдесетих година биле у живој употреби у службеном језику врхова српске администрације. Вид. нпр. материјал у књизи *Србија 1878. Документи*, Београд 1978, СКЗ, књ. 473.

Прва крупна тековина новог времена била је сеоска приповетка. У Војводини, где је господарила грађанска традиција, такав се жанр није могао развити, али Србија је била сељачка земља, са врло свежим слојем интелектуалаца, свесних својих блиских сељачких корена. Победоносни поход сеоске приповетке најавили су, у другој половини седамдесетих година, Милован Глишић и Милан Б. Милићевић, а за њима је, десетак година касније, на сцену ступио Јанко Веселиновић.[5] Заједно са сеоским темама они су унели и сеоски језик, потпуно у складу и са вуковском оријентацијом у српској култури и са начелом реализма у књижевности. Људима рођеним на селу и чврсто везаним за завичај није било тешко да пишу онако како се на селу говорило, не само у дијалогу. Сва три поменута писца била су из предела где се дијалекат не разликује битније од екавског књижевног језика (ваљевски крај, северна Шумадија, Мачва). Стога су народске црте у њиховим делима најуочљивије у лексици и синтакси, иако се они нису клонили ни дијалектизама у гласовним и морфолошким појединостима. Тако се догодило да су они писали народним језиком, а да се то ипак не осети као удаљавање од књижевног. Тада, уосталом, гранична црта између једног и другог још није била оштро повучена.[6] За језик тих писаца критика је с признањем истицала да је »чист«, да је »једар«, да је »богат и добар«, а тек нешто доцније чули су се и приговори, такође оправдани, да је »одвећ и хотимично сељачки«. Реченица тих писаца, њихови обрти, поређења, све је то заиста онако како се говорило по вајатима: »црква пуна као јаје«, »чисто крила

[5] О језику тих аутора вид.: Г. Добрашиновић, *О неким језичким и стилским појавама у приповетkама Милована Б. Глишића*, Наш језик, н. с., IX (1958); Б. Николић, *Однос језика Милована Б. Глишића према говору ваљевског краја*, Књижевност и језик, XVI (1969), 402—406; М. Грковић, *Падежне конструкције у језику Милана Б. Милићевића*, Прилози проучавању језика, 5 (1969), 239—265; М. Грковић, *Употреба инфинитива у језику Милана Б. Милићевића*, Прилози проучавању језика, 6 (1970), 67—81; *Б. Николић, Стил и језик Веселиновићевих »Слика из сеоског живота«*, Књижевност и језик, VI (1959), 39—44. На језик готово свих писаца који се помињу у овом тексту осврће се и Ј. Скерлић у *Историји српске књижевности*, Београд 1953³, као и у студијама и критикама сабраним у збирци *Писци и књиге*.

[6] Четврт века касније, та је међа била већ много одређенија и Глишић је, припремајући своје приповетке за издање Српске књижевне задруге 1904. године, осетио потребу да прилагоди књижевнојезичкој норми многе гласовне и обличке појединости (о томе вид. Г. Добрашиновић, *нав. дело*, 179 и д.).

добио«, »док би оком трену«, »прав као свећа«. Овакво писање Даничић је дочекао с неодмереним похвалама, случајно баш поводом дела најмање даровитог од тројице писаца, Милићевића. Данас се зна да је чувени филолог претеривао саветујући да »тако треба српски новелиста да пише«, али је јасно и то да су ти писци освојили једну пространу и плодну област за српски књижевни израз. Њима много дугује и српска сеоска проза двадесетог века.

Лаза Лазаревић, који се јавио у књижевности убрзо после Глишића, обогатио је језик српске прозе на сасвим друкчији начин. Иако се огледао и у сеоској приповеци, он није био рустикалан писац. Рођен у шабачкој трговачкој породици, и он је имао одлично језичко осећање људи из северозападне Србије, али је његов говор био градски. У његовим приповеткама долази до изражаја речничко и фразеолошко богатство језика шабачке чаршије.[7] Реализам је уопште далеко проширио обим лексике књижевног израза, уводећи у литературу детаље животне свакидашњице, а с њима и одговарајуће речи, на пример називе разних ситних предмета које раније књижевност није примећивала. Исто тако, сада су у дијалоге унесени неусиљени обрти разговорног језика и тон причања »обичних« људи. Међутим, Лазаревић се није задовољио тиме да импресионира читаоце изврсним познавањем завичајног говора, него је на том темељу градио даље. Човек велике културе и истанчаног укуса, с високим захтевима према своме стварању, он је писао брижљиво, без журбе, смишљено бирајући речи и начине како ће их повезати. Плод његовог напора су први узорци праве уметничке прозе код Срба. Изузетни углед који је брзо стекао није могао учинити да и други почну тако добро писати, али је допринео да његова остварења постану и тековине српског књижевног израза.

За Лазаревићем је дошао Светолик Ранковић, такође интелектуалац школован на страни. Његов језик, иако постављен на добру подлогу његовог шумадијског родног говора, није био углађен као Лазаревићев. Он је писао

[7] Лазаревићевом језику и стилу посвећени су чланак Б. Николића *Прилог проучавању стила Лазе К. Лазаревића*, Наш језик, н. с., IX (1958), 206—212 (прештампано у књизи *Књижевници и језик истог аутора*, Београд 1967, 62—71), и монографија Ж. Станојчића *Синтакса језика Лазе К. Лазаревића, I. Синтаматички односи*, Београд 1973, *II. Реченички односи*, Београд 1980 (Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 4 и 6).

брзо, пред крај живота чак у трагичној трци са смрћу која је прерано стизала, али прозно ткиво његових романа често садржи мисаоност и аналитичност каквих пре тога није било у српској белетристици. Био је то крупан корак у удаљавању језика књижевности од његових сиромашних почетака. Ту Ранковићеву заслугу не потире ни чињеница да је он у приказивању душевних стања својих јунака »често био невешт и ишао тако далеко да су му поједине странице писане језиком психолошких уџбеника« (Скерлић).

Готово сви овде поменути писци били су и преводиоци. Од њих су остали преводи из руске књижевности, мање из француске, а још мање из других. Таква је, очигледно, била и њихова лектира, а и њихов књижевни укус. Тај нови талас руског утицаја, који је почео још са Светозаром Марковићем, био је двоструко користан. Он је, наравно, давао драгоцене литерарне подстицаје, у доба кад је руска проза достизала своје врхунце, али је осим тога у језику потиснуо немачке узоре, веома неподесне због огромних разлика између немачког и српскохрватског у погледу структуре реченице и начина творбе речи.[8] Све до седамдесетих година српски писци су по правилу још од детињства знали немачки језик, владали њиме боље но иједним другим страним језиком (осим, у два-три случаја, мађарским), много читали немачки, а и иначе у животу често били у ситуацијама које су захтевале служење тим језиком. Сударе још неучвршћеног осећања за књижевни језик који се тек уобличава и утицаја разрађеног, надмоћно богатог страног језика био је штетан како онда кад су из немачког преузимане конструкције противне правилима српскохрватског језика, тако и онда кад се отпор том утицају изрођавао у сумњичаво неповерење према властитом језичком осећању поремећеном германизмима, у несигурност у писању или у бежање назад ка фолклорним обрасцима у изражавању. Руски језик, сродан са српскохрватским по пореклу и сличан њему по особинама, није деловао тако неповољно. Ипак, треба забележити да је обновљени близак додир с руским подржао поједине речи које су после Вукове победе дошле под удар пуризма

[8] О томе колико немачки језик, иначе веома развијен и богат, може због разних својих особина нанети штету језицима на које утиче, писао је врло образложено већ J. Бошковић, *О српском језику*, I, Београд 1887, 68—69.

зато што су се сматрале остацима славеносрпског слоја. То по себи можда и није било тако лоше, нарочито онда кад се радило о речима за које није било добре домаће замене, али је повећавало разлику према књижевном језику какав су употребљавали Хрвати. Руски је, уосталом, имао над немачким и ту предност да су се многе речи из њега могле преузимати, евентуално с малим прилагођавањима, а да се одмах затим осете као домаће.

Удаљавању српске књижевности од немачких узора у језику и стилу допринео је и Симо Матавуљ, Србин Далматинац, образован на лектири италијанских, а затим и француских писаца, што се осећа и у његовом језику, једром али прецизном, и у одмереном, уздржаном стилу оних његових списа који имају трајну вредност.[9] Поникао из ијекавске средине, он је већину својих дела написао тим наречјем, продужавајући правцем који су обележили Његош и Љубиша. Јунаци његове прозе говоре, наравно, језиком свог амбијента, што значи да се у његовом приморском циклусу појављују и српски и хрватски говори Далмације, а у црногорском циклусу тамошњи дијалекат. У приповеткама »из београдског живота« и сам Матавуљ је екавац.

Стеван Сремац је задужио српски књижевни израз разрадом хумористичког стила, али је стекао и једну другу заслугу, у којој има нечег парадоксалног. Бачванин по рођењу, Београђанин од својих дечачких дана, он је са много успеха увео у књижевност — нишки говор, који припада јужноморавском дијалекту, пуном посебних особина и нимало лаком за носиоце новоштокавског језичког осећања. Тим се говором обилато и правилно служе личности у Сремчевим »сликама из нишког живота«. Дијалекат је ту саставни део локалног колорита, али и више од тога: он дочарава присност и топлину пишчевог доживљаја старовремског Ниша, а уједно је и средство благог хумора. Углавном на сличан начин, додуше са мање топлине, делује и Сремчев завичајни војвођански говор у *Пой-Ћири и пой-Спири*. Сремац је, осим тога, писао и ијекавски, у својим високопарним и промашеним историјским приповеткама. Такву врсту литературе, исто тако без истинског надахнућа, гајио је у осамдесетим годинама

[9] Важније конкретне особине Матавуљевог језика утврђене су у раду Г. Добрашиновића *Неке језичко-стилске одлике Матавуљеве прозе*, Наш језик, н. с., XII (1962) 209—232.

XIX века и Јаков Игњатовић, који је иначе у том периоду наставио да објављује и аутентичнија дела, своје романе из српске грађанске средине у Угарској. О језику тих романа било је говора у поглављу *Доба йобеде народної језика (1804—1878),* исто као и о језичким особинама песничког стварања Змај Јована Јовановића и Лазе Костића, које се продужавало кроз ово раздобље, све до почетне деценије XX века.

Војислав Ј. Илић, који по Скерлићевим речима »у поезији значи оно исто што и Лаза К. Лазаревић у приповеци: уношење писмености, књижевности и уметности«, пречистио је песнички језик и ослободио га баналности. Од Илића потичу први српски стихови који и данас звуче елегантно на један савремен начин. Његовим делом коначно је одвојен језик главног тока српске уметничке поезије од вуковских фолклорних исходишта. Претерано повођење српских песника пре Илића за народном песмом произлазило је из криво схваћеног угледа Караџићевих збирки усмене литературе. Није се схватало да различити друштвени корени и интелектуални хоризонти уметничке и фолклорне поезије захтевају и другчије језичке облике и стилске поступке.

Песници који су дошли непосредно после Илића узимали су за узор његове стихове, тежећи да достигну његову разрађеност и углачаност израза. Убрзо затим пошло се и даље. Године после 1900. биле су доба новог усавршавања песничког језика. Док се код Илића осећала руска инспирација, сада је за углед узимана француска поезија. Са Јованом Дучићем и Миланом Ракићем песничка реч је постала интелектуалнија, разноврснија и формално оплемењенија, а ускоро затим Владислав Петковић Дис и Стеван Луковић освојили су нове просторе у исказивању чисто лирских садржаја,[10] док је Милутин Бојић обогатио српски стих реториком снажног звука. Сви они заједно оспособили су језик српске поезије за изражавање једног модернијег сензибилитета. Свест о историјском значају епохе била је јака у том покољењу и није случајно Ракић истицао »(да смо) колену нашем нов језик с новим осећајем дали«.

[10] Језиком неких од поменутих писаца бавили су се А. Белић, *Поводом Ракићева језика*, Наш језик, н. с., IX (1959), 217—219, и Ј. Мелвингер, *О неким синтаксичким особеностима у йоезији Владислава Петковића-Диса*, Зборник за филологију и лингвистику, VII, Нови Сад 1964, 109—119.

Почетак новог доба у српској есејистици огласила је, изненада, још 1889. године блиставо писана студија *Бомарше* младог Богдана Поповића. Иза раније неслућене разноврсности и гипкости реченице, свежине обрта, стилске углађености и понегде видљиво тражене непосредности у општењу са читаоцем стајао је пишчев бржљив рад, а још више добра француска школа. У својим програмским списима Поповић је угледање на развијеније прокламативно означио као најважнији задатак тренутка: »Страна књижевност је данас српској најпотребнија.« У таквом ставу одзвањала је свест тадашњих водећих српских интелектуалаца о томе да мала земља која се касно нашла на почетку стазе успона не може себи дозволити луксуз да сама, самоучки, осваја тековине које други одавно имају. Држећи деценијама катедру теорије књижевности и упоредне књижевности на београдској Великој школи, односно универзитету, Богдан Поповић је био у положају да своја схватања претвара у дело. Додуше, плодови његовог рада у том правцу нису дошли одмах. Најистакнутији књижевни историчари и критичари у последњој деценији XIX века, аутори као Светислав Вуловић и Љубомир Недић, били су формирани пре него што је почео зрачити Поповићев утицај.[11] Тај је утицај одлучно превагнуо око 1900. године, кад је на позорницу ступио изузетно даровити Поповићев ученик Јован Скерлић, који је својим примером и ауторитетом битно допринео да писање о књижевности у српској средини постане књижевније и да се претвори у један од најчитанијих књижевних родова. Полетно писане странице Скерлићевих дела унеле су у српску литературу једну нову, моћну речитост, истовремено с неусиљеношћу у изражавању. Уосталом, неколико година пре Скерлића почео је писати Павле Поповић, такође врстан стилист образован на француским узорима. У годинама после 1900. правник, социолог и историчар Слободан Јовановић дао је обрасце одличног интелектуалног стила. Његова јасна, одмерена реченица на ненаметљив начин, али уверљиво, износи на видело логику ствари, узрочне везе међу чињеницама и збивањима.

Четири поменута професора београдског универзитета, више него било ко други, заслужни су за стварање

[11] Једно синтаксичко питање у језику тога аутора предмет је рада М. Радовановића *Реченице с анонимним аїенсом у језику Љубомира Недића*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XIV/1, 181—190.

онога у науци недовољно дефинисаног, али ипак изразито иновативног и препознатљивог начина писања познатог под именом београдског стила.[12] Тај »стил«, најјасније уочљив у есејистици, књижевној критици и сродним областима прозе, у ствари није врста стила у правом смислу те речи. Стил неминовно варира у зависности од жанра текста и теме писања, а и протагонисти београдског »стила« били су снажне индивидуалности, са себи својственим личним изразом. Оно чиме се њихови списи у целини одвајају од свега што им је претходило, јесте проширење изражајних могућности. Богатији речник, разуђенија синтакса, боља прилагођеност тона и темпа излагања предмета о којем је реч, интелектуализованост језика кад је то потребно — то су обележја текстова који најпотпуније оличавају београдски стил. »У Србији, у Београду, у чисто националној средини, далеко од туђих утицаја, у општој и свестраној употреби коју језику може да да само једна чисто национална држава, ствара се нов књижевни језик, слободан, жив, крепак, гибак, живописан, увек у покрету и стварању« (Скерлић).

Скерлић је схватао од колике је вредности било формирање, први пут у историји, широког круга српских интелектуалаца разних струка, и то у средини где је српскохрватски био и матерњи језик безмало сваког појединца, и где над њим није било језика надређеног по службеној употреби или по надмоћном културном престижу — какви су били мађарски, немачки и италијански у разним пределима Аустро-Угарске у којима су живели Срби. Отуда језичко осећање писаца из београдског средишта није било помућено тешким притиском неког другог језика, нити је било оне језичке несигурности која се јавља у одбрани од таквог притиска, и која гони у неприродно и скучено изражавање. С правом је истицана »слобода и лакоћа језичког стварања« као обележје београдског стила.[13] Срећно је деловала и блискост дијалекта Београда и шире околине екавском књижевном језику. Та је блискост омогућила да се створи средина — млађе поколење образованих људи рођених у граду — у којој је књижевни језик био уједно и матерњи језик. Тако повољни услови нису постојали свуда на земљишту српскохрватског језика. У Загребу су се у то доба говорила два језика, српскохрватски и немачки, и у српскохрватском два наречја, домаће кајкавско у свакодневном општењу и штокавско као књижевни и службени језик. Посредно, и београдски стил много дугује победи Вуковог начела »пиши као што говориш«, само што је остварење тог начела сад имало нов садржај: победу урбаног језика уз престанак угледања на сеоски начин казивања. Тако се књижевни језик коначно удаљио од стања кад су се у њему сусретале компликована и гломазна немачка реченица и неразрађена, често неспретна фолклорна. Из доба владавине београдског стила потичу први прозни текстови чији језик и данас звучи савремено — ни старински, ни народски, ни натегнуто. Своју очувану свежину и актуелност тај језик дугује високом степену своје лексичке попуњености и устаљењу граматичке норме и у »ситним« појединостима, које наступа с уходавањем књижевног језика и настанком знатног фонда успелих литерарних остварења која служе и као језички узор. Другим речима, уобличавање књижевнојезичког стандарда било је, у свему битном, завршено. За касније период остали су само уношење нових речи за нове појмове и она врста богаћења која проистиче из језичког трагања писаца.

Процват књижевног језика у одсеку XX века до Првог светског рата само је употпуњавање и довршавање развоја започетог у претходном раздобљу. Не треба губити из вида да се Поповићев *Бомарше* појавио још 1889. године, а да се велике новине у језику приповедне прозе (Лазаревић) и уметничке поезије (Војислав Илић) везују за још раније време — крај седамдесетих и осамдесете године. Што је још важније, друштвени услови за појаву онога што ће се остварити као »београдски стил« прикупљали су се и деловали су постепено, током неколико деценија, у ослобођеној земљи отвореној за европску културу, упркос свим недаћама неразвијености и лоших режима.

Доба успона београдског стила било је и време најјачег француског утицаја на књижевни језик код Срба. Одушевљење за француску културу и француску демократију, лектира француских књига, јаке политичке везе, школовање многих младих људи у Француској или у

---

[12] На београдски стил су се осврtали, поред осталих, Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, 1953³, 434—435, А. Белић, *Београдски стил*, Наш језик II (1934), 193—200, и *Београд и књижевни језик*, Наш језик VII (1940), 193—196, и И. Секулић, *О београдском стилу*, у књизи *Говор и језик*, Сабрана дела Исидоре Секулић, XI, Нови Сад, 1966, 139—153.

[13] А. Белић, *Београдски стил*, Наш језик, II (1934), 197.

француском делу Швајцарске, све је то допринело да се као идеал усвоје прозирна јасност и наоко лежерна елеганција којима се одликују најбољи писани производи француског духа, али и да у језик уђе мноштво француских речи. Лексеме из тог извора примане су углавном без отпора; знање француског језика било је и ствар моде и престижа те су га људи радо показивали. Француска лексика се ширила нарочито у областима културе (*пејзаж, сиже, фељтон, есеј, валер, питорескан, жанр, нијанса, ансамбл*) и у »салонском« речнику помодног друштва (*шармантан, бриљантан, серкл, жур, бонтон, поза, парфем*).[14] Поједини изрази из овог круга одранише су били стекли право грађанства у српском књижевном језику, долазећи најчешће преко немачког. Сада су, међутим, ти изрази постали обичнији и трајно се учврстили у језику.

У сенци брзог напретка књижевног језика крајем XIX и почетком XX столећа остајали су озбиљни недостаци и слабости у том језику, међу њима и такви који ће оптеретити касније доба.

Напредак књижевног језика није био праћен одговарајућом кодификацијом, оличеном у речницима, граматикама и другим приручницима који би тадашње стање описали и нормативно утврдили. Текућа лексикографија је давала само практичне двојезичке приручнике ефемерне вредности, а граматике, намењене школској употреби, нису се битно удаљавале од језика Вукових и Даничићевих дела, укључујући ту и народне песме у Вуковим збиркама. Ондашња претежно историјска и компаративна оријентација језичке науке, код нас као и другде у свету, није ишла на руку раду на задовољавању потреба савременог језика. У времену кад се српска наука, с Јованом Цвијићем, Александром Белићем, Михаилом Петровићем и другима, први пут у широј мери пробила до нивоа водећих дела светске науке, ни језичка истраживања нису заостајала. Белић је тада стекао велико име у славистици изврсним студијама о српскохрватским дијалектима, постављеним увек тако да осветле дубље односе међу словенским језицима у прошлости. У исто време Стојан Новаковић и Љубомир Стојановић задужили су науку објављивањем мноштва средњовековних текстова значајних за проучавање старог језика; од њих су остали и за оно време врло добри граматички уџбеници у традицији вуковског језика. Новаковићу, уосталом, припада и заслуга да је иницирао израду великог академијског речника савременог српског језика. Његова програмска беседа *Српска краљевска академија и неговање језика српског*[15] изнела је у јавност идеју о томе, а припремни радови у Академији почели су 1893. године. Речник је био замишљен као огромна, исцрпна збирка података. Прикупљање грађе је трајало деценијама, патећи од малобројности стручних људи спремних да се посвете том послу и од ограничености средстава. Први том монументалног тезауруса изашао је тек 1959. године.[16] Замисао је била сувише амбициозна да би могла донети користи поколењу из којег је потекла.

Ни расположење међу водећим писцима није било наклоњено раду на култури и нормирању књижевног језика. Скерлић је презирао »филолошке догматичаре« и извргавао руглу њихова »зановетања« и »беспосличарска причања«. Пишући много и брзо, он није имао времена ни воље да обрати пажњу на језичку правилност. Њему су промицали некњижевни облици из разговорног језика, међу којима је било дијалектизама шумадијско-војвођанске говорне области (*променуо, седити, ладан, изгору, сво време*) и заосталих славеносрпских или чиновничких русизама (*учасник, началник*).[17] Као и неки други истакнути

[14] Недостају студије о француским језичким елементима у књижевном језику код Срба, али постоје радови који се тичу првенствено језика хрватске средине, где је француски утицај био нешто слабији него у Београду: K. Spalatin, *L'influence du français sur le vocabulaire du croate*, Annales de l'Institut français de Zagreb 5, Zagreb 1941, 191–205; B. Franolić, *Les mots d'emprunt français en croate*, Paris 1976.

[15] Глас СКА, X (1888), 1—87.

[16] До овог тренутка (лето 1981) изашло је десет обимних томова *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (до речи *кукутица*). Речник је Академијино издање, израђује се у Институту за српскохрватски језик у Београду.

[17] Због овога је Скерлића оштро критиковао Јован Живановић у приказу Скерлићеве књиге *Омладина и њена књижевност*, Бранково коло, XIII (1907), 84—89. Додуше, ту се Скерлићу замера и што употребљава речи као *сујета, земљорадник, надменост, самоопредељење, независност, труле* (требало би *трухле!*), *неопходно, невероватан, наслов, подвиг, услов* итд. Полемика која је следила (J. Скерлић, *Филолошки догматичари и књижевни језик*, СКГ, фебруар 1907, прештампано у књизи Писци и књиге III, 1908, 153—158, и J. Живановић, *Одговор г. J. Скерлићу*, Бранково коло, XIII (1907), 279—285) показала је да Скерлићу недостаје схватање потребе граматичке стабилности у модерним стандардним језицима, а Живановићу ширина у прихватању лексике без које такав језик не може вршити своју функцију у друштву.

писци његовог времена, он је понекад на француски начин употребљавао број *један* као неодређени члан (»он је једна велика тековина«). Скерлићев ноншалантни однос је типичан за став образованих људи у тадашњој Србији. Нагли спонтани процват књижевног језика је стварао утисак да је довољно имати добро језичко осећање, а да граматичке »ситнице« нису достојне труда.

Немар према језичкој правилности није могао учинити лошим књижевна дела даровитих писаца, али је терминологија више-мање свих струка трпела штету од тога што није било организованог старања да нови термини буду увек коректно сачињени, да својим саставом одговарају значењу и да се добро уклапају у терминолошки систем. Напори поменаних филолога и неколицине других посленика на овом пољу нису били довољни да обухвате мноштво нових термина, а ни увек срећно усмерени, па су њихови предлози често остајали неприхваћени. Терминологија је страдала и од неуједначености: догађало се да се исти појам означава са два разна израза. Двојство је најчешће потицало отуда што је један од двају термина настао у хрватској средини. Све живља културна узајамност између Срба и Хрвата отварала је широке могућности за преузимање речи. Крупну улогу играла је и околност да се велики део Срба нашао на подручју или у сфери утицаја хрватског службеног и стручног језика: Срби у Хрватској и Славонији, у коју је тада спадао и Срем, Срби у Далмацији, укључујући и Боку, а после аустријске окупације 1878. и Срби у Босни и Херцеговини. Хрватски изрази који су продирали у Србију били су свакако добрим делом преузимани од Срба из тих земаља. У сваком случају, развој код Срба ишао је смером супротним од оног који је иначе нормалан: управо у доба коначног уобличавања књижевнога језика, дакле онда кад се у другим нацијама по правилу остваривало потпуно јединство тог језика, међу Србима су се усталиле разлике.

Истовремено, устаљивала се предвојеност српског књижевног језика и у погледу екавског и ијекавског изговора. Одушевљење за Вуково дело навело је у своје време многе писце из екавских крајева да почну писати ијекавски.[18] Иако су се међу тим писцима налазили и неки од најугледнијих, појава никад није узела ширег маха. У

[18] Вид. о томе у одељку *Ијекавско писање код Срба екаваца* у поглављу *Доба победе народног језика (1804—1878)* ове књиге.

доба после 1878. ијекавски су стално писали једино Бура Даничић и његов ученик Јован Живановић. Неколицина других аутора служила се ијекавицом само у појединим делима, међу другима, Лаза Лазаревић, Змај Јован Јовановић, Стеван Сремац, преводилац Драгиша Станојевић, етнолог Тихомир Борђевић, историчар Љубомир Ковачевић и филолог Радивој Врховац.[19] Оваква је пракса временом бивала све ређа, да се у последњој деценији пред Први светски рат сведе на списе остарелог али упорног Јована Живановића. Више није било изгледа да се књижевни језик Срба уједначи тиме што би се уопштио ијекавски изговор. Србија и Војводина, области где су се налазила најјача политичка и културна средишта српског народа, остале су при домаћој екавици, док је ијекавица задржана као ознака језика западнијих крајева.

Само у Србији и Црној Гори српски језик, под тим именом, имао је све функције и сва права књижевног и службеног језика. Иако није било правних прописа о наречју, у Србији је у јавној употреби господарио екавски изговор, а у Црној Гори ијекавски; школа је, наравно, упознавала ученике са књижевним делима писаним и једним и другим наречјем. Једино писмо била је ћирилица, што, уосталом, у начелу важи и за Србе у Аустро-Угарској и Турској.

У Банату и Бачкој званични језик је био мађарски, али је за српски, опет под тим именом, остајало доста простора у култури, у штампи, у школству и цркви, у српским установама и удружењима. Угарски закон о народностима из 1868. давао је овима право на употребу матерњег језика у администрацији општина у којима имају већину и у свим судским поднесцима, али је у пракси било доста тешкоћа због настојања мађарских власти да разним притисцима изиграју закон.[20] Српске школе, штампа и организације постојале су и у тзв. Старој Србији, која је обухватала Санџак, Метохију, Косово и неке суседне пределе. Ту су, додуше, српске установе биле слабије развијене и (с изузетком цркве) имале крађу традицију него

[19] О тој појави говори, уз помен већине наведених аутора, Ј. Скерлић, *Источно или јужно наречје*, СКГ, XXX (1913), 764—765.

[20] О томе нпр. В. Крестић, *Од развојачења батаљона до стварања Краљевине СХС*, Шајкашка, Историја II, Нови Сад 1975, 415—417, и Д. Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*, Нови Сад 1955. passim.

у Војводини. Ове ограде поготову вреде за оне пределе у Македонији у које су српска школа и црква продрле у таласу ширења националне пропаганде.

У Хрватској и Славнoји назив службеног језика био је прејудициран Нагодбом с Угарском 1868. године, која је озваничила »хрватски језик« (иако је пре тога 1867. хрватски Сабор прихватио име »хрватски или српски језик«). Али и без обзира на то, прилике нису ишле на руку уважавању права српске мањине: велики део хрватске политичке јавности одбијао је да призна и само постојање Срба као политичког народа у Хрватској.[21] С друге стране, у научној употреби се одржало и име »хрватски или српски језик«, које је загребачка Југославенска академија усвојила од свог оснивања, а у школе је тај назив уведен законом од 1888. као ознака наставног предмета, чиме је измењено стање створено законском одлуком из 1874. о једночланом хрватском имену језика у школи (додуше, с напоменом на крају закона да се под хрватским у српским школама и општинама подразумева »истовјетни језик српски«).[22] Српска штампа и друга издања у »Тројединој краљевини« издвајали су се из онога што се тамо објављивало пре свега ћирилским писмом, а и нијансама у језику. У екавском Срему тај је језик био једнак с оним у Бачкој, Банату и Србији, а другде је био ијекавски, у складу са говором Срба у Хрватској, али се од језика хрватских текстова разликовао у појединостима, које одговарају дијалекатским особеностима (*суво/сухо, ко/тко* и сл.) и различитој верској традицији (*крст/крижс, свештеник/свећеник* итд.). Наравно, Срби су употребљавали властити језички израз и у црквеним пословима и у својим посебним школама, уколико су их имали. Међутим, српска деца у »опћим пучким школама« често нису имала прилику да науче ћирилицу. Године 1888. школским законом је ћирилици обезбеђено одговарајуће место у школама. Питање употребе те азбуке у администрацији регулисано је тзв. Српским законом из 1887, који је дао право грађанима да се служе ћирилицом у својим поднесцима свим надлештвима и прописао да, у пределима где Срби живе у већем броју,

[21] О политичким приликама у вези са Србима у Хрватској у то доба вид. прилог В. Крестића о Србима у Хрватској од 1878. до 1903. године у *Историји српског народа* VI—1, 375—431.

[22] А. Раденић, *Срби у Хрватској и Славонији 1868—1878*, Зборник за историју Матице српске 19 (1979), 112.

одговори на ћириличке поднеске морају бити писани истом азбуком. Овим је уклоњено стање створено 1869. године, кад је Сабор наредио да се и у Срему, где су Срби били у апсолутној већини, »хвратски језик латинскими писмени у свих службених одношајих употребљавати имаде«.[23] Само је наоко парадоксална чињеница да су кораци у правцу демократизације остварени у доба владавине бана Куена, који је иначе познат као експонент бечке политике: њему су српски посланици у Сабору требали као савезници против моћне опозиције, најчешће неспремне да Србима пружи било каква права.

У Далмацији је италијански језик у јавним функцијама постепено узимицао пред налетом српскохрватског, који се у званичним прописима све чешће помиње као »српски или хрватски«, односно »српско-хрватски«.[24] За двојни језички назив тамо су се залагали не само православни Срби, него и тадашњи српски опредељени католици, претежно у Дубровнику и у Боки. И прва граматика која у наслову носи српскохрватско име језика (*Grammatica della lingua serbocroata (illirica)*, Vienna 1867) дело је једног Далматинца, Дубровчанина Пера Будманија. С друге стране, у Далмацији није било знатније традиције *хрватског* службеног језика: тек током седамдесетих и осамдесетих година италијански је изгубио доминантан положај. И ћирилско писмо је било званично признато; тако је 1901. године поштанска управа донела одлуку да сва пошта може бити адресована ћирилицом.[25]

Највише заплета око језика било је у Босни и Херцеговини, где је национални састав становништва најсложенији и где је коренита политичка промена 1878. прекинула развојни континуитет и наметнула потребу да се ствари решавају такорећи од почетка.[26]

[23] *Нав. дело*, 116.

[24] Р. Грујић, *Етнологија српског народа у Хрватској и Славонији и њених главних обележја*, Нови Сад 1909, 253 и 198.

[25] *Нав. дело*, 213—214.

[26] Од радова који се баве овом проблематиком највише података садрже: M. Papić, *Iz prošlosti srpskohrvatskog jezika i pravopisa u Bosni i Hercegovini*, Pregled, 1973, бр. 3, 419—442, Dž. Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svetski rat*, Sarajevo 1975, и В. Богићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини од појаве словенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године*, Сарајево 1975 (V дио: *Просвјетна политика Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини од 1878—1918. године са посебним освртом на ширење писмености*, стр. 243—300). Упор. и: L. von Südland [Ivo Pilar], *Die südslavische Frage und der Weltkrieg*, Wien 1918, 499—497; Т. Крушевац, *Сарајево под*

У односу аустро-угарских власти према имену српскохрватског језика у Босни и Херцеговини уочавају се три раздобља.

Најкраћи је први период, када је језик званично називан хрватским. Та се пракса везује за личност генерала Јосипа Филиповића, заповедника војске која је извршила окупацију и првог земаљског поглавара под новим режимом, а исто тако и за чиновнике који су доведени под Филиповићевом управом. Овако једнострано решење изазвало је негодовање на разним странама и, што је још важније, није одговарало интенцијама политичких врхова Монархије, који нису били вољни да новоосвојену земљу прикључе Хрватској, како је то захтевао хрватски Сабор. Напуштањем тог решења већ 1879. почео је други период, обележен називима »земаљски језик« и »босански језик«. У тим називима огледала се окупаторова жеља да постави преграде између Срба и Хрвата у Босни и Херцеговини и њихових сународника ван те области. Нарочито је назив »босански језик« стварао огорчење у јавности оба та народа. Форсирање таквог назива било је део планске политике Бењамина Калаја, који је од 1882. до 1903. био на челу Заједничког министарства финансија у Бечу, под чијом се контролом налазила сарајевска Земаљска влада. Та је политика тежила стварању босанских особености на штету српских и хрватских националних интереса. Босанско језичко име Калај је бранио аргументом да би се против хрватског имена побунили Срби, а против српског Хрвати, одбијајући да озбиљно размотри сложене називе као »српско-хрватски« и »хрватски или српски«, који су тада већ увелико били у оптицају и који су прихватљиви за све, укључујући Муслимане, а тачнији су од једноставних назива јер наглашавају јединство језика на целом његовом подручју. Калајев покушај да за своја настојања осигура подршку шефа славистичке катедре у Бечу, Словенца Франца Миклошича, није уродио плодом. Упитан за мишљење, он је одговорио да Министарство тај језик може звати »српски — како се то говори у источним крајевима (па и код Муслимана окупираних области) или да се Влада одлучи за хрватски«. Са Миклошичевим наследником на катедри, Ватрославом Јагићем, Калај је био боље

аустро-угарском управом, Сарајево 1960, и M. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914*, Historijski zbornik, XIX–XX (1969), 9–68.

среће. Јагић је 1896. у Заједничком аустроугарском парламенту узео у заштиту назив »босански језик«, који се њему учинио погодним јер је неутралан. У прилог томе називу он је навео чињеницу да су га употребљавали неки од босанских фрањевачких писаца још у XVII веку. Ова изјава, коју је сам Јагић касније оценио као непромишљену, изазвала је буру протеста и међу Србима и међу Хрватима. Раздражени омладинци пребацивали су Јагићу издајство, што очигледно није било оправдано: њему је, зачудо, промакао политички смисао назива у чију је одбрану устао. Јагићев млађи колега на бечкој катедри, Милан Решетар, такође је имао лоше искуство, али другчије врсте. Њему није било допуштено да пренесе у Беч ради обраде дијалекатски материјал из Босне и Херцеговине прикупљен по упитнику који је он саставио, и то зато што се није сложио с мишљењем владиног саветника Хоровица да се дијалекат у тој области разликује од дијалеката у другим крајевима.

После Калајеве смрти 1903, кад је на његово место дошао барон Буријан, наступио је трећи период. У доба кад се припремала анексија и кад су национална осећања босанскохерцеговачких Срба и Хрвата све видљивије долазила до изражаја, схватило се да је бесмислено њиховом незадовољству давати и поводе који се могу избећи. Тако је 1907. озваничен назив »српско-хрватски језик«; једино је Муслиманима остављено право да свој језик зову босанским »у службеним списима, школским сведочанствима итд.«. Ипак је име језика и даље остало предмет расправљања у босанскохерцеговачком Сабору, у којем су се и са српске и са хрватске стране јављали захтеви за једночланим називом, једним односно другим. Ипак се 1911. сукоб свео на питање које ће се име прво поменути у двојном називу. Хрвати су предлагали »хрватски или српски«, а Срби су заступали »српскохрватски«, с образложењем да у Босни и Херцеговини српски народ сачињава већину. Споразум, преко потребан јер се радило о тексту закона којим се потискује немачки као службени језик, најзад је постигнут 1912. године; задржан је назив »српскохрватски«.

Напоредо с језичким питањем у Босни и Херцеговини се отворило и питање азбуке. Окупација 1878. затекла је код Срба ћирилицу, код Хрвата латиницу, а код Муслимана »аребицу« (прилагођено арапско писмо) и, само у приватној употреби у понеким срединама, један изданак

средњовековне курзивне ћирилице.[27] У штампи се до окупације јављала једино ћирилица (и арапско писмо, али за турски језик). Долазак окупационе војске и многобројног чиновништва из разних крајева Монархије нагло је изменио стање: дошљаци су се по правилу служили само латиницом. И после одласка генерала Филиповића и његове екипе, која је латиницу отворено фаворизовала, забележени су многи случајеви притиска и прогона ћирилице, нарочито у српским школама и уџбеницима. Кад је и то престало, остала је чињеница да су се на свим положајима од којих зависе ствари налазили људи којима је ћирилица туђа. Она је, додуше, била дозвољена, али је власт тежила да њену употребу ограничи на српско становништво. Наредбом Земаљске владе из октобра 1880. прописано је да се у комуналним школама у првом разреду прво учи латиница ако бројно претежу муслиманска и католичка деца, а ћирилица ако има више православне деце. Исто тако, обично су за ученике православне вере уџбеници штампани ћирилицом, а за све остале латиницом. Оваква линија подвајања одговарала је окупатору. Кад се већ, због енергичног отпора српских црквених општина, ћирилица није могла искоренити, што би било најпогодније јер би се тиме створила потпуна преграда према Србији, настојало се да се изолује српски живаљ, као потенцијално најопаснији. Странке су се могле обраћати властима и ћирилицом писаним поднесцима. Кад је то било могуће, на такве поднеске се и одговарало истом азбуком, али је у унутрашњој употреби апарата власти била дозвољена само латиница, тако да су чак и концепти ћирилицом издатих решења морали бити састављени латиницом, а изворни ћирилички дописи преписивани су латиницом. Таква процедура је, уосталом, била и стварно потребна, јер велики део чиновништва није владао ћирилицом, или се њоме тешко служио. Ове околности, заједно са чињеницом да је у Аустро-Угарској латиница уопште била престижно писмо и кудикамо употребљивија и кориснија од ћирилице, допринеле су да латиница задобије надмоћ у Босни и Херцеговини. У то раздобље пада и почетак претежне ла-

[27] Сведочанство о употреби тога писма у XX столећу, све до шесте деценије, дају нпр. M. Murko, *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*, Prag-Heidelberg 1927, 62, *Извештај ї. Фехима Ефендића*, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића VII (1939), Београд 1940, 41—46; Б. Богићевић, *нав. дело*, 257—264.

тиничке оријентације Муслимана уз постепено раскидање традиције аребице (којом је ипак у то доба штампан знатан број књига). У доба Буријановог министровања упорна борба српске опозиције изнудила је знатне уступке. Да би се противнику одузели аргументи, издате су 1905. наредбе о потпуној равноправности оба писма, која је, додуше, имала више манифестативни карактер (двојни текстови на таблама и печатима и у раду саборске канцеларије). Тек 1910. прописано је да сви ученици у државним основним школама морају учити оба писма, без чега је равноправност била илузорна, јер је животна свакодневница приморавала једне, али не и друге, да савладају и другу азбуку. Ипак, сви ти по себи коректни потези каснили су двоструко. С једне стране, више није било могуће стишати националну страст, која је управо код Срба у Босни и Херцеговини добијала све борбеније облике, а с друге стране, стварна превага латинице у тој земљи била је свршен чин.

И у погледу правописа окупација је у Босни и Херцеговини затекла подвојеност. Срби су се служили вуковском фонолошком ортографијом, којом је још 1866. штампан *Босански вјесник*, а Хрвати су писали традиционалним, тзв. етимолошким (у ствари морфофонолошким) правописом. Настојећи да уједначи праксу, пре свега због потреба комуналних школа, влада је 1883. образовала комисију састављену од Срба, Муслимана и Хрвата. Показало се да фонолошко писање има подршку свих чланова комисије осим једног. Истицано је да се ћирилицом више нигде не пише етимолошки, а да је и у самој Хрватској у току заокрет ка фонолошком правопису. Тако је у Босни и Херцеговини 1883. озваничено вуковско писање. У том погледу касније није било колебања. Једино је 1912. једна нова комисија, опет мешовитог тројног састава, осавременила и усавршила правопис у неколико појединости. За футурске облике прихваћена су решења усклађена с изговором (*бићу, довешћу, нећу*), а различита од оних која је прописивао *Хрватски правопис* Ивана Броза (*бит ћу, довест ћу, не ћу*).

Српскохрватски није био једини службени језик у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом. Већ од самог почетка окупације јавља се и немачки језик, и то испрва са претежном улогом. Међу чиновништвом које је дошло из разних крајева Монархије било је највише Хрвата, али ипак знатно мање од укупног броја Немаца, Чеха,

Пољака, Словенаца, Украјинаца и Мађара, који су сви далеко боље владали немачким језиком него српскохрватским. Нарочито је много било Немаца, од којих је већина заузимала релативно више положаје. Довођење тих људи је било потребно јер у Босни и Херцеговини окупација није затекла довољно квалификованог кадра, али чињеница да је тридесет година после 1878. домаћих људи у апарату власти било још увек мање од трећине[28] показује да одговорни нису журили да створе јак домаћи кадар. Увезено чиновништво (»куфераши«) било је много поузданије као ослонац владавине. Такво је стање налагало службену употребу немачког — јединог језика којим је велика већина чиновника могла међусобно општити. Наметање језика туђег самој земљи било је, уосталом, и једна од полуга доминације; у исто време слични процеси били су у току у колонијама европских земаља на разним континентима. Све је то код домородаца »све три вјере« изазивало жустро незадовољство и протесте. У доба после анексије, а нарочито за време балканских ратова, њихов је притисак постао толико снажан да су крупне промене биле неизбежне. Крајем октобра 1912, док је српска војска наступала кроз Македонију, Сабор је усвојио закон по којем српскохрватски постаје једини службени језик судства, после чега је дошло на дневни ред питање службеног језика у другим надлештвима. Парламентарна погађања и натезања, а затим и распуштање Сабора (1912—1913) одгодили су одлуку, тако да је тек децембра 1913. изгласан закон којим се српскохрватски проглашава јединим званичним језиком у земљи, додуше с изузетком унутрашње администрације железница, којима је влада дала посебан статус због њиховог стратегијског значаја. Међутим, поступак око цареве потврде се одужио, да најзад буде прекинут сарајевским атентатом и избијањем Првог светског рата.

Повода за незадовољство било је и онда кад је управа употребљавала српскохрватски језик, а не немачки. Службени језик у Босни и Херцеговини ослања се на онај у Хрватској, а тај је био препун новоскованих, још неуходаних израза и обрта, најчешће сачињених према немачким моделима. При том је у Босни и Херцеговини, где је народни говор био чист штокавски, једар и живописан, службени језик у пракси био много гори него у Хрват-

[28] Статистичке податке доноси Ц. Јузбашић, *нав. дело*, 20—21 и 24—25.

ској, због грешака и накарадних конструкција које су уносили и ширили чиновници чији матерњи језик није био српскохрватски. У актима власти сасвим су обичне биле стилизације као »Судиште је али мнијења, да у назочном случају не предлежи тај злочин«, или »Позивају се дакле свиколици ове некретнине купити желећи да изволе приступити к дражби дочим се дражбени услови у званичне часове код овог суда увидјети могу«.[29] У јавности је расло огорчење против таквог кварења језика. У последњој деценији пре Првог светског рата, кад је на сцену ступило прво јаче поколење домаћих младих интелектуалаца, питање је добило озбиљан политички значај. У очима опозиције језик администрације био је само једно од зала која је донела страна владавина. Предводник борбе за чишћење службеног језика био је Петар Кочић,[30] који је деловао на два начина, књижевном сатиром (*Јазавац пред судом, Суданија*) и акцијом у Сабору, где је овако оцртао језик тадашње управе: »одурна наказа, тешка и усиљена, често потпуно неразумљива, без гипкости, еластичности и звучности, тих битних особина нашега дивног језика«.[31] На Кочићев предлог у Сабору се повело нешто више бриге о језику законских текстова; неки од њих усвојени су у Кочићевој језичкој редакцији.

У последњим деценијама деветнаестог века и почетком двадесетог српска књижевност је почела интензивније обухватати и оне крајеве у којима су живели Срби, а који су дотад били слабо или никако заступљени у српској литератури. Све је више било запажених писаца из тих области, а напоредо с тим и оне су улазиле у српску књижевност као тема. Књижевни регионализам те епохе[32] ни-

[29] Многобројне примере, уз излагање о самом проблему, садржи рад М. Марковића *Tragom kvarenja našeg jezika u nedavnoj prošlosti*, Pitanja savremenog književnog jezika, I/1 (1949), 15—40.

[30] О томе нпр. J. Vuković, *Kočićeva borba za jezik*, Brazda I, Sarajevo 1948, 684—689; И. Андрић, *Нешто о Кочићевој борби за народни језик*, Настава језика и књижевности у средњој школи, 1951, бр. 1—2; Ј. Радуловић, *Једно језичко објашњење Кочићеве Суданије*, Наш језик н. с., II (1951), 173—186. Уп. и рад М. Марковића наведен у претходној напомени.

[31] Језичко стање у Босни и Херцеговини приказано је у Кочићевом чланку *За српски језик*, у сарајевској Отаџбини год. I, бр. 37, 24. дец. 1911, 2—3 (текст прештампаван више пута, поред осталог у Целокупним делима П. К., II, Београд, Библиотека српских писаца, 221—228).

[32] Тај је феномен осветљен са разних других страна у раду Д. Вученова *Регионалности у епохи српског реализма*, ПКЈИФ, XXXI (1965), 205—228.

је био негација целовитости националне културе, већ настојање да сваки део народа буде заступљен у њој и да пружи свој допринос. Карактеристични жанр била је проза »из народног живота«, у којој је локална језичка боја важно књижевно средство, а уједно и елемент упознавања публике из других крајева с особеностима народа у пределу који се описује. Уношење понеких дијалектизама у пишчев језик било је нормална појава у таквим делима, док је писање у правом дијалекту ван дијалога било реткост. Уосталом, дијалекатска основица савременог књижевног језика је тако широка да је на пространом земљишту, нпр. у западној и северозападној Србији, у Босни, у Херцеговини и у северној Црној Гори понекад тешко разликовати у тексту народни говор од вуковског књижевног језика.

У Србији (с изузетком њених југоисточних крајева) књижевни језик је већ био устаљен и уједначен; једино су личности у »сеоској« прози биле обележене чешћим или ређим дијалектизмима, а још више народском реченицом и тоном говорења. Први крупнији писац (после Вука) родом из ијекавске говорне области у западној Србији, Ужичанин Милутин Ускоковић, писао је по правилу екавски, а личности његових приповедака, уколико су његови земљаци, у говору употребљавају и ијекавске и екавске облике.[33]

Језик писаца из Војводине сада се више није разликовао од језика оних из Србије. Док је код књижевних стваралаца ранијег поколења, на пример Јакшића или Змаја, било понешто дијалекатских особина, заосталих из доба њихових почетака, кад нови књижевни језик није био сасвим уобличен, ново поколење је свесно писало онако како се пише у Београду. Таква је тежња произлазила из опште окренутости писаца из Војводине ка целини српског народа, која датира још од времена Орфелина, Рајића, Доситеја и Мушицког.

Јужноморавски говор, уведен у књижевност Сремчевим нишким приповеткама, појавио се ускоро затим у вра-

[33] Ускоковићевом језику посвећена су три прилога Мирослава Николића: *Стање континуаната јата у језику »прве београдске романсијера«*, Књижевност и језик, XXIII (1976), 308—320, *Фонетске особености у језику Милутина Ускоковића*, Књижевност и језик, XXIV (1977), 210—225, и *О облицима и роду именица у језику Милутина Ускоковића*, Књижевност и језик, XXV (1978), 26—42. Ови су чланци повезани поднасловима *Језик Милутина Ускоковића* I, II и III.

њанском опусу Борисава Станковића, опет као језик личности, а не самог аутора.[34] Узроци литерарног »успеха« тог дијалекта су јасни: довољно другчији од књижевног језика да би био егзотичан, он је био и довољно живописан да се схвати као један квалитет више у књижевном делу, а наступао је као неодвојив део једног драгог архаичног амбијента. Тако се догодило да је тај дијалекат одиграо једнаку улогу у делима два веома различита писца: Сремца, који је, потекавши из једне релативно средњоевропске средине, тражио у још увек помало источњачком Нишу чари својеврсне егзотике, и Станковића, песника властитог завичаја.

У Црној Гори, где је епска традиција била најживља, јавио се приличан број писаца који су, ослоњени на фолклорни израз и мање-више самоучки, писали сваки својим месним говором. Међу њима се снагом личности, као и вредношћу написаног, издваја војвода Марко Миљанов, човек без икаквог школовања, описмењен у техничком смислу тек у одраслом добу, али обдарен оном раскошном епском речитошћу својственом његовом поднебљу.[35] Своја дела, која стоје »на прелазу између усмене и писмене књижевности«,[36] он је писао својим кучким говором, са доста дијалекатских речи и обрта и са устаљеним формулама народног казивача. И самим начином причања та дела се не разликују од неусиљеног народског усменог саопштавања дословно пренетог на хартију. Исто тако, и

[34] В. Стевановић, *О језику главног јунака у »Коштани« Боре Станковића*, Зборник за филологију и лингвистику, XX (1977), 45—79; исти, *Literatursprache und Dialekt im künstlerischen Werk*, Zeitschrift für Slawistik, XXIII (1958), 411—415. Сам Станковић, веома даровит за израз, није био потпуно савладао књижевни језик, нити је улагао озбиљног труда да углача своју реченицу. Упор. В. Јовичић, *»Немушти« језик Борисава Станковића*, Књижевност и језик, XVI (1969), 1—16.

[35] О језику Марка Миљанова написан је знатан број радова: Љ. Ковачевић, *Неколико ријечи о овом дјелу и његову писцу*, М. Миљанов, *Племе Кучи у народној причи и пјесми*, Београд 1904, Издање Задружбине Илије М. Коларца 101, III—LXXX (III. *Језик и правопис* LXVI—LXXX); исти, *Неколико напомена уз ово издање* (студија о језику писца); М. Миљанов, *Живот и обичаји Арбанаса*, Београд 1907, XVII—XXXVI; Р. Јововић, *О језику Марка Миљанова*, Стварање, 1967, бр. 3, 283—294 (исти текст у књизи: М. Миљанов, Сабрана дјела, V, Титоград 1967, 267—285); Dj. Kostić, *Rečnik Marka Muljanova*, Wisconsin State University, Superior 1971 (компјутерски обрадила Rhea S. Das); Ј. Чађеновић, *Књижевно стваралаштво Марка Миљанова*, Београд 1981 (VII. *О језику и стилу Марка Миљанова*, 247—256).

[36] Ј. Чађеновић, *нав. дело*, 265.

мање познати аутори прозе Ристо М. Поповић-Ћупић (Гарчанин), Миле Војводић (Љешњанин), Лука Јововић (Црмничанин) и Саво П. Вулетић (Зећанин) служили су се, пишући о завичајним темама, својим матерњим говорима. Иако удаљености између њихових родних места ни у једном случају не достижу ни четрдесет километара, констатоване су крупне разлике у њиховом језику, које одговарају истим таквим разликама на дијалекатској карти Црне Горе. Сви су ти текстови послужили језичкој науци као документи о стању дијалеката у XIX веку.[37] У списима књаза и краља Николе Петровића, плодног аутора познатог највише по песми *Онамо намо*, књижевни језик углавном претеже, али су веома чести и дијалектизми, чија појава зависи од теме, а понекад и од потреба стиха.[38] Истовремено су се други писци из Црне Горе, углавном они начитанији, укључивали у савремене токове српске књижевности и писали књижевним језиком ијекавског изговора.[39]

У херцеговачком књижевном средишту, веома живом од последње деценије XIX века све до Првог светског рата, писало се углавном ијекавским књижевним језиком, али се писци, осећајући да је њихов матерњи говор близак том језику, нису трудили да избегавају дијалектизме, који се најчешће јављају несистематски, поред одговарајућих књижевних облика.[40] Тога има најмање код Јована Дучића, који је веома брижљиво неговао језик својих песама. Уосталом, и он и Шантић су касније почели писати екав-

[37] Б. Остојић, *Напомене о језику неких писаца из Црне Горе XIX вијека. Прилог историјској дијалектологији српскохрватског језика*, Јужнословенски филолог, XXX (1973), 475—480. Исти истраживач је констатовао велику неуједначеност и у раду *Придјевски и замјенички облици на -ијех, -ијем(а) и -их, -им(а) у приповједача Црне Горе од Његоша до 1918. године*, Књижевност и језик, XXV (1978), 149—156.

[38] Међутим, владарски прогласи Николе I Црногорцима писани су коректним ијекавским књижевним језиком.

[39] »Једни се окрећу модерној књижевности, а други остају у народној традицији. Први иду за В.[ојиславом] Илићем и његовом школом, други се хватају епских концепција — по угледу на Симу Милутиновића, с једне и Николу I, с друге стране. За језик су интересантнији ови други« (Б. Остојић, Јужнословенски филолог, XXX, 476.)

[40] Ј. Радуловић, *Језичка анализа песме »Кириције« од Алексе Шантића*, Књижевност и језик у школи, III (1956), 168—181; А. Пецо, *Дијалекатске особине у пјесничком дјелу Алексе Шантића*, Зора, Почасни број, Мостар 1968—69, 170—182; (и Наш језик, н. с., XVI (1967), 317—339); исти, *Hercegovački govori u književnom djelu Svetozara Ćorovića*, Мост, 1975, бр. 5—6, 25—31.

ски, не увек доследно. Дучић се, прешавши у Београд, и иначе приближио београдском књижевном изразу.

Најпознатији од босанских српских писаца из доба пред Први светски рат, Петар Кочић, уносио је у своју прозу »неисцрпан горштачки језик, пун снаге, полета и сликовитости« (Скерлић). Кочић је такав утисак постизао употребом свежих народних обрта и лексике, а не гласовним или граматичким дијалектизмима. У области граматике он »показује незнатна одступања од нашег језичког стандарда, при чему су везе са источним делом нашег језичког подручја изразитије него са западним«.[41]

У годинама непосредно пред Први светски рат, у плими националног одушевљења, неколицина младих писаца из Босне и Херцеговине почела је писати екавски. У тој групи су поред осталих били Боривоје Јевтић, Перо Слијепчевић, Димитрије Митриновић и Милош Видаковић,[42] као и мањи број српски опредељених Муслимана, док је Иво Андрић своје књижевне првенце испевао делом екавски, а делом ијекавски.

Сва три тадашња најистакнутија српска писца у Далмацији, Марко Цар, Иво Ћипико и Мирко Королија, писала су језиком који се у многим појединостима одвајао од језика хрватске књижевности у истој области. Ћипико, српски и југословенски опредељен католик, писао је ијекавски, удружујући лексику западног и источног вида српскохрватског књижевног језика.[43] Његови јунаци, Далматинци, говоре својим дијалектима: штокавским ијекавским ако су Срби, а штокавским или чакавским икавским ако су Хрвати. Најмаркантнију језичку одлику Марка Цара и Мирка Королије представља њихово усвајање екавског изговора, и то у време док су живели у Далмацији. Тај је чин за њих био манифестација припадности културном кругу своје нације.

Српски књижевници из Хрватске, такви као Будe Будисављевић Приједорски, Петар Петровић Пеција, Милан Будисављевић, Никола Вукојевић, Богдан Ластавица и

[41] Д. Петровић, *Употреба падежа у језику Петра Кочића*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XI—1, (1968), 179—213 (цитат са стр. 212).

[42] Вид.: П. Палавестра, *Књижевности Младе Босне*, Сарајево 1965, II, *Хрестоматија*.

[43] Један аспект Ћипиковог језика осветљен је у раду: Б. Ром, *Употреба падежа у језику Иве Ћипика*, Прилози проучавању језика, 5, Нови Сад 1969, 267—302.

Вељко Милићевић,[44] служили су се по правилу књижевном ијекавицом, која је одговарала њиховом дијалекту. У језику њихових дела најчешће има много заједничког са књижевним изразом какав је био обичан у Хрватској, али се уочавају и посебности везане за особине српских говора и за културни круг православних. Вељко Милићевић је, уосталом, прешао на екавско писање, али он се школовао делимично у Београду, а живео је ван Хрватске. Ипак, будући да је он екавске текстове објављивао живећи у Сарајеву, и његов случај сведочи о почецима једног преусмеравања: ијекавско писање појединих аутора родом екаваца сад је било замењено таласом у супротном правцу.

Последње деценије XIX столећа донеле су »заокрет у хрватском књижевном језику«[45]: код Хрвата су спроведене све одредбе Бечког књижевног договора из 1850. године.[46] Тај договор, којим се предвиђа заједнички књижевни језик за Србе и Хрвате, препоручује ијекавски изговор и прихватају Вукова правописна начела, није био одмах остварен ни на једној ни на другој страни. Код Срба он је ипак ускоро постао стварност Вуковом победом, додуше с оградом у погледу чувања екавског изговора у Србији и Војводини, док код Хрвата у педесетим и шездесетим годинама није било услова да се он усвоји у јавности. Карактеристично је да је Иван Мажуранић, један од потписника договора, кад је постао хрватски канцелар, наредио 1862. године да се у школама обавезно употребљава илирски правопис из 1836, који је био у пуној супротности са препорукама Бечког договора. Тај је правопис предвиђао »етимолошко« (тј. морфофонолошко) писање сугласничких скупина (*sladko, sbor, razčistiti, bezzakonik, svetčanost, junačtvo* итд.), употребу знака *ě* на место некадашњег јата (*věra, děte*), писање *èr* за вокално *r* (*pèrst*), *tj* место *ć* у појединим категоријама примера, (*bratja, cvětje*), додавање *-h* именичким облицима генитива множине (*otacah, zemaljah, rukuh*) и разликовање облика датива множине (нпр. *ženam, selom*), инструментала множине (*ženami, seli*) и локатива множине (*ženah, selih*), насупрот вуковским изједначеним облицима типа *ženama, selima* у сва три падежа. Такви прописи су оптерећивали ученике и наставнике непотребним трудом и тешкоћама. Правопис удаљен од изговора теже се савлађује, а у примени из њега стално извиру погрешке. Још се теже могло савладати разликовање деклинационих облика који су код огромне већине штокаваца изједначени. Будући да су наређења власти била пуноважна само у школама и службеним публикацијама, публика се често окретала ка лакшим, компромисним решењима, идући нпр. за Богославом Шулеком у писању *je, ie* место *ě* (*vjera, diete*) и обичног *r* место *èr* (*prst*). Недоследност и несигурност у пракси, лутање, збрка и стални бојеви око језика и правописа постепено су стварали у јавности уверење да је потребно и неизбежно коренито раскинути са старим и увести неко простије и трајно решење. На видику се указивао само један такав излаз: потпуно прихватање Караџићевог модела. Његов језик и правопис фасцинирали су чврстом унутршњом логиком, док је све друго носило у себи елементе крпарења и компромиса. Уз то је језик Вукових и Даничићевих списа и народних песама из Вукових збирки пружао једини класичан узор на који су се могли ослонити сви они чије је осећање за штокавски језик било непоуздано због њиховог кајкавског или чакавског порекла или услед превелике изложености немачком језику у детињству и младости. Додуше, све су те околности постојале одраније, али су се у међувремену вишеструко промениле прилике:

1. Победа Вуковог језика и правописа код Срба изазвала је снажан утисак и створила је преседан. Решења за која се још недавно могло рећи да нигде не постоје у пракси сад су била остварена код Срба и у самој Хрватској и Далмацији.

2. Консолидацијом словеначког књижевног језика увелико је изгубило смисао позивање на потребу да књи-

---

[44] Прегледно изложене податке о тој грани српске књижевности садржи *Књижевна хрестоматија из културне баштине српског народа у Хрватској*, Загреб 1979.

[45] О овом процесу вид.: Z. Vince, *Zaokret u hrvatskom književnom jeziku*, Croatica, 1975, бр. 6, 131—159, затим чланак истог аутора *Povijest hrvatskoga književnog jezika s kraja 19. i početka 20. stoljeća*, Jezik, XXVI (1979), 76—88, као и завршна поглавља у књизи истог писца *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1978. Шири погледи на ову и сродну проблематику изложени су у радовима М. Стевановића *Стварање јединства књижевног језика Срба и Хрвата и данашње стање тог јединства*, Наш језик, н. с., XVIII (1970—71), 1—79, и R. Katičića *Nešto napomenâ o postanku složenog suvremenog jezičnog standarda hrvatskoga ili srpskoga*, Zbornik Zagrebačke slavističke škole, II—2 (1974), 225—257, и *O početku novoštokavskoga hrvatskoga jezičnog standarda, njegovu položaju u povijesti hrvatskoga književnog jezika i u cjelini standardne novoštokavštine*, Filologija, 1978, бр. 8, 165—180. Упор. и Lj. Jonke, *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*, Zagreb 1971.

[46] О Бечком договору вид. одељак *Почетак зближавања књижевних језика Срба и Хрвата* у поглављу *Доба победе народног језика (1804—1878)* ове књиге.

жевни језик сачува бар неке особине које би Словенцима олакшале одлуку да га и они усвоје.

3. Умањила се и вредност аргумента да књижевни језик треба да буде прихватљив за кајкавце и чакавце. Они су тај језик већ били прихватили и за њих више није било избора.

4. С друге стране, све се јаче осећала потреба да се језик и правопис подешавају према Србима у Хрватској. У доба укидања православних верских школа и припајања Војне границе банској Хрватској требало је олакшати укључивање Срба у просветни и културни систем; нарочито осетљив је био положај у Срему, где су Срби били у већини и имали јаку традицију *српског* језика.

5. Да би се у Далмацији, као и у Босни и Херцеговини, створило расположење за прикључење Хрватској, било је важно поставити мостове ка њима у језику и правопису. Разликовање датива, инструментала и локатива множине било је туђе говорима тих области; осим тога је у Босни и Херцеговини још 1883. усвојен вуковски правопис и није било никаквих изгледа да се то стање измени.[47]

6. Распламсала се борба око политичког опредељења појединих етничких скупина. У Далмацији се појавила врло активна струја Срба католика, првенство у Боки и Дубровнику, у Босни и Херцеговини се код католичког живља тек ширила хрватска национална свест, док за »мухамедовце« још увек није било сасвим извесно како ће се поставити. Није се смело дозволити да језичка и правописна решења удаљавају те етничке формације од Загреба и гурају их на другу страну.

Ваљаност ових разлога није зависила од некакве позитивне настројености према Србима. Започети процес је подједнако одговарао и југословенској струји међу Хрватима, као и онима који су желели однарођавање Срба у Хрватској и продор у Босну. Отуда се могло догодити да

[47] О улози коју је стање у Босни и Херцеговини и у Далмацији играло приликом одлучивања за вуковски књижевни језик и правопис у Хрватској говоре Р. Катичић, Zbornik Zagrebačke slavističke škole II, књ. 2, 238, и З. Винце, Jezik, XXVI, 78. Катичић умесно истиче и да је »такво [...] рјешење растерећивало односе с оним дијеловима српског народа који су живјели у западном подручју«, као и чињеницу да је и за босанске Муслимане »то сигурно било најприхватљивије рјешење«. Упор. и *Z. Vince, Putovima hrvatskoga književnog jezika*, 556.

се вуковски образац усвоји управо у доба затегнутих односа између Хрвата и Срба. Сам процес тог усвајања текао је постепено. У његовој почетној фази крупну улогу је одиграо Ватрослав Јагић, великан хрватске језичке науке, формиран под утицајем Франца Миклошича, блиског Вуку и Даничићу по личним везама и многим назорима. Миклошич је држао бечку катедру славистике, дакле средишњу позицију у тој науци у Аустро-Угарској, делујући и ауторитетом те катедре, и својим огромним личним угледом, и непосредним додиром са поколењима слависта која су излазила са бечког универзитета. Ту је улогу преузео Јагић наслеђујући Миклошича на катедри. Није остао без учинка ни Даничићев рад у Загребу, где је њему испрва било поверено тајништво новоосноване Југословенске академије, а касније израда великог историјског речника. Као што то обично бива у таквим приликама, нови правац је коначно тријумфовао тек са генерацијском сменом. Млађи филолози су сви били вуковци; они су према Вуку и Даничићу гајили одушевљење које је З. Винце недавно окарактерисао као »адоративност« (обожавање).[48]

Живље кретање ка променама почело је 1864. године Јагићевим чланком *Naš pravopis* у новопокретнутом часопису *Književnik*. Исте је године, и у истом часопису, изашла чувена Јагићева студија о Караџићу, пуна признања и хвале, која се завршавала позивом на »књижевну слогу Хрвата и Срба«. Следеће године појавила се Јагићева критика синтаксичког приручника Адолфа Вебера Ткалчевића, предводника Загребачке филолошке школе, која се залагала за верност илирској традицији. Јагићевим нападом Веберов научни ауторитет је био озбиљно нарушен. Године 1869. Јагић је, на основу упореднограматичке анализе, полазећи од индоевропског и прасловенског стања, по-

[48] Jezik, XXVI, 79. Томо Маретић, најистакнутији хрватски вуковац, изнео је свој став овим речима: »Ако сам хтио, да ова књига буде онакова, какова треба, морао сам грађу за њу узимати из дјела писанијех најбољим књижевним језиком. Сви људи, који о тој ствари могу право судити, слажу се у томе, да је Вук Стефановић-Караџић до данас први наш писац, што се тиче правилна и добра језика, да је он за књижевни језик оно, што је Цицерон био и јест за књижевни латински језик. Будући да о Вуку и ја ово мислим, за то је требало, да из његовијех дјела саберем што потпунију грађу за ову моју књигу.« (*Gramatika i stilistika*, Zagreb 1899, Predgovor, стр. I.)

казао да наставак *-ah* у облицима ген. мн. као *otacah* не потиче из неке дубоке старине, као што су тврдили припадници Загребачке школе. Исте 1869. године надбискупски уред у Загребу поверио је ученом члану клера и филологу Франьи Ивековићу да приреди *Читања и еванђеља за све недјеље* за потребе цркве. Кад је књига објављена 1875, показало се да се Ивековић, иако рођени кајкавац из Клањца, држао Караџићевог превода у толикој мери да је дело било оцењено као тешко разумљиво кајкавском и чакавском делу католичке пастве. Ускоро затим Богослав Шулек је, на позив Библијског друштва, приредио Вуков превод *Светоī йисма* за потребе хрватске публике, што такође сведочи о угледу тог превода. Шулекове интервенције нису ишле далеко: оне се углавном своде на преправљање имена (*Абрахам* место *Аврам* и сл.) и прилагођавање правописа и деклинационих облика. Књига је објављена 1877. Још пре тога (1876. године) сам Вебер се у новом издању своје граматике приклонио писању *vjera, diete, prst.* Године 1877. правописна комисија, на чијем је челу био Вебер, прихватила је те измене, али је одбила да усвоји предлог свог члана Армина Павића, који се залагао за правописна и граматичка решења слична Вуковим. Међутим, ставови те комисије никад нису добили званичну оверу. Следеће године изашао је Даничићев *Ogled* великог историјског *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу, једног од највећих лексикографских остварења у свету. Примењени правопис, као и језик којим је писао Даничић, били су доследно вуковски. Уз то се Даничић при захвату грађе из XIX века углавном ограничио на црпење из Вукових дела и народних умотворина, избегавајући дела и српских и хрватских писаца јер је сматрао да њихов језик није чист. С крупним похвалама на *Ogled* су се одазвали Миклошич, Стојан Новаковић и руски славист Срезњевски, док је Веберов осврт био пун приговора због језика и правописа који одударају од загребачког узуса и због занемаривања хрватских писаца и хрватских народних говора. Академија је ипак овластила Даничића да настави посао, остављајући му »посвему слободне руке«, тако да је 1880. изашла прва свеска Рјечника. После Даничићеве смрти 1882. рад је наставио Матија Ваљавац, а од 1883. Перо Будмани, идући у свему за Даничићем. На тај начин је фундаментално

дело језичке науке у Хрватској постало тврђава вуковског језика и правописа. У јавности је караџићевска струја и иначе све више освајала земљиште.[49] Мирко Дивковић, Јагићев друг из гимназије, објавио је 1879. *Oblike*, а 1881. *Sintaksu hrvatskog jezika*, ослањајући се претежно на Миклошича и Даничића. Дивковићеве школске граматике, које су отада доживеле већи број издања, истиснуле су Веберов уџбеник. Године 1883. Југославенска академија је покренула иницијативу за израду заједничке терминологије за Хрвате и Србе, али је влада бана Куена Хедерварија забранила планирани састанак.[50] Године 1889. просветне власти су на предлог комисије стручњака закључиле, не без борбе и натезања, да треба израдити нов правопис »основан на начелима фонетичкога писања«. Објављивањем *Hrvatskog pravopisa* Ивана Броза 1892. почела је нова епоха, иако су многи појединци и даље писали онако како су навикли, неки чак и деценијама. Поколења која су излазила из школе знала су само нов правопис. Ускоро је била употпуњена серија основних језичких приручника. Веома подробна *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* Томе Маретића појавила се 1899, а двотомни *Rječnik hrvatskoga jezika* Ф. Ивековића и И. Броза 1901. године. Концепција оба та солидно израђена дела била је истоветна: она су највећим делом описивала језик Вукових и Даничићевих списа, као и језик народне књижевности у Вуковим збиркама. Велике похвале нису изостале, али ни општи прекори због занемаривања хрватског језичког блага. И сам Јагић је приговарао због овога, нарочито речнику Ивековића и Броза, који је пропустио да обухвати мноштво речи обичних у тадашњем (и садашњем) књижевном језику. С друге стране, циљ тих двају приручника није ни био да се прикаже постојеће стање, већ да се пружи образац. Таква је намена битно ограничавала могућност црпења података из извора који одступају од означеног идеала.

Тријумфом хрватских вуковаца завршен је процес уобличавања стандардног језика код Хрвата. У двадесетом столећу тај ће се језик и даље развијати, али без већих

---

[49] Упор. Lj. Jonke, *Zasluge i slabosti hrvatskih vukovaca*, Jezik, XXVI (1978), 5—12.

[50] Ж. Милисавац, *Покушаји израде заједничке јуīословенске терминолоīије у XIX в. — одраз тежњи ка йолиīичком и националном јединсīву*, Зборник за филологију и лингвистику, XII (1969), 108.

потреса и заокрета,[51] дакле углавном онако како се стандарадни језик Срба развијао још од доба Вукове победе.

Збивања на крају XIX века приближила су та два језичка типа толико да је успостављена практично *једна* гласовна и граматичка норма, с једином оградом у погледу замене јата, која при том не супротставља Србе Хрватима, већ одељује источније српске крајеве од претежног дела српскохрватског језичког подручја. Тај конвергентни развој привлачи пажњу као историјски изузетак; иначе је код Словена у XIX и XX веку господарила тенденција цепања и повећања броја књижевних језика. Овакав се феномен може објаснити само планском акцијом усмереном ка циљевима од великог значаја. Та је акција била једнострана, па је такво било и само приближавање, бар уколико је реч о свесном чину. На крају кретања које је обухватило више од пола столећа, Хрвати су као свој узор и мерило норме усвојили језик позних списа Вука Караџића, заснован на говору његовог тршићког завичаја, али и измењен ограниченим захватима које је учинио сам Вук. Из загребачке перспективе, процес је имао три етапе: тридесетих година XIX века кајкавски књижевни језик је замењен штокавским, око 1850. усвајање ијекавског изговора је постало свршена ствар, иако су међу Хрватима штокавцима бројем преовлађивали икавци,[52] а у деведесетим годинама прихваћене су и све појединости граматике вуковског књижевног језика. Сва три потеза приказују се у овој светлости као делови јединственог напора.[53]

Међу Србима су језичке промене код Хрвата крајем XIX века често биле дочекиване с неповерењем. У то доба

[51] Чак ни покушај насилног преправљања хрватског књижевног језика у доба Независне Државе Хрватске није значио неки битнији заокрет. Интервенције усташког режима биле су драстичне, али су се тицале само правописа и мањег дела лексике.

[52] Дијалекатска основица вуковског књижевног језика приказана је на стр. 223—224 ове књиге.

[53] Р. Катичић (*О почетку новоштокавског хрватскога језичног стандарда*, Filologija, 1978, бр. 8, 170) истиче да »хрватска стандардна новоштокавштина, коначно изграђена и обиљежена Караџићевим каноном, континуирано постоји тек од деведесетих година прошлога стољећа«, али додаје да је тада остварена само завршна етапа једног развоја који тече од илирског покрета и, штавише, од штокавских писаца у XVIII веку. Међутим, Д. Брозовић (у књизи *Standardni jezik*, Zagreb 1970. и низу других радова) заступа гледиште да хрватски штокавски стандардни језик датира од XVIII века, иако је јасно да тада ни код Хрвата ни код Срба још није било друштвених услова за постојање стандардног језика.

затегнутих политичких односа између двају народа сваки корак друге стране могао је побудити сумњу и подозрење. Карактеристично је писмо Јована Живановића др Милану Јовановићу-Батути из 1880. године,[54] у којем се тврдило да »Срби страшно греше што не пишу јужним диалектом« [= ијекавским], поред осталог и зато »што ће на послетку Хрвати казати то је наш диалект а ви Срби пишите новосадски«. Овакво страховање није се јавило случајно: из Загреба су се почињали јављати гласови који су га потхрањивали, а који су и тада и доцније наилазили понекад на прихватање код мање упућене публике. Тако је 1876. у угледном загребачком листу *Obzor* објављен чланак, који је ускоро био прештампан у задарском *Narodnom listu*, о томе да су хрватски и српски два језика, уз импликацију да је ијекавски (»херцеговачки«) језички тип хрватски, а екавски српски. У поменутом писму Живановић је изразио још једно уверење типично за ону епоху: »Ми пишемо инстинктивно без граматике добро. А зашто? За то што пишемо својим језиком. То је знак да је то наш језик, а не хрватски, јер Хрвати морају да га уче из граматике.« Ту тезу, која се чешће чула са српске стране, изнео је у заоштреном облику Љубомир Стојановић 1896. године: »Хрвати не треба да се љуте, кад им се рече да је онај дијалекат, којим говоре и пишу, или боље рећи, којим се труде да говоре и пишу у Загребу, дијалекат *српски* [курзив Љ. С.], јер до илирског покрета није било човека који је тако говорио и писао да се Хрватом називао.«[55] Нарав-

[54] Љ. Недељковић, *Једно писмо Јована Живановића*, Зборник за филологију и лингвистику, XIV—2, (1971), 213—214.

[55] Љ. Стојановић, *Приступна академска беседа изговорена на свечаном скупу Академије 11 јан. 1896*, 28. У вези са схватањем да су Хрвати у XIX веку преузели српски језик као свој књижевни треба додати следеће примедбе: Уколико је реч о усвајању штокавског наречја у доба илирског покрета, то је гледиште сасвим нетачно, јер је Хрвата штокаваца било и раније, као што је било и штокавштине у хрватској књижевности. У изборy ијекавице загребачки књижевни круг опет није морао ићи за Вуком јер је тако писана дубровачка књижевност у XVII и XVIII веку, а и међу говорима хрватског становништва има ијекавских, иако много мање него икавских или екавских. Међутим, што се тиче промене крајем XIX века, битна је чињеница да су Хрвати свесно и до детаља усвојили основну структуру књижевног језика који је утврдио Вук, одбацујући језичке особине карактеристичне за некадашњу хрватску штокавску књижевност. Ипак, треба имати у виду да је усвојени Вуков језик одступао од говора његовог завичаја у неколико појединости, од којих две (писање консонанта *х* и група *ије, је* у примерима као *ијерати, дјевојка*) никако не спадају у ситнице, и да је Вук управо те две особине

но, тај је иступ међу Хрватима примљен са жестоким неодобравањем. Реаговао је и Ватрослав Јагић,[56] али је Стојановић остао при своме.[57] Неколико година касније, појаву *Riječnika hrvatskoga jezika* Ф. Ивековића и И. Броза, у којем преко девет десетина грађе потиче из српских извора, Јован Живановић је дочекао горким речима: »Кад прочитамо натпис овог рјечника, онда смо се упознали с књигом, у којој је српска мука, српски труд, српски језик под именом хрватским.«[58] У српској јавности се зазирало од језичког зближавања Срба и Хрвата понекад и зато што се сматрало да из Загреба долазе лоше сковане речи, махом германизми. Још 1881. Јован Бошковић је писао: »Германизми долазе нам са више страна, али понајвише из Загреба« и објашњавао узроке због којих је тако.[59] С отвореним нерасположењем позивао је на отпор ширењу »оваквих, хрватских... речи« књижевни критичар Љубомир Недић.[60] С друге стране, Стојан Новаковић, највећи научник међу српским филолозима с краја XIX века, увек се позитивно односио према језичком зближењу са Хрватима, идући у томе за примером свог учитеља Даничића.

Напор хрватских вуковаца није довео до потпуног изједначења књижевног језика Хрвата и Срба. Промене код Хрвата само су у малој мери захватиле лексичко благо. То је подручје у језику сувише пространо и разуђено да би се могло успешно подврћи неком замашном преображају у једном даху. Уосталом, амбиција загребачких следбеника великана из Тршића није ни била да се уклоне све разлике према Београду, већ да се пође за Вуком свугде где је то могуће — а у лексици модерне цивилизације тај узор најчешће није пружао ослонац. Истовремено, и Срби су, напредујући у тој области, већ били коракнули даље од Вуковог језика, који, уосталом, у Србији и Војводини никад није ни био усвојен до последње појединости. Тако

нашао у дубровачком говору, а једну од њих и у знатном делу Црне Горе. Осим тога, Хрвати су само мањим делом напустили наслеђену лексику овог књижевног језика, а у акцентуацији појединих облика сачували су своје особености (в. о томе даље у овој књизи).

[56] Archiv für slavische Philologije, XIX (1896), 270—274, преведено у Делу, XIV (1897), 347—352.

[57] Дело, XIV, 353—362.

[58] Коло, II, 1901, 118.

[59] *О српском језику*, I, Београд 1887, 69 и д.

[60] *Хрватштина у српском језику*, Зора, V (1900), 267—270.

су Хрвати и Срби ушли у XX век с осетним лексичким разликама у књижевном језику, које су се углавном сачувале до данас.

Данашње неподударности између двеју основних варијаната српскохрватског језика, српске (источне, београдске) и хрватске (западне, загребачке)[61] почивају претежно на наслеђу из XIX века, па донекле и старијих епоха, а сразмерно ређе на појединим случајевима независног или дивергентног развоја у XX веку. Излагање у овој књизи ограничиће се, природно, на затечени слој разлика.

Лексичка неслагања међу варијантама само су мањим делом одсјај неједнакости у народним говорима. У ову врсту разлика спада нпр. однос између речи као *хлеб, недеља* или *седмица, ѣожђе, острво, дувати, ѣрати* на једној страни и таквих као *крух, ѣедан, жељезо, ѳток, ѣухати, ѣлесати* на другој. Оваквим лексичким паровима придружују се и мале гласовне разлике у извесном броју случајева (*сто/стол, со/сол, кијати/кихати, кувар/кухар,*

[61] Литература о особинама варијаната српскохрватског књижевног језика је прилично обимна. Међу важније радове спадају: Р. Бошковић, *О лексичкој и стилској диференцијацији српскоѓа и хрватскоѓа књижевноѓ језика*, Наш језик, III (1935), 277—282; J. Benešić, *Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego*, Warszawa 1939, P. Guberina i K. Krstić, *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezka*, Zagreb 1940; М. Стевановић, *Карактер разлика у књижевном језику Срба и Хрвата*, Летопис Матице српске, књ. 372/3 (1954), 127—141; В. П. Гудков, *О различиях между двумя вариантами сербско-хорватского литературного языка*, Советское славяноведение, 1965, бр. 3, 46—51; М. Стевановић, *Неке лексичко-стилске разлике, а не језичке варијанте*, Наш језик, н. с., XIV (1964—1965), 195—226; A. W. Wainman, *The Differences in Lexical, Syntactical and Morphological Usage between the Eastern and Western Variants of Serbo-Croat as Exemplified by the Belgrade and Zagreb Editions of the Newspaper »Borba«*, Canadian Papers Presented at the V International Congress of Slavists in Prague 1968; С. Марковић, *Језичка норма и варијанте српскохрватскоѓ књижевноѓ језика*, Питања савременог књижевног језика, VI, Сарајево 1968, 41—56; S. Mønnesland, *Synonymy and Literary Standard in Serbo-Croat*, Scando-Slavica, XVII, Copenhagen 1971, 217—234; С. Марковић, *Шта је заједничко а шта посебно у варијантама српскохрватскоѓ (хрватскосрпскоѓ) књижевноѓ (стандардноѓ) језика?*, Зборник за филологију и лингвистику, XIV—1, (1972), 141—151; S. Mønnesland, *Loanwords in the Two Variants of Serbo-Croatian*, Scando-Slavica, XIX (1973), 197—205; Неки од ових радова имају политичку тенденцију, а у граматици Бенешића и у књизи Губерине и Крстића има и нетачних података. У ширем оквиру обухваћена је проблематика варијаната у радовима: А. Белић, *Око нашеѓ књижевноѓ језика*, Београд 1951; Lj. Jonke, *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb 1965[2]; T. Magner, *Language and Nationalism in Yugoslavia*, Canadian Slavic Studies, 1967, Nr. 1—3, 333—347; М. Пешикан, *Наш књижевни језик на сто ѓодина послије Вука*, Београд 1970.

јаѓње/јање, јуче/јучер итд.) У примерима као *кашика/жлица, друм/цеста, пасуљ/грах, џак/врећа, вещ/рубље, ђубре/смеће, комшија/сусјед, пашос/под, шаргарепа/мрква* огледа се, осим дијалекатских неподударности, и различит однос двеју средина према позајмљеницама, што, уосталом, не смета домаћим речима у понеким од оваквих парова да се све више учвршћују и на истоку. И двојство у случајевима као *крст/крижс, хришћанин/кршћанин, владика/бискуп* укорењено је у народним говорима, али у ствари рефлектује различит терминолошки узус двеју цркава.

Лавовски део варијантних разлика тиче се речи које су настале у књижевном језику и које припадају том језику много више него народном говору. Старији слој таквих разлика проистиче из друкчије културне оријентације двеју цркава. У облицима као *варварин, Византија, Вавилон, Витлејем, Јерусалим, Атина* огледа се византијски, односно новогрчки изговор грчког језика, док су облици као *барбарин, Бизантија, Бабилон, Бетлехем, Јерузалем, Атена* примљени преко латинског, који у оваквим случајевима чува више старине. Има и примера у којима форме обичне код Хрвата сведоче о немачком, или, понекад, италијанском посредству у преузимању грчких речи, које су пре тога прошле кроз латински језик: *Кипар/Ципар, океан/оцеан, хирург/кирург, хаос/каос, хемија/кемија, аристократија/аристократија*. У понеким речима латинског порекла као *консултација/конзултација* или *инсистирати/инзистирати* сугласник *з* сведочи о немачком изговору код Хрвата. Исто тако већа распрострањеност глагола на *-ирати* у хрватској средини (*пројектовати/пројектирати, дефинисати/дефинирати*) потиче отуда што се немачки утицај јаче осећао на западу него на истоку. На истоку, опет, има више речи са јасним траговима црквенословенских гласовних особина (*свештеник/свећеник, општи/опћи, ваздух/зрак, васкрснути/ускрснути, васпитање/одгој*). Све се ове категорије лако подводе под заједнички именитељ разлика у културној историји и културној баштини. Ипак, много је више неподударности настало отуда што су у XIX веку (па и касније) на обема странама независно стварани термини да би се задовољиле потребе школе, привреде, администрације, науке и културе: *позориште/казалиште, срез/котар, облакодер/небодер, протест/просвјед, једињење/спој, раствор/отопина, такмичити се/натјецати се* итд. Често се разлика не тиче целе речи него неке њене саставнице: *течност/текућина, предузе-*

ће/подузеће, чинилац/чимбеник, лекар/лијечник, присвојан/посвојан, редован/редовит, осниване/оснутак, сарадник/сурадник, професорка/професорица, образовање/наобразба и сл. Распоред оваквих синонима понекад је случајан, тј. нема дубљег разлога због којега би реч А била српска, а реч Б хрватска, а не обрнуто. Међутим, у већини примера двојства лако се запажају одјеци ширих законитости, нпр. друкчије културне политике, или друкчијих навика које је та политика створила.

Као и код појединих других народа на тлу Хабзбуршке Монархије — Чеха, Мађара, Словака, Словенаца — код Хрвата се у XIX веку створило уверење да немачке позајмљенице, и уопште туђице у језику, затамњују национални идентитет. Богаћење и чишћење језика схватило се у хрватској јавности као хитан национални задатак, саставни део еманципације од културног, па и политичког, притиска Немаца и Мађара.[62] Нове су лексичке јединице стваране плански и готово индустријски. Најзаслужнијим радником на том послу сматра се истакнути публицист, природњак и лексикограф Богослав Шулек, који је у својим речницима понудо хиљаде речи које је сам сковао или преузео из чешког. По народности Словак, он је дошао у Хрватску тек по завршетку студија у Братислави и није располагао језичким осећањем које би га чувало од огрешења о особине штокавског израза. Ипак, Загреб је радо примао његове речи, свакако и зато што у том кајкавском граду ни иначе није било развијено штокавско језичко осећање, и што је велики део загребачких интелектуалаца био школован у немачким школама, или им чак ни матерњи језик није био хрватски, тако да су и кајкавским наречјем владали слабије него немачким језиком. Било је, уосталом, поред Шулека и других посленика који су допринели богаћењу хрватског књижевног језика; они су скоро сви живели и радили у Загребу, а великим делом нису били родом штокавци, што је све утицало на уобличавање њиховог језичког осећања. Знатно је друкчији био пут којим је пошла српска средина. Удаљенији од непосредне опасности германизације, Београд је био и спремнији да се прихватањем међународне лексике укључи у

[62] Пуризам је до данас остао најтрајнија и једна од најјаче изражених тенденција у језичкој политици загребачких лингвиста. Пуристички ставови су изложени и образложени нпр. у прилозима: R. Katičić, *O purizmu*, Jezik, XXI (1973–1974), 84–90, и D. Kalogjera, *On Serbo-Croatian Prescriptivism*, Folia Slavica, Columbus (Ohio), 1978, Nr. 1–3, 388–399.

широки културни круг европских народа. За усвајање таквог става много је учинио још Вук Караџић кад је 1845. омео покушај серијског »превођења« интернационалних термина.[63] Раскорак у приласку проблему туђица огледа се у многобројним синонимским паровима као *процен(а)т/постотак, универзитет/свеучилиште, музика/глазба, телеграм/брзојав, адвокат/одвјетник, полиција/редарство, пензија/мировина, фабрика/творница, апотека/љекарна, гас/плин, фудбал/ногомет*.[64] Хрватски изрази су у овом случају домаће кованице или посуђенице из чешког. Чеси, као културно најразвијенији словенски народ у аустријској царевини, били су далеко испредњачили у стварању своје терминологије. У кругу тих народа они су први заузели одбрамбени пуристички став и прихватили се посла систематског попуњавања терминологије новим речима, како би се избегле не само позајмљенице из немачког, него и међународни термини, махом сачињени од грчких и латинских језичких елемената. Усвајајући такав програм, Загреб је пошао за примером Прага. Додуше, саме кованице — и оне сачињене у чешком језику, и оне настале у Хрватској — биле су често невешти дословни преводи немачких речи.[65] Ипак, без обзира на то што такве речи нису увек одговарале правилима структуре домаћег језика, њихово усвајање се схватало као ослањање на своје, словенске изворе у отпору туђинском притиску. Уосталом, многи од лоше састављених неологизама, укључујући ту и знатан број чешких речи, касније су напуштени, поред осталог и заслугом хрватских вуковаца, који су оштрицу пуристичке критике окренули против неправилно сачињених дословних превода с немачког. Многе друге речи из истог репертоара су се учврстиле у књижевном језику Хрвата, одакле су их у знатном броју преузели Срби (кованице као *бројка, претплатник, струјомер, здравствени, латица, пустолов*, и позајмљенице из чешког као *збирка, битан, околност, часопис, читанка, доживотан, погон*). Ипак, има много чешких речи које су се на тлу српскохрватског језика задржале као ознаке његове западне варијанте: *влак, тлак, наклада, првотан, општинство, строј* »машина«, *састав* итд. С друге стране, Срби су много више преузимали из руског језика, одакле су стизале, поред осталих, и лексеме црквенословенског порекла. Тако су се код Срба одомаћиле и речи које нису једнако прихваћене и у хрватској средини: *бесловесан, превасходан, безнадежан, иностранство, бекство, дејствовати, предострожност, убедити, подозрив, услов, лични, сопствени, снабдети, виновник*. У оваквом распореду чешког и руског утицаја лако уочавамо деловање различитог географског положаја Срба и Хрвата, друкчијих политичких односа и повезаности по вери, култури и азбуци, па чак и разлике у фреквенцији непосредних људских контаката. Ипак, треба нагласити да су се многе речи руског порекла, раније или касније, директним путем или српским посредством, укључиле и у речнички фонд Хрвата: *опасан, отмен, басна, пословица, поручник, пуковник, слог, руководити, средство, строг* итд. Има, најзад, и знатан број речи које су у српскохрватски могле доспети и из руског и из чешког језика: *доставити, повод, глуп, дослован, наречје, образац, обред, предмет, природа, прозрачан, слој* итд.[66]

И у области граматичког система има нешто разлика међу варијантама књижевног језика. На истоку су честе презентске конструкције са *да* место инфинитива (*желим да урадим* поред *желим урадити*, што господари на западу). На западу се много чешће него на истоку јављају облици као *затекли га жива, од његова браћа*. У Хрватској су још живи и стари придевски дативи на *-му* (*пустому, туђему*) и заменички дативи *си* и *кому*, затим локативи *ком, чем* (*о ком, на чем*) и старији заменички номинативи *тко* и *што* (*што је то*). И старе заменичке конструкције типа *за те, преда њ* чешће су на западу. За исток су карактеристични хипокористици као *Пера, зека*, а за запад тип *Перо, зеко*. У Хрватској се не признају као правилна множинска образовања као *путеви, појасеви, мразеви, курсеви*, док у Србији нису обичне конструкције као *Човјек у срцу којега гори љубав према народу*. Домашај ових разлика није велики: оне се већим делом тичу појединости ограничених на једну реч или неколико речи, или пак

---

[63] О томе вид. у одељку *Питање српске терминологије у поглављу Доба победе народног језика (1804—1878)* ове књиге.

[64] У овом набрајању, као и у другима у овом поглављу, има и асиметричних парова речи: док се на једној страни јавља само један од двају синонима, на другој страни су употребљиве обе лексеме, додуше понекад значењски или стилски диференциране.

[65] Проблематиком преведеница с немачког подробно се бави књига *Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen*, Wiesbaden 1975, чији је аутор M. Rammelmeyer. Упор. и приказ те књиге од П. Ивића, Зборник за филологију и лингвистику, XXI—1 (1978), 236—250.

[66] *О таквим позајмљеницама вид.:* T. Maretić, *Ruske i češke riječi u književnom hrvatskom jeziku*, Rad JAZU, CVIII (1892), 68—98.

особинâ које се, бар на једној страни, не јављају доследно. При том готово сваки пут стање у Хрватској представља, историјски гледано, архаизам, а оно у Србији иновацију. Појаве данас обичне у Хрватској по правилу се налазе и у Вуковом језику. Додуше, у знатном делу случајева Вук је употребљавао и једне и друге облике, па су хрватски граматичари вуковци свесно одабирали оне »правилније« (тј. генетски старије), док је пракса на истоку пошла за живим говором.[67] Ова је разлика последица неједнаког положаја у којем су се налазиле обе стране. У Загребу, где је главни задатак био савладати кајкавску стихију, требало је до краја заоштрити питање граматичке правилности. Истовремено, водећи кругови српске културе, осећајући се сигурним на свом штокавском тлу, сматрали су да је важно остати веран Вуку у начелу, а не и у свим појединостима.[68] Уосталом, стоји и чињеница да је у неколико случајева избор хрватских граматичара био предодређен стањем у већини хрватских дијалеката.

Треба додати и то да се акцентуација понеких граматичких облика у хрватској норми не слаже с оном у српској. Тако загребачке граматике прописују изговор *мѐни, дòвӯћи* (поред *довӯћи*), *чѝтāмо*, док београдски приручници имају увек *мѐни, довӯћи, читāмо*. Овде исток иде доследно за Вуком, а загребачка норма за западнијим штокавским говорима. Хрватски граматичари вуковци нису били у могућности да у својој публици прошире и употребу Вукових акцената. Акценти се у писму под нормалним околностима не бележе, те публика није имала прилику да их научи. Касније је нова генерација граматичара просто санкционисала стварно стање.

---

[67] Упор. М. Ивић, *Једно поређење Вукова језика са нашим данашњим књижевним језиком*, 114—126; М. Стевановић, *Језик у Вукову делу и савремени српскохрватски књижевни језик*, Јужнословенски филолог, XXVI (1963—1964), 73—150. Разлике према Вуковом језику које бележе та два рада биле су готово све присутне већ у доба пред Први светски рат.

[68] Карактеристично је да се у доба кад је »београдски стил« био на врхунцу, дакле око 1900. и све до Првог светског рата, код Срба није појавило ниједно шире постављено дело намењено борби за чистоту језика, док су код Хрвата и у истом периоду објављени »антибарбарус« Т. Маретића у његовој *Gramatici i stilistici* из 1899. и књиге: V. Rožić, *Barbarizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku*, Zemun 1904[1], Zagreb 1913[3], и N. Andrić, *Branič jezika hrvatskoga*, novo dopunjeno izdanje, Zagreb 1911, чему треба додати и многобројна издања *Правописа* И. Броза.

Преглед разлика међу двема основним варијантама српскохрватског књижевног језика[69] указује на то да оне, иако не задиру у темеље заједничког језичког система, ипак нису незнатне. Крајем XIX и почетком XX века, у доба кад су се те варијанте уобличавале, посматрачи су запажали и одређене стилске нијансе које се тичу физиономије језика у целини. Још 1876. загребачки *Обзор* је писао да су за књижевни језик Хрвата и Срба карактеристичне две супротне струје, »једна која тежи за класицитетом неким, друга, која се неће да диже над простонародним говором«.[70] Т. Маретић је 1892. то формулисао нешто блаже: »...добри хрватски писци, у опће говорећи, више иду за умјетнијем језиком него ли добри српски писци«.[71] Међутим, Никола Андрић је био жесток у осуди: »Над биоградским се Теразијама лелијају милијуни језичних неподопштина, којима — у земљи славнога Караџића и сто година иза његових почетака! — нитко не стаје на пут, нити се итко труди, да им у демократској земљи демократским начином закрене вратом.«[72] У српској јавности се сматрало да је књижевни језик у Хрватској препун речи лоше преведених с немачког; изрази као *колодвор, здвојан* или *богоштовље* изазивали су одбојност. Јован Бошковић је настојао да протумачи настанак такве лексике: »Већина је дакле књижевника, *а особито чиновника* [курзив Ј. Б.] (»који у свим земљама имају повластицу да кваре језик«), мислила и осећала немачки, те тако су се увукли у језик силни германизми, које је публика, што *немаше осећаја за језик*, [курзив Ј. Б.] примала без противљења.«[73] Тада раширено расположење међу Србима огледа се у начину на који је Љубомир Недић предочавао последице које ће настати ако Срби буду слушали претеране захтеве својих филолога пуриста: »онда ће нам, бојимо се, наш језик ускоро наличити на хрватски, — од чега нека би нас Бог сачувао«.[74] Историјске околности под којима су настала оба типа књижевног језика објашњавају због чега се

---

[69] Језички израз у Босни и Херцеговини, као и онај у Црној Гори, не поклапају се у потпуности ни са једном од двеју поларизованих варијаната. На земљишту Босне и Херцеговине те се варијанте укрштају и прожимају, с тим да господари ијекавица, а да у лексици можда има нешто више елемената источне варијанте. У Црној Гори је изговор такође ијекавски, а иначе нема крупнијих разлика према стању у Србији.

[70] Z. Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, 590.

[71] *Ruske i češke riječi...*, Rad, CVIII, 69.

[72] *Branič jezika hrvatskoga*, 82.

[73] *О српском језику*, I, 1887, 70—71.

[74] У чланку *Српски књижевни језик*, Српски преглед, I—1 (1895), 2.

Хрватима чинило да је српски језик неоплемењен, а Србима да је хрватски извештачен.

И онда кад су посустали покушаји појединих писаца из екавских крајева да уведу ијекавицу у своју средину, подељеност српског књижевног језика наставила је да привлачи забринуту пажњу водећих српских интелектуалаца. Љубомир Недић је 1895. горко жалио што »смо по језику исто тако поцепани као што смо поцепани политички«.[75] Он »за овај мах« није хтео да пресуђује »који би диалект српски требало подићи на достојанство општег књижевног језика српског«, али је очигледно нагињао уопштавању екавице. Сличан је став заузео пре тога Стојан Новаковић 1888;[76] он је као аргумент у прилог екавском изговору навео и то да он »привлачи она племена која су на прекретници међу Србима и Бугарима«, мислећи у првом реду на Македонце. Међутим, још знатно раније, 1878, Љубомир Ненадовић је отворено предлагао да »мањина приступи већини« и усвоји екавски изговор.[77] У исто време, истакнути филолози из Хрватске још увек су жалили што се источни предели не укључују у ијекавску заједницу. Јагић, који је још 1864. критиковао »већину српских књижевника« што се »држи екавштине«,[78] поновио је тај прекор 1900. године,[79] а Дубровчанин Перо Будмани је 1885. предлагао да Загреб усвоји фонетски правопис, »те и Србијанци неће имати изговора да остају при своме источном дијалекту«.[80] То су били гласови добронамерних људи, док се у круговима противника сарадње са Србима с извесном злурадошћу бележила чињеница да се Србија одваја екавицом од главнине српскохрватског језичког подручја.[81]

Неколико година после преврата 1903. прилике су се двоструко измениле: Србија се у већој мери почела загревати за југословенску идеју, а ван њених граница порасли

[75] *Н. м.*

[76] *Српска краљевска академија и неговање језика српског*, Глас СКА, X, 67—69.

[77] *О Црногорцима. Писма са Цетиња 1878. године*, Београд 1929, 201.

[78] *Изабрани краћи списи* 81.

[79] *Тамо*, 534.

[80] *Pogled na istoriju naše gramatike i lekiskografije od 1835. godine*, Rad, LXXX, 184.

[81] Упор. нпр., Z. Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, 522, 526, 590.

су њен углед и њена привлачна снага. Раније су, од писаца родом ијекаваца, екавско писање прихватали по правилу они који су дошли да живе у Београду, а сада је међу младима и западно од Дрине било све више таквих који су писали екавски. У часописима издаваним у тим крајевима (загребачко *Zvono* 1911, сарајевска *Српска омладина* 1912) појављују се предлози да сви Југословени усвоје екавски изговор. Као један од разлога помињала се и чињеница да су и Словенци екавци. Године 1912. словеначки часопис Veda, који је излазио у Горици, покренуо је анкету о језичком зближавању Југословена. Идеја иницијатора анкете о прихватању српскохрватског језика као књижевног код Словенаца није наишла на подршку у ширем кругу њихових сународника, али је знатно боље примљена сугестија о уједначавању научне терминологије за Србе, Хрвате и Словенце.[82] Значајно је да су у одговорима на ту анкету и три Далматинца, Јосип Смодлака, Милан Решетар и Никола Бјеловучић, била склона уједначавању у корист екавског изговора.

У еуфоричним данима после победа у балканским ратовима, Јован Скерлић је, понесен идејом југословенског заједништва, замислио конкретне кораке ка уклањању препрека на путу културног уједињавања Срба и Хрвата. У чланку *Источно или јужно наречје*[83] он је изложио историјат проблема и набројао разлоге за једно или друго решење, изјашњавајући се за екавицу. Његов нагласак је био на већој распрострањености екавског изговора (»од Триглава до Солуна«) и његовој једноставности, насупрот компликованим односима у ијекавици (*дијете — дјеца, ријеч — рјечити — рећи, хтјети — хтио* итд.). У ширењу екавског изговора Скерлић је видео »природан процес који се не може зауставити«, а додао је и да ће »када српско-хрватски народ буде национално обезбеђен... латиница постати општа књижевна азбука«. У ствари, он је био спреман да као Србин жртвује ћирилицу ако би западни крајеви напустили ијекавски изговор. Таквом заменом сви би много добили у културном погледу јер би се битно

[82] О анкети Vede прегледно је писао Ж. Милисавац, *Покушаји израде заједничке југословенске терминологије у XIX в. — одраз тежњи ка политичком и националном јединству*, Зборник за филологију и лингвистику, XII (1969), 110—112.

[83] СКГ, XXX (1913), 756—770, 862—873. Текст је прочитан као предавање у Друштву за српски језик и књижевност 4. новембра 1913.

повећала узајамна читљивост текстова, што би раширило тржиште књиге, које иначе, у свакој средини понаособ, гуши својом тескобом. Међутим, та би добит морала бити плаћена периодом потреса, додуше много јачих тамо где би се мењала азбука, која у целини прожима сваки текст,[84] него тамо где би се сложеније гласовно решење у одређеном броју речи заменило лакше савладљивим.

Крајем 1913. године Скерлић је као уредник *Српског књижевног гласника* упутио већем броју писаца и јавних радника у југословенским земљама писмо с питањем: »које наречје треба да постане опште у целој српско-хрватској књижевности, јужно или источно«.[85] Одговори које су послала 32 анкетирана аутора објављивани су у XXXI књизи *Српског књижевног гласника* током прве половине 1914. године.[86] Велика већина учесника, њих 21, изјаснила се за уопштавање екавског изговора. Од Срба ту су били сви осим двојице старијих филолога, Стојана Новаковића и Јована Живановића, који су, са много умерености и чак скепсе, саветовали да се ствари оставе да иду неометане својим путем. Импресионира податак да су Срби из западнијих, ијекавских крајева, бројно врло добро заступљени, били сви одлучно за екавицу, што сведочи о снази патриотског расположења. Чињеница да су исто опредељење имала и оба Словенца који су се одазвали на анкету разумљива је ако се има у виду да је словеначки књижевни језик екавски. Оба истакнута интелектуалца из Дубровника, филолог Милан Решетар и књижевник Иво Војновић, сматрали су да не треба дирати у постојеће стање. Такво је било и мишљење угледних хрватских филолога Томе Маретића и Петра Скока, као и двојице хрватских писаца, Рикарда Каталинића-Јеретова и Рикарда Николића, док су се тројица Хрвата (Франо Супило, Иван Крниц и Миле Старчевић) изјаснила за унификацију у корист ијекавице. Три југословенски оријентисана Хрвата, Далматинци Јосип Смодлака и Владимир Черина и Истранин Милан Марјановић, прихватили су екавски изговор. Ова размера

[84] Скерлићев предлог је у своје време значио много већу концесију са српске стране него што би то могло изгледати данас, кад је употреба латинице нешто сасвим обично за сваког писменог Србина. У Србији се тада уопште није писало латиницом; њој је отворио врата тек заједнички живот у југословенској држави, нарочито после Другог светског рата.

[85] СКГ, XXXI (1914), 114.

[86] Стр. 115—125, 217—228, 285—293, 375—389, 438—447, 526—528.

свакако не одговара стварном стању у тадашњој хрватској јавности јер је удео противника Скерлићевог предлога по свој прилици био много већи међу онима који нису били анкетирани, или нису одговорили. Они који су послали одговоре упозорили су и на то да су се Хрвати с муком привикли на ијекавицу те да »предлагати данас Хрватима, да модифицирају свој књижевни језик на основу екавског изговора, значи тражити од њих да претуре још једном оне дуготрајне борбе и муке око стварања књижевног језика«. Исто тако наглашавано је да би било ванредно тешко придобити просветне власти у Хрватској, у Далмацији и у Босни и Херцеговини за то да се новина уведе у школе. Знатан део хрватских учесника анкете истицао је да би прихватање латинице код Срба више користило заједништву него опште усвајање екавице.

Покрећући своју анкету Скерлић није имао у виду околности због којих је његов предлог био на граници неостварљивог. Књижевни језик или азбука могу се мењати коренитим захватима само онда кад је њихова употреба привилегија уског круга образованих, док огромна већина народа живи у неписмености и говори дијалектом. А у тренутку Скерлићеве иницијативе писменост је већ била зашла дубоко у народ. Традиције су већ биле укорењене, а навике раширене. Што је најважније, ијекавски изговор у књижевном језику већ је био постао национално обележје Хрвата. Најзад, ни неповерење на обема странама није било сасвим ишчезло. Стога резултати Скерлићеве анкете сведоче пре свега о изузетности тренутка кад је она спроведена. У том тренутку — као никад ни пре ни после тога — водећи људи међу Србима у ијекавским областима били су једнодушно присталице екавице. И међу Хрватима је постојала слична струја; да она није била безначајна, сведочи екавско писање неколицине загребачких књижевника (А. Б. Шимић, А. Цесарец, М. Крлежа, Г. Крклец, Н. Бартуловић и др.)[87] у првим годинама после Првог светског рата. Ипак, остаје чињеница да се Скерлић у свом југословенском одушевљењу преварио у погледу шансе да хрватска јавност прихвати његов предлог.

Први светски рат је одузео актуелност Скерлићевој иницијативи, а прилике после тог рата нису биле повољне

[87] Упор. нпр.: Lj. Jonke, *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*, Zagreb 1971, 205.

за језичко уједначавање. Српскохрватско језичко подручје, и у њему српски народ, остали су издељени и по азбуци и по изговору књижевног језика.

За време Првог светског рата аустријске власти су донеле одлуке о забрани ћирилице у школама и јавној употреби. То је прво учињено у Хрватској, у етапама, крајем 1914. и почетком 1915. године. Напоредо с тим уклоњен је и назив језика »хрватски или српски« из школа у Хрватској. У Босни и Херцеговини је крајем 1914. укидање ћирилице предлагао др Никола Мандић, заменик земаљског поглавара (и каснији председник владе НДХ). Он је сматрао да Србе треба асимилирати са »држави верним слојевима становништва«. Војни кругови су били истог мишљења, а генерал Саркотић је чак тврдио да »треба Србима ћирилицу као борбено средство учинити неупотребљивим«. Отпор оваквим ставовима давао је једно време заједнички министар финансија Билински, који је износио да је влада дотад спречавала амалгамисање Хрвата са Србима, који су »далеко борбенији и несумњиво енергичнији елемент у Босни и Херцеговини«, због чега је влада свесно упућивала та два народа на две различите азбуке. Забрана ћирилице уклонила би преграду и »утирала би пут Југославији«. Ипак је већ крајем јануара 1915. постигнута начелна сагласност надлежних о укидању ћирилице, али је наредба о томе објављена тек кад је наступила повољнија војна и политичка ситуација, тј. кад се Макензенова офанзива у јесен 1915. успешно развила.[88]

Ускоро после окупације Србије, почетком 1916, ћирилица је и тамо забрањена у јавној употреби,[89] а у априлу 1916. слична мера је предузета и у Црној Гори.[90] Тако су се Срби први пут у својој историји нашли у ситуацији да у међусобном општењу широко употребљавају латиницу, а готово цело подручје српскохрватског језика да се служи истом азбуком. Утолико више привлачи пажњу изузетак који је створила граматика српскохрватског језика

[88] Упор.: Dž. Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Sarajevo 1973, 84—90; В. Богићевић, *Писмености у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1975, 269—272.

[89] D. Đorđević, *Austro-ugarski okupacioni režim u Srbiji i njegov slom* 1918, u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske, Zagreb 1969, 214—215.

[90] Н. Ракочевић, *Црна Гора* 1914—1918, 250.

професора славистике у Бечу, Дубровчанина Милана Решетара. Књига је изашла у Загребу 1916. у две верзије: *Elementargrammatik der kroatischen (serbischen) Sprache*, са српскохрватским материјалом штампаним латиницом, и *Elementargrammatik der serbischen (kroatischen) Sprache*, где је тај материјал дат ћирилским писмом. Наравно, сломом Аустро-Угарске у јесен 1918. ћирилици су враћена њена раније права.

СКРАЋЕНИЦЕ

Анали ФФ — Анали Филолошког факултета, Београд
Архив САНУ — Архив Српске академије наука и уметности, Београд
Вуков зборник САНУ — Вуков зборник Српске академије наука и уметности, Београд
GZM — Гласник Земаљског музеја, Сарајево
Глас — Глас Српске академије наука и уметности, Београд
Глас САН — Глас Српске академије наука, Београд
Гласник ДСС — Гласник Друштва српске словесности, Београд
Гласник ЗМБХ — Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, Сарајево
Гласник СНД — Гласник Српског научног друштва, Београд
Гласник СУД — Гласник Српског ученог друштва, Београд
Годишњак АНУБиХ — Годишњак Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево
Годишњак САН — Годишњак Српске академије наука, Београд
Годишњак ФФ — Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад
Годишњак ФФНС — Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад
Годишњица НЧ — Годишњица Николе Чупића, Београд
Djela ANUBiH — Дјела Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево
Зборник ИК — Зборник историје књижевности Српске академије наука и уметности, Београд
Зборник МСКЈ — Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад
Зборник МСФЛ — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад
Зборник радова САН — Зборник радова Српске академије наука, Београд
Зборник радова САНУ — Зборник радова Српске академије наука и уметности, Београд
ЈФ — Јужнословенски филолог, Београд

Летопис — Летопис Матице српске, Нови Сад
Летопис МС — Летопис Матице српске, Нови Сад
НСВД — Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд
Посебна издања САН — Посебна издања Српске академије наука, Београд
Пос. изд. САНУ — Посебна издања Српске академије наука и уметности, Београд
Посебна издања САНУ — Посебна издања Српске академије наука и уметности, Београд
Пос. изд. СКА — Посебна издања Српске краљевске академије, Београд
Посебна издања СКА — Посебна издања Српске краљевске академије, Београд
ПКЈИФ — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд
ППЈ — Прилози проучавању језика, Филозофски факултет, Нови Сад
Прилози КЈИФ — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд
Прилози ПЈ — Прилози проучавању језика, Филозофски факултет, Нови Сад
Rad — Рад Југославенске академије знаности и умјетности, Загреб
Rad JAZU — Рад Југославенске академије знаности и умјетности, Загреб
Рад ЈАЗУ — Рад Југославенске академије знаности и умјетности, Загреб
Radovi ANUBiH — Радови Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево
Razprave SAZU — Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana
САНУ — Српска академија наука и уметности, Београд
СГиПС — Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Караџића I—III, Београд
СКА — Српска краљевска академија, Београд
СКГ — Српски књижевни гласник, Београд
СКЗ — Српска књижевна задруга, Београд
Споменик — Споменик Српске краљевске академије, Београд
Споменик САНУ — Споменик Српске академије наука и уметности, Београд
Споменик СКА — Споменик Српске краљевске академије, Београд
Starine — Старине Југославенске академије знаности и умјетности, Загреб
Старине ЈАЗУ — Старине Југославенске академије знаности и умјетности, Загреб

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

Адамовић, М. 100
Аделунг, Јохан Кристоф (Adelung, Johann Christoph) 171, 173, 180
Азем Ибрахим-паша 93
Албијанић, Александар 123, 129, 135, 136, 166, 183
Албин, А. 129, 133, 134, 141, 142, 145, 154, 162, 163, 195, 219, 224
Александар 105, 119
Александар Велики 60
Александар, молдавски војвода 93
Алексије 125
Андрејевић (Андрејић) Петар 145
Андрић, И. 279
Андрић, Иво 283
Андрић, Никола 170, 298, 299
Анић, В. 177
Арсеније III, патријарх 86, 87, 91
Арсенијевић Емануел, Борђе 200
Атанасије, патријарх 107
Атанацковић, Богобој 237
Атанацковић, Платон 207, 209

Бабукић, Вјекослав 230
Бан, Матија 246
Банашевић, Никола 216
Банковић-Тодоровић, О. 242
Барић, Х. 6, 11
Бартоли, Булио Матео (Bartoli Giulio Matteo) 75
Бартуловић, Нико 303
Батлер, Томас (Butler, Thomas) 182, 183
Батори, Андреј 92
Белић, Александар 17, 28, 29, 38, 39, 67, 70, 105, 130, 139, 159, 174, 181, 183, 185, 189, 217, 231, 235, 236, 264, 266, 268, 293
Белостенец, Иван (Bellosztenecz, Joannes) 185
Бенешић, Јулије 293
Берић, Весна 124
Берић, Д. 86
Берк (Berk, Ch. A. van den) 60
Бернштејн, С. Б. (Бернштейн, С. Б.) 6, 20, 65
Билински 304
Бирнбаум, Х. (Birnbaum, H.) 6, 69
Бјеловучић, Никола 301
Богдановић, Д. 81, 217
Богдановић, М. 107, 108, 109
Богићевић, В. 111, 273, 276, 304
Богишић, Валтазар 115
Бобански, Осип 111
Божић, Иван 85, 109, 120
Бојић, В. 199
Бојић, Милутин 264
Бомарше (Beumarchais, Pierre-Augustin Caron de) 265, 267
Бороjевић, Никола 246
Бошков, Живојин 242
Бошковић, Јован 235, 257, 262, 292, 299
Бошковић, Р. 6, 17, 26, 232, 293
Бранковић, Борђе гроф 106, 107
Бранковић, Бурађ деспот 73
Бранковићи 64
Братанић, Б. 21
Броз, Иван 234, 277, 289, 292, 298
Брозовић, Далибор 183, 224, 226, 228, 229, 290
Будимир, Милан 226
Будисављевић, Милан 283

Будисављевић Приједорски, Буде 283
Будмани, Перо 232, 273, 288, 300
Булатова, Р. В. 63
Буријан, барон 275, 277
Буторац, Павао (Павле) 85, 86
Бушатлија, Сулејман-паша 85

Вајан, А. (Vaillant, A.) 6, 25, 81
Вајер, Е. (Weiher, E.) 33
Вајнман, А. В. (Wainman A. W.) 293
Ваљавац, Матија 288
Васенко, П. Г. 86
Василев, Х. (Vasilev, Ch.) 60
Василије, епископ будимски 109
Василије, цетињски владика в. Петровић, Василије
Васиљев, С. 219
Вебер 288, 289
Вего, Марко 34, 59
Везилић, Алексије 124, 125
Вејк, Н. ван (Wijk, N. van) 17, 25, 70
Венцловић в. Стефановић Венцловић
Веселиновић, Јанко 260
Видаковић, Милован 161, 163, 169, 171, 182, 183, 184, 191, 194, 205, 255
Видаковић, Милош 283
Виноградов, В. В. 226
Винце, З. 228, 231, 244, 284, 286, 287, 299, 300
Висарион, владика 85
Витковић, Гаврило 87, 107, 108, 119, 144
Витковић, Михаило 161
Владислав, краљ 42
Владоје, логотет 62
Влајинац, М. 43
Властар, Матија 47, 61
Вондрак, Вацлав (Vondrák, Václav) 6, 25
Војводић, Миле 282
Војновић, Иво 302
Волтиџи 185
Врховац, Радивој 195, 235, 258, 259, 271
Врчевић, Вук 247
Врана, Ј. 33, 36, 38, 39
Вујановски, Стефан 122, 124, 128, 138
Вујић, Јоаким 163, 166, 194
Вукан, кнез 33, 36, 38
Вукићевић, М. 250
Вуковић, Јован 28, 103, 279
Вукојевић, Никола 283
Вукомановић, Славко 159, 226, 232
Вуксан, Д. Д. 146
Вулетић, Саво П. 282
Вуловић, Светислав 211, 265
Вученов, Димитрије 279
Вучетић, А. 86
Вушовић, Д. 214

Гавриловић, Андра 170
Гавриловић, Славко 150
Гај, Људевит 228, 229, 230
Галабов, Иван (Гълъбов, Ив.) 9
Гамулеску, Д. (Gămulescu, D.) 13, 157
Геземан, Герхард (Gesemann, Gerhard) 114
Георгије, митрополит 105
Георгијев, Вл. (Георгиев, Вл.) 9, 11
Георгијевић, К. 180
Георгијевић, Лука Милованов 163, 169, 170, 174, 176
Гете, Јохан Волфганг (Goethe, Johan Wolfgang) 197
Глишић, Милован Б. 260, 261
Грим, Јакоб (Grimm, Jacob) 190, 197, 199, 232
Грицкат, Ирена 28, 42, 89, 90, 106, 111, 122, 129, 132, 210, 217
Грковић, Милица 35, 43, 52, 243, 260
Грмек, М. Д. 88
Грос, Мирјана (Gross, Mirjana) 274
Грујић, Никанор 218
Грујић, Радослав 107, 108, 109, 119, 139, 144, 145, 273
Грујовић, Божидар 255
Грчић, Јован Миленко 238, 241, 242
Гршковић, 32
Губерина, И. 293
Гудков, В. П. 114, 125, 127, 128, 132, 133, 134, 136, 155, 205, 293
Гундулић, Иван 196

Давидовић, Димитрије 175, 176
Дамјановић, Василије 137
Данило, владика 109, 214
Данило II, архиепископ 45
Даничић, Ђуро 29, 38, 43, 61, 62, 63, 84, 96, 105, 196, 210, 211, 218, 219, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 243, 248, 249, 255, 257, 261, 268, 271, 285, 287, 288, 289, 292
Дас, Реа С. (Rhea S. Das) 281
Деже, Л. 34
Дела Бела 185
Деметар, Димитрије 230, 245
Деретић, Јован 173
Дефо, Данијел (Deffoe, Daniel) 142
Дечев, Д. (Detschew, D.) 10, 11
Дивковић, Матија 94
Дивковић, Мирко 289
Дикенман, Е. (Dickenmann, E.) 54
Дилс, П. (Diels, P.) 25
Димитријевић, Р. 236
Димитријевић, Ст. 86
Динић, Михаило 55
Дмитријев, П. А. (Дмитриев, П. А.) 120, 129, 144, 222, 226
Добрашиновић, Голуб 175, 260, 263
Добровски, Јосеф (Dobrowsky, Josef) 168, 171, 184
Долобко, Милиј (Долобко, Милий) 43
Достал, А. (Dostál, A.) 25
Дошеновић, Јован 163, 169, 170, 173
Драгоље, поп 33
Драгомир, С. 73
Драгосављевић, Адам 196
Драшковић, Јанко гроф 229
Дрекслер, Б. (Drechsler, B.) 177
Дуриданов, И. 11, 54
Дучић, Јован 264, 282, 283
Дучић, Нићифор 166

Баковић, М. 202
Банели, Чиро (Gianelli, Ciro) 87
Берфи, Б. (Győrffy, Gy.) 78
Борђевић, Д. 304
Борђевић, Тихомир 271
Борђић, Петар 25, 29, 31, 38, 39, 40, 63, 83, 84, 106, 118, 147, 186, 217, 233
Бунковић, С. 124
Бурић, Војислав 235

Елезовић, Глиша 65
Ердељановић, Јован 78
Есхил 86
Ефендић, Фехим 276
Ешенбург, Б. (Eschenburg, B.) 78

Железњак, И. М. (Железняк, И. М.) 53
Жефаровић, Христофор 121, 122
Живановић, Борђе 196
Живановић, Јован 217, 235, 248, 257, 258, 259, 269, 271, 291, 292, 302
Живановић, Синесије 122
Живанчевић, Милорад 229
Живковић, Драгиша 212, 225, 241, 242
Живковић, Кирил 122
Живковић, Стефан 177

Заимов, Ј. (Заимов, Й.) 9
Запоља, Јован 92
Захаријадес, Георг 205
Захаријевић, Илија 205
Зделар, В. 201
Зелић, Герасим 195
Змајевић, Андрија 87

Ивековић, Фрања 234, 288, 289, 292
Ивић, Алекса 65, 85, 86, 87, 88, 92, 130, 144, 181
Ивић, Милка 42, 201, 222, 298
Ивић, Павле 18, 20, 22, 28, 35, 43, 45, 64, 67, 70, 93, 96, 103, 117, 123, 155, 159, 176, 185, 204, 223, 225, 226, 253, 296, 308
Ивковић, М. 201
Ившић, С. 6
Игњатовић, Јаков 242, 249, 264
Илић, Војислав Ј. 211, 264, 267, 282
Илић, Јован 249
Илич-Свитич, В. М. (Иллич-Свитыч, В. М.) 20
Илчев, Ст. 9
Ильински, Г. А. (Ильинский, Г. А.) 36
Индикоплов, Козма 82
Исајловић, Димитрије 192, 193
Исаченко, Александар (Issatschenko, Alexander) 45

Јагић, Ватрослав И. 17, 21, 25, 26, 28, 29, 32, 35, 38, 61, 63, 64, 82, 89, 159, 226, 274, 275, 287, 289, 292, 300
Јакшић, Бура 237, 238, 239, 240, 280
Јамбрешић, Андрија 185
Јанковић, Емануил 141, 143, 144, 148, 149, 150
Јанковић, Паун 209
Јанковић, Теодор 138
Јастребић, Благоје 241
Јастребов, Иван Степановић 114
Јахјапашић, Мехмед-бег 92

Јевтић, Боривој 283
Јерковић, Вера 38, 61, 62, 82
Јерковић, Јован 206, 207, 234, 237, 241, 242, 243
Јеротеј Рачанин 111, 112
Јефтимије, патријарх 63
Јиречек, Константин 34, 75
Јоаникије, митрополит 111
Јовановић, Б. 61
Јовановић, Вићентије 116, 118
Јовановић, Владан С. 113
Јовановић, Слободан 265
Јовановић, Јован Змај 237, 239, 240, 249, 264, 271, 280
Јовановић-Батут, др Милан 291
Јовић, Душан 60, 206, 207
Јовичић, В. 281
Јововић, Лука 282
Јововић, Р. 281
Јонке, Људевит 29, 228, 284, 289, 293, 303
Јосиф II, цар 130, 133, 137, 138, 139, 168
Јузбашић, Џ. 273, 278, 304
Јулинац, Павле 125, 126, 127, 128, 144
Јуранчић, Ј. 251

Калај, Бенјамин 274, 275
Калођера, Д. (Kalogjera, D.) 295
Кант, Емануел (Kant, Immanuel) 143
Карано-Твртковић, Павле 34
Карацић, Вук Стефановић 31, 39, 43, 45, 83, 87, 112, 113, 114, 115, 119, 120, 123, 127, 130, 133, 135, 139, 141, 145, 150, 158, 159, 163, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 209, 210, 211, 212, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 255, 258, 262, 264, 267, 268, 270, 280, 284, 285, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 296, 298, 299, 306
Карас, М. (Karaś, M.) 15
Карло Велики 45
Каталинић-Јеретов, Рикард 302
Катић, Рељa 88, 89
Катичић, Р. 10, 12, 228, 284, 286, 290, 295
Качановски, М. 133
Кашић, Јован 159, 164, 182, 185, 202, 206, 224, 232, 234, 308
Кенгелац, Павле архимандрит 160, 166, 171, 193
Кипријан, Рачанин 106
Кирил, игуман 146, 154
Кириловић, Димитрије 271
Кићовић, Мираш 202, 210, 221
Клаић, Б. 202
Клепикова, Т. П. 20
Кнежевић, А. 100
Ковачевић, Гаврило 162
Ковачевић, Љубомир 35, 271, 281
Козачински, Емануил 116, 121
Коларац, Илија М. 281
Коларовић, Емануил 196
Колер, гроф 137
Конески, Блаже 71
Константин VII Порфирогенит, византијски цар 21
Константин Филозоф 63
Константиновић, Зоран 209
Копитар, Јернеј 133, 168, 171, 172, 176, 180, 181, 184, 185, 192, 197, 199, 204, 216, 226, 227, 232, 233
Корабљев, Б. (Кораблев, Б.) 34
Кораћ, Станко 173, 244
Королија, Мирко 283
Косановић, Сава 86, 111
Костантини, Лионело (Costantini, Lionello) 113, 120, 129, 133, 135, 169
Костић, Драгутин 84
Костић, Б. 281
Костић, Лаза 237, 238, 239, 240, 241, 264
Костић, Мита 65, 92, 123, 133, 137, 139, 168, 181
Кочић, Петар 279, 283
Краљевић Марко 95
Крахе, Х. (Krahe, H.) 10
Крестић, Василије 271, 272
Криновски, Гедеон 136
Крклец, Густав 303
Крлежа, Мирослав 303
Крниц, Иван 302
Крстић, К. 293
Крушевац, Т. 273
Кукуљевић, Иван 230
Кулаковски, П. А. (Кулаковский, П. А.) 116, 174
Кулин, бан 36

Кульбакин, С. 25, 38
Куна, Херта 31, 139
Курелац, Фран 152
Курцбек, Јозеф (Kürzbeck, Joseph) 137

Лазаревић, Лаза К. 261, 264, 267, 271
Лазаревић, Николај 128, 142
Лазаревић, Сава 138
Лазаревић, Стефан деспот 60, 63, 76
Лазин, Б. М. 170
Лаћевић, М. Ј. 255
Лајбниц, Готфрид Вилхелм (Leibnitz, Gotfried Wilhelm) 143
Лалић, Р. 116
Ламартин, Алфонс (Lamartine, Alphonse) 216
Ластовица, Богдан 283
Ленчек, Р. А. 232
Лескин, А. (Leskien, A.) 25
Лесковац, Младен 212
Линде 133
Лубас, Владислав (Lubaś, Władysław) 55, 78
Лудаић, Максим 88
Луковић, Стеван 264
Лунт, Х. Г. (Lunt, H. G.) 25

Љубиша, Стјепан Митров 247, 263
Љуштина, Викентије 128, 133, 142

Магарашевић, Георгије (Борђе) 139, 194, 195, 199, 205
Магнер, Т. 293
Мажуранић, В. 43
Мажуранић, Иван 230, 284
Мајер, А. (Mayer, A.) 10, 14
Макензен, Аугуст (Mackensen, August von) 304
Максим, патријарх 86
Малајеску, В. 116
Мамузић, И. 229, 246
Мандић, каноник 138
Мандић, др Никола 304
Манкен, И. (Mahnken, I.) 42
Манкоч-бег 92
Мара, султанија 64
Мардарије, штампар 82
Маретић, Тома 52, 54, 217, 223, 225, 234, 235, 252, 287, 289, 297, 298, 299, 302
Марија Терезија 137, 145
Маринковић, Боривоје 111, 146
Маринковић, Радмила 60, 88
Марић, Светислав 217
Марјановић, Милан 302
Марковић, М. 279
Марковић, С. 222, 293
Марковић, Светозар 243, 262
Марковић, Сломо Ато 248
Мармонтел, Жан-Франсоа (Marmontel, Jean-François) 125
Матавуљ, Симо 263
Матешић, Ј. 115
Матијевић, Лајош 78
Матијевић, фра-Стјепан 94
Матић, С. 87, 137, 243
Матић, Св. 214
Медаковић, Данило 64, 219
Меје, А. (Meillet, A.) 6
Мелвингер, Јасна 264
Мелетијевић, Никанор 114
Менесланд, Свеин (Mønnesland, Svein) 293
Менчетић, Владислав 196
Мериме, Проспер (Mérimée, Prosper) 197
Методије 6, 90, 117
Мехмед II Освајач 66
Мехмед-паша будимски 92
Микаља 185
Миклошич, Фран (Франц) (Miklosich, Franz) 6, 34, 48, 52, 55, 61, 92, 230, 231, 274, 287, 288, 289
Милас, М. 232
Милаковић, Димитрије 205, 206
Милекер, Феликс (Milleker, Felix) 78
Милованов, Лука 177, 180, 191, 227
Милисавац, Живан 246, 289, 301
Милићевић, Велько 284
Милићевић, Милан Б. 243, 260, 261
Миловић, Борђе Д. 109
Миловић, Јевто Н. 85, 109, 146
Милојевић, М. 35
Милошевић 183
Милтон (Milton, John) 216
Милутиновић, Сарајлија Сима 177, 194, 201, 202, 216, 282
Миљанов, Марко 281
Мирјевски, Теодор Јанковић 123 130, 131, 133, 168
Мирослав, кнез 33, 36, 38, 39, 41
Мирчев, К. 18
Митриновић, Димитрије 283
Михаила, Г. (Mihăilă, G.) 13
Михаило, влашки војвода 93

Михаиловић, Б. 212
Михаиловић, Георгије 122, 124
Михајловић, Велимир 145, 150
Михајловић, Евстатије 219, 249, 252
Михалбеговић, Мехмед-бег 92
Михановић, Антун 32, 71
Мицкијевич, Адам (Mickiewich, Adam) 197
Младеновић, Александар 29, 31, 42, 85, 90, 95, 105, 106, 109, 113, 120, 123, 127, 129, 132, 133, 134, 135, 136, 141, 142, 146, 149, 159, 161, 164, 173, 186, 187, 193, 195, 205, 206, 207, 211, 214, 216, 232, 234, 247, 250, 308
Младеновић, М. 100
Могуш, Милан 29
Мојашевић, Миљан 199
Мошин, Владимир 40, 63, 71, 109, 116, 122, 217
Мразовић, Аврам 124, 141, 177
Мркаљ, Сава 149, 163, 169, 170, 172, 173, 174, 176, 180, 186, 191, 227
Мулић, М. 61
Мурко, М. 276
Мустафа, дунавски капетан 92
Мушицки, Г. 139
Мушицки, Лукијан 149, 150, 160, 161, 165, 173, 177, 180, 186, 193, 194, 201, 246, 280
Мушкатировић, Јован 141, 144, 148

Нахтигал, Р. (Nahtigal, R.) 6
Недељко, поп 86
Недељковић, Љ. 291
Недељковић, О. 63
Недић, Љубомир 249, 258, 259, 265, 292, 299, 300
Немањић, Сава (Св. Сава) 35, 38, 39, 61, 122
Немањићи 59, 61, 81, 159
Ненадовић, Љубомир 207, 243, 249, 300
Ненадовић, прота Матеја 206, 207
Неринг, К. (Nehring, K.) 78
Никодим, архиепископ 38
Николић, Атанасије 196
Николић, Б. 176, 177, 183, 223, 260, 261
Николић, И. 250
Николић, Мирослав 280
Николић, Рикардо 302
Николић, С. 25
Никчевић, В. 247
Никчевић, Томица 85, 109, 120, 166
Новак, Виктор 229
Новаковић, Рељa 21
Новаковић, Стефан 133, 173
Новаковић, Стојан 34, 61, 63, 87, 89, 106, 113, 122, 166, 235, 236, 249, 269, 288, 292, 300, 302
Новић Оточанин, Јоксим 246

Обрадовић, Доситеј 123, 139, 140, 141, 142, 144, 146, 148, 150, 162, 169, 170, 172, 177, 195, 220, 227, 280
Обреновић, Милош 181, 200
Окука, М. 163, 173
Опачић-Лекић, В. 173
Орфелин, Захарија 118, 122, 124, 125, 127, 128, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 143, 147, 148, 155, 280
Остојић, Б. 165, 247, 282
Остојић, Тихомир 114, 122, 146

Павић, Армин 235, 288
Павић, Милорад 90, 105, 107, 113, 193, 194, 200
Павићевић, Бранко 85, 109, 120, 166
Павловић, Ив. 92
Павловић, Миливој 28, 35, 76, 200, 203, 211, 214, 217, 219, 221, 237, 240, 246
Пајсије, митрополит 119
Палавестра, Предраг 283
Палас 133
Памучина, Јоаникије 248
Пантић, Мирослав 95, 115
Папазоглу, Фанула 10
Папић, М. 273
Паули, Ц. (Pauli, C.) 11
Пацел, Винко 230
Пачић, Јован 194
Пејаковић, Стјепан 230
Пејовић, Б. 247
Перовић, Радослав 167
Петар Велики 116, 127, 147, 148, 153
Петар I, цетињски владика 146
Петковић, Владислав Дис 264
Петрановић, Божидар 244, 245, 246
Петре, Фран (Petrè, Fran) 172
Петровић, Василије владика 120, 127, 128, 142, 146, 148
Петровић, Георгије 128
Петровић, Драгољуб 85, 247, 283
Петровић, Карађорђе 167
Петровић, Михаило 268

Петровић, Мојсеј (Мојсије) митрополит 107, 110, 116, 118, 119, 138
Петровић, Никола краљ 282
Петровић, Петар 128
Петровић, Петар I владика 146, 165, 166, 216
Петровић Његош, Петар II 166, 201, 202, 206, 214, 216, 247, 263, 282
Петровић, Пеција Петар 283
Петровић, Р. 244
Петровић, Теодора 169
Петрович, Емил (Petrovici, E.) 23, 70, 79
Пецо, Асим 59, 85, 96, 103, 223, 247, 282
Пешикан, Митар 293
Пижурица, Мато 247
Пикјо, Рикардо 126
Пилар, Иво 273
Пиндар 86
Платеаријус, Матеус (Platearius, Matthaeus) 88
Поликарпов 122
Појкерт, Х. (Peukert, H.) 199
Попова, Т. В. 20
Поповић, Богдан 265, 267
Поповић, Вићентије 107
Поповић, Вук 247
Поповић, Душан И. 109, 110
Поповић, Б. 100
Поповић, Борђе митрополит 111
Поповић, Борђе Даничар 237, 255
Поповић, Иван 11, 15, 17, 19, 28, 103, 159
Поповић, Јевта 196
Поповић, Јован 205
Поповић, Јован Стерија 194, 201, 202, 203, 208, 209, 219
Поповић, М. 175, 202, 217, 229
Поповић, Милош 111
Поповић, Павле 265
Поповић-Бупић М., Ристо 282
Попруженко, М. Г. 61
Прокопович, Теофан 116, 121, 122
Пурковић, М. 55
Путник, Мојсије митрополит 138, 139
Пуцић, Медо 34, 246
Пушкин, Александар Сергејевич (Пушкин Александар Сергеевич) 197, 216
Раденић, Андрија 272
Радичевић, Бранко 211, 212, 219, 236, 237, 239, 249, 255
Радковић, Максим 119
Радовановић, Милорад 235, 265
Радојичић, Борђе Сп. 65
Радојчић, Никола 60, 65, 76
Радонић, Јован 87, 168
Радослав, краљ 42
Радул, поп 86
Радуловић, Ј. 279, 282
Рајачић, Јосиф митрополит 218
Рајић 280
Рајић, Јован 121, 123, 125, 127, 128, 131, 132, 136, 137, 138, 141, 142, 143, 146, 155
Рајић, Стефан 142, 162, 163
Рајовић, Мојсеј патријарх 107
Ракић, Викентије 128, 142, 166, 173
Ракић, Милан 264
Ракић, Мита 249
Ракочевић, Н. 304
Рамелмајер, А. (Rammelmeyer, A.) 253, 296
Рамовш, Ф. 18
Ранковић, Светолик 261, 262
Рачки, Фрањо 86
Редер, Петер 199
Ређеп, Јелка 114
Рељковић, Антун Матија 142
Реметић, Слободан 162, 180
Решетар, Милан 36, 42, 65, 234, 275, 301, 302, 305
Ризванагић, Мехмедага 85
Рингхајм, А. (Ringheim, A.) 60
Ристић, О. 239
Роде, Јаков 133
Рожић, В. 298
Ром, Б. 283
Роспонд, С. (Rospond, S.) 55, 78
Руварац, Димитрије 107, 108, 109, 118, 119, 122, 128, 132
Ружичић, Гојко 65
Руњанин, Петар 207
Русу, И. И. (Russu, I. I.) 10

Сава, цетињски владика 146
Сава Немањић (св. Сава) (в. Немањић, Сава)
Саватије, епископ 87
Савеј, Е. 12
Салер 128
Сандфелд, К. (Sandfeld, K.) 69
Саркотић, генерал 304

Сафронов, Г. И. 120, 129, 226
Савић-Југовић, Иван 177
Сване, Г. О. (Svane, G. O.) 43
Секереш, Атанасије Деметровић 123, 124
Секулић, Исидора 266
Селим, турски султан 65
Селимовић, М. 113, 216, 217, 221, 226
Селишчев, А. М. (Селищев, А. М.) 13, 25
Сечењи, Иштван (Széchényi István) 168
Симић, Р. 247
Синдик, Илија 85, 109, 120
Скарић, Владислав 76, 86, 111, 119, 144
Скерлић, Јован 105, 240, 242, 260, 262, 264, 265, 266, 269, 271, 283, 301, 302, 303
Скок, Петар 9, 15, 26, 44, 78, 221, 302
Сколд, Х. (Sköld, H.) 68
Славски, Ф. (Sławski, F.) 9, 17
Слијепчевић, Перо 283
Смаиловић, Исмет 103
Смид, Х. С. 128
Смодлака, Јосип 301, 302
Смотрицки, Мелетије 116, 122
Соколовић, Мехмед-паша 92
Сократ 143
Соларић, Павле 161, 166, 169, 170, 171, 173, 180, 191, 205
Соловјев, Александар В. 34, 35, 85, 86
Спалатин, К. 268
Србин, Драгомир 73, 93
Срезњевски, Измаил Иванович 288
Сремац, Борђе 87
Сремац, Стеван 263, 271, 280, 281
Срећковић, Панта 248, 249
Стаматовић, Никола 132, 141
Стаматовић, Павле 196
Станковић, Борисав 281
Станојевић, Драгиша 271
Станојевић, Лазар 88
Станојевић, Станоје 73
Станојчић, Ж. 261
Старчевић, Миле 302
Старчевић, Шиме 177
Стаховски, Станислав (Stachowski, Stanisław) 100, 101
Стевановић, В. 281
Стевановић, Миодраг 29, 105
Стевановић, Михаило 159, 214, 222, 223, 284, 293, 298
Стејић, Јован 194, 195, 217, 218, 221, 245
Стефан, херцег 64, 68
Стефан Дечански 35
Стефан Душан 34, 35, 42, 46, 50, 60, 85, 88, 114
Стефан Милутин 35, 41
Стефан Немања (Симеон) 36, 38, 42, 73
Стефан Првовенчани 35, 36, 38
Стефановић-Венцловић, Гаврило 107, 109, 112, 113, 136, 137, 139, 140, 141, 186
Стијовић, Светозар 127, 135, 136
Стојаковић, А. 206
Стојановић, Љубомир 25, 33, 34, 38, 64, 65, 82, 106, 107, 174, 177, 181, 183, 185, 217, 226, 258, 259, 269, 291, 292
Стојановић, С. 75
Стојковић, Атанасије 132, 133, 150, 216, 217
Стојнић, Мила 122
Стратимировић, Стефан митрополит 139, 142, 149, 168, 169, 174, 180, 192, 195, 210, 218, 219, 227
Стули, Јоаким 185
Суботић, Јован 249
Суворов, Максим 116, 117
Суворов, фелдмаршал 128
Сулејман II Величанствени, турски султан 92
Сундечић, Јован 246
Супило, Франо 302
Сучевић, М. 139

Твртко I, краљ 41, 62
Текелија, Сава 142, 162, 171, 173, 207, 209, 219
Теодосије 122
Тирол, Димитрије 196, 205, 206
Ткалчевић, Адолф Вебер 287
Толстој, Н. И. (Толстой, Н. И.) 31, 81, 85, 105, 120, 126, 127, 129, 141, 143, 144, 159, 226
Томић, Јован Н. 85
Томовић, Г. 33, 40
Тривунац, М. 150
Трифковић, Коста 241
Трифуновић, Борђе 38, 50, 61, 63, 84
Трлајић, Глигорије 125, 143, 144, 160, 165
Трофимкин, О. И. 247
Трубачев, О. Н. 9
Трубецкој, Н. С. (Trubetzkoy, N. S.) 25

Бимоховски, В. (Cimochowski, W.) 12
Бипико, Иво 283
Бирило 6, 90, 117
Бирковић, Сима 55
Боровић, Владимир 35, 61, 86, 111, 144, 146
Боровић, Светозар 282
Бунковић, С. 124
Бурчија, војвода 176

Унбегаун, Б. (Unbegaun, B.) 65, 105, 118, 119
Урош V (Пети), цар 121
Усачева, В. В. 20
Ускоковић, Милутин 280
Успенски, Б. А. (Успенский, Б. А.) 117

Фасмер, М. (Vasmer, M.) 9, 44, 103
Фекете, Е. 35
Фелбигер, Ј. И. 124
Филиповић, генерал 276
Филиповић, Јосип 274
Филиповић, Теодор 255
Флора, Раду 209
Форишковић, Александар 171
Франк, Ото (Franck, Otto) 55, 78
Франолић, Б. 152, 268
Фрушић, Димитрије 175, 176

Хадрович, Ласло (Hadrovics, László) 80
Хазаи, Г. (Hazai, G.) 100
Хам, Јосип (Hamm, Josip) 25, 29
Хамп, Е. (Hamp, E.) 59
Хафнер, Станислав (Hafner, Stanislaus) 45
Хаџи-Васиљевић, Ј. 111
Хаџић, Јован (Милош Светић) 194, 210, 211, 219, 221, 252
Хвал 62
Хедервари, Куен бан 273, 289
Хекторовић, Петар 95
Хелер Г. (Heller, G.) 78
Херити, П. (Herrity, P.) 141, 236
Хирт, Х. (Hirt, H.) 11
Хонијат, Никита 78
Хоровиц 275
Хранислав, Гаврило 173
Храсте, М. 29, 251
Хребељановић, Лазар 61, 63
Хујер, О. 6
Хусрев-бег 92
Хумболт, Вилхелм фон (Humbolt, Wilhelm von) 171

Цар, Марко 283
Цвијић, Јован 96, 155, 268
Цвијић, О. 217
Цезар, Гај Јулије (Ceasar Gaius Julius) 45
Цесарец, Август 303
Цет, Р. (Zett, R.) 50
Цигале, М. 245
Цицерон (Cicero, Marcus Tullius) 287
Цојс 172
Црнојевић, Арсеније III патријарх 90, 91
Црнојевићи 64

Чабеј, Е. (Çabej, E.) 12
Чађеновић, Ј. 281
Чанки, Д. (Csánki, D.) 78
Черина, Владимир 302
Чокорило, Прокопије 248
Чремошник, Грегор 36, 40

Цафероглу (Caferoğlu, A.) 66
Цинов, В. Б. (Джинов, В. Б.) 76

Шакабента, Арсеније IV Јовановић патријарх 107
Шантић, Алекса 282
Шафарик, Јанко (Шафарик Янко) 35
Шафарик, Павел Јосиф (Schaffarik, P. J.) 28, 200
Шаулић, Јелена 196
Шевелов, Г. Ј. (Shevelov, G. Y.) 6
Шетка, Ј. 48
Шимић, Антун Бранко 303
Шиц, Ј. (Schütz, J.) 13, 76
Шишман, бугарски цар 95
Шкаљић, Абдулах 100
Шкриванић, Г. 55
Шлегел, Фридрих (Schlegel, Friedrich) 171
Шлецер 168

Шмаус, Алојз (Schmaus, Alois) 103, 241
Шневис, Е. (Schneeweis, E.) 150
Штејнингер, В. (Steininger, W.) 60
Штритер-Темс Х. (Striedter-Temps, H.) 150
Штолц, Б. А. (Stolz, B. A.) 176, 225
Шћепан Мали 214
Шуковић, Р. 205
Шулек, Богослав 230, 231, 253, 285, 288, 295

Приредила Анкица Васић

РЕГИСТАР ОНОМАСТИЧКЕ ГРАЂЕ

Авала 101
Аврам 158
Ада 101
Адамовић 54
Алексије 158
Алибунар 101
Арсеније 53
Атанасије 158

Бабино Поље 57
Бабјане 56
Баваниште 79
Багрдан 101
Бајина Башта 101
Бајмок 79
Балтабериловац 70
Банаиз 24
Банишора 24
Баноштор 79
Бањска 56
Бар 15
Барбат 73
Барбатовце 73
Барбаце 70
Баст 15
Башка вода 15
Бћла 57
Белград 56
Белица 54
Белослав 73
Бељаница 55
Беочин 79
Берат 56
Бербатово 23
Беривојевић 54
Беркасово 79
Бесна Кобила 55
Бечеј 79
Бечкерек 79
Biela 42
Бистрица 54
Бјеласица 55
Бјелашница 55
Блаташница 54
Бов 24
Богдашићи 57
Богут 53
Божа 52
Бојана 14
Бојник 79
Болеч 15
Бор'ч 56
Босна 14, 56
Босут 14
Браја 52
Бранивој 52
Бранислаљић 54
Брасаљце 58
Браслав 58
Братеш 53
Братонић 52, 53
Братоножићи 53
Братушко 73
Брач 15
Брвеник 56
Бргат 15
Brieg 42
Брсково 56
Будимља 56
Буђ 58
Буђановци 79
Буђево 58
Будва 15

Буковик 55
Букуровац 23, 70
Бун 73
Буна 14
Бучум 23, 70

Вакарел 24
Вакуф 101
Валуниш 23
Васиљ 53
Вељко 158
Венчац 55
Ветерница 54
Видојевица 55
Видосава 255
Винубрат 54
Вис 15
Виситор 73
Влад 52
Владе 52
Владичин Хан 101
Влађ 52
Власе 74
Власи 74
Влатко 53
Влах 74
Влахиња 56
Влашић 74
Влашка 74
Влк 53
Влкашин 53
Влкота 53
Војихна 53
Војловица 79
Војнег 73
Волујак 55
Врагооча 54
Врања 56
Врањина 56
Врбас 14
Врла 54
Врхлаб 56
Врчин 15
Вршац 79
Вук 158
Вука 14
Вуле 158

Гавнос 24
Глбочица 56
Годебрат 52
Голеш 55
Голија 55
Голозло 54
Голубинци 79
Гора 56
Горажде 58
Горазд 58
Горане 56
Горица 56
Гостило 53
Грабовци 78
Град'ц 56
Грачаница 54, 56
Грбаљ 15
Гргетег 79
Грд 53
Григорије 158
Грубиша 53
Груж 15
Гружа 54
Гучево 55

Дабижив 53
Даљегост 58
Даљегошта 58
Данил 53
Дарослава 79
Д'б'р 56
Деја 52
Дејан 53
дели Радивој 101
Делиград 101
Дервента 101
Деса 52
Дечани 56
Димитрије 158
Димитровци 79
Дмитр 53
Добановци 79
Добрав'ц 52
Добре 52
Добромисл 52
Доброта 57
Дојчин 53
Доментијан 53
Дорослово 79
Дорћол 101
Драва 14
Драгобрат 53
Драгобраћа 53
Драгорад 52
Драгослављић 54
Драгутин 53
Дрћва 57
Дреница 54
Дрим 14
Дрим'ц 55

Дрина 14
Дрињача 55
Дрмановци 78
Дружило 73
Дршковина 56
Дувно 15
Дукља 15
Дунав 14
Дурмитор 73

Баравица 55
Берасим 55
Бердап 101
Беравица 55
Берекаре 57
Беро 55
Беровица 55
Бетиња 54
Бур'ђ 53
Бурђиц 53

Ердевик 79

Жабаљ 79
Живогоште 57
Живодер 54
Жировци 78
Жича 56
Жљеб 55
Жрновница 57

Завида 53
Загрлата 56
Затон 57
Затрнавска жупа 56
Захарија 158
Захлмје 56
Звечан 56
Звијезда 55
Зеленгора 55
Земун 78
Зета 56
Златар 55
Златибор 55

Ибар 14
Иван 53
Ивојевић 54
Избиште 79
Иланца 79
Илица 101
Иловница 79
Илок 79
Ириг 79

Јабланица 54
Јавор 55
Јагледница 54
Јагодња 55
Јадовник 55
Јакшинци 78
Јасеница 54
Јастребац 55
Јелшаница 54
Јоаникије 53
Јован 158
Јошаница 54
Јухор 55

Каблар 55
Калемегдан 101
Каменица 78
Кањижа 79
Кара Борђе 101
Карабурма 101
Карађорђе 101
Кикинда 79
Клина 14
К'ндед 73
Кнежа 79
Ковин 79
Колубара 14
Кома 55
Комови 55
Константин 53
Копаоник 55
Корана 14
Корбевац 23
Коритник 55
Корнет 73
Корча 56
Корчула 15
Косаница 54
Косара 255
Кос'лница 54
Космај 55
Костица 53
Котленик 55
Котор 15
Коцељ 58
Коцељева 58
Крајина 57
Крлигат 73
Крнуле 73
Кртоле 15
Крушевица 57

Крушев'ц 56
Крушедол 79
Кувеждин 79
Кујавча 54
Кукавица 55
Кумане 58
Кумани 58
Куманин 53
Куманица 58
Куманово 58
Купа 14
Куршумлија 101
Кучетинци 78

Лаб 14
Лазар 53
Ластва 57
Ластово 15
Левче 56
Леденице 57
Лепеница 54
Лептерија 70
Лика 14
Лим 14
Липљан 14
Лисац 55
Лисица 53
Лок 79
Лопуд 15
Лугомир 54
Лужане 56
Лужница 54
Лука 158
Луштица 57

Љиг 14
Љубибрат 53
Љубибратић 53
Љубовид 58
Љубовића 58
Љубовићска жупа 56
Љубомир 56, 255
Љуботен 58
Љуботћн 58
Љуктен 58
Љуптен 58
Љута 57
Љута 57 (у Боки)

Маглић 55
Магура 70
Мајданпек 101
Макар 15
Макарска 15
Манђелос 79
Марадик 79
Маржини 23
Марко 53
Матеј 53
Мачкат 73 (на Златибору)
Мачкатица 70
Медвед 53
Медведник 55
Медун 15
Мерошина 57
Меруља 73
Мерцелат 23, 70
Метохија 57
Мехмед-бег 102
Мик 73
Мил 52
Милад 52
Милан 158
Милгост 52
Миле 52
Милешева 56
Милисав 158
Милован 53, 158
Милоје 158
Милош 53, 158
Мил'ц 53
Милуј 53
Милут 53
Милутин 255
Милутовац 53
Миљ 52, 58
Миљак 53
Миљевина 58
Мирко 255
Мицор 70
Млава 14
Младен 53
Мљет 15
Мојсеј 158
Мокра гора 55
Молунат 15
Морава 14
Моравица 55
Мошорин 79
Мургуле 73
Мутимир 26
Мутница 54

Негован 53
Негришори 73
Негуш 53
Немања 53
Немыслъ 26

Неретва 14
Неродимља 56
Никодим 53
Никола 158
Ниш 11, 15
Нишава 55
Нови Пазар 101
Ново Брдо 56

Обод 57
Обрад'ц 53
Обреж 79
Овчар 55
Озрен 55
Ораш'ц 58
Ос'лник 57
Отроци 57

Павле 158
Пазова 79
Пазухо 79
Пазушко поље 79
Пантино 56
Пасарел 24
Пасјача 55
Патково 56
Пауни 56
Паштрик 55
Пек 14
Пераст 15
Петар 158
Петр 53
Петреј 53
(Петро)варадин 79
Петрч 56
Печенег 58
Печеног 58
Печеноге 58
Пешчаница 54
Пива 14
Плав 56
Плеш 58
Плешин 58
Плива 14
Плијеш 58
Подгор 56
Подримје 56
Полог 56
Полуглав 54
Пољице 57
Поморишје 98
Поникве 57
Попово поље 56
Посрђдница 57
Прача 14
Прве 52
Превал'ц 55
Предихна 54
Предихнић 54
Преполье 56
Прљвлака 57
Прибислав 53
Прибоје 73
Призрен 56
Приштина 56
Проклетије 55
Прчањ 15
П'стр'ц 55

Раваница 54
Равно 56
Рад 52
Радан 55
Раде 52
Радим 58
Радимља 58 (код Стоца)
Радобуд 58
Радобуђа 58
Радован 53
Радованић 54
Радовановић 54
Радогошта 56
Радоје 53
Радослав 52
Радочело 55
Радуј 53
Радујевац 53
Рађ 52, 53
Рађевина 53
Рако 52
Рама 14
Рас 15
Рача 54, 78
Раша 52
Рашка 56
Рвеник 54
Рћка 57
Рзав 14
Рибница 54, 56
Ривица 79
Рисан 15
Рогозно 55
Романија 74
Ртањ 55
Р'т'ц 57
Рудник 55, 56
Русин 53

Сава 14, 53, 158
Сарајево 101
Сасе 58, 79 (у Срему)
Сасе 58 (код Студенице)
Сасин 53
Саш 58
Сашка река 58
Светозар 255
Светолик 255
Сврљиг 23, 70
Селеуш 79
Селштица 54
Сеница 56
Сефкерин 79
Симеон 53
Сингур 73
Синђајевина 55
Сисак 15
Ситница 54
Скадар 15
Скориша 53
Славичковић 54
Сланкамен 78
Слано 57
Сонта 79
Сопоћани 56
Сошане 56
Сошница 54
Срамко 73
Сребреница 56
Средска 56
Срем 15, 56, 78
Стан 52
Стањ 58
Стањево 58
Стара планина 55
Стари Влах 74
Стејановци 79
Степан 53
Степановци 78
Степоје 53
Стефан 53
Столови 55
Стон 15
Стонски Р'т 57
Стрез 52
Стрезимир 52
Стрезо 52
Студеница 54, 56
Сува планина 55
Сувобор 55
Сулејман-паша 102
Сурдулица 24, 70
Сутвара 26
Сутоморе 26
Сушћепан 26
Тамиш 14, 78
Тара 14
Ташмајдан 101
Теговиште 58
Текија 101
Теодосије 53
Теразије 101
Тћхота 58
Тиват 15
Тимок 14
Тиса 14
Товрљане 15
Топлица 54
Топлуха 54
Тополница 56
Топчидер 101
Травуниja 56
Трговиште 56
Требиње 56
Требопоље 56
Трепча 56
Трескавица 55
Трнова 57
Троглав 55
Тр'пимиръ 26
Трип'ц 53
Тузла 101
Туларе 57
Тумба 24
Турија 79

Ћехотина 58
Ћуприја 101

Угрин 53
Улцињ 15
Уна 14
Урош 80
Урсул 24
Урсуле 73
Утешен 53
Утманска махала 77
Утманци 77
Утманчићи 77

Фаркаждин 79
Фруг 53
Фрушка гора 78
Футог 79

Хасан-ага 101—102
Хаци Тодор 101
Хвал'ц 54
Хвалчић 54
Хвар 15
Хвосно 56
Хлм 56
Храбре 52
Хран 52
Хранидруг 54
Хранидружић 54
Хрватин 53
Хтетово 56

Цетина 26
Цијевна 14
Црница 54

Часлав 52
Чемерница 54
Чемерно 55
Черевић 79
Читлук 101
Чифлук 101
Чрномуж 52
Чуруг 79

Џепа 24

Шарбане 73
Шљакне 77
Штип 11
Штитаре 57
Штитари 57
Штона 77
Штрб'ц 54
Шумет 15

Приредила Анкица Васић

РЕГИСТАР РЕЧИ

Абрахам 288
авлија 254, 259
Аврам 288
ага 101
агалук 101
агент 152
адвокат 296
администрација 152
ађутант 151
аждаја 101
академија 153
ако т' је 239
алат 101, 254
ал' 239
алај-барјак 102
алвација 101
алегорија 153
аљина 96, 155, 203, 237
аметист 153
амин 48
амфитеатар 153
аналитически 153
анархија 153
анатема 48
анатомија 153, 209
анђел 48
анегдота 153
аноним 153
ансамбл 268
антипатија 153
антипод 153
апелација 152
апологија 153
апостол 48
апотека 153, 296
апсана 101
аратос 103
арбитар 152
аренда 152
арија 152
аристократ 153
аристократија/аристокрација 294
аритметика 153
армија 151
арсенал 151
артиљерија 151
архив 152
архимандрит 203
архитект 153
архитектура 209
аршин 101
астал 154, 259
асфалт 153
Атена 294
Атина 294
атмосфера 153
атом 153
ауторитет 152
ашов 154

бабајко 224
Бабилон 294
багаж 152
багатела 152
багр 51
бадава 101
бај 241
бајат 101
бакар 101
баксуз 101
бакшиш 101
бал 151
балега 12

балет 151
балон 152
бањав/бањаст 12
бан 45
банда 152
бандера 152
банка 152
банкет 151
банкрот 152, 186
барбарин 294
барјак 101
барутана 101
бас 152
басна 297
баталити 101
батерија 151
бач 12
бачија 12
башта 101
беамтер 151
бег 100
бегенисати 101
бедевија 101
без 187
bezzakonik 285
безмождник 202
безнадежан 297
безначелије 49, 50
безобразлук 101, 254
безумље 209
безумство 209
безусловно 210
бекрија 101
бекство 297
берат 100
берберин 101
бердокати 150
бесконачан 251
бесловесан 297
Бетлехем 294
Бечлија 101
бешика 74
библија 185
Бизантија 294
бија 68
бил 68
бир 80
биро 152
биров 154
бирош 154
бискот 152
бискуп 294
бистар 19
бит ћу 277
битан 296
бићу 277
бич 8
блавор 12
благовештеније 48
благодат 49
благоличије 50
благонравије 258
благополучије 221
благословити 48
благоч'стив 48
блажен 48
бледи месец 240
блитва 75
блокада 151
блуд 46
боб 8
бог 47
богољубив 48
богопостављен 50
богородица 48
богоугод'н 48
богоштовље 299
бодар 251
божанство 120
Божићь 134
божур 18
боза 101
боја 101
бојак 224, 240
бојеви 252
болестйомь 182
бољар(ин) 45
бомба 152
бонтон 268
боравити 225
босиљак 9
боца 152
брак 47, 245
бран 241
брана 8
брати 8, 19
bratja 285
братотвореније 47
братство 48
браћа 95
брежне груди 240—241
бресква 8, 10
брзојав 296
бригада 151
брилијант 151
бриљантан 268
брод 44
бродолом 253
бројка 252, 296
броћ 9

бубањ 8
будала 101
будуће 190
будушче 190
буздован 101
бунар 101, 145, 254
бургимајстор 151

ва име 166
ва истинѫ 83
Ваведеније 120
вавијек 120
Вавилон 294
вага 151
вазвишава се 123
ваздух 294
ваздухокружије 209
валер 268
вап 241
вапити 120
варварин 294
вармеђа 154
варош 80
васе 83
васиони свијет 120
Васкрс 120
васкрснути 120, 294
васпитање 294
васпитати 251
ватра 12
вашар 154
већа 18
вељаше 238
вен'ц 45
вера 47, 67, 117
вѣра 117, 223, 285
вероватан 258
веродостојан 258
верозакон 258
веројетан 258
верховни вожд 167
весло 8
вест 49, 221
веш 294
вештоплес 209
виера 67
Византија 294
визитација 152
викајући 237
виле 8
вино 10
виновник 297
виноградар 217
виршла 253
Витлејем 294

вишња 8
вјеђа 18
вјера 117, 118, 285, 288
вкус 236
влада 252
владаније 45
владал'ц 46
владар 220
владатель 220
владика 50, 294
владјеније 252
властелин 45
властити 245
владич'ствовати 47
влак 297
влах 74
влна 51
вниманије 49
воденица 52
водовађа 52
водораван 243
воз 8
воздух 236, 252
возити 8
возпитање 245
возраст 164
војени 259
војни 259
војно 224, 240
вољно 47
вољом 46
воспитати 236
вострептао 134
в'прошеније 47
вр 96
вражда 46
вранац 134
врбовати 150
вредан 19
врећа 294
врлет 44
врт 9, 52
врх 96
връхъ 117
врч 9
врћи 8
врша 8
в'сходешти 47
втеченије 252
вуне 8

газда 154
газити 18
гајде 224

гарда 151
гарнизон 151
гарнизони 252
гас 296
гвар'к 76
гвожђе 293
где 201, 237, 238
гди 201, 237
гдје 237
гемајнер 150
генерал 151
генерални 152
гирица 75
глава 50
глагол 185
глазба 296
глас 239
гледим 237
глуп 297
глупеж 202
гнев 49
говеда 8
говораше 155
говорио је 155
голет 44
горе 182
госпар 212
господар 45
гост 7
гостимор 241
градац 18
градова 96
градозиданије 45
граматик 51
граматика 185
грах 8, 294
гребенар 51
гред 241
гре́да 155
гредељ 8
грех 47
грехом 46
гръоце 187
Грк 9
грнчар 51
гробље 223
гроф 151
гудура 13
гумно 8
гуњ 51
гуња 9
гус(ка) 8
гусар 46
гуска 18
гусле 8

гусле јаворове 240
гуштер 223
гушћер 27

да 297
да урадим 297
дама 151
дан 22, 67, 68, 83, 117
данак 240
данаске 186
дан'к 45
дао 67, 135
дар 26
даскал 103
датум 152
двери 251
движима 47
двобрачије 209
двоженство 209
двојба 252
двојежен'ц 47
двор 45
дворанин 225
двориште 254, 259
двосмислен 210
двосупружије 209
де 237
дежурни 252
дезертер 151
дејство 220, 252
дејствовати 297
декрет 152
делија 101
делокруг 253
депеша 152
депутат 152
десет'к 45
десни 18
десперат 152
деспот 46
dĕte 285
дефект 152
дефинисати/дефинирати 294
децембар 49
ди 237
дивизија 151
дивљач 253
diete 285, 288
дијак 50
дијете 204
дилбер 101
димњак 254
динстовати 253
диња 8

диплома 185
дир 241
директор 152, 209
дишкреција 152
диштрикт 152
дјевојка 203, 224, 233, 291
дјеца 212
длъгъ 117
длго 68
дљуго 68
добош 154
добродјетељ 194
доброта 49
доброту 206
довест ћу 277
довешћу 277
довући 298
догматичари 269
додијати 18
дођем 223
доживотан 296
доказ 221, 252
доказателство 252
доказательство 258
доктор 152
документ 152
долап 101
долженъ 182
дом 7
доћи 223
дондеже 203
доручак 259
доследан 252
дослован 297
доста 20
доставити 297
достоинство 49
доход'к 45
дрворез 253
древодеља 51
држат' 224
дрпати 18
друштво 135, 164
друм 153, 294
друми 224
друштво 212
дуван 101, 254
дуванкеса 102
дувати 293
дугъ 67
дуго 68
дужанъ 182
дужност 186
дуња 9
дупин 75
дупли 152
дух 49
дућан 101

ђевојка 203, 233
ђенар 49
ђенвар 49
ђеракар 51
ђетета 204
ђеца 212
ђорда 224
ђубре 101, 294
ђувеч 254
ђумрук 100, 101

еданъ 43
егзекуција 152
егземплар 152
егзерцирање 151
експедиција 152
експрес 152
ексхортатор 209
ексцес 152
електрана 254
ем 101
есеј 268
ескадрон 151

жанр 268
жамкошт 76
жезал 166
железо 8
желела 237, 238
желети 238
желила 237
желио 237
жељезо 293
жељела 237
же́нā 223
ženam 285
женама 223
ženama 285
ženami 285
ženah 285
женидба 245
жетва 117
жети 8
жива 297
живети 237
живити 237
живјети 237
животни 217
жито 8
жлица 294

жрвањ 8
жрец 251
жртва 47, 251
жупа 46
жупник 245
жур 268

за те 297
забава 46
завет 49
завештати 120
загртати 20
зајмодав'ц 47
закон 46
занат 254
запаљив 243
заповед 46
запљускај 240
запон 51
зарастити 182
заситити 243
заслуга 186, 224
заставити 50
заступник 251
застарелост 208
заточити 46
захвалност 186
зашт 239
збирка 296
зборница 217
звање 164, 236
званичан 221
званични 246
звезда 17
звездослов'ц 47
зговорити се 46
згон 45
здвојан 299
здравствени 296
здравство 252
Зеј 241
зејтин 101
зека 297
зеко 297
zemaljah 285
землн 78
земљемерије 47
земљорадник 269
зид'ц 51
зимиште 52
зимовиште 52
зјап 241
златар 51
злато 8
златопечатник 47
злочин 258
зрак 252, 294
зубма 238
зулум 101

играти 293
играчка 224
идућа 221
идућност 202
ићасмо 155
извести 50
извод 50, 52
из'гнати 46
изгору 269
изјавителни 185
излет 253
изниклица 240
изудица 209
икона 48
ил' 239
име 117, 135
император 152
инат 254
инзистирати 294
инвентар 152
индорзат 209
инжинир 152
инок 48
иностранство 297
инсистирати 294
инструмент 152
интерес 152
интересантан 152
интрига 152
информација 152
иншпекција 152
искао 67
искрен 251
исправити 46
историја 185
ишли смо 155
ишту 118

јабука 8
јагње 294
јагњетина 52
јагњило 52
јаз 8
јак 19
јање 212, 294
јара 241
јарам 8, 18
јарбол 75

јарко 225
јастог 44
јастук 101, 254
јахати 8
јашецъ 134
јеванђелије 48
јегуља 9
један 270
јединство 49
јединење 294
јел' тако 239
јенвар 49
јем'ц 46
јендек 101
јепископ 48
јерес 48
Јерусалем 294
Јерусалим 294
јесениште 52
јесетра 8
јечам 8
јок 101
Јовиш 241
јорган 254
јоргован 101
Југословен 258
јуче/јучер 294
Јуна 241
јунáка 223
јунацима 223
junačtvo 285
јурисдикција 152

ка земљице 212
кавад 51
кавез 101
кадија 100
кадилница 48
казалиште 294
казнително 207
казнити 46
казнословно 207
кај 27
кајсија 101
калдрма 101
калибар 151
калигије 51
калуђер 48
камата 153
камен 7
кандидат 152
кантар 100
канцеларија 152
каос 294
капа 51
капара 152
капетан 152
капија 101
капитал 152
каплар 151
капула 75
капуч 51
караш 8
карика 154
каруце 152
каса 152
касапин 254
катун 12
каурин 145
качара 145
кашика 294
квадрат 152
кемија 294
кестен 10
кецеља 154
кијати 293
килав 76
кимак 75
кимац 75
кип 80
Кипар 294
кир 46
кирург 294
кихати 294
кишобран 253, 258
клак 10
класически 185
клаузула 152
клашња 10
клевета 49
клен 8
клетвопреступљеније 47
клип 243
клирик 47
кнедла 253
кнез 45, 168, 259
књаз 259
књига 50, 51, 168
ко 272
ковач 51
кожух 51
коза 8
којега 297
кокот 8
коло 8, 76
колодвор 258, 299
ком 297
комесар 152
комин 10

комисија 152, 209
кому 297
комшија/сусјед 294
коњ 7, 8
коњиц 224
коната 10
конгрес 152
кондир 153
коноп(ац) 9
конопље 8
консултација/конзултација 294
контрадикција 152
контрола 209
конференција 152
концепт 152
копати 8
копија 152
копиле 12
копун 9
коса 8
косити 8
костањ 10
кости прађедовске 240
котар 294
кочијаш 154
коша 239
кошуља 51
крас 13
краљ 45
крађа 46
креста 9
кредитор 152
крз 241
крив 47
кривица 252
кривња 252
криж 272, 294
крин 44
крма 8
кројити 8
кромпир 151
кротост 49
крофна 253
крст 48, 272, 294
крститель 48
кртост 243
крух 293
крушка 8
крш 44
кршћанин 294
ктитор 48
кувар 293
кукавичлук 101
кукутица 269
купа 10, 243
куратор 209
курсеви 297
кућа 18, 20
кућам 155
кућама 155
кућами 155
кућах 155
кухар 293

лагер 150
ладан 269
ладеће 238
лађа 8
лајтнант 151
лакат 18
лана 8
лаор 240
ластавице 44
латица 296
лекар 295
лемеш 8
лемшат 76
лепо 67
летиви часак 241
летиште 52
лешник 8
ливада 52, 155
лигња 75
лиепо 67
лијечник 295
линьак 8
лисје 212
литурђија 48
лиферант 151
лицемерије 49
лицитација 152
лични 297
личност 251
л'н 51
ловор 9
логотет 50
логофет 50
ложа 151
лончар 51
лопата 8
лопов 154
лоповлук 254
лопта 224
лорд 153
лоћика 9
лош 18
лубеница 18
лука 44
лутати 18

љекарна 296
љето 95
љуба 240
љубавъ 67
љуб'в 49
љубазан 251
љубазни 164
љубезан 236
љубезни 164
љубимик 50
љубитель 50
љубовца 224
људма 238

мави 102
магарац 104
магацин 186
магновеније 166
мађупац 51
маз 241
мазга 9
мајдан 101
мајмун 101
мајор 151
мајстор 51
мак 8
ман 239
манастир 48
мантија 48
мањкати 152
марама 254
маркиз 152
март 49
марш 151
маршал 151
мачуга 74
мед 239
мѣд 8
медицина 152
међ' 239
међа 22, 27, 223
мезелук 101
мелем 101
мѣни 298
мертек 80
месар 254
месинг 151
месо 26, 135
метанисати 103
метохија 57
метреса 151
м'здов'зданије 47
мидер 151
милиција 152
мина 152
минерал 152
минут 186
миомир 240
мир 10
мираз 101, 254
мировина 296
мито 46, 47
младоум'н 50
млађан 240
млак 18
млатити 8
млекација 101, 254
млети 8
млѣко 223
млин 10, 52
млого 224
мложествени 190
много 224
многодневно 50
множаство 123
множествено число 190
множество 194
мода 151
моћ 49
молепствије 251
молио 135
молити 24
моловати 151
монах 48
мореш 186
морски јеж 44
мост 254
мотати 8
мотика 8
мошти 48, 120
мраз 241
мразеви 297
мрамор 9
мргињ 75
мрежа 8
мрква 8, 294
мрча 75
мудрост 49
мужествено 220
музика 296
мусроманин 100
мученик 48
мучити 46
мушки 220
муштрати 150
м'чар 51
м'чтаније 49

на воље 67
на вољи 67
на врати 237
на киме је 237
на Марка 69
навиљак 20
наградити 251
нада 220
надежда 49, 220
надзорник 246
надменост 269
назебо 206
најезда 46
најпосле 252
накараде 202
наклада 259, 297
намером 46
намет'к 45
наобразба 295
напојиште 52
напокон 252
напучен 259
нарав 186
наречје 297
нарјечије 185
нāрѳд 68
народни 47
народодржаније 47
наслов 252, 269
наставник 251
наступник 246
натјецати се 294
наткачај 202
натура 152
началник 209, 269
начелник 209
наште срце 20
не б' 224
не мо'ш 239
не ћу 277
неблагодаран 186
небодер 294
нева 240
невера 46
невероватан 269
невест 49
невидљив 243
невољно 47
невредим 194—195
нег' 239
негодовати 251
недвижима иманија 47
недеља 293
недокајка 240
недораслост 221
недоуменије 49
нећеља 95
независност 269
незграп 241
нејде 239
нек' 239
неназочност 245
неопредјелен 185
неопходан 251
неопходно 269
непритомност 245
неразумљив 217
несам 201, 204, 238
неси 67, 212, 238
неситство 49
несправом 46
несташлук 101
нећеду 182
нећу 277
неуставʼн 47
нијанса 268
нијесам 238
нијеси 238
ниси 67, 212, 238
нисам 201, 238
нисходешти сродници 47
Ниишлија 101
новајлија 101
новчара 246
ногомет 296
номик 46
ноћ 22
нужда 251
нуз 237

њега 22
његова 297
њез'ни 239

обесити 46
обиталиште 245, 258
објавленије 185
облакодер 294
обљубити 225
обмана 251
ободрити 251—252
образ 49
образац 297
образовање 295
обред 297
оброк 45
обручност 202
обрштер 150
обскрбљење 245

обстојателство 220
обућа 51
обућар 259
овас 8
оваца 8
огњиште 27
огроман 252
одважан 251
одвјетник 296
одгој 294
одгојење 245
одежда 48
одо 203
одох 203
одсуство 245
оје 8
океан 294
околност 220, 252, 296
окружје 246
олово 8
олтар 48
опанак 18
опасан 252, 297
оповрћи 252
оправити 46
оп'нци 51
опћи 294
опћинство 297
општи 120, 186, 294
општи 294
општина 120
ораг 186
орати 8
орах 8
орман 152
ослободити 46
оскоруша 8
оскупсти 46
ослић 44
Османлија 101
осмудити 46
оснивање/оснутак 295
ос(овина) 8
осрамотити 46
ости 8
острига 152
острво 293
осуда 210
otacah 285, 288
отечествени 194
отмен 252, 297
оток 293
отопина 294
отпад 217
отпуст 210
отровник 46
отрок 45
отца 187
отче 187
официр 151
охол 19
оца 187
оцат 10
оцеан 294
оче 187
оцак 101, 254

пазити 19
палата 10
палост 49
памет 49
пантљика 151
паор 151
папар 9
паприка 9
пар 151
пара 101
пàра 189
парада 151
парадајз 253
пардон 151, 152
парлог 154
парока 151
парох 245
парфем 268
парче 101
паспаљ 104
пастрва 8
пасуљ 294
пасха 48
патлицан 102
патос 294
патријарх 48
патрола 151
паун 9
паштета 152
пе(ва)ти 8
педепсати 46
пејзаж 268
пензија 296
пенцер 102, 254, 259
Пера 297
Перо 297
перивол 52
pèrst 285
пећина 44
печал 49
печатња 252
пешкир 101

пијаца 152
пилав 101
пипати 19
писати 50
писме 50
писмо 50
писница 50
пис'ц 50
питајућим 238
питомац 252
питорескан 268
пиштаљка 8
пиштољ 152
плаз 8
плајваз 151
плакајница 241
план 152
пландиште 52
платно 51
плац 151
плевити 8
плела 17
плесати 8, 293
плести 8
плетер 145
плетући 7
плех 151
плеш 58
плима 44
плин 296
плт 123
плуг 8
по врхови 182
по млад 69
побожје 241
побратимство 47
повеља 50
повин'н 47
повод 297
повратно 190
повраћателно мјестоимениje 190
површник 240
повторити 259
погон 296
под 294
поданик 252
подвиг 251, 269
подобан 251
подозрив 297
подозрително 194
подписати 187
подрум 145
подузеће 294—295
пожељно 220
пожелателно 220
поза 268
позоб 45
позориште 294
појам 220
појас 51
појасеви 297
поклисар 46
поклон 246
полазник 20
полача 10
полетници 241
политически 195
полиција 296
полковник 259
поље 7
помећашење 246
помилованиje 164
помиловање 164
поневедити се 46
понеже 203
пониква 44
поновити 259
понор 225
понос 45
понтон 151
поњатије 220
поп 48
пораба 245
порвица 46
порота 46
портрет 151
порука 210
поручник 46, 252, 297
порхет 151
посвојан 295
посjед 245
пословица 297
послушаније 46
поспех 49
пост 48
постав 51
постотак 296
постројница 209
потворити 50
потписати 187
потрес 210
поховати 253
пошта 152
правда 46
праведан 251
правитељствујушчи совjет 167
правобранитељ 210
православ'н 48
праз/илук/ 44
првотан 297

пребегл'ц 46
превасходан 297
превременост 208
прегрешеније 49
пред 187
преда њ 297
предговор 185
предидући 258
предмет 297
предњачар 202
предострожност 252, 297
прекип 202
предузеће 294—295
преложити 50
преображеније 48
престављати на српски језик 50
прести 8
престо 251
престол 45
преступник 217
претплатник 252, 296
претпријатије 194
пречник 243
пречути 46
пригати 75
признателан 220
пријам 258
пријем 210, 258
прикрич 202
прилог 246
примедба 252
приметним успеху 182
примјечаније 252
принуда 210
принц 152
природа 297
присвојан 295
притежање 246
причестити се 48
причина 209
прич'тник 47
прњавор 103
проведба 259
прозбор 240
прозор 259
прозрачан 297
пројектовати/пројектирати 294
променуо 269
променути 237
промисал 166
промисл 49
пронијар 46
пророк 48
пророчанство 220
пророчество 217
пророштво 217, 220
просвета 164, 252
просветитель 251
просвјед 294
просвјешченије 164, 252
просо 8
простаклук 254
протест 294
противистијар 46
професорка/професорица 295
процен(а)т 296
проша 212
прошавше 190
прошедше 190
прслук 154
прст 67
prst 288
прћија 104
пруће 223
псалтир 48
псар 51
пудинга 153
пудра 151
пук 252
пуковник 252, 259, 297
пургар 76
пургер 151
пустолов 252, 296
пустому 297
путеви 297
путер 151
путешествије 220
путовање 220
путце 51
пухати 293
пшеница 8

рабат 152
работа 45
раван 18
радостију 135, 164
раду 182
раж 8
разбојник 47
различноверни 50
разнствовати 47
разум 49
razčistiti 285
рака 9
ракија 101, 145, 254
рало 8, 17
рам 151
ранг 151
ране косовске 240
рапорт 151
раствор 243, 294
растио 237
расудити 46
раф 151
рачун 9
рачунција 101, 254
реванжирати 152
ревност 49, 217, 251
регимента 151
регрут 151
редарство 296
редов 252
редован/редовит 295
редостав 209—210
редут 151
режимлија 101
резерва 151
резиденција 152
рекавши 7
реко б' 239
рекурс 209
репа 8, 10
рестовати 253
речма 238
решителни 246
риба 8
рибица 18
риза 51
ризик 152
рипида 103
ритер 151
рјечник 185
робље 95
рок 46
роман 151
роптати 251
росица 240
росно цвеће 240
ротква 9
рошгиљ 151
рт 44
рубе 51
рубље 294
рудар 51
рука 22, 26
руководити 297
rukuh 285
рум 153
рупа 76
рупник 76
рушиград 240
с истока 239
с мотику 69
с отим 237
с тем 201
с тим 201
са пернати калпаци 237
саблазан 120
сабор 120
савест 120
савет 120
саветник 164
сагласије 123
саздати 120
сакат 101
салама 152
салата 152
салаш 154
салвета 152
салитра 152
самар 104
самовид'ц 50
самовоља 258
самодрж'ц 46
самоопредељење 269
самрт 120
самртни 120
самур-калпак 102
сан 22, 68, 83, 117
санак 225
сандук 254
са(о)нице 8
сапоги 134
сапун 9
сарадник 295
сат 101
сачлан 246
с'бор 46
sbor 285
с'блазн 49
свада 46
сведетель 47
сведок 47
сведочанство 252
с'вест 49
свети 47
свети дух 48
svetčanost 285
свећеник 245, 272, 294
свеучилиште 296
свештеник 120, 245, 272, 294
свидјетелство 252
свијест 201
свиња 8
свирала 8
свирати 8

свита 51
сво време 269
својство 49, 185
сврха 245
с'гласије 49
с'грешеније 46
себр 45
сев 241
севастократор 46
севдах 101
седефли 102
седити 269
седлар 51
седло 8
седмица 293
сејати 8, 223
секретар 209
selam 285
села 96
селе 240
seli 285
selima 285
selih 285
сенатор 186
серкл 268
сет 239
си 297
сигуран 152
сидро 44
сиже 268
сијати 189
сикира 237
силеција 101, 254
сиромах 204
сињан 240
сињи се 182
сиц 151
сјекира 186
скела 101
скифтр 46
скорње 51
скрбник 245
скрлат 51
скудла 10
слава 49
славенски 185
sladko 285
следећи 258
следовање 252
слепи миш 20
слепило 241
сличност 221
слог 221, 297
слој 297
служба 48
слунце 33
смеће 294
смиачар 76
смиреније 49
смисл 49
снабдети 297
снабдјење 245
со 293
соба 154
собранијама 164
совјетник 164
совршен 135
сојуз 194
сокак 254
сокалник 45
соколар 51
сол 293
солана 101, 254
сом 8
сонет 152
сопствени 245, 297
сотона 48
спанаћ 44, 104
спахија 100, 101
спица 8
спој 294
способност 246
сраг 258
српски 187
српуље 118
срд 241
срдела 75
сребро 8
средство 297
срез 246, 294
срећа 49
срп 8
српски 187
срцба 49
стадо 225
стаја 20
стан 245
станьанин 51
старатељ 245
стареји 201
старији 201
староставне књиге 225
стасати 104
стегоноша 46
степен 47
стих 50
сто 259, 293
стол 154, 293
страовито 237
страст 49
стреја 155
стреп 241
стрепећом 238
стриз 241
стрићи 8
строг 258, 297
строј 252, 297
стр'ота 239
струга 12
струјомер 296
стуба 19
стуж 202
ступајуће 221
субаша 100
суво 272
сугаре 74
суд 79
судба 46
судбина 46
сужањ 225
сужитељство 47
суж'њ 46
сузица 240
сујета 49, 269
сукња 51
султан 100
сумља 224
сумња 224, 252
сумпор 9
супа 152, 253
супружница 47
сурадник 295
сусанак 240
систав 297
сухо 272
сушти 120
сушгина 120
сушт'ство 49

табан 101
таван 101
газе 102
такмичити се 294
талас 101
талир 151
таман 101
тамбура 101
ганач 154
гат 46
твар 49, 50
творница 296
тврд 46
тебе 212
тебека 212
теби 12
теговиште 58
текућина 294
телеграм 296
телеграф 246
тенор 152
теразије 101, 224
терзија 101
тетраг 50
течност 294
тигањ 104
тизи 186
тија нојца 240
тијан 240
тиква 8
типографија 209
тисак 252
тишлер 151
тједан 293
тјерати 203, 224, 233, 291
ткати 8
ткач 51
тко 272, 297
тлак 297
т'мјан 48
тобџија 101
товар 8
топ 101
топао 19
торба 254
травнина 45
тргов'ц 51
тргбвци 68
тресемо 22
тресете 22
тресу 22
трешња 8, 10
тржник 51
трзе 74
тропар 48
труле 269
трухле 269
туђем 67
туђему 297
туђим 67
Турак' 224
тутор 246
туце 151

ћата 101
ће доће 69
ћевабџија 101
ћевап 254
ћелија 48

ћерати 203, 233
ћесар 46
ћефалија 46
ћилим 101
ћосав 101
ћуприја 101, 254
ћуфте 254

џбедити 297
џбиство 46
џвераваху 238
џво 155
џвоз 221
џгор 8
џдица 8
џзбуђење 221
џзда 8, 134
џздар 51
џзенгије 134
џзрок 49, 209
џлица 254
џљар 51
џлога 252
џље 9
џмилни славујак 240
џмирити 46
џмръо 187
џниверзитет 296
џнтерофицир 209
џпечатљеније 259
џпитати 46
џпрос 47
џпросити 46
џпотребљење 245
џрадити 297
џрбор 76
џрвина 44
џрда 12
џрес 212
џскрснути 294
џслов 269, 297
џсрдије 49
џстановити 221
џстремити се 258
џстрмити се 258
џтеха 49
џтисак 259
џтицај 252
џцјена 246
џчасник 269
џштипак 20

фабрика 246, 296
фаворит 152
фамилија 152
фарба 151
феврар 49
фелдвебел 150
фелдмаршал 150
фељтон 268
фенрик 150
фервар 49
фигура 152
фиока 154
фластер 151
флаута 152
флаша 151
флека 151
флиспапир 151
флота 152
фонд 209
форма 152, 186
фрајкор 150
фризер 151
фрула 13
фрушгук 259
фудбал 296
фундамент 152
фуруна 101

хаљина 96, 203
хам 154
Хамбург 203
хаос 294
харач 100
хартија 51, 153
хаубиц 150
хауптман 150
хемија 294
херцег 80
херцог 151
хирург 294
хлеб 293
хмељ 8
хобот 44
хоботница 44
хоца 100
хрен 8
хрисовул 47, 50
христијанин 48
хришћанин 294
хутман 76, 77

цар 45
царина 46
цауг 76
цвекла 44
цвет 17
cvětje 285
цегар 51
цедуља 224
целер 151
цензор 209
цер 9
цесар 45
цеста 294
цех 151
цигла 151
циглана 101, 254
цимет 151
Ципар 294
ципела 154, 224
ципо 44
цјељ 245
црква 48

ча 27
чаир 101
чарапа 101, 254
чаробни снови 240
часопис 252, 296
часослов'ц 48
чедо 20
чезе 154
челикли 102
челник 46
човјекољубије 217
човјеческог 134
челопек 44
чељадма 238
чем 297
чемпрес 75
чест 236
чимбеник 295
чин 221
чинилац 295
чисти 50
читав 20
читамо 298
читанка 296
читлук 101
човечанство 120
човечески 164
човјекољубље 217
чопор 154
чорба 254
чот 13
чоха 100
чревје 51
чрезмјерац 202
чрнило 50
чрница 52
чрн'ц 48
ч'ст 49
чтеније 50
чувство 49
чука 12
чун 8
чутура 74
чуђеду 237

шабе 101
шак 154
шак 294
шамија 101
шелат 102
шигерица 101
шин 101
шумбус 102

шанац 150
шаргарепа 154, 294
шармантан 268
шатор 154
ш'в'ц 51
шет 241
шећерлија 101
шиљбок 150
шиљег 12
шиљеже 12—13
шињел 252
шити 8
шихта 76
шкорпија 44
шкрапа 13
шлосер 151
шљака 77
шљакна 77
шљива 8
шнајдер 76, 151
шнала 151
шницла 253
шнур 151
шњиме 237
шогор 154
шоља 151
шпаргла 151
шпијун 152
шпиковати 151, 253
шпилман 76
шпиља 44
шприц 151
штаб 150
штака 152
штала 224

штампа 152—153, 252
штитар 51
што 27, 297
штовна 76
штона 76
штоф 151
штранга 151
штриковати 151
штрудла 253
штука 8
шупа 151
шупаљ 19
шустер 76, 151, 259
шуштер 76

Приредила Анкица Васић

НАПОМЕНА ПРИРЕБИВАЧА

Ова књига академика Павла Ивића представља скуп његових студија објављених уз тематски одговарајуће књиге *Историје српског народа* (Београд, 1981, књ. I, 125—140, 617—640; 1982, књ. II, 519—534; 1993, књ. III—2, 105—121; 1986, књ. IV—2, 69—106 (са А. Младеновићем); 1981, књ. V—2, 311—380 (са Ј. Кашићем); 1983, књ. VI—2, 257—290; друго издање целокупне публикације: Београд, 1994). У тим студијама обухваћена је историја српског језика (тзв. спољашња, углавном без историјскограматичког дела) од времена доласка Срба на Балканско полуострво па до свршетка I светског рата 1918. г. У садашњој књизи, која је пред нама, поменуте студије П. Ивића дате су на једном месту и, наравно, по хронолошком реду. Понегде је дошло, овога пута, до одређених измена техничког карактера (наслов књиге и појединих одељака у њој, нумерисање напомена испод текста и сл.). Из овакве организације саме садржине књиге заинтересовани читалац може стећи јасну слику и потребна знања о вишевековном развитку српског језика у прошлости. Међутим, важно је нагласити да периодизација примењена овде није изведена на основу историје језика, него на основу историје самог народа, будући да су текстови били уклопљени у публикацију која се свестрано бави прошлошћу српскога народа, изложеном по периодима.

А. М.

Павле Ивић

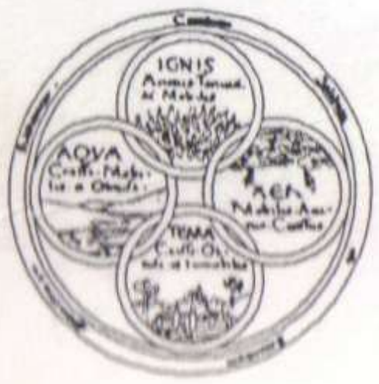
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

Редактор издања
Милорад Радовановић

VIII

Преглед историје српског језика

Приредио
Александар Младеновић

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ЗОРАНА СТОЈАНОВИЋА
СРЕМСКИ КАРЛОВЦИ • НОВИ САД

САДРЖАЈ

ПОЧЕЦИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА (ДО ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XII ВЕКА) 5

ДОБА НЕМАЊИЋА (ОКО 1170—1371) — УЗЛЕТ СРПСКЕ ПИСМЕНОСТИ И УЧВРШЋЕЊЕ ДИГЛОСИЈЕ 28

ДОБА ТУРСКИХ ОСВАЈАЊА (1371—1537) — И КУЛТУРА ЈЕ ЖРТВА 59

СВЕ СРПСКЕ ЗЕМЉЕ ПОД ТУРЦИМА (1537—1699) — РАЗДОБЉЕ ТАВОРЕЊА ПИСМЕНОСТИ 81

Употреба српскословенског језика (81). Списи на народном језику (84). Унутрашњи развој језика (95). Дијалекти и миграције (96). Утицаји других језика (100).

ОСАМНАЕСТИ ВЕК (1699—1804) — ЈЕЗИЧКИ ПЛУРАЛИЗАМ НА ВРХУНЦУ 105

Српскословенски књижевни језик (105). Писање народним језиком у првим деценијама XVIII века (108). Замена српскословенског језика рускословенским (115). Рускословенски језик у српској књижевности XVIII века (120). Руски књижевни језик као један од језичких израза у српској књижевности (126). Славеносрпски језик (129). Народни језик у штампаној српској књижевности XVIII века (136). Народни језик ван штампане књижевности у епохи после усвајања рускословенског (144). Српска азбука у доба рускословенског утицаја (147). Покушаји реформе азбуке и правописа (148). Продирање западноевропске лексике (150). Нов талас мађарских речи (154). Развој народних говора (154). Језичке последице сеоба (155). Српска имена у XVIII веку (158).

ДОБА ПОБЕДЕ НАРОДНОГ ЈЕЗИКА (1804—1878) 159

Књижевни језик код Срба пре појаве Вука Караџића (159). Остаци српскословенског језика (165). Писани језик у Србији

у доба Првог устанка (166). Схватања о књижевном језику у доба пред почетак Вуковог рада (168). Српска ћирилица у предвуковском периоду (172). Почетак рада Вука Караџића (174). Вукова полемика с Милованом Видаковићем (182). Вуков Рјечник из 1818. године (185). Реаговање на Рјечник и формирање језичког фронта (190). Језик и правопис у трећој деценији XIX века (193). Вукова делатност у трећој деценији XIX века (197). Два језички оригинална писца на размеђу епоха: Сима Милутиновић и Стерија (201). Вукова нова схватања о књижевном језику (203). Појава нових граматика (205). Језик у писмима, мемоарима и хроникама (206). Питање српске терминологије (207). Сукоб између Вука и Хаџића: Даничићев *Рат за српски језик и правопис* (210). Улога Бранка Радичевића у развоју српског књижевног језика (211). Његошев језик и његов однос према Вуковој реформи (214). Вуков *Нови завјет* (216). Победа Вукових схватања (218). Почетак зближавања књижевних језика Срба и Хрвата (227). Завршна фаза Вукове филолошке активности (232). Наступање филолога вуковаца (233). Коначна победа вуковског правца у српској књижевности (236). Језички допринос писаца епохе романтизма (239). Нови књижевни језик код Срба ијекаваца (244). Ијекавско писање код писаца екаваца (248). Писани језик у југоисточним и јужним крајевима (250). Лексичке промене у књижевном језику (250). Промене у границама језика и дијалекта (254). Српска имена у XIX веку (255).

ЕПОХА КРИСТАЛИЗАЦИЈЕ СТАНДАРДНОГ ЈЕЗИКА (1878—1918) 256

СКРАЋЕНИЦЕ 306

РЕГИСТАР ИМЕНА 309
РЕГИСТАР ОНОМАСТИЧКЕ ГРАЂЕ 319
РЕГИСТАР РЕЧИ 326

НАПОМЕНА ПРИРЕЂИВАЧА 345

budućnost

Штампа: Д.П. „Будућност" Нови Сад
За штампарију Новак Вукотић

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ЗОРАНА СТОЈАНОВИЋА
21000 Нови Сад
Светозара Марковића 6/III
Тел.: 021/624-800
Факс: 021/623-853